

5

Т
ДЕ
МОПАСАН

М
Мопассан

ТОМ 1

Пампушка. Неділі паризького буржуа. Дім Тельма. Мадемуазель Фіфі.

ТОМ 2

Життя. Бекасові казки. Місячне світло.

ТОМ 3

Міс Гарріет. Сестри Рондолі. Під сонцем. Івета.

ТОМ 4

Казки дня і ночі. Любий друг.

ТОМ 5

Туан. Добродій Паран. Маленька Рок. Горля.

ТОМ 6

Монт-Оріоль. На воді. Обранець пані Гюсон. П'єр і Жан.

ТОМ 7

Сильна як смерть. З лівої руки. Мавдрівно життя. Марна краса.

ТОМ 8

Вірші. Наше серце. Мюзета. Дядько Мілон. Носій. Міст. Вибрані статті.

Тургенев... вважав Мопасана за найобдарованішого оповідача, якого він тільки знав після Толстого. Я чув, як за столом у Тена погоджувалися з цією думкою.

Поль Бурже

Що можна ще сказати про цього могутнього й бездоганного оповідача, якому розповідати так же легко, як мені дихати, який створює шедеври, як іблуні його краю родять іблуну? Що можна ще сказати — хіба лиш одне — він чудовий!

Жюль Леметр

Сьогодні, здається, Мопасан стає класиком і то в найточнішому значенні цього слова.

П'єр Маріно

Він походить з великого нормандського роду, з раси Малерба, Корнеля і Флобера. Як і вони, він має смак тверезий і класичний, чудову архітектоніку і під цією строгою й практичною подобою має душу сміливу й невірноважену, бунтівничу й неспокійну.

Жозе Марія де Ередіа

EDITIONS.

DNIPRO

KYIV

1971

ВИДАВНИЦТВО

«ДНІПРО»

КИЇВ

1971

Guy de Maupassant

OEUVRES

EN HUITIÈME VOLUMES

Tome cinquième

TOINE

MONSIEUR PARENT

LA PETITE ROQUE

LE HORLA

Traduit en ukrainien

Гіде Мопассан

ТВОРИ

В ВОСЬМИ ТОМАХ

Том п'ятий

ТУАН

ДОБРОДИЙ ПАРАН

МАЛЕНЬКА РОК

ГОРЛЯ

Перекладено з французької

И(Фр)
М78

Редакційна колегія:
Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ, Микола ЛУКАШ,
Дмитро ПАВЛИЧКО, Борис ТЕН,
Тетяна ЯКИМОВИЧ.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе

7—3—4
Пр. інф. лист 68М

ТУАН

ТУАН

I

Його знали всі на десять миль в околиці, цього дядька Туана, товстуна Туана, Туана-Мое-Винце, Антуана Машебле, на прізвисько Брюло, шинкаря з Турневана.

Він уславив і все сільце, що вгрузло в придолинок на схилі до моря, бідне нормандське сільце з десяти селянських хат, оточених канавами й деревами.

Ці хатки заховалися в ярку, вкритому травою й чагарником, за поворотом, через який саме сільце й прозвали Турневаном¹. Здавалось, вони шукають у цій ямі захисту, немов під б'юрю в борозні пташки, захисту від дужого морського вітру, великого, гострого й солоного, що все роз'їдає й палить, як огонь, а сушить і руйнує, як зимові морози.

А все сільце немов цілком належало Антуанові Машебле, на прізвисько Палянка, якого часто ще називали Туаном і Туаном-Мое-Винце, за його звичку безперестань казати: «Мое винце — перше на всю Францію».

Винцем був, розуміється, коньяк.

Уже двадцять років напував він округу своїм винцем та палянкою, бо щоразу, як його питали: «Чого б мені випити, дядьку Туане?» — він неодмінно відповідав: «Палянки, мій зятечку, вона й нутро зігрів, і мізок прочистить; для здоров'я нема нічого кращого».

А ще він звик величати всіх і кожного «мій зятечку», хоч ніколи не мав дочки заміжньої або на відданні.

Та знали таки добре Туана Палянку, людину на весь кантон, а то й цілу округу, найтовщу. Його хатинка видавалась до смішного низькою й тісною для такої тупі, і коли його бачили на порозі домівки, де він, бувало, вистоював цілі дні, то дивувались: як це він пролізає у двері? А він

¹ Турневан (Tournevent) — дослівно: поворот вітру.

увіходив туди щоразу, як показувався споживач, бо Туана-Мое-Винце всі неодмінно частували, скільки б не брали питва.

Шинок його мав вивіску: «Побачення друзів», і справді отой дядько Туан був другом усім і кожному в цій місцевості. Приходили з Фекана й Монтивільє побачити його й пореготати, його слухаючи, бо цей товстун розсмішив би й надмогильний камінь. В нього була манера так глузувати з людей, що вони не сердились; підморгне оком, щоб усе було зрозуміле без слів, ударить по стегнах у нападі веселості, так що ви несамохіть зайдетеся сміхом. Та не було нічого кумеднішого дивитись, як він п'є. Він міг пити що завгодно і скільки завгодно, аби лиш підносилося; в його хитрих очах поблискувала втіха, втіха від подвійного задоволення: по-перше, частуватись і, по-друге, забирати грубий гріш за це частування.

Місцеві жартуни питали його:

— А море ти випив би, дядьку Туане?

Він відповідав:

— А чом би й ні; тільки дві причини заважають: одно — що воно солоне, а друге — що не в пляшки ж його розливати, бо ж моїм черевом з такої кухви не нап'єшся.

Треба було ще послухати, як він свариться з жінкою! Таке виходило сміховисько, що ніяких грошей не жаль. Тридцять років, як вони побралися, і всі тридцять років гиркались щодня. Тільки Туан сміявся, а його стара сердилась. То була висока пласкогруда селянка з цибатими сухорлявими, як у чаплі, ногами й лютими совиними очима. Вона розводила курей у дворику за шинком і вславилась умінням відгодовувати птицю.

Коли в Фекані в когось із панів обідали гості, то на стіл неодмінно подавалося хоч одного з годованців тітки Туан, — без того й обід не був обід.

Але вдачі вона була лихої, завжди набурмосена, сердилася на цілий світ, а на свого чоловіка, зосібна. За його веселість і за те, що його всі любили, і за здоров'я, і за дебелисть. Вона обзивала його лайдаком, бо він заробляв гроші, нічого не роблячи, ненажерою, бо він їв і пив за десятьох, і дня не минало, щоб вона не казала йому роздратовано:

— Ішов би ти краще в саж, та й сидів би ти там голяка! Дивитися на тебе — з душі верне: саме сало.

І вона крїчала йому в вічі:

— Стривай, стривай, побачимо, що з тобою буде! Луснеш, як лантух з зерном, товстий ти оцух!

Туан заходився реготом і відповідав, ляскаючи себе по череву:

— Ех ти, куряча матко, жердино всохла, спробуй одгдувати отак птицю! Ну ж, постарайся.

І, засукуючи рукава на своїй неомірній руді, додавав:

— Оце так крильце, стара, ось поглянь!

А відвідувачі стукали кулаками об стіл, корчачись зі сміху, тупали ногами і захоплено спльовували на долівку.

Стара сердито бубоніла:

— Стривай, стривай... ось побачиш, що вийде: луснеш, як лантух із зерном!

І вона розлютовано виходила під дружний сміх питців.

На Туана, справді, незмога було дивитись без сміху, такий він зробився червоний і гладкий, ніби надутий. З таких от череванів смерть ніби тішиться, підбираючись до них покрадьки, хитрує й блазнює, надаючи їм щось до краю кумедне своєю повільною й руйнівною роботою. Замість явити себе, як на інших, не криючись, сивиною, худорбою, зморшками, виснагою, усім, що змушує казати здригаючись: «Сто чортів, як підтоптався», — вона, мерзенниця, тішилась, нарощуючи сало, доводячи чоловіка до потворної дебелисті, обарвлюючи його червоним і синім, роздуваючи його, мов кулю, так що вигляд він мав надлюдськи здоровий; вона спотворила дядька Туана, як і все живе, але ця потворність ставала в нього не похмурою й лиховісною, як у інших, а кумедною, блазеньськи втішною.

«Зажди трошки, зажди трошки, — товкла своє тітка Туаниха, — побачимо, що з того вийде».

II

Вийшло те, що Туана спаралізувало. Велетня поклали в комірчині за перебіркою, щоб йому було чути, про що гомонять у шинку, і щоб він міг розмовляти з друзями, бо його голова була, як і давніше, ясна, зате тіло — величезна туша, така, що ні підняти, ані повернути, — зоставалось розбите й непорушне. Першу пору сподівалися, що його товсті ноги хоч трохи рухатимуться, та швидко ця

надія зникла, й Туан-Мое-Винце дні і ночі лежав у ліжку, що його перестелювалося раз на тиждень, покликавши на поміч чотирьох сусідів, і ті піднімали шинкаря за руки й ноги, поки перебували під ним солом'яника.

Проте він був, як і раніш, всесильний, хоч трохи вже поіншому — полохливіший і покірливіший, як мала дитина, боячись своєї жінки; а та цілоденно верещала:

— Ось де воно, товсте об'їдало, ось воно, ніщо, ледащо, п'яничка неприторенний! Це по заслугі, це по заслугі!

Він більш не відповідав. Тільки підморгував за її спиною й повертався на своєму ліжку — єдиний можливий для нього рух. Він називав цю вправу «поворот на північ» чи «поворот на південь».

За найбільшу йому розвагу було тепер слухати, про що гомонять у шинку, й перемовлятись через стіну з друзями; коли він розпізнавав їхні голоси, то кричав:

— Агов, мій зятечку, це ти, Селестене?

І Селестен Малюазель відповідав:

— Я, я, дядечку Туане! Ти знов вибрикуєш, чи що, тлустий кролю?

Туан-Мое-Винце промовляв:

— Вибрикувати-то я ще не вибрикую. Але худіти не худну, скриня ще добра.

Потім він став закликати до комірчини найближчих друзів, для компанії собі, хоч і гірко йому було бачити, як п'ють без нього. Він усе правив:

— Ось що мені нагонить смутку, мій зятечку,— не можу я посмакувати свого винця, сто чортів! На інше мені надохать, але не пити — це мені завдає смутку.

А в вікно зазірала совіна голова тітки Туан. Стара кричала:

— Ось погляньте на нього, оте товсте ледащо; тепер і годуй його, й обмивай, та ще чисти, як кабана.

Коли стара відходила, на вікно стрибав червоноперий півень, заглядав у хату круглим і цікавим оком і голосно кукурікав. А часом влітали одна чи дві курки й шукали крихот під ліжком на долівці.

Друзі Туана-Мое-Винце невдовзі зовсім занедбали свої місця в залі й приходили щодня після обід порозмовляти біля ліжка товстуна. І лежачи, цей жартун Туан усе ще потішав їх. Він насмішив би й диявола, оцей пустун. Їх було троє, що приходили щодня: Селестен Малюазель, високий, худорлявий і похилий, немов яблуневий стовбур,

Проспер Орлявіль, маленький, сухий, схожий на тхора, глумливий і хитрий, як лис, і Сезер Помель, що ніколи не балакав, але так само тішився.

Знадвору вносили й клали на край ліжка дошку, грали в доміно і, їй-богу, різалися, аж гай шумів — від другої до шостої вечора.

Та тітка Туан була просто нестерпна. Вона не могла примиритися, що її товсте ледащо все ж розважається, як і перше, і гуляє в доміно, вилежуючись у ліжкові. Щоразу, як тільки забачить, що гра починається, вона зараз же влетить, як оглашена, переверне дошку, схопить кості й однесе до шинку; досить, мовляв, з неї й того, що вона годує цього кабана, не хоче вона бачить, як він розважається; зумисне, чи що, він дратує бідних людей, котрі цілісінький день працюють, рук не складаючи.

Селестен Малюазель і Сезер Помель схилили голови, а Проспер Орлявіль під'юджував стару, потішаючись із її гніву.

Бачачи її одного разу більш ніж звичайно розлютовану, він сказав їй:

— Ге, тітко, що я зробив би, будши на вашому місці?

Вона чекала, що він скаже, пильно вдивляючись у нього своїми совиними очима.

Він правив далі:

— Він у вас гарячий, як грубка, чоловік ваш, із ліжка не встає. Так ось, я б його висиджувати яйця примусив.

Вона скам'яніла, укняпившись у лукаве обличчя селянина, думаючи, що з неї глузують. А той провадив далі:

— Я поклав би йому по п'ятеро яєць під одну руку й п'ятеро під другу того самого дня, коли квочка сяде на яйця. А як курчата вилупляться, я б їх одніс до квочки, хай викохує. От би розвелося у вас курей.

Стара вражено спитала:

— Хіба ж так можна?

Чоловік відповів:

— Можна. А чому б ні? Виводять же курчат у теплій коробці, то їх можна висидіти й у ліжкові.

Вона була вражена такими резонами, зразу стихла й одійшла, замріяна.

Десь за тиждень вона принесла до Туана повний фартух яєць і сказала:

— Я посадила жовту на десятеро яєчок. А ось і тобі десятеро. Стережись, щоб не почавити.

Туан розгублено спитав:

— Що тобі треба?

Вона відповіла:

— Треба, щоб курчат висиджував, дармоїде.

Спочатку Туан засміявся, але стара стала намагатись; він розсердився, оскірівся і рішуче відмовлявся підкласти курячі зародки собі попід пахви.

Але розлютована стара оголосила:

— Поки не візьмеш яєць, ти не матимеш їжі. Подивимось, на чие вийде.

Стурбований Туан не відповів.

Почувши, що задзвонило к опівдню, він гукнув:

— Гей, матко, юшка вже зварилась?

Стара крикнула з кухні:

— Для тебе нема юшки, товсте ледащо!

Він гадав, що вона жартує й чекав, потім став просити, скаржитись, лаятись, розпачливо ворочався то на південь, то на північ, бив кулаком у стіну, але мусив скоритись і дався покласти собі п'ятеро яєчок під лівий бік. По цьому йому дали обід. Прийшовши, його друзі подумали, що йому зовсім погано, такий він був чудний і засмучений.

Погуляли партійку, як і завжди, але Туанові, здавалось, не було з того жадної розваги, і рукою він ворухив ледь-ледь; дуже обачно.

— Тобі немов зв'язано руки,— зауважив Орлявіль.

Туан відповів:

— Ага, мені щось давить у плече.

Раптом до шинку хтось увійшов. Грачі замовкли.

Це був мер із своїм заступником. Вони попросили по чарці коньяку й заговорили про місцеві справи. Вони балакали півголосом; Туан хотів був притулитися вухом до стіни й, зробивши різкий поворот на північ, влаштував в ліжковій пряженю.

На його клятьби прибігла тітка Туан, догадуючись про біду, притьмом розкрила його. Обурена, надто захекана, щоб говорити, вона стояла спочатку непорушно перед жовтою припаркою, що прилипла до боку її чоловіка. Потім, тремтячи з люті, вона кинулась на паралітика й почала лупити його по череву з усієї сили, як б'ють праником білизну на ставку. Вона молотила кулаками швидко-швидко, з глухим стукотом, наче заєць по барабану.

Три Туанових друзі сміялися аж падали, кашляли, чхали, охкали, а товстун обережно боронився від наскоків дружини, щоб не розбити ще й ті яйця, що лежали з другого боку.

III

Нарешті Туан поступився. Він мусив висиджувати яйця, зрікшись гри в доміно, усіх рухів, бо за кожне розчавлене яєчко вража баба морила його голодом.

Він нерухомо лежав на спині, втупивши очі в стелю, розкинувши руки, немов крила, гріючи собою курячі зародки в білій шкаралущі.

Відтепер він балакав тільки пошепки, немов боячись не те що рухатися, а навіть шестіти, і все турбувався за жовту квочку, що несла в курнику ту ж повинність, що й він.

Він питав у жінки:

— А жовту погодували сьогодні?

Стара ж ходила від курей до чоловіка й від чоловіка до курей, заклопотана, обтяжена турботами про майбутніх курчат, що висиджувалися і в ліжкові, і в курнику.

Сусіди, котрі знали про цю історію, цікаво заходили до шинку й статечно питали про здоров'я Туана. Вони вступали до нього навшпиньки, немов до хворого, й співчутливо питали:

— Ну що? Як воно там?

Туан відповідав:

— Та воно нічого, але мені аж млосно, так воно гріє. Мені аж дрижаки біжать по шкірі.

І от якось уранці жінка ввійшла до нього дуже схвильована й оголосила:

— У жовтої семеро вивелось. Троє бовтунів.

Туан відчув, що в нього колотиться серце, — скільки то вийде в нього.

— А скоро це буде? — спитав він з тривогою, ніби жінка, що має стати матір'ю.

Стара, мордуючись страхом за невдачу, відповіла лютю:

— Треба гадати, скоро!

Вони стали чекати. Попереджені про близький час, зішлись й Туанові друзі, непокоячись і собі.

По всьому селу тільки про це й гомоніли, тільки й бігали щось дізнатися до сусідів.

Коло третьої години Туан задрімав. Він спав тепер половину дня. Раптом він прокинувся від незвичайного лоскоту під правим боком. Він застромив туди ліву руку, і щось живе, все в жовтому пуху заворушилось у нього під пальцями.

Він так розхвилювався, що закричав і випустив курча, а те побігло йому по грудях. У шинкові було повно люду. Всі кинулись до дверей, набились у комірчину, оточили Туанове ліжко, немов ятку штукаря, а стара, прибігши, обережно вийняла пущверінка, котрий заплутався в борді її чоловіка.

Усі мовчали. День був теплий, квітневий. В одчинені вікна чути було, як жовта курка квоктанням скликала своїх новонароджених курчат.

Туан, спітнівши з хвилювання, з нудоти, з тривоги, мурмотів:

— У мене ще один ось зараз вивівся, під лівим боком.

Жінка засунула в ліжко довгу кощаву руку й витягла друге курча спритно й обережно, як баба-пупорізка.

Сусідам захотілося подивитись на нього. Курча передавали з руки в руки і розглядали його, немов якесь диво-вище.

Далі двадцять хвилин не було жодного курчати, зате потім вилушилося аж четверо.

Глядачі загомоніли. А Туан усміхався, захоплений таким успіхом, і починав пишатись своїм незвичайним батьківством. Ще б пак, не часто побачиш такого самого, як він! От уже, правда, дотепник!

Він оголосив:

— Шестеро! От, сто бісів, які хрестини!

Серед публіки знявся голосний сміх. До шинку напхалося нових відвідувачів. Решта ще чекала перед дверима. Всі питали одне одного:

— Скільки там у нього?

— Шість штук.

Тітка Туан віднесла до квочки цей новий приплід, а та розгублено квоктала, пастобурчивши пера й щиро розгортаючи крила, щоб накрити всіх своїх курчат.

— Ось ще одно! — гукнув Туан.

Проте він помилився — їх виявилось троє! Оце був триумф! Останній вилушився зі шкаралупи о сьомій годині вечора. Всі яєчка були добрі! І Туан, нестямний з радості, переможно цілував у спинку тендітного голопуцька, трохи

не задушивши його своїми губами. Він хотів поберегти його в ліжкові, оцього останнього, до другого дня, охоплений матерньою ніжністю до цієї манісінької істоти, якій він дав життя, але стара однесла й цього, як інших, не слухаючи нарікань чоловікових.

Захоплені свідки почали розходитися, обговорюючи цю подію; один лише Орлявіль, що лишився останній, завважив:

— Дядьку Туане, ти маєш мене першого пригостити смаженими курчатами.

На думку про смажене обличчя Туанові засяло, і товстун відповів:

— Певна річ, пригощу, мій зятчку!

НАШ ДРУГ ПАСЬЯНС

- Ти не знаєш, що поробляє Лермі?
- Він капітан 6-го драгунського полку.
- А Пенсон?
- Супрефект.
- А Раколе?
- Помер.

Ми називали все нові й нові імена, і вони нагадували нам юні обличчя в кепі з золотими галунами. Пізніше ми зустрічали своїх товаришів бородатими, лисими, одруженими, батьками посімейств, і коли ми бачили ці зміни, то мимоволі відчували якийсь неприємний холод, згадуючи, що життя коротке, що все минає, що все міняється.

Мій товариш запитав:

— А Пасьянс, товстун Пасьянс?

Я аж підхопився:

— О, Пасьянс! Ти тільки послухай! Років чотири чи п'ять тому я був в інспекційному відрядженні в Ліможі. Сидів я якось у великій кав'ярні на Театральному майдані, чекаючи обіднього часу, і нудьгував страшенно. Заходили торговці, по одному, втрюх, учотирюх, випити трохи абсенту або вермуту. Вони балакали про свої й чужі справи, голосно сміялися або притишували голос, коли треба було домовитися про щось важливе.

Я питаю сам себе: «Що я робитиму по обіді?» — і уявляю собі довгий вечір у цьому провінційному містечку, прогулянку, повільну й безрадісну, по незнайомих вулицях, той прикрий сум, який огортає самотнього подорожнього, коли повз нього проходять люди, такі чужі в усьому, геть у всьому: в провінційних фасонах піджаків, капелюхів і штанів, у місцевих звичках і вимові; всеосяжний сум, що ним віє від будинків, крамничок, екіпажів якоїсь дивної форми, від звичайних і разом з тим незвичних звуків; сум тривожний, який змушує вас прискорювати потроху

ходу, ніби ви загубилися у сповненій небезпек країні, який гнітить вас і змушує швидше повернутися до готелю, мерзенного готелю, де кожна кімната просякла безліччю підозрілих запахів, у ліжко гидко лягти, а на дні мідниці видно чийось волосинку, прилипла разом із порохом.

Я думав про все це, дивлячись, як засвічують газові ріжки, і відчував, що туга самотності з настанням сутінків усе зростає й зростає. Що робитиму я по обіді? Я був сам, зовсім сам, загублений і нікому не потрібний.

За сусідній стіл сів якийсь товстун і грізним голосом крикнув:

— Гарсоне, мою горілку!

Це «мою» пролунало, як гарматний гук. Я зрозумів відразу, що в цього паня все було своє, своє, а не чиясь інше,— свій характер, своє «достолиха!», свій апетит, свої штани, *своє* що б то не було — *своє* у найповнішому значенні цього слова.

Потім він задоволено обдивився навкруги. Йому принесли його горілку, і він гукнув:

— Мою газету!

Я сказав собі: «Цікаво подивитися на «його» газету. Заголовок, без сумніву, зрадить мені його думки, його погляди, принципи, забобони, слабості».

Гарсон приніс «Тан». Я здивувався. Чому саме «Тан», газета поважна, сіра, поміркована. Я подумав: «Мабуть, це людина статечна, серйозна, з твердими звичками, такий собі добропорядний буржуа».

Він надів золоті окуляри, відкинувся назад на стільці і, перш ніж узятися читати, ще раз оглянув усе навкруги. Він помітив мене і відразу ж почав мене розглядати так настирливо, що я зніяковів. Я хотів був уже запитати про причину такої уваги, як раптом він закричав мені зі свого місця:

— Сто чортів, та це ж Гонтран Лардуа!

Я відповів:

— Так, пане, ви не помиляєтеся.

Тоді він підхопився й кинувся до мене, простягаючи руки:

— Голубе! Як ся маєш?

— Так... дуже добре... але ви?

Він зареготав.

— Б'юся об заклад, що ти мене не впізнаєш!

— Так, не зовсім... Мені здається... протє...

Він плеснув мене по плечі:

17
2011566

— Ну, досить придурюватися. Я Пасьянс. Робер Пасьянс, твій односум, твій товариш.

Я впізнав його. Так, Робер Пасьянс, мій шкільний товариш. Справді. Я потиснув простягнуту руку.

— Ну, як ти там?

— О! Чудово!

У його усмішці світився триумф.

Він запитав:

— А ти що тут робиш?

Я пояснив, що приїхав сюди у відрядження як податковий інспектор. Він провадив далі, показуючи на мої відзнаки:

— Тобі, видно, добре ведеться?

Я відповів:

— Непогано, а тобі?

— О! Мені прекрасно.

— Що ти поробляєш?

— Та маю тут одне діло.

— Копійчину загрибаєш?

— І немало. Я дуже багатий. Приходь завтра до мене снідати, завтра вранці на вулицю Голосистого Півня, ти побачиш, як я живу.

Він завагався на мить, далі докинув:

— А ти все той самий хвацький хлопець, що й колись?

— Ну... сподіваюся...

— Все парубкуєш, чи не так?

— Ти вгадав.

— Тим краще. І так само, як і раніше, любиш випити-закусити?

Мене починало корчити від цієї вульгарщини. Проте я відповів:

— Авжеж.

— І гарних дівчат?

— Річ ясна...

Він смачно засміявся:

— Тим краще, тим краще. Ти пам'ятаєш нашу першу інтрижку в Бордо, коли ми вечеряли в кав'ярні Рупі? Ну й погуляли ми тоді, ха-ха!

Я справді пригадав, як ми погуляли тоді, і цей спомин розвеселив мене. Спали на пам'ять ще й інші пригоди...

— А пам'ятаєш, як ми зачинили класного вихователя в підвалі дядька Латока?

Він реготав, гунав кулаком по столі, притакував:

— Так... так... так... а ти пам'ятаєш, яку міну скривив учитель географії пап Марен, коли ми запустили петарду в карту півкуль, як він розводився про вулкани.

Нараз я спитав його:

— А ти одружений?

— От уже десять років, мій дорогий, і в мене четверо дітей, чудові пузанчики, та ти сам їх побачиш і їхню матір також.

Ми розмовляли голосно, сусіди оберталися і здивовано поглядали на нас.

Раптом мій друг подивився на свій годинник, хронометр завбільшки з гарбуз, і вигукнув:

— Хай йому дідько! Страшенно шкода, але я мушу тебе покинути, увечері я зайнятий.

Він устав, схопив мою руку і почав трясти так, ніби хотів вирвати:

— Значить, завтра опівдні, згода?

— Згода.

Весь ранок я працював з головним скарбничим. Він хотів залишити мене на сніданок, але я сказав, що маю побачитися з другом. Йому також треба було йти, і ми вийшли разом.

Я запитав його:

— Чи знаєте ви, де вулиця Голосистого Півня?

Він відповів:

— Це недалеко звідси, за якихось п'ять хвилин ви там будете. Я зараз вільний і проведу вас.

І ми вирушили в дорогу.

Невдовзі ми знайшли потрібну вулицю. Вона була широка і досить гарна, за нею починалося поле. Придивляючись до будинків, я одразу примітив 17-й номер. Він скидався на готель, оточений садом. Фасад, прикрашений фресками в італійському стилі, відгонив несмаком. На ньому зображені були в різних позах богині — одні схилилися над урнами, інших оповивали хмарки, приховуючи їхні принади. Двоє кам'яних амурчиків тримали номер будинку.

Я сказав скарбничому:

— Це тут.

І простягнув руку на прощання. Він зробив якийсь дивний поривчастий жест, але нічого не сказав і потиснув мені руку.

Я подзвонив. З'явилася покоївка. Я запитав:

— Будьте ласкаві, тут живе пан Пасьянс?

— Тут, пане. Ви хочете поговорити з ним самим?

— Авжеж.

Вестибюль також прикрашало малювання, що належало, мабуть, пензлю якогось місцевого художника. Незліченні Полі і Віргінії обнімалися під кокосовими пальмами в рожевому освітленні. Зі стелі звисав потворний східний ліхтар. Численні двері було замасковано блискучими шпалерами.

Але що мене найбільше вразило, то це запах.

Огидний запах, якась суміш парфумів, рижової пудри і цвілі. Важке повітря, просякне цим невимовним запахом, наморочило, як у лазні, де все сповнене випарами людських тіл. Я піднімався слідом за покоївкою по мармурових сходах, укритих східного малюнка килимом; мене привели до пишної вітальні.

Я лишився сам і став роздивлятися навкруги.

Кімната була умебльована багато, але в усьому відчувалися смаки скоробагаты́ка-гульвіси. Гравюри з минулого століття, досить гарні, зрештою, зображали жінок у високо напудрованих перуках, у пікантних позах, напівголих, заскочених зненацька галантними коханцями. Одна дама, лежачи на великому неприбраному ліжку, гралася ніжкою з маленьким песиком, що заплутався в ковдрі, друга досить поблажливо чинила опір своєму коханцеві, чия рука вже сягнула під спідницю: На одному малюнку було зображено чотири ноги, навздогад про тіла людей, схованих завісою.

Ця велика кімната, обставлена вздовж стін м'якими канапами, також уся наскрізь пропахлася тим неприємним нудотним духом, який вразив мене внизу. Чимось підозрілим віяло від цих стін, від порт'єр, від надмірної розкоші, від усього.

Помітивши за вікном дерева, я визирнув у садок. Садок був чудовий, великий, тінявий. Широка доріжка огинала моріжок із водограєм, що розкидав у повітрі бризки, вела далі між деревами і цежала вглибині. І раптом там, на алеї, обсадженій кущами, з'явилися три жінки. Вони йшли повільно, тримаючися за руки, одягнені в довгі білі пеньюари, облямовані хмаркою мережив. Дві біляві, одна чорнява. За хвилину вони знову сховалися за деревами. Я завмер, зачарований цим миттєвим чарівним видовом, що відразу

навело мене на поетичну хвилю. Вони майнули на мить в ефектному бсвіті, серед листя, на тлі чарівного таємничого парку. І я раптом, як у сні, побачив прекрасних дам минулого століття — як гуляють вони по грабовій алеї, — цих прекрасних дам, про амурні справи яких розповідали фривольні гравюри на стінах. І я подумав про той щасливий час, квітучий, дотепний і ніжний, коли звичаї були такі нестрогі і губи такі доступні...

Грубий голос примусив мене стрепенутися. Це зайшов Пасьянс і, сяючи, простягав мені руки. Він подивився мені просто в вічі, трохи настороженим змовницьким поглядом, як дивляться, збираючись поділитися любовними таємницями, і широким жестом, жестом Наполеона, показав мені все навкруги — свою пишну вітальню, свій парк, жінок, які знову з'явилися на алеї. І голосом, у якому бриніли тріумф і гордість, сказав:

— І подумати лишень, що я починав з нічого — з жінок та своячки.

ПОСАГ

Нікого не здивувало одруження добродія Сімона Лебрюмана з панною Жанною Кордье. Добродій-бо Лебрюман щойно купив контору нотаря Папійона; на купівлю, звичайна річ, потрібні були гроші, а Жанна Кордье мала триста тисяч франків готівкою в банкових білетах та в цінних паперах на подавця.

Добродій Лебрюман був гарний хлопець, хлопець із шиком, щоправда — шиком провінційного нотаря, а втім, таки з шиком, що в Бутіньї-ле-Ребурі було вдивовижу.

Панна Кордье вирізнялася грацією й свіжістю, грацією трошки неоковирною і свіжістю трошки грубуватою; але загалом вона була гарна дівчина, завжди бажана й приваблива.

Їхнє весілля перекинуло догори ногами весь Бутіньї.

Всі захоплювалися молодими; вони поквапилися сховати своє щастя біля подружнього огнища, вирішивши по-простому відбути маленьку мандрівку до Парижа по кількох днях самотності.

Чарівна була ця самотність молодого подружжя; Лебрюман-бо виявив попервах до жінки надзвичайну вмільсть, делікатність та обачність. Він обрав собі за гасло: «Все осягає той, хто вміє чекати». Він умів бути разом і терплячим, і рішучим. Отже, молодий нотар швидко здобувся цілковитого успіху.

Через чотири дні пані Лебрюман уже ревне кохала свого чоловіка. Вона не могла вже обходитися без нього, їй треба було весь день мати його біля себе, щоб милувати його, цілувати, гладити йому руки, бороду, носа тощо. Умовившись йому на колінах і схопивши за вуха, вона казала: «Розтули рота та заплющ очі». Він довірливо розтуляв рота, приплющував очі й діставав смачного поцілунка, такого ніжного, такого довгого, що йому аж брало з-за

спини. Та йому теж не ставало милощів, не ставало губ, рук, не ставало самого себе, щоб від ранку до вечора й од вечора до ранку милувати свою жінку.

По першому ж тижні Лебрюман сказав своїй молодій подрузі:

— Якщо хочеш, поїдемо того вівторка до Парижа. Будемо гуляти там, як неодружені закоханці, будемо ходити по рестораціях, театрах, кафешантанах, скрізь, скрізь.

Вона аж підскочила з радості:

— О так, так! Поїдьмо, і якнайшвидше.

Він додав:

— А ще, аби нічого не забулося, попередь свого батька, хай тримає посаг наготові; я візьму його з собою і разом усе сплячу Папійонові.

Вона промовила:

— Я перекажу йому завтра вранці.

І, схопивши її в обійми, він знов почав бавити її тими милощами, що вона в них так закохалась протягом тижня.

Найближчого вівторка тесть і теща проводили на вокзал дочку й зятя, що вируджалися до столиці.

— Йй-бо,— казав тесть,— це нерозумно — везти стільки грошей в портфелі.

Але молодий нотар тільки посміхався.

— Не турбуйтеся, татуню, я до цього людина звикла. Ви ж розумієте, за мові професії часом трапляється мати при собі трохи не мільйон. А таким чином ми принаймні уникаємо сили формальностей та затримок. Не турбуйтеся.

Кондуктор гукнув:

— Хто до Парижа, по вагонах!

Вони поквапились сісти в купе, де були вже якісь дві старі дами.

Лебрюман прошепотів на вухо жінці:

— Яка шкода, не доведеться покурити.

Вона відповіла ледь чутно:

— Мені також шкода, тільки з іншої причини.

Паротяг свиснув і рушив. Їхати випало одну годину, але подружжя розмовляло мало, бо старі жінки не спали.

Як тільки вони опинилися на майдані вокзалу Сен-Лазар, Лебрюман сказав жінці:

— Якщо хочеш, ясочко, поїдьмо спершу на бульвар по-снідати, а потім не хапаючись повернемося по речі і відведем їх до готелю.

Вона зараз же згодилася.

— Авжеж, поїдемо поснідати до ресторації. Це далеко?

— Еге,— відповів він,— далеченько, але ми сядемо в омнібус.

Вона здивувалася:

— А чом би нам не взяти візника?

Він почав з усміхом картати її:

— Так ось яка ти ошадна! Візник на п'ять хвилин, по шість су за хвилину — ти, бач, нічого собі не жалуєш.

— Ба й справді,— відповіла вона, трошки засоромившись.

Наближався великий омнібус, запряжений утрикінь. Лебрюман гукнув:

— Кондукторе! Гей, кондукторе!

Важкий ридван зупинився. І молодий нотар, підсаджуючи жінку, сказав їй скоромовкою:

— Сідай всередині, а я полізу нагору, хоч одну цигарку викурити перед сніданком.

Вона не встигла відповісти; кондуктор узяв її під руку, допомагаючи вилізти по східцях, увіпхнув усередину, і вона, геть збентежена, повалилася на лавку, розгублено дивлячись крізь задне віконце на ноги свого чоловіка, що дряпався на імперіал.

Потім вона завмерла непорушно між гладким паном, що пах тютюном, і бабусенцією, що пахла псятиною.

Решта пасажирів, що мовчки сиділи в ряд — крамнар, робітниця, піхотний унтер-офіцер, якийсь пан у золотих окулярах і шовковому капелюсі з величезними крисами, загнутими догори на кшталт риштака, дві похмурі поважні дами, що, здавалося, самою своєю поставою казали: «Ми, правда, сидимо тут, але заслуговуємо на краще товариство», дві сестри-жалібниці, якась простоволоса дівчина та похідник із похоронного бюро,— всі вони здавалися збираницею карикатур, музеєм гротесків, низкою шаржів на людські обличчя і скидалися на шеругу тих блазенських фігурок, що по них стріляють по ярмаркових тирах.

Від поштовхів омнібуса легенько хиталися їхні голови, трусилися тіла, тремтіла на щоках в'яла шкіра; а двигтіння коліс їх приголомшувало, і вони здавалися прищелепкуватими, сонними.

Молода жінка була пригноблена.

«Чом це він не сів зо мною разом?» — думала вона. Її гнітив неясний смуток. Справді-бо, хіба ж не міг він обійтися без цієї цигарки?

Сестрички знаком попрохали зупинитися і потім одна по одній вийшли, ширячи навкруги затхлий дух старої спідниці.

Поїхали далі, потім знов зупинилися. Увійшла якась червона задихана куховарка. Сівши, вона поклала на коліна свого базарного кошика. В омнібусі запахло кухонними покидьками.

«Це, виходить, далі, ніж я гадала», — подумала Жанна. Похідник виліз, і його замінив візник, від якого так і душило стайнею. Простоволосу дівчину заступив кур'єр, що від його ніг несло ароматом його біганини.

Дружина нотаря почувала себе зле, її нудило, вона ладна була не знати з чого заплакати.

Ще кілька душ злізло, кілька ввійшло. Омнібус усе котився нескінченними вулицями, ставав на зупинках, рушав далі.

«Як далеко! — казала до себе Жанна. — Аби лишень він не прогавив зупинки, не заснув! Він дуже втомився останніми днями».

Потроху вийшли всі пасажери. Вона лишилася сама, сама-одна.

Кондуктор крикнув:

— Вожіар!

А що вона не рухалась, він повторив:

— Вожіар!

Вона подивилася на нього, розуміючи, що вигук стосується її, бо круг неї нікого нема. Кондуктор утретє сказав:

— Вожіар!

Аж тоді вона запитала:

— Де ми?

— Агій! Та ми ж у Вожіарі, — сердито відповів кондуктор, — я вже двадцять разів кричав вам.

— Це далеко від бульвару? — спитала вона.

— Якого бульвару?

— Та Італійського.

— Ген-то проїхали вже!

— Га! Так скажіть, будь ласка, моему чоловікові.

— Вашому чоловікові? Де ж він?

— Та на імперіалі.

— На імперіалі? Та там давно вже ані душі нема.

Вона з жахом сплеснула руками.

— Як так? Не може бути! Він сів разом зі мною. Подивіться краще, він, звичайно, там!

Кондуктор почав уже грубіянити:

— Ну, серце, досить базікати; один загубився — десяток інших знайдеться. Забирайтесь. Годі. На вулиці підхопите нового.

Та вона правила своє з повними сліз очима:

— Але ж ви помиляєтесь, добродію, запевняю вас, ви помиляєтесь. У нього в руках був товстий портфель.

Кондуктор зареготав.

— Товстий портфель! Га! Так він зійшов біля Мадлени. Що й казати, добре він вас піддурих! Ха-ха-ха!

Омнібус спинився. Вона вийшла й мимоволі, інстинктивно позирнула на верх омнібуса. Там не було анікогісінько.

Тоді вона взялась плакати, плакати голосно, і, не думаючи про те, що її чують і дивляться на неї, пролепетала:

— Що мені тепер робити?

Підійшов контролер.

— Що таке сталося?

Кондуктор відповів глузливо:

— Та ось дамочку чоловік покинув дорогою.

— Гаразд, пусте. Робіть своє діло, — сказав той і швидко подався геть.

Тоді вона побрела світ за очі; з хвилювання і переляку вона не могла втямити, що їй таке сталося. Куди йти? Що робити? Що йому таке було? З чого могла трапитися така помилка, така забутливість, така зневага, така неймовірна розкидливність?

У кишені в неї два франки. До кого вдатися? І раптом спав на думку її кузен Бараль, начальник у морському міністерстві.

Грошей вистачило якраз на карету, і вона казала везти себе до кузена. Вона перестріла його біля під'їзду, він ішов на службу. Так само, як Лебрюман, він тримав у руці товстого портфеля.

Вона вискочила з екіпажа.

— Анрі! — гукнула.

Він здивовано спинився.

— Жанна?.. Тут?.. Сама-одна?.. Що ви тут робите, звідкіль ви?

Вона пролепетала з повними сліз очима:

— Мій чоловік пропав.

— Пропав. Де ж це?

— Тільки що, в омнібусі.

— В омнібусі?.. Га!..

І вона, плачучи, розповіла йому про свою пригоду.

Він задумливо слухав її, потім спитав:

— А вранці він був при здоровому розумі?

— Авжеж.

— Гаразд. А чи багато він мав при собі грошей?

— Так. Він віз із собою мій посаг.

— Посаг?.. Увесь чисто?

— Увесь чисто... щоб заплатити за контору,

— Так знаєте що, моя кузино, ваш чоловік повинен от тепер утікати до Бельгії.

Вона забелькотала все ще не розуміючи:

— Мій чоловік... як ви кажете?

— Я кажу, що він украв ваш... ваш капітал... та й по всьому!

Вона аж скам'яніла, задихаючись і шепочучи:

— Виходить, він... він... він негідник!

Потім, не тямлячись із збурення, вона припала до камізелки своєму кузенові й заридала.

Перехожі почали зупинятись, дивлячись на них, тому він обережно повів її у вестибюль і, піддержуючи її за стан, допоміг піднятися їй нагору. Коли здивована покоївка відчинила двері, він звелів їй:

— Софі, біжіть до ресторації, принесіть сніданок на двох осіб. На службу я сьогодні не піду.

ЧОЛОВІК-ПОВІЯ

Скільки разів можна почути, як кажуть: «Він чарівний, цей чоловік, але ж повія, справжнісінька повія». Йдеться про чоловіка-повію, блячку нашої країни.

Бо всі ми у Франції — чоловіки-повії, тобто мінливі, примхливі, ненароком підступні, непослідовні в переконаннях і прагненнях, нестримані й слабкі, як жінки.

Але найобурливіший серед чоловіків-повій, звичайно, парижанин і завсідник бульварів, що має найпідкресленішу зовнішню шляхетність і поєднує в собі, підсилені чоловічим темпераментом, усі чари і всі вади чарівних розпусниць.

Наша Палата депутатів залюднена чоловіками-повіями. Вони творять велику партію милих опортуністів, яких можна було б назвати «чарівниками». Це ті, хто править солодкими словами й облудними обіцянками, хто вмів особливим ручканням полонити серця, говорити ніжно «дорогий мій друже» ледь знайомим людям, міняти думки, навіть не помічаючи того, спалахувати кожною новою ідеєю, бути щирим у своїй вірі флюгера, дурити себе так само, як дурять інших, забувати завтра те, що обстоювали напередодні.

Газети захрясли чоловіками-повіями. Там їх, мабуть, найбільше, але там вони й найпотрібніші. Виняток становлять кілька органів, як «Деба» чи «Газет де Франс».

Певна річ, кожен журналіст мусить бути трохи повією, тобто віддаватися публіці, гнучко й несвідомо перейматися відтінками її плинної думки, бути мінливим і різноманітним, скептичним і довірливим, злим і відданим, брехуном і бездоганно чесним, запальним і глузливим, і завжди переконаним, не вірячи ні в що.

Чужоземці, наші антитипи, як каже пані Абель, настирливі англійці й незграбні німці дивляться й довіквіку дивитимуться на нас трохи здивовано впереміж із

зневагою. Вони вважають нас за легковажних. Це не так, ми — повії. І ось чому нас люблять попри наші вади, ось чому до нас повертаються знову, хоч нас і ганяють; це сварка з кохання!..

Чоловік-повія, яким його бачать у світі, такий чарівний, що полонить вас п'ятихвилинною розмовою. Його усмішка мовби призначена для вас; здається, тільки для вас його голос набуває особливо приємних інтонацій. Коли ви розлучаєтеся, віряться, що ви знайомі років з двадцять. Ви вже ладні позичити йому гроші, якщо він попросить. Він вас причарував, як жінка.

Якщо він робить для вас щось вельми сумнівне, ви й тоді не можете на нього злитися, такий милий він, коли ви його зустрінете. Він перепрошує? Та ви самі хотіли б його перепросити! Він бреше? Та цьому не можна повірити! Він без краю опукує вас обіцянками? Та ви вдячні йому за самі лише обіцянки, мовби він світ перевернув, щоб вам догодити.

Чимсь захоплюючись, він так зворушливо висловлює свій надпорив, що його слова западають просто в душу! Учора він обожнював Віктора Гюго, а сьогодні має його за дурника. Він ладен був битися за Золя, і забуває його задля Барбе д'Оревільї *. Захоплюючись, він не визнає ніяких застережень; він дасть вам ляпаса за єдине слово; та, зневажаючи, він не знає меж своїй зневазі і не вважає на жодні протести.

Загалом він не розуміє нічогосінько.

Послухайте розмову двох дівчат:

— То ти посварилася з Юлією?

— Я їй дала ляпаса.

— Що ж вона тобі накоїла?

— Вона сказала Поліні, що я тринадцять місяців на рік голодую. А Поліна передала це Гонтранові. Ти розумієш?

— Ви жили разом на вулиці Кльозель?

— Ми жили разом чотири роки на вулиці Бреда; потім ми посварилися за пару панчіх; вона заявила, ніби я одягла — а це ж неправда — її шовкові панчохи, ті, що вона купила в тітки Мартен. Ну, я їй і дала хльосту! І вона мене покинула. Зустріла я її місяців шість тому, і вона мене просила перебратися до неї, бо вона найняла халабуду вдвічі більшу, ніж треба.

Не дослухавши, ви йдете собі.

Та коли ви наступної неділі прямуєте в Сен-Жермен,

у ваш вагон заходять дві молоді жінки. Ви одразу ж пізнаєте ворога Юлії. Друга? Та то ж Юлія!

І от вам лестоці, пестоці, плани. «Скажи-но, Юліє... Послухай, Юліє», — і так далі.

Чоловік-повія в дружбі такий самісінький. Цілих три місяці він не відходить від свого старого Жака, від свого дорогого Жака. Немає на світі нікого, крім Жака. Тільки він має розум, здоровий глузд, талант. Тільки він чогось вартий у Парижі. Всюди їх бачать разом, вони разом обідають, разом ходять вулицями і щовечора по десять разів проводжають один одного від дверей одного до дверей іншого, не зважаючи розлучитися.

Через три місяці хай тільки хто згадає Жака.

— От же падлюка, от гидота, от мерзотник! Знаю я його, як же! Ні честі в нього, ні виховання... і так далі, і так далі.

Ще через три місяці вони живуть разом; та якось уранці чує, що вони билися на дуелі, потім там же, плачучи, обіймалися.

Вони, одначе, найліпші в світі друзі, смертельно сваряться по півроку, без міри то ганьблять, то обожнюють один одного, то тиснуть руки, аж кості тріщать, то ладні розпанахати живіт, не дочувши якогось слова.

Стосунки чоловіків-повій непевні, їхній настрій — примхливий, їхнє захоплення — несподіване, їхня ніжність — мінлива, їхній ентузіазм — куций. Сьогодні вони у вас закохані, завтра й не глянуть на вас, бо в суті в них і натура повії, і принадність повії, і характер повії, і всі їхні почуття нагадують кохання повії.

Вони поводяться з своїми друзями, як розпусниці з своїми собачатами.

Це малесеньке улюблене собачатко... Його то шалено цілують, то годують цукром, то кладуть до себе на подушечку, а то раптом нетерпляче викидають через вікно або ж, тримаючи за хвоста, крутять у повітрі, мов пращу, то душать в обіймах, то без причини пхають у відро холодної води.

А яке дивовижне видовисько — любові справжньої повії і чоловіка-повії! Він її б'є, вона його дряпає, вони ненавидять одне одного, не можуть бачитися і не можуть розійтися, з'єднані одне з одним якимись незбагненними, таємничими сердечними взаєминами. Вона його дурить, а він те знає, плаче і вибачає. Він снить у ліжку, оплаче-

ному іншим, і щиро вірять у свою бездоганність. Він її обожнює й зневажає, не помічаючи, що вона має право відплатити йому тією ж зневагою. Вони жорстоко мучать одне одного і не можуть розійтись; з ранку до вечора вони обкладають одне одного лайкою, образами, докорами, бридкими звинуваченнями, потім, до краю роздратовані, тремтячи з люті і злості, падають одне одному в обійми, нестямно тиснуть одне одного, зливаючи в одне свої тремтливі губи й розпутні душі.

Чоловік-повія сміливець і боягуз водночас; він більше за інших має пересадне почуття честі, та йому бракує простісної чесності, а за сприятливих умов він слабне і накоїть таких неподобств, що й сам із ними не може здати собі справи; бо він без роздумів кориться змінам своєї, завжди чимсь захопленої думки.

Обдурити постачальника здається йому цілком дозволеним і майже обов'язковим. На його думку, не сплачувати боргів — почесно, окрім боргів картярських, тобто дещо сумнівних; він і ошукає — за певних обставин, дозволених законами світу; якщо йому потрібні гроші, він позичатиме, як тільки зможе, не соромлячись і обдурити кредитора, та він, щиро обурений, проткне ударом шпаги кожного, хто лише запідозрить у ньому брак порядності.

ВУСИ

Замок де Саль, понеділок 30 липня 1883 р.

Дорога моя Люсі! Нового нічого немає. Сидимо в вітальні, дивимось, як іде дощ. Вийти надвір у таку страшну непогоду ніяк не можна. Граємо, отже, комедії. Які дурні, моя люба, салоніві п'єси сучасного репертуару! Все якесь силуване, бруталне, важке. Жарти скидаються на кулі гарматні — все вони ламають, нищать. Ні розуму, ні натуральності, ні дотепності, жадної краси. Оті самі літератори не тямлять справді нічого. Вони не знають зовсім, як думають, як балакають люди з нашого кола. Я б на те пристала охоче, щоб вони гордували нашими звичаями, умовами нашого життя, манерами, але, щоб вони того не знали, на те я ніяк не погоджуся. Намагаючись бути дотепним, граються словами в такий спосіб, що придався б хіба до того, аби розсмішити казарму. Щоб поживавити п'єсу, вони вкладають нам до вуст розумування, які, певне, підслухали десь по зовнішніх бульварах, по так званих артистичних пивницях, де повторюють п'ятдесят яких, може, літ ті самі студентські парадокси.

Отож граємо комедії. Що нас тільки дві жінки, чоловік мій виконує ролі субреток, для того обголився. Ти не можеш собі уявити, моя кохана Люсі, як це його змінило. Я його тепер не пізнаю... ні вдень, ні вночі. Коли б він не запускав зараз знову вусів, то я б, певне, зрадила його, остільки він мені не подобається такий.

Справді, чоловік без вусів — то вже не чоловік. Борода не дуже мені до вподоби — надає вона слівце завше якогось нехлюйського вигляду, але вуси, о, вуси пасують завше до чоловічого обличчя. Ні, ніколи ти й не подумаєш, який потрібний той маленький кущик волосся на губі, який він потрібний для ока... та... для... подружніх зносин. З цього приводу набігало мені до голови безліч думок, тільки не насмію я тобі їх викласти на папері. Радо розкажу про це... нишком. Але так трудно підшукати слова,

коли розправляти про деякі речі, про дещо таке, що треба зрозуміти межи словами, так трудно замінити їх іншими; мають слова на папері такий негарний вигляд, що я ніяк не можу їх проставити. До того зміст тут такий складний, дражливий, небезпечний, що треба б великої науки, щоб до нього взятись.

Коли не зрозумієш врешті, що ж, нехай і так! Одначе, люба моя, посилкуйся, спробуй хоч дещо прочитати поміж рядками.

Отож, коли чоловік мій обголився, я зрозуміла найперше, що ніколи не звабить мене якийсь комедіант чи казодій, хоч би то був навіть отець Дідон *, найпринадпійший з-поміж них! А як zostалися ми з чоловіком удвох, пізніше трохи, стало ще далеко гірше! О дорога моя Люсі, не допускай ніколи до того, щоб цілував тебе безусий чоловік. У поцілунках його немає жодного смаку, жодного, жодного! Не знайдеш там уже тієї знадливості, ніжності та того... перцю, так! Справжній поцілунок мусить бути з перцем. Вуси — це й є та перчиця.

Уяви собі, що до вуст твоїх прикладають пергамен, сухий... чи вогкий. Оце маєш пестоці від голеного чоловіка. Не оплатиться, правду кажу.

Чому ж то саме вуси так чарують? Запитаєш мене, — хіба я знаю? От, найперше, лоскочуть вони в такий спосіб, так привмно! Почуєш їх у себе біля вуст, і пройде від того по тобі, по всьому, по всьому тілі, солодке тремтіння. То вони тебе голублять, через них здригається, тремтить шкіра, а нерви вібрують делікатно, змушують скрикувати злегка «ой!», ніби на великому холоді.

А на шиї! Еге, чи вчувала ти коли вуси в себе на шиї? Воно п'янить тебе, корчить, вступає в плечі, розбігається до пальців, до самих кінчиків. В'єшся, знизуєш плечима, захиляєш назад голову. І втекти хочеться і зостатись. Раюєш і дратуєшся разом. Але як воно добре!

А потім ще... справді, чи ж насмію? Чоловік, який тебе кохає, але так, як слід, кохає, вміє знайти безліч куточків, куди ховається з своїми поцілунками, таких куточків, що сама б ніколи й не здумала. Отож, коли б не вуси, далеко не такий був би в тому смак; не кажу вже про те, що стають тоді вони, поцілунки, непристойні сливе! Пояснюй це, як зможеш. Щодо мене, то я так це розумію: губи без вусів такі само голі, як тіло без одежини. А одежину на собі треба завше мати, небагатечко, коли хочеш, але треба!

Творець (не можу насмілитись поставити інше слово, кажучи про такі речі), творець подбав про те, щоб прикрити в такий спосіб усі ті сховища на нашому тілі, де має притулок кохання. Коли уста обголені, то ввижається мені, що то вирубано лісок круг водограю, де люди п'ють і спочивають.

Це нагадує мені про слова (людини, обізнаної в політиці), які три вже місяці крутяться у мене в голові. Якось увечері чоловік — він стежить за газетами — читав мені виборну промову нашого міністра хліборобства; тоді того міністра звали добродій Мелін. Чи хто потім заступив його місце? Я не знаю.

Не слухала я, але те прізвисьце, Мелін *, мене вразило. Воно нагадало мені, й сама не знаю чому, сцени з життя богеми *. Я подумала, що справа полягає в якійсь гризетці. От яким чином деякі окрушини з того уривка запали мені в голову. Отож добродій Мелін повіщав мешканцям Ам'єна, чи що, такими словами (аж до сьогодні не могла я додуматись, що вони означають): «Де немає хліборобства, там нема й патріотизму». Оце тепер-бо я тільки зрозуміла ті слова. І це вже я тобі повіщаю, що де немає вусів, там нема кохання. Чудні вони виходять ніби якось, такі слова, правда? «Де немає вусів, там не може бути жадного кохання!»

«Де немає хліборобства, там не може бути жадного патріотизму», — запевнював добродій Мелін. І мав він рацію, отой міністр, тепер я його зрозуміла!

Коли й з іншого боку поглянути, то вуси потрібні доконче. Вони визначають обличчя. Надають людині вигляду ніжного, ласкавого, жорстокого, страховинного, гультяйського, заповзятого. У чоловіка бородатого, справді бородатого, того, що носить усю шерсть (яке-бо негарне слово) у себе на щоках, немає ніколи чутливості на обличчі, бо риси у нього заховані в бороді. А форма щелепив та підборіддя багато про що свідчить, — хто знається на тому.

Вусатий же чоловік зберігає властиві йому маніри, а разом і чутливість теж.

А які вони бувають різноманітні на вигляд, оті вуси! То вони ніби закручені, кучеряві, чепуристі — так і горнутья, здається, до жіноцтва над усе!

То знову шпичасті, гострі, як голки, поставились загрозово. Ці вже волять вино, коней, баталію.

А то бувають величезні, страшні, спадають донизу. За такими велетнями ховається звичайно гарна напрочуд удача, добрість, що межує з безсиллям, та ніжність, боязкість майже.

А ще тим менє найбільше чарують вуси, що то річ французька, суто французька. Прийшли до нас від працюрів наших, галлів, і стали нарешті на ознаку національного нашого характеру.

Вони гордовиті, люб'язні, щиросердні. Купаються любо в вині, вміють сміятись елегантсько, тоді як бородаті щелепи широкі незграбні в усьому, що діють.

Бач, нагадують мені вуси про одну річ; поплакала я через неї, та вона ж, зрозуміла я тепер, навчила мене полюбити вуси в чоловіків.

Сталось воно за війни, в тата. Я тоді була молода, ще дівчина. Раз зчинилася баталія близько нашого замка. Цілий ранок я чула постріли з рушниць та гармат, а ввечері прибув до нас та й зупинився німецький полковник. Назавтра він виїхав. Мого батька сповістили, що на полі багато трупу. Він наказав позносити мертвих до нас на дворіще, щоб поховати всіх укупі. Носили їх та клали вповдовж великої соснової алеї, по обидва боки... А що починали вони тхнути, прикривали їх землею, поки викопають великого рова. Через те видно було тепер тільки їхні голови, які, здавалось, виходили з землі, жовті, мов земля, зі склепленими очима.

Захотілось мені подивитись. Як побачила я ті жахливі обличчя, що простяглися двома довгими рядами, то трохи не зомліла. Почала, проте, їх розглядати, одно по одному; силкуючись угадати, що то були колись за люди.

Мундирів не було видно — присипали їх землею, одначе раптом, так, моя люба, впізнала я раптом французів, з вусів упізнала!

Деякі погодилились у самий день бою, хотіли ніби покрасуватись до останньої хвилини! Все ж борода одросла трошки, бо вона, знаєш, росте ще й по смерті. Інші, як видно, не голилися з тиждень; але ж кожен мав вуси, французькі вуси, одмітні, горді вуси, що промовляли неначе: «Не рівняй мене, дівчино, до бородатого мого товариша — я твій брат».

І я плакала, плакала; ой, не так би я плакала, коли б була хоч не розпізнала в такий спосіб безщасних отих мерців.

Тяжко мені про це тобі повідати. От я вже й осмутніла, не спроможна більше розмовляти з тобою. Ну, бувай здорова, серденько Люсі; цілую тебе від щирого серця. Нехай живуть вуси!

Жанна

З оригіналом згідно:

Гі де Мопассан

ЛІЖКО № 29

Коли капітан Епіван проходив вулицею, всі жінки оберталися. Та й справді це був красень гусарин. І тому він завжди джигуном козирився, до краю поглинений собою, гордий своїми стегнами, станом, вусами. Та що й казати, — вуса, стан і стегна були в нього розкішні. Вуса — біляві, дуже густі, на взір войовничого скрутеня, кольору стиглого жита, але скрутеня тонкого, старанно заверченого, що спускався двома пишними пасмужками — одне слово — молодецькі вуса. Стан у нього був тонкий, ніби він носив корсета, а над станом колесом випиналися міцні широкі груди. Його стегна були чудові, наче стегна гімнаста або танцівника — м'язисті, вони при кожному порухові так і вигравали під натягненим сукном червоних рейтузів.

Ходив він, пружинячи литки, розсував ноги й руки, злегка похитуючись, хизуючись кавалеристською ходою, яка так вигідно вирізняє ноги й торс і здається переможною при уніформі, але простацькою при сурдуді.

Як і багато офіцерів, капітан Епіван не вмів носити цивільної одежі. Як тільки він убирався в сіре або чорне сукно, то здавався просто прикажчиком. Зате в однострої він був невідпорний. До того ж він мав гарне обличчя, тонкий, горбоватий ніс, блакитні очі й вузьке чоло. На жаль, він був лисий і ніяк не міг зрозуміти, від чого в нього лізе волосся. Одначе він тіпився, запевняючи себе, що великі вуса не так уже зле йдуть до злегка оголеної голови.

Він погорджував усім світом, але в його погорді було багато відтінків.

Так, обивателі для нього зовсім не існували. Він дивився на них, як на тварин, віддаючи їм уваги не більше, ніж курям або горобцям. Лише офіцерів мав він за людей, але й до них не виявляв однакової пошани. Взагалі він поважав серед них тільки красенів, бо єдину справжню гідність

військового вбачав він у показності. Солдат, сто чортів, має бути молодцем, здоровим козаком, створеним для війни й любові — чоловіком дужим, міцним, мужнім — от і все. Він класифікував генералів французької армії, зважаючи на їхню статурність, вишкіл і суворість обличчя. Бурбаки * здавався йому за найбільшого вояку нового часу.

Він глузував з піхотних офіцерів, товстих курдуплів, що сапали від ходи; але ж особливу, непереможну, аж до презирства, неповагу він мав до замірків, що виходили з Політехнічної школи *, до тих миршавих недолугих людців в окулярах, неметких і незграбних, котрим, за його словами, так само личить носити уніформу, як трусикові правити службу богу. Він обурювався, що в армії терплять тих цибагих недоносків, які повзають, наче краби, не п'ють, мало їдять, і, здається, люблять свої рівняння більше, ніж гарненьких дівчат.

Капітан Епіван мав надзвичайний успіх у прекрасного роду.

Коли він вечеряв у товаристві якої-небудь дами, то завжди був певен, що скінчить із нею ніч сам на сам, на одному ліжку, а якщо якісь непереможні обставини перешкоджали йому здобути звитягу того самого вечора, він у кожному разі не мав сумніву, що «далі буде» другого дня. Товариші не любили зазнайомлювати його зі своїми любовницями; а крамарі, в котрих біля прилавка стояли вродливі жінки, добре знали його, стереглися й страшенно ненавиділи.

Коли він проходив, крамарка мимоволі обмінювалася з ним крізь вітрину поглядом, та таким, який буває красномовніший від ніжних слів; в ньому крилися і заклик, і відповідь, і бажання, і признання. А чоловік, наче попереджений якимсь інстинктом, рвучко обертався й скидав ненавидними очима на гордовитий і гнучкий силует офіцера. Коли ж капітан, посміхаючись і радіючи зі своєї перемоги, віддалявся, крамар, роздратовано перебираючи на прилавку крам, обурювався:

— Ач, індік! І коли вже перестануть годувати цих дармоїдів, котрі тільки й знають, що брязкотять своїми бляшанками по тротуарах? Про мене вже краще різник, аніж солдат. Що в нього на фартусі кров, то це ж кров скотини, різник хоч для чогось корисний; ніж, що почеплено йому до пояса, не на те призначений, щоб убивати людей. Не розумію, як тільки дозволяють цим душогубцям волочити

повсюди свою смертоносну зброю! Без них не обійтися, знаю, та вже хоч би ховали їх, а не одягали, як на машкараду, в червоні штани та сині кудини. Адже ж ката не вбирають за генерала?

Жінка, не відповідаючи, стонала ледве помітно плечима, а чоловік хоч і не бачив, але одгадував цей рух і кричав:

— Тільки дурепа може милуватися, як величаються ті бовдури!

Так чи інак, але слава про капітана Епівана — переможця над серцями — ширилася по всій французькій армії.

І от 1868 року його полк, 102-й гусарський, перейшов до Руана, щоб нести залогову службу.

Скоро капітан став відомий цілому місту. Щовечора, після п'ятої години, він з'являвся на бульварі Буаельдье, пив абсент у кав'ярні *Комедія*; але перед тим, як зайти туди, неодмінно проходив бульваром, щоб попишатися своїми ногами, станом та вусами.

Руанські купці, котрі прогулювалися алеєю, позакладавши руки за спину, заклопотано правлячи про підвищення й зниження цін, закидали все ж таки погляд на нього й бурмотіли:

— Достолиха, ото красень!

Потім, уже знаючи, хто це такий, вони почали казати:

— Бач, он капітан Епіван! Молодець, що й казати!

Дами при зустрічі з ним якимось дивно вертіли головою й соромливо здригалися, наче слабюючи перед ним або почувалися роздягнутими. Вони злегка нахилили шию, і на губах у них тепліла ледве помітна усмішка; їм хотілося сподобатися капітанові, хотілося принадити його погляд. Коли він прогулювався з товаришем, той щоразу заздрісно й ревниво думав, бачачи незмінне повторення цього кривляння: «Та й везе ж цьому чортяці, Епіванові!»

Серед міських кокоток через нього розгорілося правдиве змагання — кому він дістанеться. Всі вони приходили на п'яту годину, на офіцерську годину, на бульвар Буаельдье і, прогулюючись парами з краю в край, замітали своїми спідницями бульвар; а лейтенанти, капітани й полковники перед тим, як зайти до кав'ярні, теж парадували по двоє, тягнучи тротуаром шаблі.

Одного разу ввечері красуня Ірма, полюбовниця, казали, добродія Тампліє-Папона, багатого мануфактуриста, спинала свою карету напроти кав'ярні *Комедія*, ніби наміряючись купити паперу чи замовити візитові картки у гравера

добродія Поляра, а насправді лиш на те, щоб пройти перед столиками, де сиділи офіцери, й кинути капітанові Епівану погляд, який так ясно промовляв: «Коли хочете!» — що полковник Прюн, котрий пив із своїм ад'ютантом зелений лікер, не втримався і буркнув:

— Ах бидло! Та й щастить цьому молодцеві!

Полковникові слова підхоплено, і другого дня капітан Епіван, окрилений високою похвальбою, пройшовся кілька разів підряд у повній парадній формі під вікнами цієї красуні.

Вона його побачила, виглянула в вікно й усміхнулася.

Того ж вечора він став її полюбовником.

Вони афішували свої відносини, виставляли їх напоказ, компрометуючи себе й обоє горді з такого роману.

В місті тільки й розмов було, що про амури прекрасної Ірми й офіцера. Один добродій Тампліє-Папон нічого не знав.

Капітан Епіван саяв з радощів і при всякій нагоді повторював:

— Ірма сказала мені... Ірма говорила мені цієї ночі... вчора, коли я обідав з Ірмою...

Цілий рік він носився із своїм залицанням, хвалився ним по всьому Руану, виставляючи його напоказ наче прапора, відбитого у ворога. Йому здавалося, ніби завдяки цій перемозі він виріс; знаючи, що йому заздять, він почував більшу певність у своїй кар'єрі, певність в одержанні хреста, такого пожаданого, бо всі зори спочивали на ньому, а досить бути на видноті, щоб тебе не забулій.

Аж от вибухла війна, і капітанів полк одним із перших послано на кордон. Прощання було сумне й тривало цілісеньку ніч.

Шабля, червоні рейтузи, кепі, доломан — усе перекинулось із стільця на підлогу; сукня, спідниці, шовкові панчохи — теж попадали й жалібно валялися на килимі впереміш із форменим одягом; у кімнаті було все розкидано, наче після якоїсь баталії; Ірма, простоволоса, в несамовитому розпачі оповивала руками шию офіцерові, обіймала його, потім, випустивши, качалася на підлозі, перекидала стільці, рвала торочки з фотелів, кусала їхні ніжки. А капітан, глибоко розчулений, не знаючи, як заспокоїти її, повторював:

— Ірмо, Ірмочко, нічого не вдієш, так треба!

І часом він змахував пальцем набіглу сльозу.

Розлучилися вони вдосвіта. Ірма їхала в екіпажі за своїм коханцем аж до першого постою. А у хвилину розставання обняла його сливе перед очима всього полку. Всі визнали навіть, що це дуже мило, дуже доречно, дуже благородно, і товариші, стискаючи капітанові руку, казали:

— Та й щасливий же ти: добре серце в цієї кралі.

Вони, бігме, в цьому побачили щось патріотичне.

Під час кампанії полкові довелось зазнати багато чого. Капітан поводився як герой і одержав, нарешті, хреста; а потім, коли війна скінчилась, він повернувся до руанської залози.

В Руані він зараз же захтів довідатись про Ірму, але нічого певного сказати йому ніхто не міг.

За одними звістками, вона гуляла зо всім головним штабом пруської армії. За іншими — вернулася до своїх батьків-хліборобів, що мали ферму в околицях Івето.

Він навіть посилав до мерії свого денщика пошукати її в списках померлих; але імені його полюбовниці там не знайшли.

Капітан вельми журився і хизувався своїм горем. Навіть поставив своє нещастя на карб ворогові, винуватичи в зникненні Ірми прусаків, що окупували на якийсь час Руан.

— В майбутню війну я віддячу отим гадам! — проказав він.

І от якось уранці, коли він входив до офіцерської їдальні на сніданок, дід-посильний, у синій блузі й цератовому кашкеті подав йому листа. Він розпечатав його й прочитав:

«Любий мій!

Я лежу в лікарні, тяжко-тяжко хвора. Чи не прийдеши навідати мене? Це так мене втішить!

Ірма»

Капітан зблід і, охоплений жалем, заявив:

— Ото бідна дівчина. Після сніданку зараз же піду до неї.

І, снідаючи, він увесь час розказував, що Ірма в лікарні, але він, певна річ, забере її звідти. Це, звичайно, сталося з вини — святої пам'яті — прусаків. Вона, очевидячки,

зосталась одна, без грошей, пропадаючи в злиднях, бо прусси, безперечно, пограбували все, що мала.

— О проклятуці!

Всі схвилювалися, слухаючи його.

Вклавши згорнуту серветку в дерев'яне кільце, капітан хапливо встав, зняв із вішалки шаблю й, випнувши груди, щоб стан став тоншим, застебнув підпасок і потому прискореним кроком подався до міської лікарні.

Він сподівався без затримки пройти у шпиталевий будинок, одначе його рішуче відмовилися впустити, і він мусив навіть удатися до полкового командира, розповісти йому про всю цю історію й узяти од нього записку до головного лікаря. Лікар, примусивши красеня капітана деякий час чекати в передпокої, дав йому нарешті дозвіл, уклонившись при цьому холодно й неспівчутливо.

У цьому пристановищі убогства, страждань і смерті капітан уже з самого порога почув себе ніяково. Його супроводжував санітар.

Щоб не здіймати шелесту, капітан ішов навшпиньки довгими коридорами, де носився нудний пліснявий запах хворості й ліків.

Мертву тишу лікарні часом порушував чийсь шепіт.

Іноді крізь розчинені двері капітан бачив у палаті ряди ліжок, де під простирадлами вимальовувалися людські тіла. Виздоровниці сиділи на табуретках у ногах своїх ліжок і шили; на собі мали сірі полотняні халати і білі очіпки.

Раптом провідник спинився біля однієї палати, повної хворих. На дверях виднів великий напис: «Сифіліс». Капітан здригнувся й відчув, що червоніє. Біля дверей, на маленькому дерев'яному стількові, доглядачка виготовляла якісь ліки.

— Я вас проводжу,— сказала вона,— це двадцять дев'яте ліжко.

І вона пішла поперед офіцера. Потім показала йому на одне з ліжок:

— Осьдечки.

На ліжкові видніла лише випнута ковдра. Навіть голова була схована під укривалом.

Звідусіль над подушками підводились бліді здивовані обличчя, що дивилися на уніформу, обличчя жінок, молодих і старих жінок, які всі чисто здавалися бридкими й вульгарними в убогих казенних балахонах.

Капітан, зовсім розгублений, притримуючи в одній руці шаблю, а в другій — кепі, промурмотав:

— Ірмо.

У ліжку щось різко зворухнулось, і потім показалося лице його полюбовниці, але таке змінене, таке вимучене та таке змарніле, що він і не впізнав її.

Задихаючись від хвилювання, вона зажебоніла:

— Альбере! Альбере! Це ти! О! Як добре... як добре...

І сльози полилися з її очей.

Доглядачка принесла стільця.

Він сів і почав дивитись на бліде й таке безщасне обличчя цієї дівчини, яку зоставив такою гарною й такою свіжою.

Потім спитав:

— Що в тебе?

Вона, плачучи, відповіла:

— Ти ж бачив, на дверях написано.

І затулила очі краєм простирадла. Розгублений і зніяковілий, він знову спитав:

— Як же ти це підхопила, моя безталанна?

Вона почала жалітися на своє лихо:

— Це оті брудні розпутники пруссаки! Вони взяли мене майже силою й заразили.

Капітан не знаходив більше, що сказати. Дивився на неї й вертів на колінах кепі.

Інші хворі заглядалися на нього: а він, здавалося, чув запах гниття, запах гнилого м'яса й ганьби, що витав у цій палаті, повній повій, заражених цією паскудною й жахливою хворобою.

Вона прошепотіла:

— Навряд чи я вичуняю. Лікар казав, що я дуже тяжко хвора.

Далі, помітивши на грудях у офіцера хрест, вона скрикнула:

— О, ти дістав нагороду! Яка я рада, яка я рада! О, якби можна було тебе поцілувати!

Дрож огиди й жаху перебіг поза плечима в капітана від одної думки про цей поцілунок.

Він мав тепер одне бажання — іти зараз же, бути на повітрі і не бачити більше цієї особи. Проте він сидів, не зважуючись устати й попрощатися. Він пробелькотів:

— Ти, певне, не лікувалася?

Полум'ям блиснули Ірміні очі:

— Ні, я хтіла помститися за себе; навіть коли б я й здохла. Я їх також заражала всіх, всіх, скільки змога. Поки вони були в Руані, я не лікувалася.

Силуваним тоном, в якому бриніла жартівлива нотка, він об'явив:

— Це-то ти, мабуть, і добре зробила.

Вона пожвавішала, зашарілася:

— Та вже ж, не один помре через мене. Будь певен, я їм помстилася.

— Дуже добре! — ще раз докинув він.

Потім, підводячись, мовив:

— Ну, мені пора, на четверту годину я маю бути у командира полку.

Вона захвилювалася:

— Уже? Ти вже мене залишаєш! Та ти ж тільки що прийшов...

Але він, хай би там що, хотів іти. Він промовив:

— Ти ж бачиш, я прийшов до тебе зараз же, але о четвертій мені конче треба бути у командира.

Вона спитала:

— У вас і досі той самий полковник Прюн?

— Той самий. Він був двічі поранений.

Вона провадила:

— А твої товариші? Чи вбито кого з них?

— А так. Загинули Сен-Тімон, Саванья, Полі, Сапреваль, Робер, де Курсон, Позафіль, Санталь, Караван та Пуаврен. Саалеві відірвало руку, а Курвуазенові роздроблено ногу; Паке позбувся правого ока.

Вона слухала з пильною увагою. Далі раптом прошепотіла:

— Слухай, поцілуй мене на прощання. Адже пані Ланглуа тут немає.

І, незважаючи на гидування, що знялося в ньому, він притулив губи до її блілого лоба, в той час як вона обвила його своїми руками й обсіпала божевільними поцілунками сине сукно його доломана.

Вона спитала:

— Ти ж прийдеш? Правда, прийдеш? Обіцяй прийти!

— Добре, обіцяю.

— Коли ж? У четвер можеш?

— Добре, в четвер.

— В четвер, о другій годині?

— Гарзд, у четвер о другій годині.

- Обіцяєш?
- Обіцяю.
- Прощай, мій любий.
- Прощай.

І, засоромлений, під поглядами всієї палати, він пішов, нагинаючись, щоб здаватись меншим; а коли вже був на вулиці, то зітхнув полегшено.

Увечері товариші запитали:

— Ну, що? Як Ірма?

Він знічено відповів:

— У неї запалення легенів, і їй дуже погано.

Але один шмаркач поручник, відчувши щось недобре, подався на розвідки, і другого дня, коли капітан увійшов до офіцерської їдальні, його зустріли вибухом посміху й жартами. Нарешті, можна йому помститися!

Крім цього, стало відомо, що Ірма безтямно гуляла з пруськими штабовими офіцерами, що вона роз'їжджала верхи по всій околиці з полковником блакитних гусарів та ще з багатьма іншими і що в Руані її тепер звуть не інакше, як «пруссачкою».

Цілий тиждень капітан був посміховиськом усього полку. Він одержував поштою промовисті рецензи, поради, до яких удаватися лікарів-фахівців, навіть ліки, призначення яких вказано на пакетикові.

Довідавшись про цю історію, полковник суворим тоном заявив:

— Та й прекрасні ж знайомства капітан мав тутечки. Гратулюю його.

Півтора тижня перегодом Ірма знову викликала його листом. Він спересердя порвав листа й не відповів навіть.

За тиждень вона написала йому, що їй дуже погано й що вона хоче попроситися з ним.

Він не відповів.

Минуло ще кілька день, і його одвідав священик з лікарні: панна Ірма Паволен на божій дорозі і благає його прийти.

Він не насмілився відмовитись і рушив за священиком; але ввійшов до лікарні з серцем, сповненим лютої злості, з ураженою амбітністю й зневаженою гордістю.

На вигляд вона не дуже змінилася, і він подумав, що вона ошукала його.

— Чого тобі треба від мене? — спитав він.

— Я хотіла попроситися з тобою. Кажуть, мені вже приходить кінець.

Він не повірив.

— Слухай, через тебе я став посміховиськом усього полку, і я не хочу, щоб так було далі.

Вона спитала:

— Що ж я зробила тобі?

Він розсердився, бо йому нічого було відповісти.

— Ти не надійся вже, що я іще прийду сюди, щоб усі чисто глузували з мене!

Вона подивилася на нього згаслими очима, але в них раптово зайнявся гнів, і вона повторила:

— Що ж я тобі зробила, га? Хіба, може, я не була доброю до тебе? Або коли-небудь щось просила у тебе? Коли б не ти, я б жила з добродієм Тампліє-Папоном і не вилежувалася б зараз отут. Знаєш, коли хто й має мені докоряти, то тільки не ти.

Він відказав з дрожем у голосі:

— Я не докоряю, але я не можу далі тебе навідувати, бо ти зганьбила ціле місто своїм поведженням із пруссакми.

Вона поривчасто підвелась і сіла на постелі:

— Своїм поведженням із пруссакми? Але я кажу тобі, що вони мене взяли силою, я кажу тобі, що я не лікувалася лише тому, що хотіла заразити їх. Коли б я захтіла вилікуватися, це було б за виграшки — сто чортів! Та я поклала собі вигубити їх, і, певне, багато вигубила!

Він усе ще стояв на своєму:

— У всякому разі це ганьба, — сказав він.

Їй навіть сперло дух, потім вона промовила:

— В чому ганьба? В тому, що я нищила їх? А тепер через це помираю? Не так ти думав, коли приходив до мене на вулицю Жанни д'Арк. Ах, то це ганьба? А ось ти не зробив би цього, хоча ти й з орденом! І я заслуговую на нього більше, ніж ти. Чуєш, більше! І пруссів я знищила більше, ніж ти!

Остовпілий, він стояв перед нею й трусився зі злості:

— Та ти так? Замовчи... Знаєш... Замовчи... таких речей... я не дозволю... торкатися...

Та вона його мало слухала:

— Подумаєш, багато шкоди ви завдали пруссам! Хіба могло це все статися, подумай сам, коли б ви їх не пустили

до Руана? Це ви повинні були не пускати їх, чуєш! А я їм більше завдала шкоди, ніж ти, так, більше, бо я от умираю, а ти гуляєш і хизуєшся, щоб зводити жінок.

З усіх ліжок підвелись голови, всі очі втупилися на людину в уніформі, котра мимрила:

— Замовкни... слухай... замовкни краще...

Але вона не замовкала. Вона кричала:

— А ти, нівроку, кривляка! Збагнула я тебе тепер! Збагнула! Кажу тобі, що я нашкодила їм більше, ніж ти, я вбила їх більше, ніж увесь твій полк разом... Іди геть... боягузе!

Він і сам ішов, майже тікав, простуючи сягнистим кроком між двох рядів ліжок, де ворухились сифілітички. І йому чулося придушене шишіння Ірминого голосу, що наздогавив його:

— Авжеж, більше, ніж ти; я знищила їх більше!..

Він котком покотився по сходах і побіг додому, щоб нікого не бачити.

Другого дня він узнав, що вона померла.

ЗАХИСНИК

Жанові Марену ніколи й не снилося зажити такого значного становища! Син провінційного судового розпорядчого, він, як і тисячі інших, приїхав до Парижа і оселився в Латинському кварталі, щоб пройти курс правничої науки. Одвідавши одну по одній цілу низку пивниць, він став за приятеля кільком красномовцям студентам, аматорам побалакати про політику при кухлі пива. Він захоплювався ними, вперто ходив за ними з кав'ярні до кав'ярні, а коли мав гроші, навіть платив за них.

Потім, вийшовши на адвоката, він узявся вести судові справи, що їх, проте, програвав. Але якось він дізнався з газет, що одного з його колишніх приятелів по Латинському кварталу щойно обрано на депутата.

Він знов зробився його вірним псом, приятелем з-посеред тих, на кого подають невдячні доручення й клопоти, до кого вдаються, потребуючи чогось, і з ким зовсім не церемоняться. Але згодом, завдяки одній парламентській оказії, депутат цей став міністром; а ще через шість місяців Жан Марен був призначений на державного радника.

Спочатку він так був записався, що йому аж закрутило голову. Він ходив вулицями тільки собі на втіху, щоб показати себе, начебто з самого його зверхнього вигляду хтось міг догадатися про його високий стан. Він добирав спосіб з найменшої причини говорити крамарям, у яких щось купляв, газетярм або навіть візникам:

— Я, як державний радник...

Потім він відчув настирливу потребу протегувати іншим, потребу цілком природну, що впливала з самої свідомості його значного становища, начебто він мусив так робити з службових причин, з обов'язку владної та великодушної людини. Він пропонував свою підтримку геть-чисто всім, з усякої нагоди, з якоюсь невичерпною щедрістю.

Здибавши, було, десь на бульварі якогось знайомого, він підходив до нього з захопленим виглядом, брав його за руки, допитувався про здоров'я, і, не чекаючи навіть на розпити, заявляв:

— Ви ж знаєте, я державний радник і в усім вам на по-служі. Якщо тільки я можу стати вам чимось у пригоді, звертайтеся до мене без ніякої церемонії. Через мое-бо становище можна багато чого зробити.

Потім він ішов з цим приятелем до кав'ярні, де й казав дати йому ручки, чорнила й поштового паперу: «Одного аркушика, хлопче, мені тільки рекомендацію написати».

Таких рекомендацій він писав по десять, двадцять, п'ятдесят щоденно. Він писав їх у Американській кав'ярні, у Біньйона, в Тортоні, в Мезон-Доре, в кав'ярні Ріш, у Ельдера, в Англійській кав'ярні, в Неаполітанській — по всіх усюдах. Він писав до всіх урядовців Республіки, від мирових суддів аж до міністрів. І він був щасливий, цілком щасливий.

Одного ранку, коли він вийшов з дому й подався до Державної ради, почав накрапати дощ. Пан Марен хотів був найняти візника, але передумав і рушив пішки.

Дощ усе припускав, вода залила пішоходи, затопила бру-ківку. Маренові довелося сховатись під дверима. Там уже стояв якийсь старенький, сивоволосий священик. Перед тим, як стати державним радником, Марен не любляв духовних осіб. Але відколи один кардинал ввічливо вдався до нього по пораду в одній скрутній справі, він уже ставився до духівництва з пошаною. Дощ лляв як з відра, і, щоб уникнути бризок, абатові й радникові довелося відступити аж у гліб під'їзду, до швейцара. Марен, яко-го повсякчас так і кортіло побалакати та похвалитися, сказав:

— Отож так негода, панотче.

— Так, так, пане, — кивнув головою старий свяще-ник, — а надто неприємно для того, коли хто приїздить до Парижа лише на кілька днів.

— То ви з провінції?

— Так, пане, я тут тільки переїздом.

— Дуже, дуже неприємно, приїхати до столиці на де-кілька днів і потрапити ще під дощі. От ми, урядовці, мешкаємо тут цілий рік, то нас, звісно, це мало обходить.

Абат не відповів. Він дивився на вулицю; злива вщухла. Аж раптом, зважившись, абат підбрав рясу, як жінки, переходячи калюжу, підбирають спідницю.

Марен, побачивши, що він лагодиться йти, гукнув:

— Ви ж замочитесь, панотче. Почекайте ще трошки, зараз передощить.

ТЕМНО

Священик, завагавшись, спинився.

— Бачте, я дуже кваплюся, — сказав він. — У мене пильна справа.

Марен, здавалося, впав у розпач.

— Та ви ж наскрізь промокнете. Дозвольте спитатися, в який бік ви йдете?

Абат нібито знітився, потім промовив:

— Я йду в напрямку до Пале-Рояля.

— У такому разі, панотче, коли ваша ласка буде, я можу запропонувати вам сховатися під мою парасолю. Я йду до Державної ради. Я державний радник.

Старий священик підвів носа і, позирнувши на сусіду, мовив:

— Я вам дуже вдячний, пане; з великою охотою.

Тоді Марен узяв старого під руку й повів його. Він керував ним, стежив за ним, давав поради.

— Обережно, панотче, тут струмок. Бережіться екіпажів, колеса іноді обляпують болотом од голови до ніг. Зважайте на перехожих з парасолями. Нема нічого небезпечнішого для очей, як гострі прутики в парасолі. А надто нестерпучі жінки; вони не звертають уваги ані на що, і в дощ, і в пекло стромляють вам прутиками в живі очі. Та їм узагалі клопоту ні про кого нема. Можна подумати, що місто — їхня власність. Вони царюють на пішоходах і на бруківці. Я сам вважаю, що жіноче виховання у нас надто занехаяно.

Тут Марен узявся сміятись.

Але абат не відповідав. Він ішов, трошки зігнувшись, і старанно вибирав, куди ступити, не обляпавши черевиків або ряси.

Марен знов же зняв річ:

— Ви безперечно приїхали до Парижа трошки розважитись?

— Ні, в одній справі, — відповів той.

— Ось як? І в важливій справі? Дозвольте спитатися, в чому, власне, річ? Коли я зможу тільки стати вам чимось у пригоді, я готовий вам послужити.

Абат здавався збентеженим.

— Це, бачте, одна особиста справа,— промимрив він,— незначна суперечка... з єпископом. Це вам не цікаво. Це... справа внутрішня.. чисто церковна.

— Таж Державна рада саме й розглядає такі справи,— заметушивсь Марен.— У такому разі здайтеся на мене.

— Так, пане, до Державної ради я й іду. Ви надто ласкаві. Мені треба побачити пана Лерепрера та пана Савона, а може, ще й пана Петіпа.

Марен ураз аж спинився.

— Та це ж мої приятелі, панотче, найкращі приятелі, чудові товариші, чарівні люди. Я вас зараз же відрекомендую всім трьом і щонайкраще. Звіртеся на мене.

Абат подякував, потім узявся лепетати на всі лади, перепрошуючи та знов же висловлюючи свою вдячність.

Марен був зачарований.

— О, ви можете похвалитися, панотче, що вам надзвичайно пощастило. Ось побачите, ось побачите, що завдяки мені ваша справа піде як по маслу.

Вони дійшли до Державної ради. Марен привів священника до себе в кабінет, запропонував йому крісло, посадив перед коминком, а сам сів до бюрока й заходився писати:

«Мій дорогий товаришу, дозвольте мені щиро рекомендувати вам найповажнішого, найблагороднішого церковника, пана абата...»

Він зупинився й запитав:

— Як вас на прізвище, будь ласка?

— Сентюр.

«...пана абата Сентюра,— почав писати далі Марен,— що потребує вашої допомоги в одній незначній справі, про яку він вам сам розповість.

Радий скористатися з нагоди, щоб висловити вам, дорогий товаришу...»

І він закінчив листа звичайними привітаннями.

Написавши три листи, він передав їх своєму протеже, і той пішов, без кінця перепрошуючи та дякуючи.

По службі пан Марен вернувся додому, спокійно переднював собі, любесенько виспався і, прокинувшись в якомусь надпоривному настрої, наказав принести собі газету.

Розгорнувши першу ж із них, один радикальний часопис, він прочитав:

НАШЕ ДУХІВНИЦТВО Й НАШІ УРЯДОВЦІ

Надуживанням духівництва, певне, ніколи не буде кінця-краю. Один священик, на прізвище Сентюр, викритий у змові проти уряду, обвинувачений у багатьох негідних учинках, що про них ми воліємо мовчати, запідозрений на додачу і в тому, що він колишній єзуїт, перекрашений на простого священика, був усунутий єпископом із посади, як заповідають, з якихось дуже непохвальних мотивів, а потім викликаний до Парижа, щоб подати пояснення. Але тут він знайшов палкого захисника в особі державного радника Марена; останній не побоявся дати цьому злочинцеві в рясі рекомендаційні листи до всіх своїх товаришів — республіканських урядовців.

Ми звертаємо міністрову увагу на нечувану поведінку цього державного радника...

Марен схопився з ліжка, швидко одягся і прибіг до свого товариша Петіпа.

— Одначе, одначе,— сказав йому той,— та чи ви глузду одбігли? Посилати до мене цього старого змовника!

— Та ні, бачте... я помилився...— розгублено залепетав Марен,— він мав такий статечний вигляд... Він обдурив мене... негідно обдурив... Прошу вас, зробіть так, щоб його суворо покарали, дуже суворо. Я сам напишу зараз. Скажіть, кому треба написати, щоб його як слід покарали. Я звернуся до прокурора, до паризького архієпископа, так, до архієпископа...

І квапливо сівши до столу Петіпа, він написав:

«Високоповажний панотче архієпископе! Маю за честь подати до відома Вашого Високопреосвященства, що я став за жертву каверз та брехні якогось абата Сентюра, котрий скористувався з моєї довірливості.

Ошуканий свідченнями цієї духовної особи, я...»

Потім, підписавши та запечатавши вже листа, він повернувся до свого товариша й заявив:

— Бачите, мій друже, хай це навчить вас ніколи нікого не рекомендувати!

Життя йому частенько не припадало до вподоби, Бомбарові — Сімонові! Мав він зроду надзвичайний нахил до байдкування, а до того, щоб перебороти в собі оту ваду, не було в нього жадної охоти. Кожне зусилля, розумове чи фізичне, кожен рух задля якої потреби виснажував його, так йому здавалося, до краю. Тільки-но чув про яку поважну справу, переставав зараз слухати, бо розумом був нездатний ні до роботи, ні навіть до турботи.

Батько його торгував у Кані новомодними виробами, а він аж до двадцяти п'яти літ, як казали в родині, тільки бомби стріляв. Але що батьки його частіше бідували, ніж розкошували, страшенно — завше бракувало Сімонові грошей.

З себе високий, опасистий, гарний на вроду, в бурцях на нормандський штиб, з свіжим обличчям, синьоокий, хоч і дурний, та веселий завше, з помітним уже черевцем, красувався він у таких строях, що аж очі в себе вбирали, мов той привініціал у свято. Гвалтував, реготав, вимахував руками при нагоді й без нагоди, вихвалявся веселою своєю вдачею, впевнено, мов той комівояжер. Він уважав, що життя тільки для того й створене, аби бавитися та жартувати, а скоро довелось йому приборкати галасливі свої веселощі, — тільки очима лупав, немов спросоння, не спмагаючися навіть на журбу.

Бідкуючися завше за грішми, мав за звичай приказувати:

— За десять тисяч ренти я ладен би хоч за ката стати.

Ця його приказка вславилася навіть поміж його знайомими.

Щороку виїжджав він на два тижні до Трувіля. Звав він це «відбувати свій сезон».

Замешкував у своїх кузенів, що поступалися задля нього однією кімнатою, і, раз прибувши, аж до виїзду щодня

виходив на дощаний місток, на розлоге піскувате узбережжя й походжав собі там.

Виступав упевненим кроком, заклавши руки в кишені або за спину, в достатньому вбранні, ясній камізельці, яскравій краватці, надівши капелюха набакир, з дешевенькою сигарою в зубах.

Ходив, зачіпаючи гарно одягнених жінок, нахабно міряючи очима чоловіків, готовий завше зняти бучу і шукав... шукав... бо шукав-таки.

Шукав жінки, надіючись на свою показну постать, на зріст.

«Що за чортів батько! Знайду ж я нарешті поміж тими, що сюди прибувають, таку, якої мені треба!»

І він нюшкував, як мисливський пес, як нормандець нюшкував, певний, що раз тільки глянувши, впізнає ту, яка його озолотить.

Сталося то в понеділок зранку, що Бомбар муркнув сам до себе:

— От-то-то-то!

Була чудова погожа днина, пишався золотом та блакиттю липень, спека немов дощем з неба спадала. Розлогім берег вкрили люди, мов квітки в квітнику, проквітали розмаїтими барвами жіночі строї. Рибальські човни з темними вітрилами, стоячи непорушно сливе на блакитній воді, одбивалися в ній, купали, здавалося, свої щогли в прозорій глибині і ніби спали під гарячим сонцем десятої години. Стояли, мов скам'янілі, просто дерев'яної гатки; ті при самому березі; ті далі трохи, інші знову далеко, розімлівши на гарячому сонці, лінуючись навіть ворухнутись, вилинути у вільне море чи повернути до пристані. А там, ген-ген, ледве мріє оповитий густим туманом Гавр; над берегом, високо вгорі, ясніють дві білі цятки — то маяки Сент-Адрес.

Сказав собі Бомбар: от-то-то-то! — зустрівшись з нею третій вже раз та почувивши на собі її погляд, погляд жінки дійшлого віку, досвідченої, сміливої, жінки, готової до послуг.

Він ще її помітив напередодпі, бо вона теж, як видно, за кимсь уганяла. То була англійка, досить висока на зріст, кощувата трохи. Мандрівне життя, різні пригоди зробили з неї особу завзяту, що радше скидалася на чоловіка, не на жінку. Непогана врешті, в простій, темній сукні, але в дивацькому бриликові, як то за звичай у всіх англійок,

ступала вона твердо, дрібно. Очі в неї були досить гарні, тільки червонуваті вилиці випиналися далеко, довгі занадто зуби вискалювалися завше.

Дійшовши близько пристані, Бомбар повернув назад — чи не зустріне її знову? Таки й зустрів і скинув на неї палким оком. Той погляд казав:

— Ось я, беріть мене!

Але як з нею заговорити?

П'ятий раз повернув назад і от, надійшовши до нього, вона пустила з рук парасольку.

Він кинувся, захопив, подав.

— Будь ласка, пані!

Вона на те:

— О, ви туще грешний!

Вони зирнулися. Він більше не знаходив мови. Вона зчервоніла.

Тоді, набравшись одваги, він вимовив:

— А гарна сьогодні година.

Вона промимрила:

— Так! Розкішна!

Ще постояли одне просто одного ні в сих ні в тих, розходиться і не думали.

Аж вона нарешті:

— Ви довго в цей край?

Він одказав, осміхнувшись:

— Так, так! Житиму тут, доки схочу.

Потім додав раптом:

— Може б, ми пройшлися по гатці? Там такої днини дуже гарно.

Вона відказала, здаючись на просьбу:

— Я погожа.

І пішли поруч, вона ступала рівно, твердо, а він, розхитуючись, мов індик, що витанцьовує перед індичкою.

За три місяці після того значні купці з міста Кан одержали якось зранку по великій білій картці.

Стояло там:

«Пан Проспер Бомбар та пані Бомбар мають за честь сповістити вас, що їхній син, Сімон Бомбар, візьме шлюб із пані Кет Робертсон, вдовою».

А з другого боку:

«Пані Кет Робертсон, вдова, має за честь сповістити вас, що візьме шлюб з паном Сімоном Бомбаром».

Оселилися вони в Парижі.

Статки в Бомбарової дружини виносили на п'ятнадцять тисяч ф'ранків певної ренти щороку. Сімон хотів мати по чотириста ф'ранків на місяць на власні потреби. Мусив довести, що палке його кохання варте такої жертви. Довів без труднощів і одержав те, чого бажав.

Зразу все гаразд велося. Молода пані Бомбар не отак-то була й молода, як на правду: всяко з нею бувало, отже, підтопталося дещо. Одначе, коли їй чого хотілося, так уміла повернути справу, що одмовитись не можна було ніяк.

Вона казала поважно, владно, з англійською вимовою:

— О Сімене, будемо лежати.

І Сімон слухняно простував до ліжка, мов той пес, коли гукнуть на нього: «А до буди!»

Знала, як напостати, у всьому, вдень чи вночі; проти того годі було опинатися. А не сердилась, не заводила сварки, не гримала ніколи; подивитись, то хоч би тобі коли роздратувалась, образилася, щоб зачепило її за живе. Знала, як сказати, і все. І говорила, коли того їй було треба, так говорила, що кожен мусив коритися мовчки. Кілька разів був Сімон завагавсь, та завше, одначе, скорявся, рад не рад перед чудною тією жінкою, перед її наказами, короткими та становчими.

Що, проте, жінчині поцілунки здалися йому занадто одноманітними, безбарвними, а мав у кишені з чого собі щось добірніше підшукати, наохотувався він по малій годині вволю.

Берігся тільки надзвичайно.

Пані Бомбар те спостерегла, по чому, не міг ніяк доміркуватись,— і сповістила якось увечері, що найняла дім у Монті, де вони мешкатимуть надалі.

Скрутні часи настали для Бомбара. Пробиував розважитися в різний спосіб, але не міг він забути про щасливі свої перемоги над жіночою статтю, що так до серця йому припала.

Почав ловити рибу вудкою. Напав на такі місця, що їх люблять пічкурі, а де знову бувають коропи, плітки, де саме жирують звичайно лящі, на що береться яка риба.

Але, дивлячись на поплавець, що тремтів на бігучій воді, думками літав десь далеко.

Заприятелював із завідувачем канцелярії в субпрефектурі та з капітаном жандармерії. Грав з ними в віста вечорами в Комерційній кав'ярні, а журливий його погляд, блукаючи по жировій чи бубновій дамі, роздягав її до

голового тіла, хоч загадкові ті постаті, не маючи ніг, з двома головами натомість, сплутували зовсім його думки; затьмарювалися, отже, привабливі картини, які повставали в його уяві.

Нарешті надумався, що зробити, хитро, по-нормандському, надумався. Переконав жінку найняти наймичку, таку, як йому було треба. Ні, не вродливу яку дівчину, кокетку, чепуруху, а так, здорову, червону на виду, крижисту, щоб нічого такого жінка не могла подумати. Заздалегідь поєднався з тією наймичкою щодо своїх замірів.

Нараяв їм її директор тамтешньої митниці, Сімонів приятель, услужний та прислужний, що за неї ручався всіляко. І пані Бомбар, повіривши, погодилася взяти той скарб коштовний.

Сімон був щасливий, хоч раював з осторогою, з острахом, переборюючи величезні труднощі.

У жінки, що не спускала його з ока, міг украстися на коротку тільки хвилину, то саяк, то так улаштувався не маючи супокою.

Мізкував, як би зробити хитру якусь диверсію, стратегічний маневр і вигадав нарешті таке, що вдалося йому напрочуд.

Пані Бомбар, не маючи жодної роботи, лягала спати за рання, а Бомбар грав вечорами в віста у Комерційній кав'ярні і вертався щодня додому о пів на десяту якраз. Примудрував, отже, щоб Вікторіна чекала його в сінях, на сходах, без світла.

Мав тоді п'ять вільних хвилин, не більше, бо завше боявся якої несподіванки. Та зрештою п'ять хвилин час од часу ставало задосить для палкої вдачі. Тикав тоді наймиці в руку луїдора, бо не скупував на розкоші, а вона хутенько бігла на горище, в свою кімнату.

І Бомбар сміявся, тріумфував на самоті, промовляв угорос, мой той царів Мідасів цирульник *, сидючи в очереті та закидаючи на верховіть:

— Пошив у дурні, моя пані?

І тією радістю, що він міг пошити в дурні пані Бомбар, справді надолужував усе те, чого бракувало, що було непервершеного в тих пестошах, куплених на гроші.

Раз увечері здивав, як завше, на сходах Вікторіну, але на цей раз здалася вона йому якоюсь жвавішою, палкі-

пою, ніж звичайно, і він пробув десять, може, хвилин у сінях на побаченні. Коли ввійшов у подружню кімнату, не застав там пані Бомбар. Немов мороз узяв його з-за плечей. Впав на стілець, аж млосно йому стало.

З'явилася дружина з свічкою в руці.

Запитав її, тремтячи:

— Ти виходила кудись?

Вона спокійно відказала:

— Ходила до кухні, напивалась води.

Він заходився коло неї, силкуючись у такий спосіб заспокоїти її, коли, може, що подумала. Але вона, здавалося, була спокійна, щаслива, вірила йому. Бомбар і собі заспокоївся.

Вставши вранці, пішли до їдальні на сніданок. Вікторіна принесла котлети.

Як поставила їх на місце, пані Бомбар подала їй луїдора, що делікатно держала двома пальцями, і промовила спокійно, поважно, як завше:

— Маєте, серце, двадцять франків. Я вас їх позбавила вчора ввечері. Перевертаю вам назад.

Здивована дівчина взяла гроші, отетеріло поглядаючи на них, а в Бомбара очі з переляку все більшали та більшали.

КОСА

Побілені стіни в палаті були голі. Вузьке гратчасте вікно, сливе під стелею пробите, освітлювало цей білий і похмурий покій. На плетеному солом'яному стільці сидів божевільний, уп'явшись у нас нерухомим, каламутним неспокійним зором. Він був худорба, щоки позападали, в волосся заплелася сивина — очевидячки, воно посивіло за кілька місяців. Одежа здавалася заширокою для його вихудлого тіла, для вузьких грудей, для ямкуватого живота. Цей чоловік, видно було, не сповна розуму: якась думка, одна-однісінька думка гризе його; як той хробак гризе овоч. Навіженство, непозбутна гадка загноїлись у цій голові, сушачи і повсякчас мордуючи цього чоловіка. Вони помалу пожирали його. Невидима, невловна, недотикальна, безтілесна ідея в'ялила його тіло, висмоктувала кров, занапащаючи йому життя.

Якою таємницею був цей божевільний, ця жертва мрії! Як гнітив, страхав, будив до себе жаль цей вар'ят! Яка незвичайна, моторошна і смертодайна мрія причаїлася за цим чолом, що його вона краяла глибокими, неспокійними зморшками.

Лікар мовив мені:

— У нього трапляються несамовиті напади шалу; таких от своєрідних божевільних, присяй-богу, я ще не спобігав. Він опанований безумством еротичного і водночас тогосвітнього характеру. Це різновид некрофілії. А втім, він провадив щоденник, і то найкращий свідок його психічної хвороби. В цих нотатках його божевілля стає, так би мовити, видно як на долоні. Якщо вам цікаво, можете переглянути цей людський документ.

Я зайшов з лікарем до його кабінету, і він передав мені щоденник того сіроми.

Він сказав:

— Прочитайте й скажіть вашу думку.

Ось що стояло в тих зшитках, мені переданих:

«Я жив собі любесенько до тридцяти двох років, не знаючи кохання. Життя видавалось мені дуже просте, дуже приємне і дуже легке. Я був мастний. Мене поривало до себе багато чого, але ніщо не захоплювало мене цілком. Як гарно жити на світі! Щоранку я прокидався щасливий, робив усе, що мені манулося, і ввечері засинав, сповнений утіхи, любої сподіванки на завтра і безжурну будучину.

Я мав кількох коханок, але моє серце ніколи не дознало безтямної жаги, душу ніколи не перевернуло кохання після фізичної облади. Любо так жити. Кохати, певна річ, краще, але лячно. Той, хто кохає, як усі люди, має дознавати солодкого щастя, а все ж менше, ніж я, бо кохання вразило мене неждано й негадано.

Мастний будши, я збирав старосвітські речі, старосвітські меблі й незрідка думав про те, які незнані руки цих речей торкалися, які очі милувалися з них захоплено, які серця їх любили, бо речі можна любити! Зчаста я цілі години, довгі години роздивлявся маленький дзигарик минулого віку. Він був такий гарний, такий майстерний, оздоблений емаллю та карбованим золотом. І він усе ще йшов, як того самого дня, коли його купила жінка, пишачучись, що має тепер таку коштовність. Він ще не перестав трепетати, жити своїм механічним життям і все так само цокав, як у минулому сторіччі. Хто перша носила його в себе на грудях, у теплі краму, де серце дзигарика билось коло серця жінки? Яка рука тримала його кінчиками гарячих пальців, крутила його і протирала порцелянових пастушків на покривці, що мерхли на мить від доторку вологої шкіри? Чиї очі зорили за цим циферблатом, квітами прикрашеним, як настає сподіваний час, година, година люба, година божественна?

Як хотілося б мені побачити й спізнати ту жінку, котра вибирала для себе ту вишукану рідкісну річ? Вона нежива! Мене вабить до жінок минулого; крізь далечинь сторіч я бачу і люблю всіх тих, котрі кохали колись, Історія давно минулих пестоців будить мені живий жаль. О вродо, усмішки, юні милощі й надії! Хіба все це не має бути вічним?

Скільки ночей я збавив, оплакуючи нещасливих жінок минувшини, таких гарних, таких чулих, таких любих, що розкривали обійми й дарували цілунок, а тепер неживі! Але цілунок безсмертний! Віп переходить від вуст на уста, від сторіччя до сторіччя, від покоління до покоління! Люди дістають його, дарують і вмирають.

Головне мене вабить, теперішнє лякає, бо майбуття — то смерть. Жаль мене бере за минулим, я плачу за всіма тими, хто вже прожив своє життя; мені хотілося б зупинити час, зупинити годину. Але вона біжить, біжить, вона минає, щосекунди вона забирає мені частку мене самого й наближає небуття. І я ніколи не воскресну.

Прощайте, жінки минулих літ. Я кохаю вас.

Але жаліти мене не треба. Я знайшов ту, котру шукав, і вона дала мені дознати безмірної втіхи.

Якось сонячного поранку блукав я Парижем, оглядаючи крамниці неуважним зором перехожого; на серці в мене було святково, ноги ступали рішуче і жваво. Нараз я постеріг в одного антиквара італійську шафу XVIII віку. Вона була високої краси і становила неабияку рідкість. Я приписав її венеційському майстрові, на ім'я Вітеллі, славетному в ту добу.

Потому я пройшов далі.

Проте чому ж спомин про ту шафу так невідчепно переслідував мене, що я повернувся назад? Знову спинився я біля крамниці, поглянути на неї, і відчув, що вона починає мене спокушати.

Що то за сила незбагненна — спокуса! Дивився на якусь там річ, і ось не згледився, як вона починає тебе надити, захоплювати, поривати, стеменнісінько як обличчя жіноче. Помалу проймаєшся її чаром, тим химерним чаром, що віє від кшталтів, відтінків, усієї наверхньої подоби речі — і ти вже любиш її, прагнеш, бажаєш. Тебе проймає потреба посідання, потреба спершу скромна і навіть боязка, але потім дедалі дужча, завзята, необорна.

Очевидячки, продавці з палкого погляду здогадуються про таємне і все сильніше бажання покупцеве.

Я придбав цю шафу, сказав одразу ж відвезти її до мене додому і поставив її в моєму покої.

Мені аж жаль за тими, котрі не відають, що то медовий місяць збирача з щойно придбаною річчю. Її пестити поглядом і рукою, буцімто вона з плоті й крові, до неї все

вертаєш, про неї тільки й думкою, хоч де б пішов, хоч що б робив. Любовний спомин про неї витає тобі на вулиці, в гостині, скрізь, а вернувшись додому, ще навіть не знявши капелюха й рукавичок, поспішаєш глянути на неї з ніжністю коханка.

Цілий тиждень я хухав і дмухав на придбану річ. Я все відчиняв дверцята, висував прискриньки, ревне гладив шафу, тішачись таємними radoщами посідання.

Але якось увечері, мацаючи, яка завтовшки лиштва, я подумав, що в ній, напевне, зроблено криївку. Серце мені тьохнуло, і я всю ніч шукав тієї потаємної скриньки, але не міг її знайти.

Я знайшов її другого дня, коли притиснув дерев'яну планшетку в рівчачок лиштви. Одна дошка відстала, і я побачив на дні скриньки, чорним оксамитом оббитої, прегарне жіноче волосся.

Так, було там волосся, довжезна коса білявого рудого сливе волосся, що його стято, либонь, аж до накоренку й перев'язано золотою стрічкою.

Я був подивований, збурений, вражений. Від цієї потаємної скриньки, від цієї незвичайної реліквії пахтіло ароматом, невловимим сливе, таким давнім, що він здався душею колишнього запаху.

Обережно, побожно сливе я взяв косу й витягнув її з криївки. Вона одразу ж розвинулася і плеснула аж до підлоги золотим течивом, густа й легка, гнучка й лискуча, от як би хвіст комети.

Мене поїняло чудне хвилювання. Що ж це було так? Коли, яким побитом і чому сховано до шафи це волосся? Яка подія, яка драма криється за цією пам'яткою?

Хто відчирив це волосся? Чи коханок у день прощання? Чи муж у день помсти? Або ж та, чию голову воно обгортало, в день утрати всіх сподіванок?

А чи не в годину заслання до монастиря кинуту сюди цей клейнод кохання, як запорука, світові живих полишена? Чи не в годину похорону молодої прекрасної небіжчиці той, хто ревне кохав її, зберіг оздобу її голівоньки — єдине, що він міг зберегти, єдину живу частку її плоті, що не бере тлін, єдине, що він міг ще кохати, пестити й цілувати в нестямі туги?

Хіба не дивно, що це волосся збереглося, тоді як не залишилось бодай найменшої одробини тіла, що виростило його?

Коса струмувала по моїх пальцях, лоскочучи шкіру, торкаючись до неї якимись особливими пестощами, пестощами небіжчиці. Я зворушився, я замалю не плакав.

Я довго, дуже довго тримав косу в руках, та раптом мені привиділось, ніби вона починає ворухитися, як жива, бунцім частка душі причаїлась у ній. І я поклав її назад на поморхлий від часу оксамит, засунув скриньку, замкнув шафу і пішов блукати вулицями й марити.

Я йшов своєю дорогою, огорнутий сумом і хвилюванням, тим хвилюванням, що зостається в душі від цілунку кохання. Мені здавалось, ніби я жив колись і мав знати цю жінку.

І Війонові * вірші, нібито мені збиралося на плач, набігали на уста:

Скажіть, в яких світах вона,
Римлянка Флора незрівнянна,
Архіпада чарівна,
Таїс, її сестрою звана,
Де Ехо, гомінка й неждана
Луна ставків і рік гучних?
Де вся та врода несказанна?
А де ж тепер торішній сніг?

Де королева Блянш, ясна,
Немов лілея тонкостанна,
Аліса, Берта де,— хто зна,
Де Арамбур, вельможна панна,
Де горда орлеанка Жанна,
Офіра ворогів лихих?
Де всі вони, де їхня шана?
А де ж тепер торішній сніг? ¹

Вернувшись додому, мені страшенно закортіло знов побачити свою чудну знахідку; я знов дістав її і, коли торкнувся до неї, довгий дроз поймав усе моє тіло.

Однак кілька днів я поведився звичайно, хоча мене весь час переслідувала думка про ту косу.

Скоро я входив до покою, мені вже конче треба було її побачити й узяти до рук. Я обертав ключа в шафі з таким трепетом, ніби відчиняв двері до покою коханої, бо руки й серце проймає невиразна, небуденна, невідступна і зми- слова потреба затопити пальці в це знадливе течиво неживого волосся.

¹ Переклав Григорій Кочур.

І коли я переставав пестити його, коли я знову замикав шафу, то щохвилі відчував, що воно там, буцім то була жива істота, схована чи полонена; я відчував його близькість, і знов мене поривало бажання, владна потреба взяти його до рук, помацати і болісно зрушити себе тим доторком, холодним, слизьким, збудливим, нестямним і любовним.

Так я прожив місяць чи два, точно не скажу. Думка про волосся ніколи мене не полишала. Я жив у солодкій млості, в чеканні любові, ніби по освідченні перед скорими обіймами.

Я замикався на самоті з косою, аби відчуті її дотик, аби припадати до неї губами, аби милувати її й кусати. Я обгортав нею лице, я похлинався в ній, я топив свої очі в золотій хвилі волосся і дивився крізь нього на білий світ.

І я ждав... я ждав... Кого? Я й часу не відав. Я ждав — її. Яюсь уночі я прокинувся з думкою, що я не сам у покої.

А проте я був сам. Але не міг заснути, довго кидався в лихоманці безсоння і врешті встав, аби дістати косу. Вона здалася мені м'якшою, ніж звикле, живішою. Чи не повертаються небіжчики? Поцілунки, що ними я зігрівав її, сповнювали мене таким раюванням, що я сливе зомлів. Я поніс волосся до ліжка і поклався, притискуючи його до губів, мов коханку, по обладі нею.

Мертві вертають! Вона прийшла. Так, я її бачив, я тримав її в обіймах, я мав її таку, якою вона була колись за живоття — ставну, біляву, ядерну; перса її були прохолодні; стегна мали форму ліри; йдучи за всіма вигинами тіла, я вкривав її цілунками вповодж тієї божистої хвилястої лінії, що біжить від шиї до ніг.

Так, щодня, щоночі я мав її. Вона — Небіжчиця, Прекрасна Небіжчиця, Обожнювана, Таємна, Незнана — вертала до мене щоночі.

Моє щастя було безмірне, і я не міг його приховати. Я дознавав біля неї нелюдський надпорив, глибоку нез'ясовну радість облади Нею, Недотикальною, Невидимою, Неживою! Ніхто з коханків не звідав розкошів палкіших і страшніших!

Я зовсім не вмів критися зі своїм щастям. Я любив косу так ревне, що вже з нею не розлучався. Я завше і всюди носив її з собою. Я бродив з нею містом, як із дружиною, і брав її з собою в гратчасті ложі театру, мов ту коханку...

Та ось її побачили... впізнали... забрали в мене... А самого мене запроторили до в'язниці, ніби якого злочинця... Її забрали в мене!.. Ой лишенько!»

Рукопис на тому вривався. І раптом, як тільки я збентежено звів на лікаря очі, в божевільні пролунав моторошний крик, рев безсилої люті й запеклого бажання.

— Ось послухайте,— мовив лікар.— Доводиться п'ять разів на день ставити під душ цього непризвоїтого божевільного. Серед моїх пацієнтів лише один сержант Бергран кохав небіжчиць.

Вражений подивом, жахом і жалем, я пробубонів:

— А... та коса... вона на правду є?

Лікар підхопився, відчинив шафу зі слоїками та медичною примусією і перекинув мені через увесь кабінет довге пасмо білявого волосся, що долетіло до мене, як золота птаха.

Я здригнувся, коли мої руки відчули легкий пестливий доторк. І серце мені закалатало з відрази й хіті: з відрази, ніби я торкнувся чогось, причетного до злочину; з хіті, наче мене спокушало щось нечисте й таємне.

Лікар, низуючи плечима, промовив:

— На що тільки не здатний людський розум.

ДЯДЬКО МОНЖІЛЕ

Дядька Монжіле всі в канцелярії мали за дивака. Цей старий добродушний службовець наважився тільки один раз у житті побувати в околицях Парижа.

Був кінець липня, і кожен із нас неділями виряджався за місто в село полежати на траві або покупатися в річці. Аньєр, Аржантей, Шату, Бужіваль, Мезон, Пуасі мали своїх завсідників і запальних прихильників. Навколо вартості та переваги кожного з цих місць, таких відомих і принадних усім паризьким службовцям, раз у раз точилися палкі суперечки.

— Ех ви, Панургове стадо! *— відказував, бува, дядько Монжіле.— Що там доброго, в тому вашому селі!

— Ну, а ви, Монжіле,— допитувались ми тоді в нього,— невже ви ніколи нікуди не їздите?

— Вибачте. Я їжджу омнібусом. Бува, добре, не хапаючись, поснідавши внизу в винарні, я беру план Парижа, розклад руху омнібусів і складаю собі маршрута. Потім я залізаю на імперіал, розгортаю парасолою. Фурмане, поганяй! Ну й чого тільки не надивлюся я тоді — де вже вам стільки побачити! Квартали я міняю. І виходить, нібито я відбуваю кругосвітню подорож, така несхожа людність одної вулиці на людність іншої. Я знаю Париж краще, ніж будь-хто. Окрім того, нема нічого цікавішого, як зазирати в антресолі. Не можна навіть і уявити собі, чого лише не побачиш у них навіть побіжно. Здогадуєшся про якусь родинну сварку, вгледівши тільки чоловіка з роззявленим ротом; аж смішно стає, коли проїжджаєш повз голяра, котрий, бажаючи виглянути на вулицю, випускає з пальців носа одвідувача, вкритого білою мильною піною. Підморгнеш то тій модисточці, то тій — так, задля сміху, бо ж зійти з омнібуса не встигнеш. Ну й чого, кажу, тільки не набачишся!

Це добрий театр, театр справжнього, достеменного життя, як його бачиш, прудко проїжджаючи парою коненят. Га, та я, щоб ви знали, ні за що не проміняю своїх прогулянок омнібусом на оті ваші дурні прогулянки десь у лісі.

— А ви все ж спробуйте, Монжіле,— казали йому тоді,— поїдьте туди хоч раз, побачите, що вийде.

— Я вже був там раз,— відповідав він,— тому вже двадцять років, і більше ніхто мене туди не затягне.

— Та розкажіть же нам, Монжіле.

— Гаразд, коли вас цікавить. Так ось у чому річ. Ви знали, напевно, колишнього службовця Буавена, що ми його ще звали Буало? ¹

— Еге ж, звичайно.

— Він був мені товаришем по службі. А що цей негідник мав власний будиночок у Коломбо, то повсякчас і запрошував мене до себе на неділю. Він казав мені: «Та ну-бо, приїжджай, Макюлоте (він жартома звав мене Макюлотом) ². Ось ти побачиш, як добре ми погуляємо».

Я дався був якось забити собі баки і одного ранку вирушив до нього восьмигодинним потягом. Приїжджаю до якоїсь подоби міста, до такого собі сільського містечка, де й поглянути нема на що, і нарешті кінець якогось сліпого кута, між двох стін, знаходжу старі дерев'яні двері з залізним дзвоником.

Я подзвонив. Чекати довелось довго, врешті двері передо мною розчинилися. Але яка істота відчинила мені? Спочатку я був собі не второпав: чи воно жінка, чи воно мавпа? Істота стара, бридка, на вигляд брудна, геть-чисто загорнена в якесь манаття, і, напевно вже, злюща. До волосся в неї попримішали пташині пера, і вона, здавалося, ладна була мене зжертви.

Мене спитали:

— Що вам треба?

— Пана Буавена.

— А що ж саме вам треба від пана Буавена?

Мені стало якось моторошно від допиту цієї відьми:

— Але ж він чекає на мене,— пролетівав я.

— А, так це, значить, ви мали приїхати на сніданок?

¹ Ім'я Буавен по-французькому лунає як *boit vin* (п'є вино), а ім'я Буало — як *boit l'eau* (п'є воду).

² Іменем Макюлот (перероблене з *ma culotte* — мої штани) Буавен пародіює прізвище Монжіле (*mon gilet* — моя камізьелька).

— Так,— заїкаючись, пробелькотав я.

Тоді, обернувшись до дому, вона зіпонула лютим голосом:

— Буавене, ось твій гість!

Була то жінка мого приятеля. Сухорлявий Буавен одразу вродився на порозі якоїсь обтинькованої повітки, вкритої цинковим дахом, схожої на жарівницю. На ньому були білі пістрьові штани, геть-чисто всі в плямах, і заляжена панама.

Стиснувши мені руки, він повів мене в свій, мовляв, сад, куди знов же треба було йти коридором між двох величезних стін; той маленький квадратик землі, завбільшки з хусточку, оточували такі високі будинки, що сонце зазірало туди не довше, як на дві чи три години в день. Братки, гвоздички, жовті левкої та кілька кущів-троянди зовсім зачервіли на дні цього колодязя, позбавленого повітря й нагрітого, мов груба, від розпечених дахів.

— Дерев у мене нема,— сказав Буавен,— але замість них мені правлять оці стіни сусідів. У мене тут тінь, як у лісі.

Потім, узявши мене за гудзик куцини, він пошепки промовив:

— Зроби мені одну послугу. Хазяйку мою ти бачив. Вона не дуже-то згодливої вдачі, правда? Сьогодні, знаючи, що я запросив тебе, вона дала мені чисту одежу. Але якщо я її забрудню — тут мені й край; отже, я покладав, що ти поллеш мені квітки.

Я згодився. Скинув куцину. Закасає рукави сорочки і заходився моцюватися із зіпсованим смоком, той свистів, пухкав, харчав, немов сухотник, аж доки не випускав на рєшті цівки води, тонкої, як з фонтанчиків Волеса. Треба було десять хвилин, щоб наповнити одну поливайку. Я аж потом умивався. А Буавен давав мені навід:

— Сюди... на оцю квітку... ще трохи... годі... а тепер на оту...

Дірява поливайка протікала, і на ноги мені попадало куди більше води, ніж на квітки. Геть-чисто мокрі нанизу штани заболотились. Двадцять разів поспіль я починав спочатку, знову мочив собі ноги і знов упрівав, сіпаючи рипучий важіль помпи. Коли ж, украй знеможений, я спинявся, Буавен хапав мене за руку та благав:

— Ще одну поливайку... тільки одну... і годі.

Щоб віддячити мені, він подарував мені велику троянду; але ледве вона доторкнулася до моєї петельки, як ураз

обсипалася, залишивши мені, як оздобу, якусь тверду, мов камінь, грушкувату й зеленасту шишечку. Я здивувався, але промовчав.

Здалеку долинув голос пані Буавен:

— Та чи прийдете ви колись урешті? Кажуть же вам, що все вже готове!

Ми подались до жарівниці.

Якщо сад був у затінку, то будинок, навпаки, стояв саме на пригріві; в парильні турецької лазні не так гаряче, як було в їдальні мого приятеля.

Три тарілки й покладені обік кепсько вимиті цинові виделки прилипали до жовтого дерев'яного столу. Посеред столу пишталася череп'яна миска з пригрітим вареним м'ясом та картоплею. Взялися до їжі.

В око мені впала велика карафа з водою, злегка підфарбованою вином. Збентежений Буавен звернувся до жінки:

— Послухай, серце, може, з нагоди свята ти даси нам вже трошки чистого вина?

Та вона спересердя так і вп'яла в нього злющі очі:

— Щоб ви обидва ще перепилися, стовбичили тут цілісінський день та горлали пісень? Щиро вам дякую за таке свято.

Буавен замовчав. Після м'яса вона принесла іншу страву — картоплю, засмажену салом. З'їли так само мовчки й цю страву.

— Ну все,— заявила вона.— Тепер забирайтесь звідси.

Буавен дивився на неї здивовано:

— А голуб... ти ж бо вранці обскубувала голуба?

Вона сперлась кулаками в боки:

— Вам що, може, не наїлися? Коли ти закликаєш гостей, з цього ще не виходить, що треба враз полонати зразу все, що є в господі. А що я, що я їстиму ввечері?

Ми підвелися з-за столу.

— Почекай мене хвилинку,— прошепотів мені Буавен,— і ми дамо драпака.

Він шмигнув у кухню слідом за своєю жінкою. І я почув отаку розмову:

— Дай-но мені двадцять су, серденько!

— А навіщо тобі двадцять су?

— Мало що може статися. Завжди краще бути при грошах.

Тут вона залементувала так, що я чув:

— Ба ні, грошей я тобі не дам. Раз той чоловік посні-

дав у тебе, то хай принаймні він оплачує сьогодні твої видачки.

Дядько Буавен повернувся до мене. Задля ввічливості, я вклонився хазяйці і пролепетав:

— Пані... щиро дякую... так мило вітали...

— Та вже гаразд,— відказала та.— Дивіться мені лишень, не приведіть його до мене п'яного, а то, знаєте, вам доведеться мати справу зо мною.

Отже, ми вирушили.

Треба було перейти під палючим сонцем голе й рівне, як стіл, поле. Я захотів був зірвати якусь билинку край шляху і аж скрикнув із болю. Мені нестерпуче обпекло руку. Цю траву звуть кропивою. До того ж повсюди смерділо гноєм, смерділо так, що аж поривала нуда.

— Трохи потерпи,— казав мені Буавен,— і ми зараз дістанемось річки.

І справді, кінець кінцем ми дійшли до річки. Але там смерділо вже тванню та брудною водою, а сонце відбивалося од неї так яскраво, що аж боляче було дивитись.

Я запитав Буавена, де можна сховатися від сонця. Він провів мене до тісної халупи, повної люду,— шинок річних матросів.

— Тут на око непоказно, але зручно,— запевняв мене Буавен.

Мені хотілось їсти. Я загадав подати собі яечню. Аж тут — от тобі й маєш — після другої шклянки вина в цього розсодохи Буавена в голові запаморочилось; і я зрозумів тоді, чому його жінка дає йому саму підфарбовану воду.

Він просторікував, схоплювався із стільця, аби щось таке взяти, втрутився був у бійку двох якихось п'яничок, бажаючи їх помирити, і, коли б за нами не оступився тільки хазяїн, нам обом дали б доброго пам'ятного.

Буавен був п'яний як ніч, я ледве доволік його до найближчого купця і поклав на траву. Сам я простягся поруч і, здається, заснув.

Очевидячки, ми спали довго, бо коли я прокинувся, було вже зовсім темно. Буавен хропів собі поруч мене. Я розбуркав його. Він підвівся, але все ще був п'яний, хоч і трохи вже менше.

Отже, ми знов рушили в темряві через рівнину. Буавен запевняв, що відшукає шлях. Він потяг був мене кудись ліворуч, потім праворуч, потім знов же ліворуч. Не знати

було ані сліду, і скоро ми заблукали в якомусь лісі з кілків, що сягали нам до носа. Здається, то був випоградник із своїми підпірками. Навкруги, аж до обрію, жодного ліхтаря. Так кружляли ми з годину, а може й дві, завертаючи і туди й сюди, хитаючись, простягаючи вперед руки, без тями, не спромагаючись чогось дійти, бо раз у раз поверталися на те саме місце.

Нарешті Буавен наткнувся на пакіл, обдер собі щоку і всівся на землю, на всю горлянку гвалтуючи: «Ля-і-ту», а я щодуху галасував: «Рятуйте!» — і запаливав воскові сірники, щоб освітити дорогу нашим рятівникам, а собі додати сміливості.

Нарешті якийсь спізнілий селянин учув нас і вивів на шлях.

Я допровадив Буавена до самого дому. Але коли я прощався вже з ним коло хвіртки його садка, двері раптом розчахнулися і перед нами постала приятелева жінка із свічкою в руці. Мене аж жах узяв.

Помітивши чоловіка, котрого, певне, чекала від смерку, вона зарепетувала й кинулась до мене:

— Га, паскудо! Адже ж я й знала, що ви приведете його п'яного!

Нема де правди діти, я кинувся тікати, біг аж до вокзалу і, боячись, що ця відьма женеться за мною, замкнувся в ватерклозеті, бо найближчий потяг вирушав тільки за півгодини.

Тим-то я й не одружився і ніколи більше не виїжджав із Парижа.

ШАФА

Заговорили про повій, бо про що ж — по обіді — чоловікам іще говорити?

Один із нас сказав:

— О, зі мною трапилася одна химерна історія, якраз до слова.

І він розповів таке:

— Якось ізвечора, минулої зими, на мене раптом наїшла гнітюча нудьга, спустошеність, що вряди-годи огортає всю душу й тіло. Я сидів удома, геть самотній, і відчував, що коли так буде й далі, я не зараджу з цією нудьгою, яка може зрештою призвести до самогубства.

Я одягнув пальто і вийшов з дому, не знаючи сам, що робитиму. Спустившись аж до бульварів, я став тинятися біля кав'ярень, майже безлюдних, бо йшов дощ; сіялася дрібненька мжичка, вона просочувала не тільки одяг, але й мозок; не була то благодатна злива, що рине каскадами й заганяє в підворіття захеканих перехожих; була то дрібненька мжичка, коли не відчуваєш окремих крапель, дощова мокрінь, що безперестанку спадає на вас непомітними краплинами і швидко вкриває одяг пронизливою льодистою заволокою.

Що робити? Я йшов, повертався, шукаючи, де згаяти дві години, і вперше виявив, що в Парижі звечора ніде розважитися. Врешті я надумав піти в Жолі-Бержер, цей кумедний базар повій.

У великій залі мало людей. На довгій, зігнутий підковою галереї лише кілька непоказних чоловік, вульгарність яких виявляється і в ході, і в одязі, і в тому, як вони стрижуть волосся й бороду, і в капелюсі, і в кольорі обличчя. Дуже зрідка траплялася людина, яка видалася б як слід умитою і вдягнутою в сякий-такий костюм. Що ж до жінок, то всі ці відомі вам огидні, бридкі, пошарпані, обвислі повії хо-

дили вкрадливою ходою, з виглядом дурної, незрозумілої погорди.

Я думав собі, що справді жодна з цих миршавих істот, скоріше товстих, ніж огрядних, то одутлих, а то худющих, з попівськими животами і, як чаплі, клишоногих, не варта й тої монети, якої вона ледве домагається, заправивши спочатку цілих п'ять луїдорів.

Та раптом я помітив серед них одну жіночку, що зда-лася мені принадною,— не те щоб молоду, але свіженьку, жваву, звабливу. Я зупинив її і зопалу, не думаючи, зі-йшовся в ціні на ніч. Я не хотів повертатися додому сам-самісінький; краще вже товариство й обійми цієї продаж-ної красуні.

І я пішов за нею. Вона жила у величезному будинку на вулиці Страждених. Газ на сходах уже погасили. Підні-мався я повільно, щомиті засвічуючи сірник-восківку, чіп-ляючись ногами за сходинки, спотикаючись, незадово-лений, плентався за спідницею, що шурхотіла переді мною.

Вона зупинилася на п'ятому поверсі і, причинивши за собою двері, запитала:

— То ти лишаєшся до завтра?

— А так. Ми ж домовилися.

— Гаразд, котику, це я щоб знати. Зачекай мене хви-линку, я зараз повернуся.

І вона лишила мене в пітьмі. Я чув, як вона зачинила одні двері, потім інші, і мені вчулося, ніби вона говорить. Я здивувався, збентежився. Промайнула думка про суте-нера. Та в мене добрі кулаки і крижі. «Побачимо»,— по-думав я.

Я слухав, нашорошивши вуха. Поряд хтось ходив, але ходив тихо, дуже-дуже обережно. Потім відчинилися ще якісь двері, і мені здалося, ніби я знову чую перешепти. Нарешті вона повернулася, несучи запалену свічку.

— Можеш увійти,— сказала вона.

Таке звертання значило, що я здобув право на воло-діння. Перейшовши їдальню, де, очевидно, ніколи не їли, я вступив у кімнату, мебльовану, як у всіх повій, з репсо-вими фіранками і яскраво-червоною ковдрою в підозрілих смугастих плямах.

Вона припросила:

— Влаштовуйся якнайзручніше, котику.

Я недовіриливо оглянув кімнату. Однак мене ніщо не тривожило. Вона роздяглася так швидко, що опинилася в ліжку перш, ніж я скинув пальто. Вона засміялася:

— Ну, що це з тобою? Ти став соляним стовпом? Ну ж, поквапся.

За її прикладом я скоро був поруч неї.

Через п'ять хвилин мені вже страшенно хотілося одягтися й піти геть. Але гнітюча нудьга, що полонила мене вдома, стримувала мене, відбирала всю снагу, і я лишився, незважаючи на огиду, що я її відчував у цьому публічному ліжку. Чуттєві чари, які я побачив у цьому створінні там, під люстрами театру, зникли зовсім, упритул зі мною лежала лише вульгарна повія, така ж, як і всі, і її байдужі, послужливі поцілунки мали присмак часнику.

Я заговорив до неї.

— А чи давно ти живеш тут? — запитав я.

— Та вже від п'ятнадцятого січня шість місяців.

— А де ж ти жила до того?

— На вулиці Кльозель. Але швейцарка робила мені всілякі капості, і я відмовилася від помешкання.

І вона заходила розповідати нескінченну історію про те, як швейцарка розпускала про неї всілякі плітки.

Та раптом я почув зовсім поруч, як хтось ворухиться. Спершу то було ніби зітхання, потім легкий, але виразний шум, мовби хтось повернувся на стільці. Я рвучко сів на ліжку і запитав:

— Що це таке?

Вона відповіла впевнено і спокійно:

— Не хвилюйся, котику, це сусід. Перебірки такі тонкі, що геть усе чути. Такі ці коробки. Суцільний картон.

Лінощі мене пересилили, і я знову заліз під ковдру. Ми відновили розмову. Спонуканий дурною цікавістю, що змушує всіх чоловіків допитувати ці створіння про першу їхню пригоду, піднімати завісу над першим їхнім гріхом, мовби на те, щоб знайти хоч прослідок незайманості, щоб покохати їх, може, хоч у швидкоплинному спогаді, викликаному словом їхньої колишньої щирості й чистоти, я засипав її запитаннями про її перших коханців.

Я знав, що вона брехатиме. То й що? Серед усіх цих вигадок, може, я знайду й щось щире та зворушливе!

— Ну, скажи ж, хто він був.

— Це був весляр, котику.

— О! Розкажи-но мені. Де ви були?

- В Аржантеї.
- Що ж ти там робила?
- Я була служницею в ресторані.
- В якому ресторані?
- У «Прісноводному моряку». Ти його знаєш?
- Ще б пак, Бонанфанів.
- Так, його.
- І як же він полопив тебе, той весляр?
- Коли я слала йому постіль. Він мене присилував.

Та раптом я пригадав теорію одного з моїх друзів, спостережливого й філософічного лікаря, що, постійно служачи у великому шпиталі, щоденно стикався з дівчатами-матерями й публічними жінками, зі всією ганьбою і всією злиденністю жінок, бідолашніх жінок, жахливою здобиччю самця, що швендяє з грішми в кишені.

— Завжди, — казав він мені, — дівчину спокушає людина її класу і її становища. Можу написати цілі томи таких спостережень. Звинувачують багатих, ніби вони зривають квіти в дітей з народу. Це неправда. Багатії платять за вже зірваний букет. Вони теж зривають квіти, але вже другого цвітіння; вони ніколи не знають первоцвіту.

Згадавши своє товариство, я засміявся.

— А знаєш, мені відома твоя історія. Першим пізнав тебе не весляр.

— Ой, що ти, котику, приснилося тобі, він.

— Дуриш, кицько.

— О ні, запевняю тебе.

— Ні, дуриш. Ліпше розкажи мені все.

Здивована, вона, мабуть, завагалася.

Я наполягав:

— Я чаклун, дорогенька, ясновидець. Якщо ти мені не скажеш правди, я тебе присплю і все дізнаюся.

Недалека, як і всі подібні жінки, вона злякалася і замимрила:

— Як же ти вгадав?

Я наполягав:

— Та говори вже.

— О! Про перший раз, вважай, нема чого й розповідати. У нашім краї було свято. Привезли видатного кухаря, пана Олександра. Як тільки він приїхав, то почав робити в домі, що хотів. Усіма він порядкує: і господарем, і господинею; мовби король якийсь. Був він високий, ставний чоловік, на місці не встоїть біля своєї печі. Все кричить:

«Давайте масло, яйця, мадеру». І все треба нести одразу, бігом, а то розгнівається і такого наговорить, що й вуха в тебе пов'януть.

Коли день минув, він запалив перед дверима люльку. А я йшла повз нього з купою тарілок, він мені й каже: «Ану, дівчино, ходімо зі мною на берег, покажеш мені ваш край». Я й пішла з ним, як дурепа, і ледве ми вийшли до річки, він мене схопив так швидко, що я й не второпала, що він робить. А потім, десь о дев'ятій вечора, він і поїхав. Я його вже ніколи не бачила.

Я запитав:

— І все?

Вона промимрила:

— О, я знаю, це від нього Флорентен.

— Що за Флорентен?

— Це мій малюк.

— О! Ну гаразд. І ти змусила весляра повірити, що він його батько, так?

— А певно!

— Він був грошовитий, весляр?

— Так, він мені лишив ренту, триста франків на ім'я Флорентена.

Все це здалося мені цікавим. Я запитав:

— Чудово, серденько, чудово. Ти все-таки не така дурна, як думають. І скільки зараз Флорентенові?

Вона відповіла:

— Скоро дванадцять. Весною він піде до першого причастя.

— Гаразд, і відтоді ти й пустилася берега!

Вона зітхнула, упокорена:

— А що я могла?..

Та раптом у кімнаті щось загуркотіло, і я підхопився з ліжка; певне, хтось упав і потім підвівся, обмацуючи руками стіну. Я схопив свічку і подивився довкола, розгублений і сердитий. Вона також схопилася, пробуючи мене втримати, зупинити, шепчучи:

— То нічого, котику, запевняю тебе, нічого.

Та я вже виявив, звідки йшов той дивний гуркіт. Я попрямував до дверцят, заставлених приголов'ям нашого ліжка, відкрив раптом... і побачив бідного хлопчика, блідого й худого, що тремтів, втупивши в мене перелякані блискучі очі; він сидів поруч з великим солом'яним кріслом, з якого щойно впав.

Коли я підійшов, він заплакав і простягнув руки до матері:

— Я не винен, мамо, я не винен. Я заснув і впав. Не сварися, я не винен.

Я повернувся до жінки і запитав:

— Як це все пояснити?

Знічена й засмучена, уривчастим голосом вона вимовила:

— Як же бути? У мене не такі заробітки, щоб віддати його в пансіон! Треба ще за ним доглядати, і я не можу платити ще за одну кімнату, далєбі! Коли нема нікого, він спить зі мною. Коли приходять на годину чи дві, він може перебути в шафі і тримається спокійно: він же розуміє все. А коли лишаяються на всю ніч, як ти, спати в кріслі важко, попере~~к~~ терпне, воно ж іще дитя... Це не його вина, де вже... Хотіла б я тебе побачити, як ти... спав би цілу ніч у кріслі... Ти б інакше про це говорив...

Вона сердилася, лютувала, кричала.

А хлопчик, не вгаваючи, плакав. Бідне дитя, кволе і злякане, так, це справді дитя із шафи, дитя холодної і темної шафи, дитя, що лише в~~ряди-годи~~ знало тепло в непадовго спустілому ліжку.

Я сам також ладен був заплакати.

І я пішов почувати додому.

КІМНАТА № 11

— Як! Ви не знаєте, чому перевели пана голову суду Амандона?

— Ні, нітрохи.

— Проте він і сам не знав нічого. Але ж це прецікава історія!

— То розкажіть.

— Ви добре пригадуєте пані Амандон, гарну, маленьку, худеньку брюнетку, таку витончену й вишукану, що весь Партюї-ле-Лонг звав її пані Маргарита?

— Авжеж.

— Так от слухайте. Ви також пам'ятаєте, що вона була шанована, бажана, улюблена, як ніхто в місті; вона вміла приймати гостей, влаштовувати свята чи благодійні справи, добувати гроші для бідних і розважати молодь на тисячу ладів.

Вона була дуже елегантна, одначе й дуже кокетлива, хоч її кокетство було платонічним, а елегантність — провінційно чарівною, бо вона була провінціалка, ця маленька жіночка, чудова провінціалка.

Панове письменники, всі парижани, на всі лади уславляють парижанку, бо знають тільки її, але я, я запевняю, що провінціалка, коли вона вищого класу, незрівнянно краща.

Вишукана провінціалка здається в усьому своєрідніша, скромніша за таку саму парижанку, вона нічого не обіцяє і дає багато, тоді як парижанка здебільшого обіцяє багато і врешті не дає нічого.

Парижанка — це тріумф і нахабна вишуканість подроби. Провінціалка — це простота первотвору.

Жвава провінціалка, з виглядом меткої буржуазки, з обманливою щирістю пансіонерки, з невиразною посмішкою, з маленькими, спритними, але ненатлими пристрастями,

мусить виявляти стократ більше хитрощів, гнучкості, жіночої винахідливості, ніж усі парижайки разом, щоб домогтися задоволення своїх смаків чи своїх вад, не викликаючи ніяких підозр, ніяких пліток, ніяких скандалів у маленькому місті, що дивиться на неї всіма очима і всіма вікнами.

Пані Амандон належала до цього рідкісного, але чарівного типу жінок. Ніколи на неї не падала підозра, ніколи не думали, що її життя не таке чисте, як її погляд, карий погляд, прозорий і теплий, але такий чесний — розпізнай його!

Отож вона вдавалася до чудесного фокусу, геніального винаходу, дивовижно дотепного й неймовірно простого.

Вона вибирала всіх своїх коханців серед військових і тримала їх по три роки — час їхньої служби в гарнізоні. І все. Вона не знала кохання, вона знала лише чуттєвість.

Як тільки новий полк прибував у Пертюї-ле-Лонг, вона збирала дані про всіх офіцерів віком від тридцяти до сорока — бо до тридцяти чоловіки не такі стримані на слово, а після сорока часто кволіють.

О! Вона знала кадри так добре, як сам полковник. Вона знала все: інтимні звички, освіту, виховання, фізичні прикмети, витривалість, характер, терпеливий чи нестримний, статки, нахил до ощадності чи марнотратства. Потім зупинялася на комусь одному. Вона надавала перевагу людині зовні спокійній, як і вона сама, але воліла гарних. Вона воліла, щоб вони не мали ніяких відомих стосунків, ніяких пристрастей, що полишили б слід або наробили шелесту. Бо людина, про чиї амурні справи судять інші, ніколи не буває скромною.

Коли вона вибирала того, кого вона любитиме всі три роки його гарнізонної служби, лишалося подати йому знак.

Скільки жінок попали б у скруту, обрали б звичайнісінький спосіб, всіма уходжений шлях, змусили б свого залицяльника долати всі етапи перемог і опору, дозволяючи сьогодні цілувати пальчики, завтра — зап'ясток, наступного дня — щоку, потім — губи, а потім і решту.

Вона обрала метод швидший, скромніший, надійніший. Вона давала бал. Обраний офіцер запрошував господиню до танцю. Тоді, вальсуючи, захоплена стрімким рухом, сп'яніла від танцю, вона горнулася до нього, мовби віддаючись, і стискала його руку нервовим і довгим потиском.

Якщо він не розумів, значить він був дурень і вона

переходила до іншого, позначеного в списку її бажань номером два.

Якщо він її розумів, усе обходилося як слід, без метушні, без компрометовних залицянь, без частих відвідин.

Що може бути простіше й практичніше?

Якби то жінки в такий спосіб давали нам розуміти, що ми їм до вподоби! Скільки б відпало труднощів, вагань, слів, рухів, клопотів, тривоги, непорозумінь. Як часто проходимо ми повз щастя, не помічаючи його, бо хто може осягнути таємниці думок, приховані поступки бажань, німі поклики плоті, незвідану думку жінки, чиї уста лишаються мовчазні, очі — непроникні і ясні?

Коли він здогадувався, в чому річ, то просив у неї побачення. І вона завжди змушувала чекати його місяць-півтора, щоб придивитися, довідатися і утриматися, якщо він має якусь небезпечну ваду.

А тим часом він сушив собі голову, щоб придумати, де вони можуть безпечно зустрічатися, вигадуючи найважчі і найменш певні комбінації.

Потім, на якомусь офіційному святі, вона йому каже пошепки:

— Приходьте у вівторок звечора о десятій годині в готель «Золотий кінь» біля земляного валу на вулиці Вуз'єрській і спитайте панну Кларису. Я вас чекатиму; неодмінно будьте в цивільному.

Уже вісім років, справді, вона мала мебльовану кімнату з річною оплатою в цьому нікому не відомому шинку. Це була ідея її першого коханця, вона видалася їй практичною, і, коли він поїхав, вона зберегла кубельце.

О, кубельце вельми непридане, чотири стіни, оббиті сірими шпалерами з блакитними квіточками, соснове ліжко під серпанковою завісою, крісло, куплене за її наказом запобігливим шинкарем, два стільці, килимок перед ліжком і кілька скляночок, потрібних до туалету. Що ще треба?

На стінах — три великі портрети. Три полковники на конях; полковники її коханців! Для чого? Не маючи можливості берегти образи самих коханців, як прямиї спогади, вона, може, хотіла зберегти пам'ять про них, сказати б, рикшетом.

І ніхто її не пізнав за всі її візити в «Золотий кінь», питаєте ви?

Ніколи! Ніхто!

Спосіб, що вона його винайшла, був чудесний і простий. Вона вигадувала і влаштовувала багато благодійних і набожних зборів, часто ходила на них, а іноді й пропускала. Чоловік, знаючи її благочестиві справи, які йому дорого коштували, жив собі, нічого й у гадці не маючи.

Отож, коли побачення було вже призначене, за обідом, перед слугами, вона говорила:

— Я йду цього вечора в Товариство фланелевих поясів для старих паралітиків.

І вона вирушала близько восьмої години, заходила в Товариство, одразу ж виходила звідти, проходила різними вулицями і, потрапивши в якийсь безлюдний завулок, в якомусь темному, без ліхтаря, куточку скидала свій капелюшок, одягала замість нього чепчик служниці, принесений під полою, розгортала білий фартух, прихований так само, пов'язувала його і, несучи у вузлику свій капелюшок і одяг, що водночас прикривав їй плечі, вона дріботіла далі, зухвала, вихаюючи стегнами мов та покоївочка, що виконувала доручення; іноді вона навіть бігла, ніби дуже поспішала.

Хто ж би впізнав у цій тоненькій і жвавій служниці дружину голови суду Амандона?

Вона доходила до «Золотого коня», піднімалась у свою кімнату, від якої мала ключ; а товстун господар, пан Труво, бачачи з-за своєї конторки, як вона йде, бурмотів:

— От і панночка Клариса йде на побачення.

Він про дещо здогадувався, товстий хитрун, та не хотів знати більше, і, звичайно, був здивований, дізнавшись, що його клієнтка — пані Амандон, пані Маргарита, як її звали в Пертюї-ле-Лонгу.

Ось як відбулося це страшне відкриття.

* * *

Ніколи панночка Клариса не приходила на побачення два вечори поспіль, ніколи, бо була надто обачна й розумна. І пан Труво добре це знав, бо жодного разу за всі вісім років він не бачив, щоб вона приходила на другий день після побачення. Часто навіть, у дні скрути, він використовував її кімнату на одну ніч.

Отож останнього літа пан голова Амандон поїхав з дому на цілий тиждень. Був липень; пані змагали пристрасті,

і оскільки вона могла не боятися ніяких несподіванок, то запитала свого коханця, красеня майора Веранжеля, розлучаючись із ним у вівторок звечора, чи не хотів би він зустрітися з нею завтра; той відповів:

— Аякже!

І вони домовилися знову зустрітися у звичайну пору в середу. Вона сказала пошепки:

— Якщо ти прийдеш перший, мій любий, то полеж, чекаючи мене.

Вони обнялися й розійшлися.

А другого дня, біля десятої ранку, пан Труво, читаючи «Нотатник Пертюї», місцевий республіканський орган, гукнув своїй дружині, що патрала у дворі птицю:

— А в наших краях холера! Учора помер один чоловік у Вовінї.

Потім він забув про це, його шинок був перелюднений, і справи йшли чудово.

По обіді прийшов ще один мандрівник, прийшов пішки, своєрідний турист, і після двох чарок абсенту замовив собі добрий обід. А що була велика спека, він вижлуктив ще добру літру вина і щонайменше два літри води.

Крім того він випив свою каву, маленький шкалик, точніше, три шкалики. Потім, відчуваючи ваготу, він попросив кімнату, щоб заснути годину-другу. Не було жодної вільної кімнати, і господар, порадившись із дружиною, віддав йому кімнату панни Клариси.

Мандрівник зайшов туди, а що він усе не виходив, господар біля п'ятої години пішов розбудити його.

І що за диво: він був мертвий!

Господар зійшов упиз до своєї дружини.

— Уяви собі, цей артист, якого я пустив у одинадцятку кімнату, здається, помер.

Та вдарила руками.

— Не може бути! Пане боже! Чи не холера?

Пан Труво похитав головою:

— Я гадаю, скоріше *мозкова зараза*, поглянь, він чорний, як осад у вині.

Але перелякана господиня повторювала:

— Нікому не кажи, нікому не кажи, бо подумають — холера. Заяви владі і нікому ні слова. Хай винесуть його вночі, щоб ніхто не бачив. Ні бачили, ні чули, я якось замну.

Чоловік промимрив:

— Панна Клариса була вчора, кімната цього вечора вільна.

І він пішов шукати лікаря, який констатував смерть через крововилив після надмірного обіду.

Потім він домовився з поліційним комісаром, що труп винесуть десь опівночі, таким чином у готелі ніхто нічого не запідозрить.

* * *

Була щойно дев'ята година, коли пані Амандон крадькома прошмигнула сходами «Золотого коня», і цього разу її ніхто не помітив. Вона дійшла до кімнати, відчинила її, ввійшла. На коминку горіла свічка. Вона повернулася до ліжка. Майор уже лежав там, але запнув постіль завісою.

Вона сказала:

— Хвилиночку, мій любий, я йду.

І вона, гарячково поспішаючи, роздяглася, кинувши свої черевики на підлогу, а корсет — біля крісла. Потім її чорна сукня й спідниці, розплутані, попадали навколо неї, вона випросталася в червоній шовковій сорочці, як щойно розквітла квітка.

А що майор не подав жодного слова, вона спитала:

— Ти спиш, товстунчику?

Він не відповів, і вона засміялася, бурмочучи:

— Ти диви, спиш, ну, дивак!

Вона лишила на собі чорні шовкові денні панчохи, підбігши до ліжка, швиденько шурхнула в нього і, щоб скоріше розбудити коханого, міцно обійняла і міцно поцілувала крижаний труп мандрівника!

На якусь мить вона заклякла, надто перелякана, щоб щось зрозуміти. Але холод непорушного тіла пробудив у ній страшний і незбагнений жах раніше, ніж розум її почав щось тямити.

Тремтячи з голови до п'ят, вона прожогом вискочила з ліжка; потім кинулася до коминка, схопила свічку, повернулася і глянула! І побачила вона лице, чорне, слухде, очі заплющені; щелепи зсудомила бридка гримаса.

У неї вихопився зойк, пронизливий, нескінченний зойк, як кричать божевільні жінки, і, впустивши свічку, вона розчинила двері і, гола, побігла коридором, репетуючи, мов оглашенна.

Якийсь комівояжер у шкарпетках вибіг із четвертої кімнати і вхопив її в свої обійми.

Він запитав розгублено:

— Що сталося, любонько?

Вона розпачливо пробелькотіла:

— Хтось... хтось... хтось... когось убили... там... у моїй кімнаті.

Посходилися всі мешканці. Прибіг сам господар.

І раптом в кінці коридора побачили струнку постать майора.

Угледівши його, вона кинулась до нього з криком:

— Рятуй, рятуй, Гонтране... Когось убили в нашій кімнаті.

* * *

Пояснити все було важко. Пан Труво, однак, розповів правду і попросив, щоб панну Кларису негайно відпустили, бо він за неї ручається головою. Але комівояжер у шкарпетках, оглянувши труп, заявив, що тут пахне криміналом, і умовив інших мешканців не дозволити, щоб панну Кларису та її коханця відпустили.

Їм довелося чекати комісара поліції, і той звільнив їх, але змовчати не міг.

Наступного місяця пана голову Амандона перевели з підвищенням на нове місце.

ПОЛОНЕНІ

У лісі — ні звуку, тільки легкий шурхіт снігу, що падає на дерево. Він іде від обіду: дрібненький сніжок припорошує гілки крижаним пухом, укриває мертве листя хачців легкою сріблястою пеленою, стеле дорогами величезний, м'який, білий килим, згущує безмежну тишу цього океану дерев.

Перед дверима лісничого будинку молода жінка, засукавши рукава, на камені рубала дрова. Вона була висока, топка і дужа, справжня дочка лісу, дочка і дружина лісників.

З хати почувся голос:

— Сьогодні звечора ми самі, Бертіно, пора в хату, вже спочіло, а там, мабуть, нишпорять прусаки та вовки.

Рубаючи колоду могутніми помахами, що роздimalи їй груди, лісничиха відповіла:

— Кінчаю, мамо. Іду вже, йду, не бійтеся, ще видно.

Потім вона занесла хмиз і поліна, склала їх біля груби, вийшла позачиняти віконниці, величезні віконниці з дубового окоренку, і врешті, повернувшись, засунула двері важучими засувами.

Біля вогню прядла її мати, зморшкувата бабуся, що її роки вже зробили похливою.

— Не люблю, — сказала вона, — коли батька немає вдома. Дві жінки — невелика сила.

Молодша відповіла:

— О! Вовка чи прусака я пристрелю й сама.

І вона звела очі на величезний пістоль, почеплений над вогнищем.

Її чоловіка взяли до війська на початку пруської навали, і дві жінки жили самі з батьком, старим лісником Нікола Пішоном, на прізвисько Довгаль, а він рішуче відмовлявся кидати житло й перебиратися до міста.

Найближче було місто Ретель — старовинна фортеця, споруджена на скелі. То було місто-герой: його мешканці ухвалили чинити опір загарбникам і, за давньою традицією, зачинитися в місті й витримати облогу. Двічі вже, за Анрі IV і Луї XIV, мешканці Ретеля прославилися героїчним захистом. І цього разу — сто чортів! — вони вчинять так само, або ж хай їх живцем сплять посеред мурів.

Отож вони купили гармати й рушниці, спорядили військо, сформували батальйони й сотні і день крізь день навчалися на Фортечному дитинці. Всі вони — пекарі, крамарі, різники, нотарі, адвокати, теслі, книгарі, навіть фармацевти — у певний час по черзі муштрувалися під проводом пана Лавіня, колишнього драгунського офіцера, а тепер крамаря, бо, одружившись із донькою пана Раводана-старшого, він успадкував і його крамницю.

Він посів чин коменданта фортеці, а що вся молодь пішла до війська, то завербував усіх інших, і вони стали готуватися до оборони. Товстуні ходили вулицями лише гімнастичною ходою, щоб розтопити свій жир і зміцнити дихання, кволі носили тягар, щоб зміцнити м'язи.

Чекали пруссаків. Але пруссаки не з'являлися. Хоча були вони вже недалеко, бо двічі вже їхні розвідники пробиралися лісом аж до будиночка лісничого Нікола Пішона, на прізвисько Довгаль.

Старий лісник, спритний, мов лис, прибігав попередити місто. Гармати навели, але вогонь не показувався.

Житло Довгалья було передовим постом в Авелінському лісі. Старий двічі на тиждень ходив по харчі і приносив міським жителям довколишні новини.

* * *

Того дня він пішов оповістити, що позавчора біля другої години опівдні невеликий загін німецької піхоти зупинявся в нього і потім майже одразу рушив далі. Унтер-офіцер, командир загону, говорив по-французькому.

Отож, ідучи з дому, старий, зі страху перед вовками, прихоплював із собою двох псів, двох догів із лев'ячими пащами, а двох своїх жінок лишав, радячи їм, тільки спочіє, як слід зачинитися в хаті.

Молодша не боялася нічого, але стара завжди тремтіла й повторювала:

— Погано все це скінчиться, ось побачите, погано скінчиться.

Того вечора вона непокоїлася більше, ніж завжди:

— Ти знаєш, коли повернеться батько? — спитала вона.

— О, та певне не раніше одинадцятої. Коли він обідає в коменданта, він завжди приходить пізно.

І вона почепила на вогонь чавун, щоб зварити юшку, аж раптом завмерла, прислухаючись до невиразного шуму, що долинав до неї крізь димар.

Вона прошепотіла:

— Там у лісі хтось ходить, чоловік сім-вісім щонайменше.

Перелякана мати зупинила прядку й промимрила:

— О господи! І батька немає!

Вона ще не доказала, як двері затремтіли від сильних ударів.

А що жінки не відповідали, почувся дужий грудний голос:

— Фітчиніть!

Потім, помовчавши, той самий голос повторив:

— Фітчиніть, бо я ламаль твері!

Тоді Бертіна запхала в кишеньку спідниці великий пістоль, що висів над вогнищем, і, припавши вухом до дверей, запитала:

— Хто там?

Голос відповів:

— Я є фчорашній сахін.

Молода перепитала:

— Чого ви хочете?

— Я саплукаф с ранку, ф лісі, с мій сахін. Фітчиніть, бо я ламаль твері.

У лісничихи не було вибору; вона відсунула величезний засув і, вже відчиняючи двері, помітила в тьмяній сутіні снігу шестеро чоловік, шестеро прусських солдатів, тих самих, що приходили позавчора. Вона рішуче заявила:

— Що ви хочете так пізно?

Унтер-офіцер повторив:

— Я саплукаф, софсім саплукаф, я фпіснаф путинок. Я нітшохо не їф с ранку, мій сахін теш.

Бертіна заперечила:

— Але я тут сама з матір'ю.

Солдат, що здавався добрим чоловіком, відповів:

— Це нічохо. Я не робиль похано, а ви нам даваль їсти. Ми путем паталь віт холот і фтома.

Лісничиха відступилася:

— Заходьте,— сказала вона.

Вони зайшли, припорошені снігом, а на касках вони мали ніби пінявий крем, що робив їх схожими на тістечка; вони були стомлені, виснажені.

Молода кивнула на дерев'яні лави обабіч великого столу.

— Сідайте,— сказала вона,— я зварю вам юшку. То правда, вигляд у вас замучений.

І вона засунула двері.

Потім вона долила в чавун води, вкинула масло й картоплю, зняла з гачка над вогнищем шматок сала, відрізала половину і кинула в юшку.

Шестеро чоловік стежили за всіма її рухами, і голод аж світився в їхніх очах. Вони склали свої рушниці і каски в куток і чекали, слухняні, мов діти за шкільними партами.

Мати знову взялася прости, щомиті розгублено зиркаючи на загарбників. Чути було тільки шурхіт прядки та хрускіт вогню, та ще булькотіння закипілої води.

Та раптом усі здригнулися: почувся дивний шум, ніби сильний хрип якогось звіра під дверима.

Німецький унтер-офіцер кинувся до рушниці. Лісничиха зупинила його жестом і посміхнулася:

— Це вовки,— сказала вона.— Вони, як ви, блукають, голодні.

Недовірливий німець захотів пересвідчитися, та тільки відчинив двері, побачив двох великих сірих вовків, що втікали стрімкою розгонистою ступою.

Він повернувся назад, пробурчавши:

— Я не хотіф фірити.

І став чекати харчу.

Вони їли жадібно, роззявляючи роти до вух, щоб проковтнути побільше, їхні круглі очі вирячувалися, як і щелепи, у горлі булькало, як у ринві.

Обидві жінки мовчки дивилися, як швидко ворухаться великі руді бороди і картопля ніби провалюється в цих рухливих чагарях.

А коли вони захотіли пити, лісничиха спустилася в льох націдити їм сидру. Там вона забарилася; це було невелике склеписте підземелля, що за революції, кажуть, правило

за тюрму і криївку. Спускалися туди вузькими крученими сходами через отвір у кутку кухні.

Коли Бертіна повернулася, вона посміхалася — ніби сама до себе, потайки. Вона дала німцям кухоль сидру. Потім вона також повечеряла, разом із матір'ю, в іншому кутку кухні.

Солдати повечеряли і всі шестеро задрімали за столом. Час від часу хтось стукався лобом об стіл і, раптом прокинувшись, випростувався.

Бертіна сказала унтер-офіцерові:

— Лягайте до вогню, певне, там і шістьом є де лягти. А я з мамою полізу в свою кімнату.

І жінки обидві піднялися на горішній поверх. Чути було, як вони зачинилися на ключ, трохи ходили, і врешті все стихло.

Пруссаки розляглися на підлозі, ногами до вогню, підклавши під голови згорнуті шинелі, і скоро всі шестеро захропіли на шість різних голосів, басами й дискантами, але протяжно й гучно.

* * *

Мабуть, вони спали вже довго, коли пролунав постріл, та такий різкий, ніби стріляли в мури будинку. Солдати миттю посхоплювалися. Та тут гримнули ще два постріли, потім ще три.

Горішні двері розчахнулися, вибігла лісничиха, боса, в сорочці й короткій спідниці, зі свічкою в руках, на вигляд перелякана. Вона лопотіла:

— Це французи, щонайменше двісті чоловік. Якщо вони вас знайдуть, то підпалять будинок. Скоріше спускайтеся в лях і не галасуйте. Якщо ви галасуватимете, ми пропали.

Унтер-офіцер, розгублений, промимрив:

— Я схотен, я схотен. Кути спускатися?

Молода хутко відчинила вузький квадратний отвір, і шестеро чоловік, провалюючись один сперед одного, задкуючи й намацуючи ногами приступки, спустилися маленькими крученими сходами.

Та щойно зник шпичак останньої каски, Бертіна придавила важку дубову ляду, товстелезну, мов мур, міцну, мов крицю, заковану на завісі, з тюремним замком, двічі

повернула ключ і засміялася німим і дивним сміхом, чуючи божевільне бажання затанцювати над головами полонених.

Вони не подавали звуку, спіймані, мов у міцний кам'яний мішок, куди повітря пробивалося тільки через отвір, заплетений залізними штабами.

Бертіна одразу роздмухала вогонь, почепила знову чавун і стала варити юшку, бурмочучи:

— Батько прийде втомлений цієї ночі.

Потім вона сіла й прислухалася. Тільки дзвінкий маятник годинника губив у тиші своє рівномірне цок-цок.

Час від часу жінка зводила на стрілки нетерплячий погляд, що ніби казав:

— Ледве повзуть.

Та раптом їй почулося, що під ногами в неї шепочуть. Невиразні тихі голоси долинали крізь цегляні склепіння льоху. Пруссаки почали здогадуватися про її хитрість, і скоро унтер-офіцер піднявся маленькими сходами і загупав кулаком об ляду.

— Фітчиніть! — закричав він знову.

Вона підвелася, підійшла ближче і сказала, перекирвлюючи його:

— Тшохо фї хотшете?

— Фітчиніть!

— Я не фітчиню!

Той скаженів:

— Фітчиніть, бо я ламаль твері!

Вона зареготала:

— Ламай, любчику, ламай!

І він заходився бити прикладом рушниці в дубову ляду, замкнену над головою. Але вона б витримала й удари тарана.

Лісничиха почула, що він спускається. Потім один по одному піднімалися солдати і випробовували свою силу та оглядали засув. Але, бачачи, що їхні заміри марні, вони спустилися в льох і знову заговорили поміж собою.

Молода спершу наслухала їх, потім пішла, відчинила надвірні двері і стала вслухатися в ніч.

До неї линув далекий собачий гавкіт. Вона свиснула помисливськи, і одразу ж два величезні пси виринули з пійтьми і, лацачись, кинулися до неї. Вона вхопила їх за нашійники, щоб вони не побігли. Потім з усієї сили крикнула:

— Гей, тату!

Ще дуже далекий голос відповів:

— Гей, Бертіно!

Вона зачекала якусь мить, потім знову крикнула:

— Гей, тату!

Голос, уже трохи ближчий, повторив:

— Гей, Бертіно!

Лісничиха застерегла:

— Не ходи повз душник. У льоху пруссаки.

І раптом висока постать старого показалася ліворуч і зупинилася між двома стовбурами дерев. Він запитав занепокоєно:

— Пруссаки в льоху? І що вони роблять?

Молода засміялася:

— Та вчорашні. Вони заблукали в лісі, я їх посадила в льох освіжитися.

І вона розповіла всю історію: як вона їх налякала пострілами і зачинила в льоху.

Старий, усе ще похмурий, запитав:

— Що ж ти хочеш, щоб я робив тепер?

Вона відповіла:

— Іди приведи пана Лавіня та його загін. Він візьме їх у полон. От зрадіє!

І старий Пішон усміхнувся:

— Правда, що зрадіє.

Донька сказала:

— Ось юшка, швиденько поїж і йди.

Старий лісник сів за стіл і заходився їсти юшку, спочатку поставивши дві повні тарілки додола для своїх псів.

Пруссаки, чуючи розмову, замовкли.

За чверть години Довгаль пішов. А Бертіна, схопивши голову руками, чекала.

* * *

Полонені знову занепокоїлися. Тепер вони кричали, гукали, без угаву, несамовито били прикладами в неприступну ляду.

Потім вони затіяли стрілянину через душник, сподіваючись, що їх, без сумніву, почують, якщо якийсь німецький загін ітиме поблизу. Лісничиха не ворушилася; але весь той гамір хвилював і дратував її. У ній прокидалася несамовита лють; вона хотіла б перебити їх, негідників, щоб знову було тихо.

І весь час їй уривався терпець, вона все дивилася на годинник, рахуючи хвилини.

Батько пішов уже півтори години тому. Зараз він уже в місті. Вона ніби бачила його. Він розповідає усе панові Лавіню, а той блідне з хвилювання і дзвонить служниці, щоб принесла йому уніформу і зброю. Вона ніби чує, як вулицями б'ють барабани. З вікон визирають злякані обличчя. Вояки вибігають із будинків, ледве вдягнені, захекані, застібаючи свої португеї, і біжать до будинку коменданта.

Потім загін на чолі з Довгалем вирушає в похід, у ніч, у сніг, до лісу.

Вона дивиться на годинник. «Вони мають бути тут через годину».

Її охоплює нервова нетерплячка. Хвилини минають нескінченно. Як довго!

Нарешті стрілки показали час, коли, як вона гадала, загін мав прийти.

Вона знову відчинила двері, щоб чути, як вони йтимуть, і побачила тінь, що сунула обережно. Вона крикнула з переляку. То був її батько.

Він сказав:

— Мене послали подивитися, чи нічого не змінилося.

— Ні, нічого.

Тоді він свиснув у темінь довгим пронизливим свистом. І, одразу зростаючи, виступила якась темна пляма між деревами: авангард із десяти чоловік.

Довгаль раз у раз повторював:

— Не йдіть перед душник.

І ті, хто прийшов перший, показував новоприбулим небезпечний отвір.

Нарешті прибув великий загін, аж двісті чоловік, а в кожного по двісті патронів.

Пан Лавінь, схвилюваний, збуджений, розташував усіх так, щоб оточити весь будинок, лишивши вільним лише широкий простір перед невеликою чорною продухвиною на рівні землі, крізь яку в льох ішло повітря.

Потім він увійшов у хату і довідався про сили й розташування ворога, так принишклого, що здавалося, ніби він зник, пецз, випарувався через душник.

Пан Лавінь постукав ногою в ляду і гукнув:

— Пане прусський офіцере!

Німець не відповів.

Комендант гукнув знову:

— Пане прусський офіцерє!

І знову даремне. Добрих двадцять хвилин вимагав він від мовчазного офіцера здатися зі зброєю й амуніцією, обіцяючи йому, його солдатам зберегти життя і військову пошану. Та він не одержав жодного знаку згоди чи ворожості. Становище ускладнювалося.

Вояки витупцьовували на снігу, поплескуючи себе по плечах, як це роблять візники, щоб зігрітися, і дивилися на душник, і в них росло дитяче бажання пройти перед ним.

Один із них, дуже спритний, прозваний Подевенем, нарешті зважився. Він розігнався і пробіг повз душник мов олень. Спроба вдалася. Полонені, здавалося, вимерли.

Хтось гукнув:

— Там нікого немає.

Ще один солдат перетнув вільний простір перед небезпечним отвором. І от це вже стало ніби забавкою. Щохвилини хтось кидався й перебігав від однієї групи до іншої, як діти, що бігають наввипередки, а з-під швидких їхніх ніг увсібіч летіли грудки снігу. Щоб зігрітися, розвели велике вогнище з сушняку, і вогонь освітлював і постать, що перебігала з правого флангу на лівий.

Хтось гукнув:

— А ти, Малуазоне?

Малуазон був товстун-пекар, і з його черева глузували товариші.

Він вагався. З нього сміялися. Тоді він, зважившись, побіг дрібними рівними крочками, пихкаючи й трусячи великим черевом.

Весь загін лягав з реготу. Щоб підбадьорити його, кричали:

— Браво, браво, Малуазоне!

Він пробіг десь дві третини свого шляху, коли з душника вдарило довге, стрімке, червоне полум'я. Гримнув постріл, і товстий пекар з моторошним криком упав носом у сніг.

* * *

Ніхто не кинувся допомогти йому. Тоді він рачки поповз по снігу і, вибравшись із небезпечної зони, знепритомнів.

Куля влучила у стеговий м'яз. Після першої несподіванки і першого переляку вибухнув новий сміх.

Та на порозі лісного будинку став пан Лавінь. Він завершив план штурму. Дзвінким голосом він скомандував:

— Біляр Планшю з підручними!

Троє чоловіків ступили вперед.

— Знімайте з будинку ринви!

За чверть години комендантові принесли двадцять метрів ринви.

Потім він наказав, зі всією обачністю й обережністю, видобати маленьку круглу дірочку збоку ляди і, з'єднавши її ринвами з помпою від криниці, захоплено вигукнув:

— Дамо панам німцям напитися?

Пролунало шалене «ура», радісне виття, невтримний регіт. І комендант організував робочі команди, які мали змінюватися що п'ять хвилин. Потім наказав:

— Помпуйте!

Заколивався залізний важіль, легке дзюрчання пробігло вздовж труб, і вода полилася в льох, сходинок по сходинок, булькочучи водоспадом, водограєм для золотих рибок.

Усі чекали.

Минула година, друга, третя.

Комендант гарячково ходив по кухні, час від часу тулив вухо до підлоги, прагнучи відгадати, що робить ворог, питаючи, чи скоро він капітулює.

Ворог тепер заметушився. Чути було, як там тягають бочки, щось говорять, хлюпаються у воді.

Врешті, годині о восьмій ранку з душника почувся голос:

— Я хотшу ховорит пан французький офіцер.

Лавінь відповів, не дуже висовуючи голову з вікна:

— Ви здаєтеся?

— Я стаюсь.

— Гаразд, викидайте сюди рушниці.

І одразу з душника вилетіла і впала на сніг рушниця, потім друга, третя, врешті вся зброя. І той самий голос зазвнив:

— Пільше нема. Поспішиль. Я потопаль.

Комендант наказав:

— Досить.

Важіль-помпи нерухомо завмер.

І коли кухню заповнили солдати з рушницями наготові, комендант повільно підняв дубову ляду.

Спершу виткнулися чотири мокрі голови, чотири біляві довговолосі голови, а потім один по одному всі шестеро німців, замерзлі, мокрі, злякані.

Їх узяли і зв'язали. Потім, побоюючись несподіванки, негайно ж рушили двома колонами: одна вела полопених, друга на матраці, приладнаному на жердинах, несла Малуазона.

У Ретель вони повернулися з тріумфом.

Пана Лавіня нагородили за полонення прусського авангарду, а товстун-пекар отримав військову медаль за поранення в бою.

НАШІ АНГЛІЙЦІ

На обшитій вагонній лаві лежав маленький оправлений зошит. Я взяв його і розгорнув. Це був подорожній щоденник, загублений якимсь мандрівником.

Подаю тут три останні сторінки:

І лютого.— Ментон — столиця Сухотників, знаменита своїми легеневиими туберкулами. На протигагу картопляній бульбі *, що існує й росте в землі, щоб жити й плекати людину, цей вид рослинності існує і росте в людині, щоб жити й плекати землю.

Я взяв цю наукову дефініцію від тутешнього ласкавого і вченого медика.

Шукаю готель. Мені пропонують ве-е-еличезні готелі Росії, Англії, Німеччини й Нідерландів.

Віддавши шану космополітичним здібностям господаря, влаштовуюся в цьому шпиталі, що здається мені порожнім, такий він великий.

Потім я блукаю містом, красивим і вдало розташованим під схилом величезної гори (див. путівник); зустрічаю людей, мовби хворих, а водять їх інші, мовби знудьговані. І тут здибаються кашне. (До відома натуралістів, що занепокоїлися б їхнім зникненням).

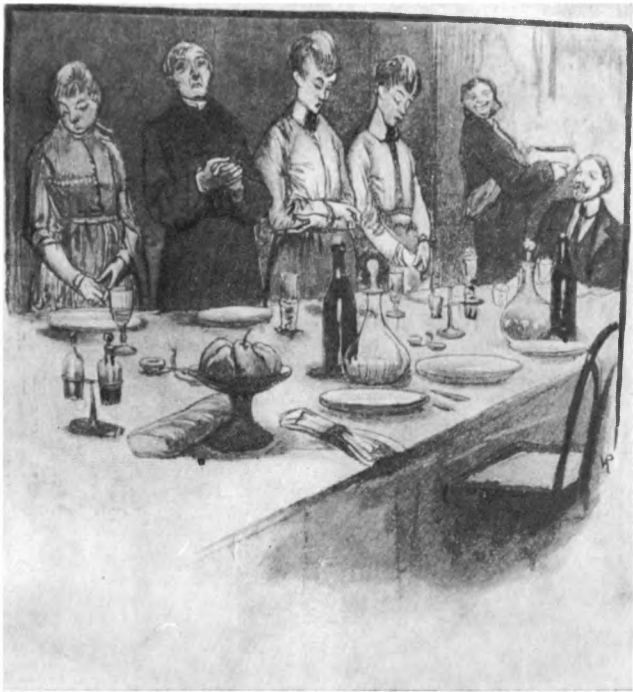
Шоста година. Повертаються обідати. Стіл накритий у великій залі, розрахованій на триста чоловік, але в ній зараз прихистилося тільки двадцять два. Вони входять один по одному. Ото передусім англієць, високий, голений, худий; на ньому довгий приталений сурдут, широкополий, мов спідниця; рукави щільно стискають тонкі руки цього пана, як покрівець стискує парасольку. Цей одяг, що нагадує цивільну уніформу старих капітанів чи інвалідів а чи сутану служителів культу, спереду обшитий низкою гудзиків, як і господар, затягнутих чорним сукном і скупче-

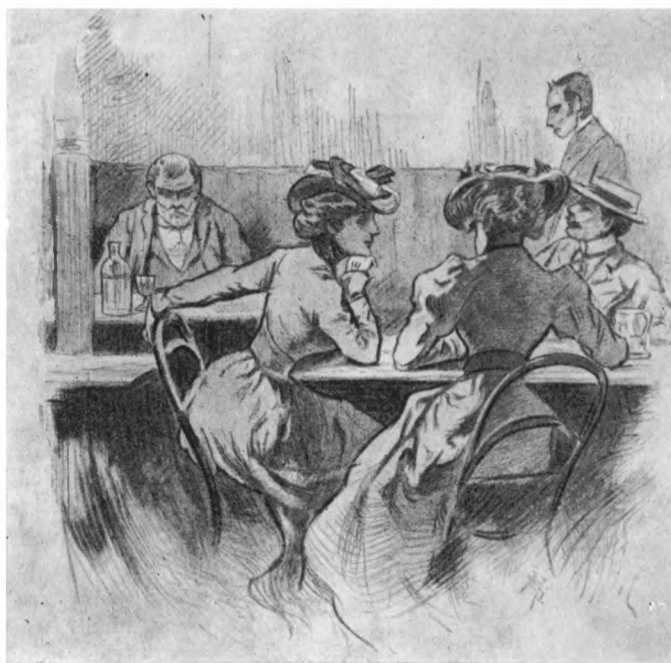
«Туан». Худ. В. Роганбур. 1903.

«Кімната № 11». Худ. В. Ротанбур. 1903.

«Наші англійці». Худ. В. Ротанбур. 1903.

Обкладинка Олендорфового видання збірки «Добродій Паран». Худ. Жюльєн-Дамазі.

них одій біля одного, мов рій тарганів. А напроти низка петель, здається, чекає на гудзики, і це наводить на непристойні думки.

Камізелька застебнута так само. Власник такого одягу, очевидно, жартувати не любить.

Він мене вітає; я йому віддячую тією ж чемністю.

Ява друга. Три дами, три англійки, мати і дві доньки. Кожна з них носить на голові гоголь-моголь, і це мене дивує. Доньки старі, як і мати. Мати стара, як і доньки. Всі троє з пласким фасадом, високі, мляві, неповороткі; зуби в них стирчать, щоб лякати страву й людей.

Приходять інші мешканці, всі англійці. Лише один товстий і червоний, з білими бурцями. Кожна жінка (а їх чотирнадцять) має на голові гоголь-моголь. Я помічаю, що страва ця — капелюшок з білих мережив чи з пінистого тюлю, гаразд не знаю. Здається, вона без цукру. Проте всі дами нагадують соливо, хоча між ними п'ятеро молодих дівчаток не те щоб негарних, але безнадійно пласких.

Я згадую вірші Буйє:

Кохана, не біда, що в тебе вбогі перса!
До серця ближче, як у жінки груди кволі.
Мов дрозд у клітці на хиренні лапки сперся,
Серед твоїх кісток Амур жадає волі.

Двоє молодиків, молодших за першого англійця, так само вдягнені в святенницькі сурдуги. Це світські панотці зі своїми дружинами і дітьми; називають їх пасторами. З лица вони охайні, не такі люб'язні, як наші кюре. Та я не поміняв би тонни цих па бочку наших. Кожному своє.

Як тільки гості зібралися, головний пастор бере слово і виголошує по-англійському щось ніби «Благословіте» — так довго, що весь стіл слухає з солодкавим виразом.

Мою страву таким чином, всупереч моїй волі, посвятили богові Ізраїлю й Альбіону, і тоді кожен узявся до своєї юшки.

У великій залі запанувала урочиста мовчанка, мовчанка не зовсім природна. Гадаю, що моя присутність неприємна в цій колонії, куди не входила жодна паршива вівця.

Жінки особливо дбають про штивні й гордовиті пози, мовби бояться впустити в тарілку свої зачіски із збитих вершків.

Нарешті головний пастор кількома словами звертається до свого сусіда, підпастора. На жаль, я трохи розумію

по-англійському і, здивований, помічаю, що вони відновили перервану обідом розмову про книги пророків.

Усі пильно слухають.

І от мене, проти моєї волі, частують неймовірними цитатами:

«Я продлю воду на спраглих», — сказав Ісайя.

Я цього не знав. Я не знав також жодної істини, висловленої від Єремії, Малахія, Єзекіїля, Іллі, Агея.

Ці прості істини лізуть у мої вуха, як мухи, і дзижчать у голові.

«Нехай голодний просить їсти».

«Повітря належить птахам, як море — риbam».

«Фігове дерево плодить інжир, а пальма — фініки».

«Людина, що не слухає, не здобуде знання».

Куди ширший і глибший наш великий Анрі Моньє, що устами однієї людини, безсмертного Прюдома*, відкрив більше блискучих істин, ніж усі пророки разом.

Дивлячись на море, він вигукнув: «Океан — це чудово, але скільки гине землі!»

Він сформулював вічну політику світу:

«Ця шабля — найкраща мить мого життя. Я зумію скористатися нею, щоб захистити Владу, яка мені дала її, а якщо треба, то й нападу на владу».

Якби я мав честь бути відрекомендованим навколишньому товариству, я, безперечно, познайомив би їх з вибраними сентенціями нашого французького пророка.

Невдовзі по обіді всі перейшли до вітальні.

Я сам сидів собі в куточку. В іншому кінці покою «британське плем'я», здавалося, вчиняло змову.

Раптом одна дама попростувала до фортеп'яно.

Я подумав:

— О, трошки м'юзик! Тим краще.

Вона піднімає віко, сідає, і от вся колонія, мов батальйон, оточує її — дами спереду, чоловіки позаду.

Чи не думають вони співати оперу?

Головний пастор, ставши хормейстером, підносить руку, опускає її — невимовний моторошний жахливий зойк вихлюється з усіх ротів, що заспівали кант.

Жінки вищали, чоловіки ревіли, шибки бриніли. У дворі готелю завив пес. Інший пес відповів йому з кімнати.

Розгублений, роздратований, я втік. Я вирішив пройти містом. Не знайшовши ні театру, ні клубу, ні іншого якогось місця розваг, я мусив повернутися назад.

Англійці ще співали.

Я ліг спати. А вони все співали.

Вони виспівували хвалу богові до самої півночі, виспівували найфальшивішими, найкрикливішими, найнеприємнішими голосами, які я будь-коли чув; а я, збожеволілий жахливим духом наслідування, що цілий народ втягує в танок смерті, підспівував з-під своєї ковдри:

Я маю жаль до бога Альбіону,
Котрого славлять із салону.
Якщо він має кращий слух,
Ніж у його слухняних слуг,
Цінує хист, шляхетність духу,
Краси, і грації, і руху,
Принаду музи
І чари музик,—
Тоді я богові несу
Сердечний жаль, невітшний сум.

І коли я врешті зміг заснути, мені снилися бридкі страхиття. Я бачив, ніби пророки верхи на пасторах їли з мертвих голів збитий білок.

Жах! Жах!

2 лютого. Щойно вставши, я запитав у господаря, чи ці варвари, що заповнили готель, щодня повторюють свої огидні розваги.

Посміхаючись, він відповів:

— О ні, пане, вчора була неділя, а ви знаєте, неділя для них священна.

Я відповів:

Святинь для пасторів нема:
І сон, і спокій — все дарма;
Вони глухі; та ти подбай,
Щоб оргіям поклали край;
Якщо ж цей рейвах не мине,
То тільки й бачили мене.

Трохи здивований, господар пообіцяв зауважити їм. Вдень я відбув чудову прогулянку в гори.

Повернувшись звечора, я знову вислухав те саме «Благословіте!». Потім перейшов до вітальні. Що вони робитимуть? Цілу годину вони не робили нічого.

Раптом та сама дама, що вчора акомпанувала канти, прямує до форте'яно і піднімає віко. Я затремтів із жаху. І вона починає грати... вальс.

А молоді панночки пішли танцювати.

Головний пастор за звичкою відбиває ногою такт. Англійці запрошують дам, і збиті білки крутяться, крутяться, крутяться, мов морозиво.

Це таки краще! За вальсом — кадрили, полька.

Не знайомий ні з ким, тихо сиджу собі в кутку.

3 лютого. Знову чарівна прогулянка до старого Кастеляра, до пишних руїн у горах, де на кожному шпилі височать рештки фортець.

Нема нічого мальовничішого за ці руїни серед кам'яного хаосу, над яким підносяться снігові Альпи (див. путівник).

Чудовий край!

За обідом я, французьким звичаєм, сам відрекомендувався моїй сусідці при столі. Вона мені не відповідає. Англійська чемність!

Звечора — англійський бал.

4 лютого. Мандрівка в Монако (див. путівник).

Звечора — англійський бал. Я на ньому — як зачумлений.

5 лютого. Мандрівка в Сан-Ремо (див. путівник).

Звечора — англійський бал. Мій карантин триває.

6 лютого. Мандрівка в Ніццу (див. путівник).

Звечора — англійський бал. Я лягаю спати.

7 лютого. Мандрівка в Канни (див. путівник).

Звечора — англійський бал. Я в своєму кутку п'ю чай.

8 лютого. Неділя, великий реванш. Я таки дочекався, пройдисвіти.

Вони знову напускають на себе замилюваний вигляд і приготували голоси для співів.

Отож перед обідом я проліз у вітальню, кладу ключ від фортеп'яно до кишені і кажу черговому в конторі:

— Якщо панове пастори запитають, де ключ, ви скажіть, що він у мене, і попросіть їх завітати до мене.

За обідом дискутують про окремі сумнівні місця святого письма, тлумачать тексти і виясняють генеалогію біблійних персонажів.

Потім переходять до вітальні. Прямують до фортеп'яно. Остовпіння, радяться. Все плем'я, здається, приголомшене. Збиті білки ніби готові злетіти. Нарешті головний пастор виходить з юрби, деь зникає, потім знову повертається. Сперечаються, обурено зиркають на мене, врешті три пастори строем ідуть до мене на пертрактації. У них справді є щось величне.

Вони вітаються. Я встаю. Найстарший бере слово:

— Пане, мені сказали, що ви фсяли ключ віт фортеп'яно. Дами хотів його мати, щоб співати канти.

Я відповідаю:

— Пане абате, я цілком розумію прохання ваших дам, але не можу його задовольнити. Ви люди релігійні, я також, і мої переконання, пане, без сумніву строгіші за ваші, спонукають мене протидіяти тому блюзнірству, яке ви дозволяєте.

Я не можу дозволити, щоб ви, панове, співаючи хвалу богові, користувалися тим самим інструментом, що під його звуки цілий тиждень витанцьовували молоді дівчата. Ми не влаштовуємо публічних балів у церквах і не граємо, панове, кадрили на органах. Я обурений, що ви так використовуєте фортеп'яно. Можете передати мою відповідь вашим дамам.

Три пастори, приголомшені, відступають. Дами, здається, вражені. І вони починають співати канти без фортеп'яно.

9 лютого, полудень. Господар просить мене залишити готель. Мене виганяють на прохання всіх англійців.

Здібую трьох пасторів, що, здається, пильнують, чи я виїду.

Я йду просто на них. Вітаюся.

— Панове,— кажу я,— ви, здається, добре розумієтеся на святому письмі. Я також його досить вивчив. Я навіть трохи знаю гебрейську мову. Отож я хотів би запропонувати на ваш розсуд справу, що дуже непокоїть моє католицьке сумління.

Кровозмішання ви розглядаєте як щось огидне, правда? Одначе біблія наводить приклад, що непокоїть кожного, хто вірить.

Лота, що тікав із Содома, спокусили, як ви знаєте, дві його доньки, і він, позбавлений дружини, що стала соляним стовпом, піддався. Від цього подвійного і жахливого

кровозмішання народилися Аммон і Моав, а від них пішли два великі народи, аммоніти і моавіти. Так жниця Рут, що збудила Вооза, щоб зробити його батьком, була моавітка.

Адже Гюго сказав:

...Коли лягла
До ніг Вооза гола Рут, тоді їй
Незнаним променем незнаної надії
Привиділося, що вгорі зоря зійшла.

Незнаний промінь народив Овида, предка Давида.

А хіба наш господь Ісус Христос не був нащадком Давида?

Три пастори, нічого не відповідаючи, розгублено перезирнулися.

Я вів далі:

— Ви мені кажете, що я веду мову про родовід Йосифа, законного, але непотрібного чоловіка Марії, матері Христової. Адже Йосиф, як відомо, нічого не зробив для народження свого сина. Отож від кровозміштва походить Йосиф, а не боголюдина. Я з вами згоден. Додам, одначе, кілька міркувань. По-перше, Йосиф і Марія, як родичі, були одного кореня; по-друге, чи не обурливо це — змушувати нас даремно читати десять сторінок генеалогії?

Ми псуємо собі зір, щоб тільки дізнатися, що А. народив В., а В. народив С., а С. народив D., а D. народив E., а E. народив F., і коли ми вже зовсім очманіємо від цієї нескінченної мороки, ми дістаємося до останнього, котрий не народив нікого. Це, панове, можна назвати вершиною містифікації!

І тут раптом три пастори, як один, показують мені спini і втікають.

Друга година. Я сідаю в потяг на Ніццу.

* * *

На цьому щоденник кінчався. Хоч ці нотатки виявляють вкрай поганий смак автора, вульгарний розум і надмір брутальності, я подумав, що вони можуть застерегти деяких мандрівників від небезпеки з боку мандрівних англійців.

Хочу додати, що є й чарівні англійці, я їх знав, і чимало. Але на загал не вони бувають нашими сусідами в готелях.

ЗАСІБ РОЖЕ.

Ми з Роже гуляли бульваром, коли якийсь торгівець проти нас крикнув:

— Купуйте засіб позбутися теці! Купуйте!

Я одразу зупинився і сказав моєму другові:

— Цей крик нагадав мені, що я віддавна хочу тебе запитати: про який це «засіб Роже» завжди править твоя дружина? Вона втішається ним так кумедно й значуще, що, здається, мова йде про напій із шпанських мух, секрет якого знаєш тільки ти. Щоразу, коли при ній говорять про втомленого, виснаженого, змученого молодика, вона повертається до тебе й каже, сміючись:

— Треба б йому порадити засіб Роже.

І найкумедніше це те, що ти щоразу червонієш.

Роже відповів:

— І є від чого, і якби моя дружина справді здогадувалася, про що вона говорить, запевняю тебе, вона б замовкла. Я можу тобі довірити цю історію, тільки тобі. Ти знаєш, я одружився із вдовою, яку я дуже кохав. Моя дружина завжди любила вільне слівце, і ще до того, як вона стала моєю законною дружиною, ми часто говорили дещо з перцем, хоч це й припустимо з вдовами, що пам'ятають ще смак перцю. Вона завжди любила веселі історії, фривольні анекдоти, у всьому лишаючись цілком пристойною. Гріхи словесні не страшні; вона зухвала, я трохи сором'язливий, і вона часто бавилася ще до одруження, знічуючи мене питаннями й жартами, на які мені нелегко було відповісти. Врешті, може, через цю зухвалість я й закохався в неї. А закоханий я був по вуха, тілом і душею, і вона, вражина, знала це.

Вирішили ми не робити ні церемоній, ні весільної подорожі. Після церковного обряду почастиємо наших свідків, потім удвох прогуляємося в кареті, а обідати повернемося до мене, на вулицю Ельдер.

Отож наші свідки пішли, ми сідаємо в екіпаж, і я кажу візникові везти нас до Булонського лісу. Це було наприкінці червня; година була чудова.

Щойно ми лишилися самі, вона почала сміятися.

— Дорогий мій Роже,— каже вона,— настає час виявити галантність. Побачимо, як ви це зробите.

Після такого викликлу я почувався цілком паралізованим. Я поцілував їй руку і повторив: «Я вас кохаю». Двічі відважився я поцілувати шию, але перехожі мене нітили. А вона все повторювала задирливо й зухвало: «А далі... а далі... Це «а далі» нервувало мене і виснажувало. Не в кареті ж, не в Булонському лісі, не серед білого дня, щоб можна було... Ти розумієш.

Вона добре бачила мою ніяковість і бавилася мною. Час від часу вона повторювала:

— Боюся, що я погано вибрала. Ви мене дуже непокоїте.

Та я й сам починав це відчувати, тобто побоюватися за себе самого. Коли мене лякають, я вже ні на що не здатен.

За обідом вона була чарівна. Щоб підбадьорити себе, я відпустив слугу, що нітив мене. О, ми трималися пристойно, але ти знаєш, які дурні ці закохані; ми пили з одного кухля, їли з однієї тарілки, однією виделкою. Ми пували і їли вафлі з двох боків, аж поки наші губи не зустрічалися на середині.

Вона сказала:

— Я хочу шампанського.

Про пляшку на миснику я вже й забув. Я взяв її, зірвав дротик і натиснув корок, щоб він вискочив. А він не вискакував. Габріель засміялася і пробурмотіла:

— Погана прикмета.

Я тиснув великим пальцем роздуту голівку корка, гнув його праворуч, гнув ліворуч, але дарма, і раптом я зламав корок при самій шийці пляшки.

Габріель посміхнулася:

— Бідний мій Роже!

Я взяв коркотяг і звів його в уламок корка в шийці пляшки. Але витягти його я не міг. Довелося покликати Проспера. А моя дружина реготала, аж лягала, і повторювала:

— Так... так... видно, як на вас можна покластися.

Вона вже була напів'яна. На три чверті вона сп'яніла від кави.

Щоб покласти у ліжко вдову, не треба материнських

церемоній, необхідних із молодого дівчиною; Габріель сама спокійно пішла в свою кімнату, сказавши мені:

— За п'ятнадцять хвилин докури сигару.

Коли я прийшов до неї, то, признатися, відчував брак певності. Я почувався знервованим, спантеличеним, мені було якось незручно.

Я зайняв своє шлюбне місце. Вона мовчала. Вона дивилась на мене з посмішкою на вустах, з видимим бажанням поглузувати з мене. Ця іронія, в такий момент, доконала мою певність і, признатися, вбила мене цілком.

Коли Габріель помітила моє... збентеження, вона нічого не зробила, щоб підбадьорити мене, навіть навпаки. З виглядом байдужості вона запитала:

— Ви щодня такий дотепний?

Я не міг стриматися й відповів:

— Слухайте, ви нестерпна.

Тоді вона знову розсміялася, але якимсь надмірним, непристойним, дратівливим сміхом.

Справді, я мав, певне, сумний вигляд і здавався несу-світним дурнем.

Час від часу, між двома божевільними нападами радощів, вона говорила, заливаючись сміхом:

— Ну... сміливіше... енергійніше... мій... мій... бідний друже.

І вона знову зайшлася таким нестямним сміхом, що аж верещала.

Врешті я знервувався, так розлютився на себе і на неї, що, здавалося, я її відлупцюю, якщо не піду геть.

Я зіскочив з ліжка і швидко одягнувся, від люті не кажучи й слова.

Вона раптом притихла і, розуміючи, що я розгніваний, запитала:

— Що ви робите? Куди ви?

Я не відповів нічого. І вийшов на вулицю. Мені хотілося когось убити, помститися, вчинити якусь дурницю. Широкими кроками я пішов просто вперед, і раптом у голову мені спала думка зайти до повій.

Як знати, чи були то випроба, пізнання, чи, може, тренування. У всякому разі, це була помста! І якщо колись мене обманить моя дружина, то спершу все-таки обманю її я.

Я більше не вагався. Я знав один затишний куточок кохання неподалік від мого житла, і я побіг туди і ввійшов

як людина, що плигає в воду, щоб побачити, чи вміє вона плавати.

Я плавав, і непогано. І я пробув там досить довго, смакуючи свою потаємну, витончену помсту. Потім, у час передранкової свіжості, я опинився на вулиці. Я почувався тепер спокійним і певним себе, вдоволеним, сумирним, готивим, як мені здавалося, на нові подвиги.

Отож я не поспішаючи повернувся додому і тихенько відчинив двері в свою кімнату.

Габрієль читала, спершись ліктями на подушку. Вона підвела голову і боязко спитала:

— Це ви? Що з вами скоїлося?

Я не відповів нічого. Я впевнено роздягнувся і як господар-переможець зайняв місце, що я покинув як втікач.

Вона була вражена й переконана, що я скористався якимсь чудовим секретом.

Відтоді, з будь-якого приводу, вона говорить про засіб Роже як про науково безвідмовну методу.

Та ба! То було десять років тому, і сьогодні той самий засіб не мав би таких шансів на успіх, принаймні для мене.

Але якщо в тебе є друзі, які побоюються переживань шлюбної ночі, запропонує їм мою військову хитрість і запевни, що між двадцятьма й тридцятьма кращого способу розв'язати вузол, як сказав би сер де Брантом*, немає.

СПОВІДЬ

Увесь Везьє-ле-Ретель був на похороні пана Бадона-Леременсе, і останні слова з промови представника префектури довго житимуть у пам'яті всіх присутніх:

— На одну чесну людину поменшало.

Чесною людиною він був усіма важливими справами життя, словами, своїм прикладом, поставою, своїми манерами, своїми турботами, своєю модою стригти бороду і фасоном капелюхів. Він ніколи не казав пусто́порожніх слів, ніколи не подавав милостині без якоїсь поради, ніколи не подав руки так, ніби давав благословення.

Він лишив після себе двох дітей: сина й доньку; син його був генеральним радником, а донька, вийшовши заміж за нотаря пана Пуареля де ля Вульга, верховодила у Везьє.

Після смерті свого батька вони не могли втішитися, бо щиро його любили.

Одразу ж після церемонії вони повернулися в хату покійника і, зачинившись утрюх — син, дочка й зять, — розпечатали духівницю, яку мали розпечатати тільки вони і тільки по тому, як труну закопають у землю. Так велілося в помітці на конверті.

Пан Пуарель де ля Вульт, як нотар, навиклий до таких операцій, розірвав конверт і, приладнавши на носа окуляри, тьмяним голосом, ніби створеним для розгляду всіляких контрактів, став читати:

«Діти мої, дорогі мої діти, я не міг би спокійно спати вічним сном, коли б я вам з того світу не висповідався про злочин, від якого все життя мене гризли докори сумління. Так, я скоїв злочин, бридкий, жахливий злочин.

Мені було тоді двадцять шість років, я розпочинав адвокатуру в Парижі, живучи життям провінційного молодика, що оселяється в столиці без знайомств, без друзів, без рідних.

Я завів собі коханку. О, скільки людей обурюються від самого слова «коханка», одначе бувають же такі істоти, що не можуть жити самі. Я саме з таких. Самотність, самотність вдома, біля вогню, звечора, нагонить на мене жахливу нудьгу. Мені здається тоді, що я оди́н на всій землі, самотній як палець, але оточений якимись небезпеками, пезнаними, грізними речами; перебірка, відокремлюючи мене від сусіда, зовсім мені пезнаного, віддаляє мене від нього так само, як від тих зірок, що світять крізь моє вікно. Мене трясє якась лихоманка, лихоманка нетерпіння і страху, і мовчання стін нагонить на мене жах. Таке воно глибоке й сумне, це мовчання кімнати, де ти живеш сам-самісінький! Це мовчання не просто огортає душу; і коли риплять і тріщать меблі, воно входить у саме серце, бо в цьому похмурому житлі не почуєш жодного звуку. Скільки разів, роздратований, наляканий цією німою непорушністю, я починав говорити, вимовляти слова без зв'язку, без змісту, аби лише галасувати. Тоді мій голос здавався мені таким дивним, що я лякався вже його. Чи є щось страшніше, ніж самому говорити в порожньому житлі? Голос здається не твоїм, незваним голосом, він лунає без причини, ні до кого, в порожнечі, і нічیه вухо його не чує, бо слова, що зійдуть з твоїх вуст, відомі до того, як вони вихопляться в пустку твого житла. І як же скорботно бринять вони в тиші і здаються лише відлунням, химерним відлунням слів, тихо вимовлених у думці.

Я завів собі коханку, молоду дівчину, одну з тих дівчат, що живуть у Парижі тільки з свого ремесла, нездатного їх прохарчувати. Вона була ніжна, добра, проста; її батьки жили в Пуасі. Час від часу вона на кілька днів їздила до них.

Цілий рік я жив з нею досить спокійно, твердо ухваливши покинути її, як тільки знайду молоду особу, яка мені сподобається так, щоб я одружився з нею. А їй я залишив би маленьку ренту, бо в нашому суспільстві заведено, що за жіноче кохання треба платити грішми, якщо жінка бідна, і подарунками, якщо багата.

Та от якось вона повідомила мене, що завагітніла. Я був приголомшений і за мить усвідомив цілковитий крах мого життя. Я побачив пута, що носитиму їх до самої смерті, повсюди, в моїй майбутній родині, в моїй старості, завжди: пута — жінку, зв'язану з моїм життям дитиною, пута — дитину, яку треба буде виховувати, доглядати, пильнува-

ти, завжди ховаючись від неї і її ховаючи від світу. Ця новина прибила мій розум, і невиразне, ще не усталене, але вже відчуте серцем бажання, готове виявитися, як людина, що сховалася за порт'єрою і чекає, коли їй скажуть з'явитися, злочинне бажання снувало в глибинах моєї свідомості: «А що, якби сталося якесь нещастя? Скільки їх, маленьких істот, помирає, не народившись?»

О ні! Я не хотів смерті моєї коханки. Бідна дівчина, я її так кохав! Але мені хотілося, мабуть, смерті іншого, ще до того, як я побачу його.

Він народився. У моєму маленькому парубоцькому житлі, леле, з'явилася родина, побічна родина з дитиною. Він був, як і всі діти. Я його зовсім не любив. Завважте, що батьки починають любити пізніше. У них зовсім немає інстинктивної й палкої ніжності матерів; треба, щоб їхня прихильність пробуджувалася поволі, щоб їхня душа зв'язувалася нитями, що виникають щодня між людьми в спільному житті.

Минув ще рік; я намагався тепер якнайменше бути дома, де всюди валялися ганчірки, пелюшки, панчохи, великі, як рукавички, всілякі речі, кинуті на меблях, на ручках крісел, всюди. А надто я втікав, щоб не чути його крику; бо кричав він зі всякого приводу: коли його сповивали, коли його купали, коли торкалися, коли клали спати, коли будили, безугавно.

Я завів собі деякі нові знайомства і в одному салоні зустрів ту, що мала стати вашою матір'ю. Я покохав її, і в мені народилося бажання одружитися з нею. Я став залицятися до неї, посватався, і вона згодилася.

І тут я потрапив у пастку. Одружитися, маючи дитину, з молодою коханою дівчиною чи сказати правду і втратити її, моє щастя, моє майбутнє, все, бо її батьки, строгі й совісні, не віддали б її за мене, якби все знали.

Я прожив місяць у страшній тривозі й душевних муках; цілий місяць тисячі жахливих думок гнітили мене; і я відчував, як росте в мені ненависть до мого сина, до, цього живого й крикливого шматочка м'яса, що став мені надорозі, розбив моє життя, прирік мене на існування без надії, без тих таємних сподівань, що становлять принаду молодості.

Але ось мати моєї подруги занедужала, і я залишився з дитиною сам.

Це було в грудні. Стояв страшний мороз. Яка ніч! Моя кожанка щойно поїхала. Я пообідав сам у своїй тісній їдальні і тихо ввійшов у кімнату, де спало маля.

Я сів у крісло проти вогню. Вітер свистів, скрипів шибами, сухий, крижаний вітер, а крізь вікна блищали зорі тим пронизливим світлом, яким вони світяться в морозяні ночі.

І от мана, що гнітила мене цілий місяць, знову лізла мені в голову. Як тільки я лишався непорушним, вона сходила на мене, залазила в мене, гризла. Вона гризла мене, як гризуть душу настійливі думки, як рак роз'їдає тіло. Вона ніби була в моїй голові, в моєму серці, в усьому моєму тілі, і жерла мене, мов звір. Я хотів прогнати її, відштовхнути, відкрити душу до чогось іншого, до нових надій, як відчиняють вікно для свіжого ранкового вітру, щоб вигнати зіпсоване нічне повітря; та я не міг втекти від тієї мани й на мить. Не знаю, як передати мої муки. Вони терзали мою душу, і я з жахливим болем, справжнім фізичним і моральним болем, відчував кожную рану від їхніх пазурів.

Життя моє скінчилося! Як вив'язатися з цього становища? Як відступити або як зізнатися?

Я ж кохав ту, що мала стати вашою матір'ю, кохав жагуче, і непоборні перешкоди тільки розпалювали мої почуття.

Страшний гнів зростав у мені, стискував моє горло, гнів, що межує з божевіллям... з божевіллям! Так, того вечора я збожеволів.

Дитя спало. Я встав і подивився, як воно спить. Це він — виродок, личина, нікчема — безнадійно прирікав мене на лихо.

Воно спало з розтуленим ротом, закутане ковдрами, в колисці, біля мого ліжка, де я не міг заснути!

Як сталося те, що сталося? Або я знаю? Яка сила штовхнула мене, яке зло пойняло мною? О, спокуса злочину підкралася до мене так, що я й не відчув її. Пригадую тільки, що серце моє страшенно билосся. Воно так сильно кидалося, що я чув його, як чують удари молота за стіною. Не пригадую нічого! Тільки биття мого серця! В моїй голові панувала дивовижна плутанина, сум'яття, цілковита втрата розуму й волі. Це був час розгубленості й хворобливої маячні, коли людина вже не владна над своїми вчинками і свідомістю.

Я тихо підняв ковдри, що накривали тіло мого хлопчика, відкинув їх на край колиски і побачив його, зовсім го-

лого. Він не проснувся. Тоді я тихо-тихо підійшов до вікна і відчинив його.

Посвист крижаного вітру ввірвався, мов убивця, такий холодний, що я відступив перед ним; обидві свічки заблимали. Я стояв біля вікна, не наважуючись оглянутися, щоб не бачити, що твориться зі мною, і безперервно відчував, як моє чоло, щоки й руки обвіваються холодним повітрям. Так тривало довго.

Я нічого не думав, нічого не тямив. Раптом слабкий кашель дрожем пройняв мене з ніг до голови. Ще сьогодні від цього дрожу стовбурчиться волосся. І тут божевільним рухом я різко зачинив обидві стулки вікна і, оглядаючись, кинувся до колиски.

Він усе ще спав, розтуливши рота, голісінький. Я торкнувся його ніг; вони були, мов лід, і я накрив їх знову.

Моє серце раптом розчулилося, зламалося, сповнилося жалю, ніжності, любові до бідного невинного створіння, яке я хотів убити. Довго цілував я його тоненькі волосинки, потім знову сів до вогню.

Остовпівши, з жахом думав я про свій вчинок, питав у себе, звідки налітають такі душевні борвії, коли людина втрачає будь-яке уявлення про світ, будь-яку владу над собою і чинить в якомусь божевільному хмелю не знати що, не тямлячи, куди її несе, як човен у хвищу.

Хлопчик ще раз кашлянув, і я відчув, як крається моє серце. А що як він помре? Боже мій! Що тоді буде зі мною?

Я встав, щоб подивитися на нього; зі свічкою в руці я нагнувся над ним. Бачачи, що він дише спокійно, я підбадьорився, але він кашлянув утретє; мене це так вразило, я так кинувся назад, мовби приголомшений видовиськом чогось моторошного, що свічка випала з моїх рук.

Піднімаючи свічку, я випростався й помітив, що скроні мої зросив піт, гарячий і водночас крижаний піт, породжений душевною знемогою, мовби якісь душевні муки й невимовні тортури справді печуть як вогонь, морозять як лід і проступають потім крізь кості й шкіру черепа.

Аж до світанку я стояв отак, схилений над моїм сином, заспокоюючись, коли він спав спокійно, і терзаючись огидним болям, коли з його рота чувся легкий кашель.

Він проснувся з червоними очима, важко дихаючи, з виглядом страдника. Коли прийшла служниця, я одразу поспав її по лікаря. Він прийшов за годину й, оглянувши дитину, сказав:

— А він не простудився?

Я затремтів, як тремтять старі дідусі, й промимрив:

— Та ні, не думаю.

Потім я запитав:

— Що це? Щось небезпечне?

Він відповів:

— Я ще не знаю нічого. Навідаюся звечора.

Звечора він прийшов знову. Мій син цілий день був зовсім непритомний, тільки час від часу покашлював.

Вночі розпочалося запалення легенів. І тривало це десять днів. Не можу передати, як тяжко страждав я в ту нескінченну пору, яка відокремлює ранок від вечора й вечір від ранку.

Він помер...

Відтоді... від тої миті я не мав жодної години, так, жодної години, коли б спогад, жорстокий, пекучий спогад, що точить, ніби вивертає, шматуючи мозок, не ворухився в мені, мов хижий звір, ув'язнений в глибинах моєї душі.

О! Якби я міг збожеволіти!»

Пан Пуарель де Вульт звичним рухом, як це він робив, кінчаючи читати контракт, зняв окуляри, і троє спадкоємців покійного переглянулися, не кажучи й слова, бліді, непорушні.

За хвилину нотар сказав:

— Треба це знищити.

Двоє інших на знак згоди похилили голови. Він засвітив свічку, дбайливо відокремив аркуші небезпечної сповіді від аркушів грошового заповіту, підпалив їх на вогні і кинув у грубку.

І всі вони дивилися, як гинуть білі аркуші. Від них лишалася лише маленька купка. А що кілька літер ще виділися на білому, дочка носком черевика злегка притоптала крихку кірку горілого паперу, змішавши його з давнішим попелом.

Потім вони всі троє ще трохи дивилися на попіл, наче боялися, щоб спалена таємниця не вилетіла через димар.

МАТИ ПОТВОР

Я згадав цю жахливу історію і цю огидну жінку, побачивши якимось на пляжі, улюбленому багатіями, відому, молододу, доладну, принадну, всіма обожнювану й шановану парижанку.

Моя історія вже задавнена, але такі речі не забуваються.

Мій друг запросив мене пожити трохи в нього, в маленькому провінційному містечку. Щоб показати визначні пам'ятки того краю, він водив мене всіма закутками, змушував милуватися славнозвісними пейзажами, фортецями, майстернями, руїнами; показував мені пам'ятники, церкви, старовинні різьблені двері, дерева незвичайної вишини чи дивовижної форми, дуб святого Андрія і рокбуазький тис.

Коли я все це оглянув, виявляючи палке захоплення всіма визначними пам'ятками, мій друг засмучено сказав, що дивитися більше нема чого. Я вільно зітхнув. Отже, я можу трохи відпочити в затінку дерев. Та раптом він крикнув:

— А ще! У нас є мати потвор, треба тобі її показати.

Я запитав:

— Що за мати потвор?

Він відповів:

— Це така огидна жінка, суцільний демон, це єство щороку плодить бридких, огидних, страшних дітей, справжніх потвор і продає їх колекціонерам всіляких дивовиж.

Ці бридкі ділки час від часу заходять до неї дізнатися, чи не створила вона нового виродка, і коли екземпляр їх задовольняє, вони забирають його, сплачуючи матері певну ренту.

Вона має вже одинадцять таких нащадків. Вона багата.

Ти гадаєш, я жартую, вигадую, прибільшую. Ні, друже, я кажу тобі правду, чистісіньку правду.

Ходімо глянемо на цю жінку. Потім я тобі розповім, як вона стала продукувати потвор.

* * *

Він повів мене на околицю міста.

Вона жила в маленькому чепурненькому будиночку біля самої дороги. Все тут було гарне, добре доглянуте. У садку повно запахуючих квітів. Можна подумати, двір нотаря, що вийшов на пенсію.

Служниця ввела нас у маленький pokій, і от з'явилася ця мерзота.

Їй було біля сорока років. Велика, з жорсткими рисами, але доладна, міцна й здорова, справжній тип могутньої селянки, напівтварина, напівжінка.

Вона знала, що її гудять, і зустрічала всіх із злісною впокореністю.

Вона запитала:

— Що панове хочуть?

Мій друг відповів:

— Кажуть, ваша остання дитина, така, як і всі, зовсім не схожа на своїх братів. Я хотів би сам упевнитися. Це правда?

Вона обвела нас похмурим і лютим поглядом і відповіла:

— О ні! О ні, паночку! Він, мабуть, ще страшніший за інших. Не щастить мені, не щастить. Усі однакові, паночку, всі однакові, це таке лихо! І чому це господь бог такий суворий до самотньої нещасної жінки, чому?

Говорила вона швидко, знітивши очі, з виглядом облудниці, нагадуючи дикого заляканого звіра.

Вона зм'якшувала жорсткий тон свого голосу, і дивно було, що сльозливі й тягучі слова фальцетом виходять із цього дебелистого, костистого, вугластого тіла, ніби й створеного для невгамовних рухів і вовчого виття.

Мій друг спитав:

— Чи можна побачити ваше маля?

Здається, вона почервоніла. Але, може, я помилився? Якусь мить помовчавши, трохи різким тоном вона сказала:

— А вам що з того?

І вона підвела голову, вступившись у нас метким вогнистим поглядом.

Мій попутник вів далі:

— А чому ви не хочете нам його показати? Багатьом же ви його показували. Ви знаєте, про кого я кажу.

Вона сіпнулася і, не стримуючи голосу, не стримуючи злості, крикнула:

— Чого ви сюди прийшли, га? Глумитися з мене, так? Бо мої діти як звірі, так? Ви його не побачите, ні, ні, ви його не побачите; геть звідси, геть звідси! Чого ви ганьбите мене, га?

І, взявши руки в боки, вона пішла на нас. Від її грубого голосу з сусідньої кімнати почувся якийсь стогін чи скорше нявчання, жалібний крик ідіота. Усе в мені затремтіло. Ми відступили перед нею.

Мій друг гостро сказав:

— Начувайтесь, Чортихо (в народі її прозвали Чортихою), начувайтесь, лихо буде вам.

Вона затремтіла з люті, замахала кулаками, приголомшена, завила:

— Геть звідси! За що мені лихо буде? Геть, недовірки!

Вона вже мала вчепитися в нас. Згнітивши серце, ми поспішили геть.

Коли ми вийшли, мій друг спитав:

— Ну! Ти бачив? Що ти скажеш?

Я відповів:

— Розкажи мені про цю тварюку.

І от що розповів він мені, повільно йдучи широкою білою дорогою, облямованою жнивом, що хвилювалося під легеньким подувом вітру, як спокійне море.

* * *

Дівчиною вона служила колись на фермі й була працювита, статечна, ощадна. Коханців у неї мовби не було, так само як і поганих звичок.

Вона прогрішила, як і всі вони, звечора, у жнива, серед скошеного хліба, під грозовим небом, коли непорушне й давке повітря, розпечене, мов піч, обдає потом засмагли тіла хлопців і дівчат.

Скоро вона відчула себе вагітною й стала мучитися з сорому та страху. Аби будь-що приховати свою біду, вона туго стягувала живіт, винайшовши своєрідний жорсткий корсет з дощечок і мотузок. Що більше надимався її живіт, бо дитина росла й тиснула, то більше стягувала вона

знаряддя своїх тортур, терплячи муки, але витримуючи біль, завжди усміхнена й вертка, не даючи знаку про свої страждання.

Тим жахливим пристроєм вона скалічила маленьку істоту ще в своєму лоні. Вона її стисла, знівечила, спотворила. Сплющений череп видовжився, загострився, а два великих ока вилізли на самісінький лоб. Руки й ноги, притиснені до тіла, вигнулися, скрючилися, мов виноградні стебла, непомірно витяглися, закінчуючись пальцями, схожими на павукові лапки.

Тулуб лишився маленький і круглий, мов горіх.

Правосуддя пробувало втрутися, але нічого з того не виходило.

Їй дали спокій — плодити своїх потвор.

Тепер у неї їх одинадцяттеро, всі живі й приносять їй загалом тисяч п'ять-шість річно. Один з них ще не при ділі, той самий, що його вона не хотіла нам показати. Та вона не довго його триматиме, бо всі комедіянти вже знають її й час від часу навідуються побачити, чи немає в неї якогось новенького.

Коли предмет того вартий, вона влаштовує між ними навіть торги.

* * *

Мій друг замовк. У моєму серці закипала глибока огида, безсилий гнів, жаль, що я не задушив цю тварюку, коли вона була в мене під рукою.

Я запитав:

— А хто ж їхній батько?

Він відповів:

— Не знати. Він чи вони сором'язливі. Він чи вони ховаються. Можливо, вона ділиться з ними своїми зисками.

* * *

Я вже був зовсім забув цю давню історію, коли це якось днями побачив на модному пляжі чарівну, статну, кокетливу, всіма улюблену, оточену шанобливими залицяльниками жінку.

Я йшов берегом, під руку з моїм другом, курортним лікарем. Хвилини через десять я помітив няньку з трьома дітьми, що бавилися на піску.

Долі лежала пара милиць, і я схвилювався. Я завважив, що всі троє малят були потворні, горбаті, скрючені, бридкі.

Лікар сказав мені:

— Це витвори тої чарівної жінки, яку ми щойно зустріли.

Глибокий жаль до неї й до них заповнив мою душу. Я вигукнув:

— О! Бідна мати! Як може вона ще сміятися!

Мій друг відповів:

— Не жалій її, друже. Пожаліти слід бідолашних дітей. Це наслідок намагань зберегти тонкий стан до останнього дня вагітності. Ці каліки створені її корсетом. Вона знає, що в цій грі ризикує життям. Та що може переважити її жагу бути гарною і коханою!

І тут я згадав іншу, селянку, Чортиху, що продавала своїх потвор.

СПОВІДЬ ТЕОДЮЛЯ САБО

Треба було Сабо тільки ввійти до Мартенвільського шинку, щоб там одразу знявся сміх. Цей чортів Сабо таки вмів жартувати! Ось хто не любить попів! Що ні, то вже ні! Він би пожер їх, розбишака!

Сабо (Теодюль), господар столярні, репрезентував поступову партію Мартенвіля. Це був високий, худорлявий чоловік, із запалими скронями, сірими похмурими очима і тонким ротом. Бувало, він так незрівнянно вимовляв «Наш пресвятий панотець-п'яндалига», що всі аж падали зо сміху. В неділю, коли правилося в церкві, він неодмінно працював. Щороку в чистий понеділок він колов кабана, щоб мати ковбаси аж до великодня, а, забачивши на вулиці священика, завжди глузував:

— Ось один, що допіру проковтнув в себе за прилавком свого господа бога.

Панотець, теж дуже товстий та ще й гладун, боявся цього глузування, що здобувало Сабо прихильників. Абат Марітім був людина політична й майстер на тонкі засоби. Боротьба між ними точилася вже десять років, боротьба таємна, запекла, безупинна. Сабо був міський радник. Гадали, що його настановлять на мера. Таке підвищення означало б остаточну поразку церкви.

Наближалися вибори. Табір мартенвільських церковників тремтів. І от одного ранку священик подався до Руана, сказавши служниці, що їде до архієпископату.

Повернувся він через два дні з виглядом радісним і переможним. А другого дня всі вже знали, що будуть наново перероблятися церковні хори. Його превелебність дарував шістсот франків із своєї приватної скарбниці.

Всі старі ялинові лави буде знесено й натомість мають поставити нові, з дубового осередку. Що й казати, неабияка робота для столяра! Того вечора по всіх хатах Мартенвіля тільки й балакали про цю роботу.

Теодюль Сабо вже не сміявся.

Коли другого дня він ішов селом, сусіди, друзі й вороги питали його глумливо:

— Чи то ти церковні хори робитимеш?

Йому не було чого відповісти, і він сатанів, страшенно сатанів.

Лукавці додавали:

— Це добра робота; там буде щонайменш дві або й три сотні прибутку.

Через два дні дізнались, що ремонт доручають Селестенові Шамберлену, тесляреві з Першевіля. Потім цю чутку спростували. Потім оповістили, що всі церковні лавки теж перероблятимуть. Ця робота коштуватиме зо дві тисячі франків, і вже порушено клопотання в міністерстві. Пристрасті розпалювались.

Теодюль Сабо вже не міг спати. Ще ніколи за людської пам'яті мартенвільський тесляр не діставав такого замовлення. Потім пішли нові чутки. Подейкували пошепки, нібито кюре шкодує віддавати цю роботу комусь чужому, але дати її Сабо не може через погляди тесляра.

Дійшли ці чутки й до Сабо. І ось зі смерком пішов він до презбітерії. Служниця відповіла, що кюре в церкві. Він пішов туди.

Дві старі дівки, прислужниці богородичні, під керівництвом абата прикрашали вівтаря на місяць Марії. Панотець стояв на хорах, виставивши перед себе величезне череве, і давав указівки жінкам, що вилізли на стільці, аби оздобити квітами дарохранильницю.

Сабо почув себе тут пригноблено, немовби він прийшов до найбільшого ворога, але снага на бариші колола йому серце. Він наблизився, з кашкетом у руці, не звертаючи навіть уваги на богородичних прислужниць, що застигли на стільцях, вражені, отетерілі, непорушні.

Він промурмотів:

— Добривечір, пане кюре!

Панотець відповів, не дивлячись на нього, цілком захоплений вівтарем:

— Добрий вечір, пане тесляре!

Збитий з пантелику Сабо не знав, що казати.

Помовчавши, він усе ж зважився:

— Готуетесь?

Абат Марітім відповів:

— Так, наближається місяць Марії*.

Сабо промовив ще: «А так, так!» — та й замовк.

Він хотів уже, не кажучи нічого, відступитись, та один погляд на хори спинив його. Він побачив там цілих шістнадцять сидінь, що треба було переробити — п'ять сидінь праворуч од дверей і вісім ліворуч і два біля дверей до сакристії. Шістнадцять дубових стільців, — це коштуватиме понад триста ф'ранків, і як не бути нештучком та зробити їх до пуття, можна заробити ф'ранків з двісті.

Тоді він промимрив:

— Я прийшов довідатись про роботу.

Кюре нібито здивувався. Він запитав:

— Яку роботу?

Сабо, розгублений, промурмотів:

— Та от, по ремонту.

Тоді абат обернувся й подивився йому в вічі.

— Ви кажете про ремонт хорів у моїй церкві?

Теодюль Сабо відчув, як від абатового тону мороз пішов йому по шкірі і його шалено потягло забратись звідси геть. Проте він відповів покійно:

— Ну, так, пане кюре!

Кюре склав руки на своєму широкому череві й ніби остовпів від здивовання.

— Це ви... ви... ви, Сабо... прийшли просити мене про це?.. Ви, єдиний нечестивець у моїй парафії? Але ж це буде скандал, прилюдний скандал. Його превелебність висловить мені догану, а може, й перемістить мене навіть!

Він звів дух і почав уже спокійніше:

— Я розумію, вам тяжко бачити, як таку важливу роботу доручать тесляреві з іншої парафії. Але я нічого не можу вдіяти, хіба що... але ні... це неможливо. Ви на це не погодитесь, а так... ні, ніколи...

Сабо дивився тепер на ряди лавок, що тяглись аж до вхідних дверей. Господи, а що коли й справді перероблятимуть оце все!

І він спитав:

— А все ж скажіть, що вам треба?

Абат відповів з притиском:

— Мені треба яскравої заперуки про вашу честивість.

Сабо мимрив:

— Я не проти... я не проти... можна буде порозумітись.

Кюре виголосив:

— Треба привселюдно причаститися наступної неділі на літургії.

Столяр відчув, що блідне, і, не відповідаючи, спитав:

— А лавки? Їх теж треба переробляти?

Кюре відповів упевнено:

— Так, але пізніш.

Сабо почав знову:

— Я не проти... я не проти... Я не відступник і зовсім не проти релігії. Ось тільки обряди мені не до серця. Але коли вже треба, я готовий.

Богородичні прислужниці, злізши з стільців, заховались за вітварем, звідки слухали, бліді від зворушення.

Бачачи свою перемогу, кюре подобришав, полагіднішав.

— У добрий час, у добрий час! Оце мудрі слова, оце розумно, я вам скажу. Нічого, нічого, все буде гаразд!

Сабо знічено усміхнувся й спитав:

— Може б, його можна принаймні одікласти, оте причастя?

Обличчя абатові знову стало суворе.

— Перед тим, як доручити вам роботу, я хочу впевнитись у вашому намеренні па путь істинну.

Потім відповів лагідніше:

— Приходьте сповідатись завтра, бо треба, щоб я випробував вас принаймні двічі.

Сабо повторив:

— Аж двічі?

— Так.

Абат усміхнувся:

— Ви ж самі розумієте, що вам треба генерально очиститись, цілком вилужитись. Так я вас чекатиму завтра.

Столяр, дуже схвильований, спитав:

— Де все це робитимете?

— Ну... розуміється, в сповідальні.

— В... оцій коробці, отам у кутку? Так що... так що... вона мені не підходить, ваша коробка.

— Чому?

— Бо ж... бо я не звик до цього, до того ж я ще й приглухуватий.

Кюре поведився якнайчемніше.

— Ну, добре, приходьте до мене в кімнату. Ми зробимо це сам на сам, тільки вдвох. Так вам підходить?

— О, підходить. Це інша річ. А от ваша коробка — ні.

— Ну, добре, завтра надвечір, о шостій годині:

— Отже, згода; як домовились, так тому й бути. До завтра, пане кюре! Шахрай, хто відступиться!

І він простяг свою велику шорстку руку священникові, і той дзвінко ляснув по ній.

Видяск пролунав під склепінням і завмер ген-ген за органовими міхами.

Другого дня Теодюль Сабо до самого вечора не міг заспокоїтись. Він відчував острах, подібний до того, як треба йти рвати зуба. Щохвилини спливало йому на думку: «Сьогодні ввечері мені треба сповідатись».

Його зняковіла душа, душа малопереконаного безбожника, божеволіла з невиразного необорного страху перед божественною таємницею.

Він пішов до презбітерії, як тільки скінчив роботу. Кюре чекав його, гуляючи в садку вздовж маленької алеї й читаючи гребника. Він саяв від радості й зустрів Сабо масним сміхом:

— От і добре! Ми вже тут! Заходьте, заходьте, пане Сабо, вас тут не з'їдять.

Сабо ввійшов перший. Він бурмотів:

— Якщо вам байдуже, то я хотів би зараз же закінчити нашу невеличку справу.

Кюре відповів:

— До ваших послуг. Одну хвилинку. Я тільки візьму стихаря й уже.

Стурбований, не думаючи ні про що, столяр дивився, як кюре накрився білою одежиною з випрасуваними згортками. Панотець подав йому знак:

— Станьте навколішки на цю подушечку.

Але Сабо тупцявся, соромлячись ставати навколішки. Він прошепотів:

— А хіба не можна просто так?

Та абат зробився вже величним:

— Тільки навколішках можна наблизитись до вищого суду й каяття!

І Сабо став навколішки.

Абат сказав:

— Читайте «Вірую».

Сабо спитав:

— А що це таке?

— «Вірую»? Якщо ви його не знаєте, то повторюйте за мною — слово по слову.

І кюре став читати святу молитву, тихо й повільно, чітко й нарізно вимовляючи слова, що столяр їх повторював; потім він сказав:

— Тепер сповідайтесь!

Але Сабо мовчав, не знаючи з чого починати.

Тоді абат Марітім прийшов йому на допомогу:

— Сину мій, я запитуватиму вас, бо ви, здається, мало знаєтеся на цьому. Ми розглянемо одну по одній всі божі заповіді. Слухайте й не соромтесь. Кажіть усе відверто і не бійтесь, що скажете надто багато: «Не створи собі кумира й нічого подібного до нього...» Чи любили ви ще щось, як і бога? Чи любили ви його всім серцем і всією душею, з усією силою любові?

Сабо навіть спітнів від напруження.

— Ні! О ні, пане кюре! — озвався він нарешті. — Я люблю бога так, як можу. Я люблю його, — це так, але сказати, що своїх дітей не люблю, — ні, я не можу. Якби треба було вибирати між богом і ними, — не скажу, кого саме я вибрав би. Чи там викинути сотню ф'ранків з любові до доброго бога — цього теж не скажу. Але я його люблю, справді, я так його люблю.

Абат поважно промовив:

— Його треба любити понад усе на світі.

І Сабо, повний щирого бажання, виголосив:

— Я постараюся, пане кюре!

Абат Марітім казав далі:

— «Не вживай імені господа бога твого марно». Чи ви коли-небудь клянетесь чи божитесь?

— Ні! Що ні, то ні! Я ніколи не клянусь. Інколи під гарячу руч скажеш: «А, будь прокляте ім'я господнє!» А так — ні, ніколи.

Абат скрикнув:

— Та це ж і є клятьба! — і поважніш додав: — Не робіть цього більш. Ну, я проваджу далі: «Пам'ятай день суботній, щоб святити його».

— Що робите ви в неділю?

Сабо почував у потилиці.

— Але ж бо... я служу моему богові, як можу краще, пане кюре. Я служу йому... у себе вдома... Я працюю в неділю від ранку до смерку.

Кюре великодушно перебив його:

— Я знаю, надалі ви будете честивіші. Я пропущу дальших три заповіді, бо ж напевно ви не схибили проти них. Побачимо, як там з шостою та дев'ятою: «Не вкрадь!» Чи не крали ви хоч найменшу часточку добра ближнього свого?

Але Теодюль Сабо обурився:

— Ах, ні! Ах, ні, ні! Я чесний чоловік, пане кюре. Так, це правда! Я можу заприсягтися. Сказати, що ніколи я не докидав якомусь багатому замовникові кілька там зайвих годин роботи,— цього я не скажу. Та й чого б не приписати на рахунок кілька там зайвих сантиметрів, це ж бо всього лише кілька сантиметрів. Але красти — цього не було!

Кюре сказав суворо:

— Присвоїти один зайвий сантиметр,— уже є крадіжка! Наперед не робіть так! «Не посвідчуй на друга твого посвідченням неправдивим». Брежете ви інколи?

— Ні. Я не такий! Я не з брехунів. Хіба що похвалитися іноді. Це, правда, бувало. А скажеш іноді, коли може на пожиток тобі піти щось таке, чого насправді нема. Це траплялося. Але щоб брехати,— ні, я не брехун.

— Надалі стежте за собою,— промовив абат.— «Не прелюби». Чи ви бажали коли-небудь іншої жінки, крім вашої дружини?

Сабо відповів щиро:

— Ні! Цього вже ніколи не було, пане кюре, щоб я зрадив мою бідну жінку. Нізащо! Навіть і трішечки, навіть і на думку мені не спадало! Ось вам щира правда.

Він помовчав трохи, потім сказав тихо, немов виник йому якийсь сумнів:

— Оце тільки, як у місті буваю, заходжу в дім. Іноді в той дім... ну, знаєте, в той... публічний цебто. Та це ж тільки пожартувати, розважитись трохи. Але я плачу, пане кюре, я завжди плачу, а заплативши, то вже не хочу її, повійниці, ні знати, ні бачити!

Кюре не наполягав і дав одпущення.

Теодюль Сабо дістав роботу по ремонту хорів і відтоді причащається щомісяця.

ДОБРОЛИИ
НАРАИ

ДОБРОДІЙ ПАРАН

I

Маленький Жорж, рачки лаячи в алеї, робив з піску гори. Він загібав його обіруч і насипав у піраміди, встромлюючи зверху каштанового листа.

Його батько, що сидів на залізнім стільці, пильно роздивлявся його замилюваним поглядом, тільки його й бачачи в цьому невеликому переповненому людьми громадському саду.

По всій округлій доріжці, що йшла навкруг газону, на супроти басейну та церкви Трійці, так само бавились, немов якісь звірятка, інші діти; байдужі няньки безтямним зором дивились кудись у простір, а матері балакали між себе, невсипуцим оком позираючи на своїх маленяток.

Статечно проходились парами доріжкою мамки, розмаявши по спині довгі, яскраві бинди своїх чепців і несучи на руках щось біле, загорнене в мереживо; дівчатка з голими ніжками, в куцях сукенках, точили між себе поважні розмови, а потім знову бралися котити обручі; садовий сторож у зеленому мундирі тинявся серед дітлахів, раз по раз обминаючи піскові споруди, боячись наступити на ручки, порушити мурашину працю цих маленьких людинок.

Сонце заходило за дахи вулиці Сен-Лазар, кидаючи на цю вичепурену дитячу юрбу своє довге скісне проміння. Каштани обсіпані були жовтим саявом, а три фонтани перед високим церковним порталом, здавалося, били текучим сріблом.

Добродій Паран дивився на свого сина, що вмовстився в поросі; він замилювано стежив за всіма його рухами і, здавалося, після кожного з них посилав йому губами поцілунки.

Але, звівши очі до дзигарів на дзвіниці, він побачив, що спізнився уже на п'ять хвилин. Тоді він устав, підняв хлопчика, обтрусив пил з убрання, витер йому руки й повів до

вулиці Блянш. Він поспішав, щоб прийти додому раніше за жінку; хлопча, не встигаючи за ним, бігло вистрибом.

Тоді батько взяв його на руки, придав ходи ще і, аж засапавшись, почав підійматись вулицею вгору. Це був чоловік сорока років, уже посивілий, товстенький, з чималим животом і турботним виглядом веселого хлопця, що через якісь життєві обставини став ураз боязким.

Перед кількома роками він одружився з коханою дівчиною, а тепер вона поводитися з ним суворо й владно, наче якийсь усемогутній деспот. Вона без просвітку картала його, хоч що б він робив і чого б не робив, раз у раз їдко шпиняючи його за найменші вчинки, за його звички, скромні вподобання, пристрасті, за манери, жести, за округлість його живота, за його боязкий голос.

А проте він ще любив її; але над усе любив дитину від неї, трилітнього Жоржа, котрий становив найбільшу радість, найбільшу турботу його серця. Він ніде не служив, живучи скромним рантьє з двадцятьма тисячами франків прибутку; дружина, що за нею він не одержав ніякого посагу, повсякчас обурювалась на цю чоловікову бездіяльність.

Діставшись нарешті свого дому, він поставив дитину на першу приступку, втер чоло і почав здійснювати сходами.

На третьому поверсі він подзвонив.

Йому відчинила двері стара няня, вона виховувала ще його самого, одна з тих служниць, що робляться родинними тиранами; він стурбовано запитав її:

— Пані повернулась?

Няня знизнула плечима:

— Коли це пан бачив таке, щоб пані вернулась о пів на сьому?

— Гаразд, тим краще, — відповів він якимось силуваним тоном, — я маю, отже, часину переодягтись, бо мені дуже жарко.

Няня дивилась на нього з жалем, обуренням та зневагою:

— О, я вже бачу, — пробурчала вона, — ви геть спітніли; ви бігли; та ще, либонь, несли хлопчика; і все, щоб чекати тепер пані аж до пів на восьму. Ні, я вже вчена стала, не хапаюся попоратися вчасно. Я готую обід як восьмій години, а коли іноді доведеться почекати — хай собі й почекають, бо печеню не можна перепряжувати!

Паран удавав, ніби нічого не чує. Він лише мурмотав:

— Гаразд, гаразд. Треба вимити Жоржеві руки, він робив пиріжки з піску. А я піду переодягтись. Кажіть покоївці, щоб як слід почистила дитину.

І він пішов до себе в кімнату. Там він зараз же взяв двері на засув, щоб залишитись самому, самому-однісінькому. Він так звик тепер до зневажливого, брутального поводження з ним, що почувався безпечно лише під захистом замка. Він не зважувався навіть думати, щось обмірковувати, над чимось розважати, не замкнувши наперед дверей, щоб запобігти усім тим зизим поглядам та причіпкам.

Спустившись на стілець, щоб перепочити перед тим, як брати чисту білизну, він подумав, що ця Жюлі стає правдивим пострахом у домі. Видима річ, вона ненавиділа його жінку; а надто ненавиділа його приятеля Поля Лімузена, нерозлучного товариша його парубоцького життя, що хоч і зрідка це трапляється, так і залишивсь йому найближчим, кривним і сімейним уже другом. Цей Лімузен відіграв миротворну роль у його сварках із Анрієтою, боронив його, навіть палко, рішуче боронив його проти пезаслужених докорів, докучливих сцен, проти всіх отих повсякденних прикрощів його життя.

Але ось уже від півроку, як Жюлі дозволяла собі раз у раз недобророзичливо зауважувати щось своїй господині та кидати ущіпливі натяжки. Вона засуджувала її щохвилини, двадцять разів на день повторюючи: «Коли б я була оце паном, я б анізащо не дозволила дурити мене оттак. Проте, проте... кожен живе по-своєму».

Одного дня вона навіть нагрубіятила Анрієті. Та промовчала і лише ввечері сказала чоловікові: «Щоб ти знав, по першій же грубіянській слові цієї жінки я викину її геть». Проте здавалося, вона чогось боялася служниці, хоча нікого не страшилась, нікого, і Паран пояснював цю лагідність пошаною до няні, що виховала його й закрила очі його матері.

Але цьому вже край, так не могло більше тривати й надалі; отже, він жахався від думки про те, що має тепер статися. Як йому вчинити? Відпустити Жюлі — така порада здавалася йому настільки небажана, що він навіть і думати про неї не хотів. Тягти ж за нею проти жінки було однаково неможливо; а проте найбільше через якийсь місяць взаємини стануть нестерпними.

Він сидів, звисивши руки, і якимось неясно добирав спосіб замирити обидві сторони, і не міг нічого придумати.

Нарешті він прошепотів: «На щастя, в мене є Жорж... Без нього я був би дуже безталанний».

Потім йому враз спало на думку порадитися з Лімузенном; він так був і вирішив; але зараз же згадавши про ту зазлість, що мали одне на одного няня і його приятель, злякався, як би ще той не порадив йому відпустити її; і знову його опосіли сумнів і гнітючий неспокій.

Годинник вибив сьому годину. Він аж підстрибнув. Уже сьома, а він і досі ще не готовий! І от, хапаючись, сапаючи, він роздягся, вмився, взяв чисту сорочку і хватко вбрався знову, начеб ото його чекали в сусідній кімнаті в якійсь надзвичайно важливій справі.

Потім він увійшов у вітальню, радіючи, що йому нема вже чого боятись.

Він зазирнув був у газету, підійшов до вікна подивитись на вулицю і знов сів на канапі; аж ось відчинилися двері і вбіг його син, умитий, зачесаний, веселий. Паран підхопив дитину на руки й палко розцілував. Спочатку він поцілував йому волосся, потім очі, потім щоки, потім губи і, врешті, долоні, далі простягнувши руки, почав підкидати аж до самої стелі. Втомившись, він сів і, посадивши Жоржа на коліно, почав удавати, що хлопчик їде верхи.

Дитина захоплена реготала, махала руками, радісно скрикувала, і батько також сміявся і вигукував з утіхи, трусячи свого гладкого живота і бавлячись ще більше, ніж сам хлопчик.

Він любив його з цілого серця, свого доброго серця — немічного, покірливого та скривдженого. Він любив його з якимось шаленим запалом, з якимось надпоривним милуванням, з усією тою соромливою, прихованою в ньому ніжністю, що лишалась безвихідною, що ніде було виявити йому навіть за перших днів після одруження з оцією повсякчас безчулою та здержливою жінкою.

Увійшла Жюлі, з блідим лицем і з блискучими очима.

— Вже пів на восьму, пане, — заявила вона тремтячим, роздратованим голосом.

Паран стурбовано, винувато позирнув на годинника і пролепетав:

— Справді, пів на восьму.

— Так ось обід у мене вже готовий.

Прочуваючи бурю, він спробував був їй запобігти:

— Таж коли я прийшов, ти, здається, казала, ніби приготуєш обід тільки к восьмій годині?

— Як восьмій годині!.. Не знати що ви кажете! Та хіба ж ви хочете морити хлопця голодом до восьмої години! Мало що я там сказала, чого не говориться. А тільки можна геть ввередити хлопчикові шлунка, чекаючи отак на обід аж до восьмої! О, коли б він мав саму матір! Вона добре дбає за свою дитину! Ат, і не сказати, що це за мати така! Очі б мої не дивились!

Весь тремтячи зі страху, Паран почув, що треба враз перепинити цю загрозливу сцену.

— Жюлі, — сказав він, — я тобі не дозволяю говорити так про свою господиню. Чуєш, так? Не забувай отож і надалі.

Стара няня, котрій був аж дух зайнявся з подиву, враз повернулась та вихватилась із кімнати, грюкнувши дверима з усієї сили — аж задзеленькали в люстрі всі дармовисяки. Протягом якоїсь хвилі в тиші вітальні розтинався легенький, невиразний дзвін немов якихось невидимих дзвоників.

Жорж спочатку був здивувався, потім радісно заплескав у долоні і, падувши собі щокни, щосили гукнув «бух!», удаючи тим грюкіт дверей.

Тоді батько взявся казати йому казок; але через свою заклопотаність він раз у раз збивався в оповіданні; отже, хлопчик, не розуміючи, що він каже, здивовано витріщав очі.

Паран не одводив погляду з годинника. Йому здавалось, нібито він бачить, як пересувається стрілка. Йому хотілося спинити час, здержати його біг, поки не вернеться додому жінка. Він не сердився на Анрієту за спізнення. Але він боявся, боявся її та Жюлі, боявся усього, що могло статися. Задосить-бо було якихось десятих хвилин, щоб вибухла непоправна катастрофа, змагання й сутички, що він їх не зважувався навіть собі й уявити. На саму думку про оцю суперечку, верескливі крики, образливі слова, що, наче кулі, краятимуть повітря, про двох оцих жінок, які, ставши лице в лице, вп'явшись супротивниці в самі очі, так і сипатимуть образами, на саму думку про всю оцю картину йому аж колотилося серце, аж висихало в роті, немов з біганини в спеку, аж сам він розм'якав, ставав як та ганчірка, знесилювався так, що не мав уже навіть снаги підгуцувати на коліні дитину.

Вибило восьму; двері відчинилися, і знову вступила Жюлі. Вона не здавалась більш роздратованою, та проте

мала ще страшніший вигляд людини, що дійшла оце якогось злого та жорстокого рішення.

— Пане,— сказала вона,— я служила вашій мамі аж до останнього її дня, я виховувала й доглядала так само й вас, від самого народження аж досі! На мою думку, отже, можна сказати, що я віддана родині...

Вона зачекала на відповідь.

— Авжеж, моя мила Жюлі,— пролепетав Паран.

— Ви самі знаєте,— провадила вона далі,— на гроші я ніколи не лестилася, а завжди берегла ваше добро; я ніколи вас не ошукувала, не брехала вам, вам нема чого мені закинути...

— Авжеж, моя мила Жюлі.

— Отже, пане, я далі терпіти не можу. Тільки з прихильності до вас я мовчала, боялася вам відкрити всю правду. Але тепер годі. Надто вже всі з вас потішаються в кварталі. Про мене, робіть як собі знаєте, але воно відомо чисто всім; доведеться, певне, мені все розповісти, хоч я ніколи й не була викажчицею. Пані тому вертається додому, коли їй заманеться, що вона поводитьсь ганебно.

Він розгубився, аж не тямив нічого. Він тільки промимрив:

— Мовчи... Ти ж чула— я заборонив тобі...

Та вона перепинила його з непереможною рішучістю:

— Ні, пане, треба, щоб я вам усе тепер сказала. Пані давно вже зазналася з паном Лімузенем. Я на власні очі бачила, либонь, більше, ніж двадцять раз, як вони цілувались за дверима. Га, тим-бо й ба! Якби пан Лімузен був багатий, пані ніколи б за вас не пішла. Ви тільки згадайте, як ваше весілля зладилося, то одразу второпаете собі все чисто...

Весь збагрянівши, Паран підвівсь, лепечучи:

— Мовчи... мовчи... або...

— Ні,— провадила вона далі,— я скажу вам усе. Пані пішла за вас заміж тільки про ваші гроші; і вона зрадила вас першого ж дня. Бий мене сила божа, коли вони були не умовились між себе. Досить лише поміркувати трохи, щоб воно стало цілком очевидне. Пані лютилася, що пішла за вас заміж, не кохаючи, от вона й знівечила вам життя, так знівечила, що мені аж серце кров'ю заходиться, бачачи отаке-о...

Він ступив два кроки, стиснув кулаки, повторюючи:

— Мовчи... мовчи...

Він не добрав іншої відповіді.

Але стара няня не оступилася; здавалось, вона зважилась тепер на все.

Аж тут Жорж, спочатку здивований, а потім переляканий сердитими голосами, пронизливо заверещав. Він стояв за батьком і, зморщившись, роззявивши рота, щосили голосив.

Синів лемент роздратував Парана, додав йому духу та лютості. Він порвався до Жюлі зі зведеними кулаками.

— Га, паскудо! — гукнув. — Ти хлопчика перелякаєш!

Він уже ладен був її вдарити. Тоді вона вигукнула йому в саме обличчя:

— Бийте мене, коли вам завгодно, бийте мене, хоч я й довела вас до розуму; та тільки нічим не зарадити: жінка вас зраджує, а син її не від вас!..

Упустивши руки, він так і прикипів перед нею до місця, розгублений, нічого вже більше не тямлячи.

— Досить роздивитись тільки на хлопчика, — провадила вона далі, — щоб упізнати батька; це ж викапаний портрет пана Лімузена. Задосить подивитись йому на очі та чоло. Тут би й сліпий не помилився.

Але він схопив її за плечі й почав щосили трусити, лепечучи:

— Єхидо... єхидо!.. Геть звідси, єхидо!.. Геть, а то я заб'ю тебе!.. Геть! Геть!..

Потім шалено, що тільки стало йому сили, він виштовхнув її до сусідньої кімнати.

Вона впала на стіл, уже застелений, шклянки перекинулись і побилися; звівшись на ноги, сховалась від свого господаря за стіл і, поки той ганявся за нею, намагаючись схопити її знову, вигукувала йому в лице жахливі слова:

— Ви, пане, тільки вийдіть з дому... цього вечора... по обіді... і верніться ненароком... ось тоді побачите... побачите, чи брешу я вам!.. Ви, пане, тільки спробуйте... і побачите...

Вона опинилась на порозі кухні і зникла за дверми. Він кинувся слідом за нею, піднявся чорними сходами до служничиної кімнати, де вона замкнулась і, тарахкаючи в двері, гукнув:

— Зараз же йди геть із дому!

— Ви можете не турбуватися, — відповіла вона через двері. — За якусь годину мене вже тут не буде.

Тоді він поволі спустився униз, чіпляючись за бильця, щоб не впасти, і вернувся до вітальні, де Жорж сидів на підлозі і плакав.

Повалившись у крісло, Паран позирнув на дитину ступилим поглядом. Він більше не розумів нічого, нічого не усвідомлював; він почував себе приголомшеним, запамороченим, нестямним, немов кудись звалився сторч головою; він насилу згадував те страшне, що розповіла йому служниця. Але згодом свідомість, як та скаламучена вода, по троху заспокоїлась і вияснилась, і гидке викриття взяло точити йому серце.

Жюлі говорила так виразно, так твердо, так упевнено й так щиро, що совісність її була безперечна, але він уперто не хотів вірити в її проникливість. Вона-бо могла помилитись, засліплена прихильністю до нього, підбурена ненавистю до Анрієти. Проте, в міру того як він пробував заспокоїти та переконати себе, йому спадала на пам'ять сила всяких незначних фактів: слова жінки, Лімузеніві погляди, безліч тих майже не помічених дрібниць, запізні відлукки з дому, одночасна відсутність обох зразу, навіть жести, буцімто зовсім незначні, а дивні — він тоді не зумів їх підмітити, не зумів збагнути, а тепер вони здавалися йому надзвичайно важливими, викривали їхнє спільництво. Все, що сталося від часу їхніх заручин, раптом сплило йому в пам'яті, роз'ятреній тугою. Отож він згадував усе: якісь особливі інтонації, якісь підозрілі пози, жалюгідному, збуреному сумнівами розуму цієї спокійної, добрячої людини тепер уявлялося вже справдешністю те, що могло бути ще тільки підозрою.

З шаленою впертістю місяць від місяця, день від дня він перебирав подумки оці п'ять років свого подружнього життя, бажаючи відкрити все до краю; і кожна непевна дрібниця колола йому серце, як те осяче жало.

Він більш не думав про Жоржа, котрий мовчки сидів тепер на килимі. Аж ось, бачачи, що на нього не звертають більш уваги, хлопча знову зайшлося плачем.

Тоді батько кинувся до нього, схопив на руки й розцілував його в голову. Йому-бо лишається принаймні дитина! Що йому до решти? Він тримав свою дитину, притискував до себе, припадав губами до білявого чубчика і, вже розважений, утішений, шепотів: «Жорже... синочку мій, Жорже, мій коханий синочку...» Але враз йому зринувло в голову те, що сказала Жюлі! Так, вона сказала, що ди-

тина ця від Лімузена... Ні, це неможливо! Ні, він ніколи цьому не повірить, не припустить цього бодай на одну хвилину! Це мерзотний наклеп, зледіяний безчесною служнициною душею. Він прошепотів знову: «Жорже... Коханий мій синочку!» Приголублений хлопчик зовсім заспокоївся.

Паран через одіжку відчував на грудях теплоту цього маленького тільця. Вона наповняла його любов'ю, мужністю, радістю; ця піжна дитяча теплота пестила, підбадьорювала його, несла йому порятунок.

Трохи відсунувши від себе маленьку кучеряву голівку, він почав пристрасно її розглядати. Він роздивлявся на неї жадливо, нестямно, наче сп'яняючись із цього споглядання, і раз у раз повторював: «Синку... любий мій синку, Жорже!..»

Аж ось він подумав: «А що як він схожий на Лімузена?»

Якесь незвичайне, болюче відчуття враз пройняло його на цю думку — сильне, гостре відчуття холоду у всьому тілі, немов усі кістки відразу скрижанили. О, а як він справді схожий на Лімузена?.. І Паран дивився на Жоржа, зовсім уже звеселілого. Він дивився на нього несамопитим, тьмяним, похмурим поглядом. Він шукав у рисах чола, носа, рота, щік хоч що-небудь, що нагадувало б чоло, ніс, рот або щоки Лімузена.

Думки йому плутались, як у нападі безумства, і лице його дитини мінилось перед очима, прибирало якогось дивного виразу, неймовірної схожості.

Жюлі сказала: «Тут би й сліпий не помилився». Виходить, було щось разючо, незаперечно схоже! Але що саме? Чоло? Так, можлива річ. Проте Лімузенів лоб вулчий. Тоді рот? Але Лімузен носить бороду. Як же вздріти схожість між пухленьким дитячим підборіддям і волохатим підборіддям чоловічини?

Паран думав: «Я не розумію, більш нічого не розумію, я надто схвильований; зараз я нічого не розпізнаю... Треба почекати; треба буде пильно роздивитись на нього завтра рано, як тільки встану».

Аж ураз йому спало на думку: «А що, як він скидається на мене? Адже тоді я врятований, врятований!»

Він миттю перебіг вітальню і спинився перед люстром, щоб порівняти обличчя синове зі своїм.

Він тримав Жоржа на руках так, щоб їхні обличчя були поруч, і в запамороченні розмовляв уголос сам із собою:

«Так... ніс той же... мабуть, ... та ні, я не певний... і погляд у нас такий самий... Ба ні, в нього очі блакитні... Виходить... О боже мій!.. боже мій!.. боже мій!.. Я з глузду зсунуся!.. Я не хочу більш бачити... я з глузду зсунуся...»

Відбігши геть од люстра, аж у протилежний куток вітальні, він повалився у крісло, посадив дитину на інше й зайшовся плачем. Він плакав голосними, розпачливими хлипами. Жорж почув, як ридає батько, і сам заревів з переляку.

У передпокої задзвонив дзвоник. Паран підскочив, як опечений, і промурмотів: «Ось і вона. Що його мені тепер діяти?..» Він побіг до себе в кімнату й замкнувся, щоб устигнути хоч очі утерти.

Але через якусь хвилину він удруге здригнувся від нового дзвоника; тоді він згадав, що Жюлі пішла, не попередивши покоївки. Значить, нікому відчинити? Що діяти? Він пішов сам.

Враз він почув себе відважним, рішучим, здатним прикидатися та боротися. Страшенне збурення відразу надало йому мужності. До того він хотів знати, хотів шалено, вперто, як уміють хотіти люди боязкі й несперечливі, коли їх виведуть із себе.

Проте він увесь тремтів. З остраху? Так... Мабуть, він боявся ще її? Хто його знає, чи не була часом смілисть підстьобнутою отак боязною?

Крадькома діставшись дверей, він спинивсь підслухати. Серце колотилось йому несамовито; він тільки й чув гучне, приглушене тьохкання в грудях і пронизливий голос Жоржа, що все ще галасував у вітальні.

Аж ось йому над головою продзеленькотів дзвоник, і він стрепехнувся, немов од вибуху; тепер він нарешті наляпав замок, задихаючись, знемагаючи, повернув ключ та відчинив двері.

Перед ним на помістку стояла жінка і Лімузен.

Здивованим і разом із тим нібито роздратованим тоном вона спитала у нього:

— Це ти, виходить, тепер відчиняєш? А Жюлі де ж?

Йому спирало в горлі, він часто дихав, силкувався був відповісти, але не міг вимовити жодного слова.

— Чи ти онімів? — сказала вона вдруге. — Я питаю тебе, де Жюлі?

Аж тоді він промурив:

— Вона... вона... вона пішла.

Та жінка почала вже гніватись:

— Як так пішла? Куди це? Чого це?

Потроху знову набираючись духу, він відчував, як його брала пекуча пенависть на цю нахабну жінку, що стояла тепер перед ним.

— Так, пішла зовсім... я її відпустив...

— Ти її відпустив?.. Жюлі?.. Та ти не при розумі...

— Так, я відпустив її, бо вона була зухвала, та ще й скривдила дитину.

— Жюлі?

— Так, Жюлі.

— Чому вона грубіянила?

— Через тебе.

— Через мене?

— Так... бо в неї перестояв обід, а ти не верталась.

— Що ж вона казала?

— Вона казала... про тебе... зневажливі слова... я не мусив... не міг її слухати.

— Які ж саме?

— Дарма й повторювати їх.

— Я хочу знати.

— Вона сказала, що такий чоловік, як я, собі на лихо оженився з такою жінкою, як ти — несправною, безладною, недбайливою, кепською господинею в домі, кепською матір'ю, кепською дружиною...

Молода жінка ввійшла в передпокій разом із Лімузем, котрий мовчав, вражений несподіваною сценою.

Грюкнувши дверима, вона скинула пальто на стілець і, наступаючи на чоловіка, роздратовано перепитала:

— Ти кажеш?.. Ти кажеш?.. Що я...

Він був дуже блідий, але дуже спокійний.

— Я нічого не кажу, серденько, — відповів він. — Я тільки переказую тобі слова Жюлі, ти ж хотіла їх знати; і дозволь тобі завважити, що за оті самісінькі слова я й вигнав її геть.

Вона аж тремтіла вся, так кортіло їй вп'ястись йому нігтями в бороду та лице. В його голосі, тоні, в усій поставі вона добре відчувала обурення, але нічого не могла відказати і намагалася тепер перейти до наступу, допекти якимсь жорстким і образливим словом.

— Ти вже обідав? — спитала вона.

— Ні, я чекав на тебе.

Вона нетерпляче здвинула плечима:

— Це ж по-дурному чекати після пів на восьму. Ти мусив-бо, здається, зрозуміти, що я десь затрималась, що мені ще треба було побігати в своїх справах.

Потім їй раптом здалося за потрібне пояснити, де вона згаяла стільки часу. Вона нашвидку зневажливо розповіла, що вибирала деякі речі для хатньої обстави, дуже, дуже далеко від дому на вулиці Рен, що поворітьма здибала, вже по сьомій годині, на бульварі Сен-Жермен пана Лімузена й попросила його зайти з нею до ресторації перекусити — сама вона не зважувалась, хоч і вмирала з голоду. Отак, мовляв, і пообідала вона з Лімузеном, якщо це можна назвати обідом; трошки бульйону та по шматку курчати, бо дуже квапилась додому.

— Та ти зробила гаразд, — просто відповів їй Паран. — Я нічого тобі не закидаю.

Тоді Лімузен, що досі мовчки немов ховався за Анрієтою, підійшов і, простягнувши руку, промимрив:

— Як ся маєш?

Паран узяв простягнену руку і мляво її стиснув:

— Дякую, добре.

Але молода жінка прискіпалася до одного слова в останній фразі чоловіка:

— Не закидаєш?.. При чому тут закиди?.. Наче ти маєш тут щось на думці.

Він перепросив:

— Ні, нічогосінько. Я тільки хотів сказати, що не турбувався і нітрохи не винувачу тебе за спізнення.

Та вона поклала вдати з себе скривджену і сказала, шукаючи приклучки до сварки:

— За спізнення?.. Можна й справді подумати, нібито вже хтозна-як пізно і нібито я десь вештаюсь ночами.

— Ба ні, серденько. Я сказав «спізнення» через те, що не добрав був іншого слова. Ти хотіла прийти додому о пів на сьому, а повернулась о пів на дев'яту. Це ж такі спізнення. Я все добре зрозумів, я... я... навіть не дивуюся... Але... але... я не знаю... яке інше слово придумати.

— Ти вимовляєш його так, начебто я не почувала оце вдома.

— Та ні... та ні...

Вона зрозуміла, що його не вивести з себе, і вже пішла була до себе в кімнату, як раптом учула Жоржів лемент і стурбувалась:

— Що таке хлопчиківі?

— Я ж сказав тобі, що Жюлі його скривдила.

— Що ж вона, паскуда, йому зробила?

— Та дурниця. Вона його штовхнула, і він упав.

Вона поклала сама глянути на дитину і кинулась до їдальні, але спинилась, забачивши на столі розілляте по скатертині вино, побиті карафи та шклянки, перекинени стільці.

— Що ото за погром такий?

— Це Жюлі, вона...

Але вона спересердя урвала його:

— Це вже занадто, нарешті! Жюлі ганьбить мене якоюсь шлюхою, б'є мою дитину, трощить мій посуд, перевертає шкереберть цілий дім, а тобі здається, що так і треба.

— Та ні... Я ж її вигнав.

— Правда!.. Ти її вигнав!.. Але ж її треба було заарештувати. В таких випадках викликають поліцію.

— Але ж, серденько,— лепетав він.— Та як же я міг... на якій підставі... Далєбі, неможливо...

Вона знизнула плечима з безмірною зневагою:

— Ти, бач, завжди будеш квачем, макухою, мізерною людиною без характеру, без завзятості, без енергії. Га! Вона, певне, добре тебе облаяла, оця твоя Жюлі, коли ти зважився вигнати її геть. Хотілось би мені побути при цьому хвилинку, тільки хоч одну хвилинку.

Відчинивши двері вітальні, вона підбігла до Жоржа, взяла його на руки, обняла, поцілувала:

— Що тобі таке, Жоржикю, моє кошєня, моя крихіткю, курчєня моє?

Пригодулєний матір'ю, він замовк. Тоді вона спитала вдругє:

— Що тобі таке?

— Зюлі побила татуся,— відповів він, усе переплутавши з переляку.

Анрієта озирнулась на чоловіка спершу здивовано, потім очі її заіскрилися нестриманою веселістю, ніжні щєки затремтіли, верхня губа звєлась, ніздрі роздулися, і лункий сміх, сріблястий і дзвінкий, хвилєю радості, як цїашиний перєспів, полився з її вуст. Слова, що їх вона повтєрювала, повискуючи, сяючи злим оскиром зубів, так і впивалися в серце Паранові:

— Га!.. га!.. га!.. га!.. Вона тебе би... би... била... Га!.. га!.. як це смішно... Чуєте, Лімузєне? Жюлі його била...

била... Жюлі би́ла мого чоловіка... Га!.. га!.. га!.. Як же це смішно!..

— Та ні... та ні,— лепетав Паран,— неправда... неправда... Навпаки, це я виштовхнув її в їдальню, та ще так, що вона все чисто поперевертала на столі. Дитина не добачила. Це якраз я її побив!

Анрієта звернулась до свого сина:

— Повтори, моє курчатко. Значить, Жюлі побила тата?

— Так, Зюлі,— відповів той.

Аж ось, раптом поклавши собі в голову іншу гадку, вона запитала знов:

— Але, виходить, дитина досі так і не обідала? Ти нічого ще не їв, мій коханий?

— Ні, мамо.

Тоді вона люто напалася на чоловіка:

— Та ти не сповна розуму, та ти цілком глузду відбився! Вже пів на дев'яту, а дитина ще й не обідала!

Він перепросив її, збитий з пантелику цією сценою й розмовою, тяжко пригнічений, свідомий свого розбитого життя.

— Але ж ми чекали тебе, серденько. Я не хотів обідати без тебе. Ти завжди спізнюєшся, отже я й ждав тебе кожної хвилини.

Вона шпурнула на крісло капелюха, що досі не скинула, і сказала обурено:

— Просто нестерпно мати діло з такими нетямиами, що ані про що не здогадуються, анічого не зроблять самі. Виходить, коли б я повернулась опівночі, дитина зовсім би нічого не їла. Наче ти не міг собі второпати, що коли о пів па восьму мене немає, значить, щось сталося мені на заваді, десь я загаялась і спізнюся!..

Паран уже трусився із гніву; та тут впав у слово Лімузен, звернувшись до молодой жінки:

— Ви несправедливі, мій дорогий друже. Паран-бо не міг покласти собі в голову, що ви повернетесь додому так пізно, бо з вами ніколи такого не трапляється. А потім ви хочете, щоб він сам-один упорався коло всього. Адже він вигнав Жюлі.

Але Анрієта з серцем відповіла:

— Поратися йому так чи інак доведеться, я допомагати не стану. Хай викручується собі, як знає!

І вона пішла до себе в кімнату, забувши вже, що син нічого не їв.

Тоді Лімузен раптом заметушився, допомагаючи своєму приятелеві. Він просто з шкури ліз — позбирав та відніс побиті шклянки, що скрізь розкидані були на столі, розклав накриття і посадив на високий стілець дитину, поки Паран сходив за покоївкою й велів їй подавати обід. Та прийшла здивована; вона поралась у дитячій кімнаті і нічого не чула.

Вона принесла суп, перепечену баранину й картопляне пюре.

Парац сидів поруч дитини, геть розгублений, неспроможний зібратися з думками після такого лиха. Він годував хлопчика і сам пробував їсти, країв м'ясо і жував та ковтав пасилу, немов йому було стиснуте горло.

Аж ось потроху йому в душі зродилося пекуче жадання глянути на Лімузена, що сидів напроти і робив із хліба кульки. Йому хотілось побачити, чи схожий той на Жоржа. Але він не зважувавсь звести очі. Нарешті наважився і пильно позирнув на це обличчя, що його так добре знав, а тут ніби побачив уперше, настільки воно здалося йому іншим, ніж він чекав. Щохвилі він зиркав на це лице, стараючись додивитися найменшу зморшку, найменшу рисочку, найменший відтінок виразу, потім переводив погляд на сина, удаючи, ніби вмовляє його їсти.

Двоє слів раз у раз бриніли йому в вухах: «Його батько! його батько! його батько!» Вони стугоніли йому в скронях за кожним тьохканням серця. Так, цей чоловік, цей спокійний чоловік, що сидить по той бік столу — можливо, батько його синові, Жоржеві, його маленькому Жоржеві. Паран перестав їсти, він більше не міг. Страшений біль, той біль, що від нього криком кричать, качаються по підлозі, гризуть меблі, шматував йому все тіло всередині. Йому аж кортіло, схопивши ножа, встромити його собі в живіт. Це б дало йому полегкість, урятувало його; тоді б настав кінець усьому.

Бо чи може він, справді, тепер жити? Чи може він тягти отак своє звичайне животіння — щоранку вставати, певного часу їсти, ходити вулицями, щовечора лягати і щоночі спати з цією в'їдливою думкою: «Лімузен — Жоржів батько!..» Ні, йому не стає вже снаги ступити хоч крок, одягатись, про щось думати, з ким-будь розмовляти! Щодня, щогодини, щохвилі він дізнавався б сам у себе, він допоминався б дійти, викрити, збагнути цю жахливу таємницю. А цей хлопчик, його коханий хлопчик — та

хіба ж міг би він тепер дивитись на цього, не зазнаючи нестерпучого болю від цього сумніву, не відчуваючи, як серце обливається кров'ю, як душу мордує нелюдська мука. Йому доведеться жити тут, лишаючись у цьому самому домі, обік цієї дитини, і він кохатиме і ненавидітиме її! Так, кінець кінцем, він напевно взяв би на неї ненависть. Яка ж ото мука! О, коли б він хоч певен був, що Лімузен її батько, — може, тоді пощастить йому розважити серце, вгамувати біль, приспати муку? Але не знати правди — ось що нестерпно.

Не знати правди, завжди добуватись її, завжди страждати і повсякчас цілувати цю дитину, чужу дитину, гуляти з нею вулицею, носити на руках, пестувати собі губи дотиком до її ніжного волосся, ревне кохати її і разом думати раз у раз: «А що, як вона не від мене?» Чи не краще не бачити її більш, покинути її, загубити десь на вулиці або самому втекти кудись ген-ген, кудись так далеко, щоб не чути вже нічого й ніколи, ніколи!

Він здригнувся, учувши, як рипнули двері. Ввійшла жінка.

— Я голодна, — сказала вона, — а ви, Лімузене?

— Та я, мабуть, теж, — відповів той, вагаючись.

І вона звеліла знов подати баранину.

«Обідали вони чи ні? — питав собі подумки Паран, — чи, можливо, їх затримало любовне побачення».

Обидва вони їли тепер усмак. Анрієта спокійно сміялась собі та жартувала. Паран стежив і за нею, кидаючи швидкий погляд, і зараз же відводив очі. Вона була одягнена в хатню рожеву сукню, обшиту білим мереживом; її білява голівка, свіжа шия, гладенькі руки виступали з цього гарного, кокетного й запашного вбрання, немов з якоїсь мушлі, оббризканої шумом. Що вони робили увесь день, вона і цей чоловік? Паран уявляв собі, як вони цілуються, як шепочуть жагучі слова! Як міг він нічого не знати, ні про що не здогадатись, бачачи їх от так, одне поруч одного, насупроти себе?

Як вони, певне, сміялися з нього, дурячи його від першого дня? Чи можлива це річ, щоб бавитись отак із людиною, з чесною людиною, тільки через те, що батько залишив йому трохи грошенят! Чому не можна прочитати в душах, що там діється; як це може так статися, що ніщо не викриває чесному серцю безчесного, що можна мати той самий голос і щоб брехати, і щоб говорити пестоці,

щоб погляд, брехливий, нічим не різнився від погляду щирого?

Він усе стежив за ними, чекаючи на якийсь відрух, якесь слово, якісь інтонації. Аж ось йому спало на думку: «Сьогодні ввечері я їх застукаю». І він сказав:

— Серденько, я відпустив Жюлі, отже, треба сьогодні відшукати іншу куховарку. Я піду зараз же, щоб знайти когось уже на завтра, рано. Можливо, я трохи затримаюсь.

— Іди, — відповіла вона, — я не зрушусь нікуди. Лімузен посидить зо мною. Ми тебе почекаємо.

По тім слові вона звернулася до покоївки:

— Покладіть Жоржа спати, потім приберіть зі столу й можете йти.

Парап підвівся. Він ледве тримався на ногах, голова паморочилась, він хитався. Він промимрив: «До побачення», — і вийшов, спираючись об стіну, бо паркет під ним гойдався, як човеп.

Покоївка понесла Жоржа. Анріста з Лімузенем перейшли до вітальні. Як тільки зачинились двері, він сказав:

— Та ти збожеволіла — так варити воду з чоловіка!

Вона обернулася:

— Знаєш, мені починає вже надокучати, що останнім часом ти взяв звичку робити Парана якимось мучеником.

Лімузен повалився в крісло і навхрест згорнув собі ноги.

— Я зовсім не роблю його мучеником, — сказав він, — але вважаю, що нерозумно в нашому стані з ранку до вечора чинити навсупір твоєму мужеві.

Вона взяла з коїмка цигарку, закурила і відповіла:

— Я зовсім не чиню йому навсупір, просто він дратує мене своєю тупістю... Як він на те заслуговує, так я з ним і поводжусь.

Але Лімузен нетерпляче провадив далі:

— Нерозумно так поводитися. А втім, жінки всі на один копил. Хіба ж так можна? Прегарний хлопець, добряча душа, добряча й довірлива аж до дурості, ні в чому нам не заважає, ані на хвилю нас не підозрює, дає нам цілковиту волю й спокій, а тільки тебе так і кортить розлютовувати його і знівечити нам життя!

Вона обернулася до нього:

— Чуєш, ти мені вже набрид! Ти боягуз, як і всі чоловіки! Ти боїшся цього йолопа!

Він аж схопивсь із місця, шалено гукаючи:

— Ат! Хотів би я знати, чим він тобі дошкулив і за що ти на нього ремствуєш? Чи він робить тебе нещасною? Чи він б'є тебе? Чи обманює? Ні, кінець кінцем це вже занадто, мучити отак хлопця тільки через те, що він падо добрий, та гніватися на нього єдино тому, що сама його зраджуєш.

Вона підійшла до Лімузена і подивилась йому в самі очі:

— І ти закидаєш мені те, що я його зраджую? Ти? ти? ти? Треба ж мати таке безчесне серце!

Тоді, трохи засоромившись, він став виправдуватись:

— Та я нічого тобі не закидаю, мій любий друже, я тільки прошу тебе трошки милувати чоловіка, бо ми обом потребуємо його довіри. Мені здається, ти повинна була б це зрозуміти.

Вони стояли близьенько одне одного, він — високий, чорнявий, з низькими бурцями, з трохи простацькими манірами самозадоволеного гарного хлопця, вона — рожева й білява парижаночка, напівкокотка, напівміщаночка, що з мальства звикла пускати бісики перехожим із порога крамниці, де вона виросла і вискочила заміж за одного з них — наївного чоловіка, який, щодня бачачи її біля цих дверей, ідучи вранці з дому і повертаючись увечері, кінець кінцем у неї закохався.

Вона казала:

— Та ти не розумієш, дурило ти таке, що я не зношу його саме тому, що він одружився зо мною, тому, що він мене купив, нарешті, все, що він говорить, все, що він чинить, що думає, дратує мені нерви. Щохвилини він сердить мене своєю дурістю, яку ти звеш добротою, своєю нездогадливістю, яку ти звеш довірливістю, а найбільше ще тим, що він мій чоловік, він, а не ти! Я чую його проміж нас, хоч він зовсім нам не заважає. І потім... потім... Треба не мати в голові жодної клепки, щоб ні про що не здогадуватись! Хай принаймці він був би хоч трохи ревливий! Часом мені аж кортить крикнути йому: «Та ти ж нічого не бачиш, бидло ти таке, ти, виходить, не розумієш, що Поль — мій любовник».

Лімузен зареготав:

— А поки що ти зробиш гаразд, коли мовчатимеш, не бентежачи нашого тихомирного життя.

— О! Та я ж його й не буду бентежити! З таким його-

пом боятись нема чого. Не в тім річ, але мені невтямки, що ти не можеш зрозуміти, як він мені остогид, як він мене дратує. А ти, ти завжди маєш такий вигляд, нібито ревне його кохаєш, ніби від щирого серця стискаєш йому руку. Чоловіки — дивовижне поріддя.

— Треба ж уміти прикидатися, моя мила.

— Не в прикидливості тут річ, а в почуттях. Ви, чоловіки, обманюючи друга, зараз же немов починаєте любити його більш; а ми, жінки, ми берем на нього ненависть, відколи його зрадили.

— Але я не бачу жодної причини ненавидіти чесного хлопця, у якого забираєш жінку.

— Ти не бачиш?.. Не бачиш?.. Вам усім бракує чуйності. Чого ти хочеш? Є речі, що їх відчуваєш, вяснити словами не можеш. Та й пощо! Ну та дарма, ти однаково нічого не розумієш. Нема у вас, чоловіків, тонкості.

І, всміхаючись із легкою зневагою розпусної жінки, вона поклала йому на плечі руки, простягаючи до нього свої губи; він нахилив до неї голову, обхопив її в обійми, і уста їхні зустрілись. А що вони стояли біля коминка перед люстром, інша така сама пара цілувалася в люстрі за годинником.

Ім не чути було нічого — ні стукну ключа, ні скрипу дверей; та раптом Анрієта пронизливо скрикнула й обіруч відштовхнула від себе Лімузена; вони побачили Парана, роззутого, в пасунутому на чоло капелюсі, він дивився на них, увесь збагрянілий, зі стисненими кулаками.

Він дивився на них, швидко скидаючи очима то на неї, то на нього й не повертаючи голови. Він здавався божевільним; аж ось, не промовивши жодного слова, він кинувся на Лімузена, згріб його, стиснув, наче хотів задати, рвонув що було сили, і той, махаючи в повітрі руками та ногами, відлетів у куток і тріснувся головою об стіну.

Але Анрієта, зрозумівши, що чоловік заб'є полюбовника, кинулась до Парана, вгородила йому в шию всі свої десять тоненьких рожевих пальчиків і стисла йому горло, з розпачливим запалом нестямної жінки, аж кров пирснула їй з-під нігтів. Вона кусала йому плече, начебто хотіла роздерти його зубами. Задихаючись, знемагаючи, Паран випустив Лімузена, щоб скинути з себе жінку, що вчепилася йому в шию, і, схопивши її за талію, відтрусив її в той кінець вітальні.

Потім він зупинився між ними обома, відсапуючись, не знаючи, що робити, бо не міг гніватись довго й швидко відходив од серця, подібно всім добрягам, і одразу ж заморювався, подібно всім кволим людям. Його звіряча лютість видихлась у цьому зусиллі, як шумовиння відіткнутого шампанського, і незвичне для нього напруження обернулось задухою.

Ледве опромігшись говорити, він промурмотав:

— Ідіть звідси геть... обоє... зараз же... ідіть геть!..

Лімузен стояв у кутку, притиснувшись до стіни, надто здивований, щоб хоч що зрозуміти, надто переляканий, щоб поворушити хоч пальцем. Анрієта, розкошлана, в розхристаному станику, з оголеними персами, сперлася обіруч на столик, випростала шию, чатувала мов той звір, готовий стрибнути.

Паран повторив уже голосніше:

— Ідіть звідси геть, зараз же... Ідіть геть!

Бачачи, що перший спалах ущух, жінка посмілішала, випросталась, підступила до нього і сказала вже нахабним тоном:

— Та тобі, либонь, голову завернуло?.. Який тебе гедзь ужалив!.. Що це за неподобна вихватка?..

Він обернувся до неї, замірився рукою, щоб її вдарити, і гукнув, зацикуючись:

— Га!.. га!.. це вже занадто!.. занадто! Я... я... я... все чув!.. все!.. все!.. розумієш... все!.. негідниця!.. негідниця!.. Ви обоє негідники!.. Ідіть геть звідси!.. обоє!.. зараз же!.. Уб'ю!.. Геть звідси!..

Вона зрозуміла, що всьому кінець, що він знає, що їй не вигородити себе і треба поступитись. Тоді до неї враз повернулась вся її безсоромність, а ненависть на цього розлютованого тепер чоловіка спонукала її до якогось відважного наскоку, зроджувала в ній потребу на якийсь виклик, на завзяття.

— Ходім, Лімузене, — сказала вона дзвінким голосом. — Коли мене женуть звідси, то я йду до вас.

Але Лімузен не ворухився. Знов спалахнувши гнівом, Паран взявся гукати на них:

— Ідіть же звідси геть... ідіть геть!.. Негідники!.. а то я... а то я...

Він охопив стільця і почав розмахувати ним над головою.

Тоді Анрієта, швидко перебігши вітальню, взяла полю-

бовника за руку, віддерла його від стіни, що до неї він здавалось, прилипнув, і потягла до дверей, повторюючи:

— Та йдіть же, мій друже, ідіть же... Ви ж бачите — це вар'ят. Ідіть же!..

Виходячи вже з кімнати, вона озирнулась на чоловіка, добираючи, що б їй таке вдіяти, що б таке вигадати, аби, покидаючи цю господу, вразити його аж до живого серця. І раптом її пройняла думка, отруйна, смертельна думка, зроджена жіночою підступністю.

— Я хочу забрати свою дитину, — рішуче заявила вона.

— Твою... твою... дитину? — замурмотав вражений Паран. — І ти смієш ще казати про свою дитину?.. ти смієш... ти смієш вимагати свою дитину... після... після всього... О! о! о! це вже занадто!.. Ти смієш?.. Геть звідси, плюхо!.. Геть!..

Але вона підійшла до нього, мало не всміхаючись, чуючи вже себе майже цілком відомщеною і просто йому в лице задирливо вигукнула:

— Я хочу забрати свою дитину... і ти не маєш права залишати її в себе, бо вона не твоя... чуєш, чуєш?.. Вона не від тебе... Вона від Лімузена.

— Брешеш... брешеш... негіднице! — скрикнув пригломшеним Паран.

Та вона провадила далі:

— Йолопе! Всі, крім тебе, це знають. Кажу тобі — ось йому батько. Досить тільки позирнути...

Паран, хитаючись, оступився від неї. Потім раптом повернувся, схопив свічку й метнувся до сусідньої кімнати.

Вернувся він майже зараз, несучи на руках маленького Жоржа, обгорнутого в ліжник. Зненацька збуджена дитина з переляку плакала. Паран кинув її на руки жінці і мовчки випхнув її за двері, на сходи, де з обережності чекав її Лімузен.

Зачинивши двері, він повернув ключа на два спусти й засунув засуви. Не встиг він повернутися до вітальні, як ницьма звалився на паркет.

II

Одинцем самотнім став жити Паран. У перших після розлуки тижнях незвичка до нового побуту заважала йому багато думати. Він знов вернувся до парубоцького життя,

до колишніх звичок, гуляв вулицями, обідав у ресторації. Бажаючи запобігти будь-якому скандалові, він видавав жінці через своїх повірених грошове утримання. Але по-малу спомин про дитину почав його мучити. Зчаста, було, вечорами, коли він залишався в себе на самоті, йому раптом чулося, ніби Жорж кличе його: «Тату!» Серце йому зараз же починало колотитись, і він поспішав відчинити двері на сходи і подивитись, чи не повернувся додому хлопчик. Справді-бо, хіба не міг він вернутись, так само як вертаються додому собаки й голуби? Чом не бути інстинктові в дитині, раз його мають звірята?

Переконавшись у своїй помилці, він знову сідав у крісло і думав про сина. Він думав про нього цілі години, думав цілі дні. Туга його була не тільки душевна, то була навіть більше туга фізична, якась почутлива, нервова потреба цілувати сина, милувати його, пригортати, саджати собі на коліно, чукикати його, підкидати до стелі. Він аж нестямився, аж його жаром обсіпало на саму згадку за минулі пестоші. Він відчував, як оті рученята обіймають йому шию, як отой ротик з гучним поцілунком припадає йому до бороди, як оті ніжні волосинки лоскочуть щоки. Жадоба на ці пестоші, зниклі вже милування, жадоба відчувати своїми губами теплу, ніжну, тендітну шкіру зводила його з розуму, немов жадання вкоханої жінки, що пішла до іншого.

На вулиці він раптом згадував, що його опецьок Жорж міг би зараз бути з ним, тютати поруч своїми дитячими ніжками, як давніше, коли вони ходили гуляти, і він зачинав плакати. Тоді він вертався додому і, затуливши руками обличчя, ридав аж до вечора.

Двадцять, сто разів на день він питав сам себе: чий син Жорж, його чи не його? Особливо ж не йшло йому це з думки ночами; як тільки він лягав спати, то знов починав ставити собі низку тих самих безнадійних ре-зонів.

Попервах після розлуки з жінкою він зовсім не сумнівався: дитина, безперечно, була Лімузенова. Але згодом він знову став вагатись. Звісно, Анрієтине запевнення не важило нічого. Вона хотіла роздратувати його, довести до розпачу. Отже, спокійно зваживши всі докази «за» і «проти», він приходив до висновку, що вона могла й збрехати. Тільки сам Лімузен, мабуть, сказав би правду. Та як же дізнатись, як спитатись його, як спонукати до визнання?

Отож іноді Паран підводивсь у глупу ніч, зважившись іти до Лімузена, благати його, дати йому все, хоч що б той хотів, аби покласти край цій гнітючій невідомості. Але потім розпачливо лягав знову, збагнувши, що, безперечно, полюбовник збрехав би йому теж. Так, він навіть папевно збреше, щоб перебити йому взяти назад дитину.

Тоді що ж його робити? Нічого!

Отже, його аж брав одчай, що він був так поквапився розв'язати цю справу, зовсім не обміркувавши її, не потерпівши, не зумівши протягом якогось місяця або двох вивждати й прикинутись, щоб побачити все на власні очі. Адже йому треба було б удати, ніби він не має жодної підозри, щоб вони потроху зрадили себе. Досить йому було б тільки побачити, як Лімузен цілує дитину, щоб здогадатись, щоб зрозуміти. Друг-бо цілує не так як батько. Він стежив би за ними, сховавшись за дверима. Як оце не сплило йому тоді на думку? Коли б Лімузен, зоставшись із Жоржем сам на сам, не схопив би хлопця, не стиснув би його зараз же в обіймах, не взявся б палко цілувати, а байдуже дав би йому гратись,— тоді б не лишалось жодного сумніву: значить, він не батько, він не вважає, не чуває себе батьком. Отже, вигнавши матір, Паран зберіг би собі сина й був би щасливий, щасливий цілком.

Весь спітнілий, він ворочавсь у своєму ліжку, зазнаючи муки й силкуючись згадати, як поводився Лімузен із хлопчиком. Але нічого підозрілого, геть нічого — ані будь-якого відруху, будь-якого погляду, будь-якого слова, будь-якої ласки не зринало йому в пам'яті. Та й мати мало цікавилася сином. Коли б вона мала його від полюбовника, вона, безперечно, любила б його більше.

Виходить, його розлучили з сином із помсти, з жорстокості, аби покарати його за те, що він їх застукав.

І він лагодився, як тільки задніє, вдатись до урядових установ, щоб йому вернули Жоржика.

Але, тільки дійшовши такого рішення, він уже відчував, як його проймає протилежна певність. Оскільки Лімузен від першого ж дня був Анріеті полюбовником, полюбовником укоханим, вона віддавалась йому з тим запалом, з тим самозабуттям, з тою жагою, що мала б стати матір'ю. А уже через ту холодну стриманість, що її виявляла під час інтимних зносин із ним, Параном, вона навряд чи могла завагітніти саме від нього!

У такому разі, виходить, він домігся б, узяв би з собою, залишив би назавжди в себе й пильнував би чужої дитини. Щоразу, як він подивиться на хлопчика, поцілує, почує, як той жебонить «тато», його гризтиме думка: «Він не мій син». Він засудив би себе на повсякчасні тортури, на якесь нужденне життя! Ні, краще вже зостатись самотою, жити самотою, постаритись самотою і самотою вмерти!

І щодня, щоночі змагали його ті самі жахливі вагання та муки, що їх ніщо не могло ні вгамувати, ні припинити. Особливо страшився він мороку підвечірків, смутного присмерку. Тоді, разом із темрявою, немов та злива печалі або повінь одчаю падали йому на серце, затопляли його, позбавляли його розуму. Він жахався своїх власних думок, наче якихось злочинців, і біг од них, як зацькований звір. А надто завдавало йому страху його порожнє помешкання, таке темне й жахливе, так само як і безлюдні вулиці, де вряди-годи сяє лише газовий ліхтар, і де, зачувши здалеку самотнього перехожого, лякаєшся його, як волоцюги, і мимоволі придержуєш або прискорюєш ходу, залежно від того, чи йде він назустріч, чи простує за тобою.

Отже, Паран, сам того не помічаючи, інстинктивно звертав на великі вулиці, освітлені та людні. Світло й натовпи вабили його, цікавили, допомагали розважити душу. Потім, утомившись, кінець кінцем, тинялись і сновигати в людському коловертні і помітивши, що перехожих вже меншає і на пішоходах просторішає, він, з остраху до самотності й тиші, ішов до якої-небудь кав'ярні, повної сяєва та люду. Він ішов туди, як метелик летить до вогню, і, сівши до маленького круглого столика, казав подати собі кухоль пива. Пив він його покволом і хвилювався щоразу, як підводився і йшов хто-небудь із відвідувачів. Йому хотілось взяти його за рукав, спинити, попрохати посидіти ще трохи, так боявся він того моменту, коли слуга, ставши перед ним, сердито промовить: «Ну, пане, вже зачинаємо!»

Бо ж щовечора він ішов останнім. Він бачив, як зсувають столики, як гасять один по одному газові пальники, крім двох тільки — над його столиком і над шинквасом. Він журно зорив, як касирка підраховує і замикає в шухляду денний виторг, і виходив, гнаний шепотом слуг: «Ат? Наче прикипів тут! Наче нема йому де спати!»

А опинившись сам-один на темній вулиці, зараз же

брався знов думати про Жоржика, клопочучи собі голову і все допоминаючись дізнатись, чи батько він дитині, чи ні.

Потроху він оббувся в пивниці, де, повсякчасно штовхаючись серед відвідувачів, звикаєш до їхньої мовчазної приязності, де густий дим люльок присипляє всякі турботи, а сите пиво обважнює розум і заспокоює серце.

Він, сказати б, замешкав там. Від самого ранку він ішов туди, щоб пвидше опнитися на людях, щоб було на кому спинити погляд та думку. Незабаром він почав там же і їсти, так обсіли його лінощі. Під полудень стукотів мисочкою об мармуровий столик, і слуга швидко приносив тарілку, шклянку, серветку й замовлену страву. Після сніданку він прокволом пив каву, розглядаючи карафу з трунком, що незабаром мала злурманити його на якусь годину. Спочатку він тільки пригублював коньяк, наче бажаючи лише покуштувати, смакуючи плин кінчиком язика. Далі, закидаючи голову, по краплі цмулив коньяк у рот, повільно змочуючи міцним трунком піднебіння, ясна та всю слизівку, що викликало слину. Розчулено й зосереджено ковтав він коньяк, розбавлений слиною, чуючи, як палючий плин тече стравоходом аж до шлунка.

По кожному сніданку він протягом години випивав три або чотири чарки, підячи їх маленькими ковточками, і потроху западав у якусь дрімоту. Голова хилилася на груди, очі злипалися, й він засинав. Прочунявшись біля третьої години, він зараз же простягав руку до кухля з пивом, що слуга ставив на столик, поки він дрімав. Вихиливши, він підводився з червоної оксамитової лави, підтягав штани, обсмикував камізельку, щоб прикрити вилізлу білу смужку сорочки, струпував комір своєї куцини, витягав із рукавів манжети і знову брався вивчати газети, вже прочитані вранці. Він читав від першої до останньої стрічки, не пропускаючи реклами, запиту й пропозиції праці, оголошення, біржові бюлетені й театральні програми.

Між четвертою та шостою годиною він ішов пройтись бульварами, щоб, як він казав, подихати свіжим повітрям; вернувшись, він знов сідав на своє місце, що зберігалася за ним, і казав подати собі полинівки.

Він розмовляв із завсідниками пивниці, що з ними вже познайомився. Вони обмірковували останні новини, випадки, політичні події, і так упливав час до самого обіду. Вечір минав так само, як і день, аж поки не зачинали пивниці. Це був для нього найжахливіший момент. Хоч-не-

хоч він мусив повертатись до себе, в темну, порожню кімнату, повну страшних спогадів та думок, повну гнітючої нудьги. З колишніми приятелями він не бачився, не бачився і з родичами, не бачився ні з ким, хто міг би нагадати про минуле життя.

Помешкання стало йому за якоесь пекло, і він найняв собі в одному невеликому готелі гарну кімнату в антресолях, щоб можна було дивитися на перехожих. Він не був уже самотнім у цьому величезному громадському будинку, він відчував, як комашаться круг нього люди, він чув голоси за стіною, коли ж перед розстеленим на ніч ліжком і кволим вогником у коминку надто дошкуляли вже його давні муки, він виходив у широкі коридори і, мов той вартовий солдат, простував повз зачинені двері, сумно поглядаючи на пари виставлені коло них черевики — на оці маленькі жіночі ботики, що немов притулились до важких чоловічих, — і думав, що всі оті люди безперечно щасливі й солодко сплять собі, поряд або обнявшись, у теплій постелі.

Так минуло п'ять років; п'ять сумних років без жодних подій, якщо не згадувати про випадкове кохання, куплене на дві години за два луїдори.

І от якоесь, гуляючи своїм звичаєм між церквою Мадлени та вулицею Друо, він помітив якусь жінку, хода якої дуже його вразила. З нею були високий пан та хлопчик. Всі троє йшли спереду нього. «Де ж я бачив цих людей?» — спитав він себе. І раптом із руху руки впізнав її. То була його жінка, його жінка з Лімузеном і його дитиною, його маленьким Жоржиком.

Він ледве зводив дух, так калатало йому серце, але він не спинився; йому хотілось глянути на них, і він рушив слідком. Здавалося, то була родина, щаслива родина статечних буржуа. Анрієта спиралась на Полеву руку і тихо щось говорила, іноді позираючи на нього. Тоді Паран бачив її в профіль. Він упізнавав тонкий обрис її обличчя, порухи вуст, усміх, пестливий погляд. Але надто хвилював його хлопчик. Який же він став високий та дужий! Паран не міг бачити його обличчя, йому видно було лише довге біляве волосся, що кучерями спадало на шию. Оцей високий хлопчик із голими литками, цей маленький чоловік, що йшов поруч матері, був Жоржик!

Аж ось вони спинилися біля вітрини, і він раптом побачив усіх трьох разом: Лімузен посивів, підтоптався, змар-

нів; жінка ж навпаки, стала ще свіжіша, і, здавалось, поглядшала; Жоржа годі було впізнати — так він змінився!

Вони пішли далі. Паран знов рушив за ними, потім широкою ходою випередив їх, вернувся і поглянув ізблизка просто в лице. Проходячи повз хлопчика, він раптом захотів, шалено зажадав схопити його на руки й понести з собою. Мов ненароком зачепив він його. Хлопчик повернув голову і невдоволено позирнув на цього незграбу. І Паран утік, уражений, пригнічений, ображений цим поглядом. Утік, немов який злодій, пойнятий тяжким острахом бути впізнаним своєю жінкою та її полюбовником. Бігом діставшись своєї пивниці, він, задиханий, повалився на стілець.

Цього вечора він випив аж три чарки полинівки.

Чотири місяці боліло йому серце від цієї зустрічі. Щоночі бачив він їх утрюх, щасливих та спокійних — батька, матір та дитину, що гуляли до обіду бульваром. Ця нова мара витискувала з його уяви передпіншу. Тепер це було вже щось інше, якась інша вже галюцинація і разом із тим інша вже мука. Маленький Жорж, його маленький Жорж, отой, що він його колись так любив та цілував, тепер зникав у далекому й безповоротному минулому, і натомість повставав перед очима якийсь новий, наче брат тому першому, цей самий хлопець із голими литками, котрий не знав його, Парана. Думка про це завдавала йому страшної муки. Любов маленького хлопчика вмерла; їх більше нічого не зв'язувало; забачивши його, дитина не кинулась би вже до нього з простягненими руками. Вона-бо навіть позирнула на нього сердито.

Але потроху серце йому заспокоїлось; вгамувались душевні муки; мара, що була перед ним з'явилась і так переслідувала його ночами, затуманилась, стала рідше навідувати. Він знов зажив, сливе як усі, як усі гультяї, що хилять собі пиво за мрамуровими столиками, просиджуючи штани на приношеному оксамиті лавок.

Він ізстарів у диму люльок, злісів під вогнем газових ліхтарів, став уважати за подію лазню раз на тиждень, стрижку волосся двічі на місяць, купівлю якоїсь нової одежі чи капелюха. Прийшовши до своєї пивниці в новому капелюсі, він, перш як сісти, довго роздивлявся на себе в люстрі, одягаючи та скидаючи його кілька разів поспіль, приміряв на всякий штиб, а потім питався в своєї

подруги — касирки, що зацікавлено його розглядала: «Як, по-вашому, капелюх мені личить?»

Двічі чи тричі на рік він ходив до театру; а влітку інколи просиджував вечорп в кафешантані на Єлісейських полях. Тижнями потім бриніли йому в пам'яті мотиви, звідти винесені, і, сидючи при кухлі пива, він навіть мугикав їх, відстукуючи такт ногою.

Так минали роки — повільні, одноманітні і через оцю свою порожнечу разом з тим і скороминущі.

Він не відчував на собі їхнього бігу. Він прямував до смерті, не хапаючись, не хвилюючись, сидючи перед столиком у пивниці; і тільки велике люстро, до якого притулялась його дедалі лисіша голова, відбивало згубну роботу часу, що пливе й збігає, пожираючи людей, бідних людей.

Тепер він тільки зрідка згадував про ту жахливу драму, що заморочила йому все життя, бо від того страшного вечора минуло вже двадцять років.

Але, волочачи таке життя, він підтоптався, охляв, виснажився; отже, хазяїн пивниці, шостий уже хазяїн від того часу, як Паран вперше ввійшов до неї, зчаста казав йому: «Вам слід було б трошки струснутися, пане Паран; трошки дихнути свіжим повітрям, поїхати кудись за місто, бо ви, запевняю вас, дуже змінилися останніми місяцями».

Коли ж завсідник брався йти, хазяїн ділився своїми думками з касиркою: «Цей бідолаха Паран слабує на якусь тяжку хворобу; не можна ж справді весь час сидіти отак у Парижі. Він має до вас довіру; порадьте йому з'їздити десь у село, поїсти рибної юшки. Скоро літо, це його підживить».

І касирка, повна жалю й приязні до постійного відвідувача, щодня правила Паранові: «Ну, пане, виберіться подихати чистим повітрям. За доброї години десь на селі так гарно! Ох, коли б моя воля, я б жила там довіку».

І вона ділилася з ним своїми мріями, поетичними, немудрими, як у всіх бідних дівчат, що цілісінький рік сидять у крамницях і крізь вікна спостерігають бурхливе й штучне вуличне життя, а самі мріють про тихе й спокійне сільське життя — серед полів і дерев, під яскравим сонцем, що обливає степ, рясні ліси, ясні річки, корів, що лежать на траві, і всі оті різноманітні вільні квіти — блакитні, червоні, жовті, фіалкові, бузкові, рожеві, білі — такі

гарненькі, свіжі, запашні, всі оті польові квіти, що їх збирають на прогулянці у великі букети.

Йй було до вподоби повсякчас говорити йому про давню свою мрію, нездійснену й нездійсненну, а йому, старому, безталанному, позбавленому вже будь-яких надій, було до вподоби її слухати. Тепер він сідав ближче до шинквасу, щоб погомоніти з панною Зоєю, побалакати з нею про село. І ось потроху якомсь неясно заманулось поїхати самому подивитись, чи справді так гарно, як вона ото каже, поза стінами великого міста.

Одного ранку він спитав її:

— Як ви гадаєте, де в околицях Парижа можна гаразд поспідати?

— Ідьте до Сен-Жерменської Тераси,— відповіла вона.— Там так чудово!

Колись, ще нареченим бувши, він їздив туди гуляти. І він вирішив знову побувати там.

Він обрав неділю, без особливої підстави, просто тому, що саме неділями заведено їздити за місто навіть і в тих, хто не робить нічого.

Одного недільного ранку він поїхав до Сен-Жермена.

Це було на початку липня, ясного, теплого дня. В вагоні біля вікна він дививсь, як набігають дерева й якісь дивні будиночки паризьких околиць. Поступившись отак цій новій примсі, порушивши свій заведений звичай, він відчув лише сум та нудьгу. Йому набрид цей красвид, що, хоч і змінювався, а втім залишався весь час одноманітним. Хотілось пити; він радо висів би на будь-якій станції, зайшов у кав'ярню за вокзалом, випив би один чи два кухлі пива і першим потягом вернувся до Парижа. І дорога здавалася йому довга, занадто довга. Він міг би сидіти цілі дні, але сидіти, не ворущачись і водночас пересуватися, дивитися, як усе довкола змінюється, а сам він нерухомий, здавалося йому втомливим, дратувало його.

Правда, його цікавила Сена щоразу, як він переїздив її. Під мостом Шату він помітив каюки і веслярів з підкоченими рукавами, що швидко гнали човни широкими змахами весел, і подумав: «Ось хвацькі хлопці, ось кому не нудно!»

Довга бинда річки, розгорнена з обох боків Пекського мосту, збудила йому десь на дні душі невиразне бажання пройтись цими берегами. Але потяг порінув у тунель,

перед Сен-Жерменським вокзалом, і незабаром спинився біля перону.

Паран висів і, обважнілий з утоми, заклавши руки за спину, подався до тераси. Дійшовши до залізних билець, він зупинився помилуватись на краєвид. Перед очима йому розгорнулась розлога рівнина, безкрая, як море, геть зелена, з великими, залюдненими, як міста, селами. Білі шляхи перетинали всю цю широку місцевість, де-не-де видніли гаї, вилискували сріблом стави Везіне і ледь бовваніли крізь легкий блакитнявий туман далекі горби Салуа та Аржантейля. Сонце рясно обливало своїм теплим світлом цю простору рівнину, ще затуманену ранковим серпанком, випарами нагрітої землі, що зносилися вгору ледь помітним маревом, і вогким подихом Сени, що раз у раз звиваючись, мов та змія, по долині, обходила села й тяглась уздовж горбів.

Нижній вітерець, повний пахощів зелені й рослинних соків, пестив шкіру, проходив усередину грудей, здавалось, відмолоджував серце, надавав думці легкості, бенкетив кров.

Парап жадібно вбирав його в себе, вражений, засліплений цим привіллям. «Та тут гаразд одначе», — пролепетав він.

Потім він ступив кілька кроків і знову спинивсь подивитись. Йому здавалось, ніби перед ним відкривається щось невідоме й нове — не те, власне, що бачили його очі, але те, що прочувала душа: якісь невідомі події, якесь незвідане щастя, якісь недізнані радощі, цілий світ, про який він ніколи не мав і гадки і який нагло явивсь йому перед оцим безкраїм обрієм.

Весь жахливий сун його життя враз постав перед ним, ніби осяяний яскравим світлом, що затепляло землю. Він побачив останні двадцять років свого життя в кав'ярні — тьмяні, одноманітні, тоскні. Таж він міг би подорожувати, як інші, поїхати десь туди, ген-ген, десь за моря, до чужих народів, у незнані землі, кохатись у всьому, чим захоплюються інші люди: в мистецтві, в науках, любити життя в усій його повноті, життя таємниче, то прекрасне, то жорстоке, завжди мінливе, завжди невідоме й цікаве.

Тепер уже було запізно. Тепер при кухлі пива й дотягне він до смерті — без родини, без друзів, без надій, без жодних інтересів. Його обняв страшний жаль, йому захотілось утекти, сховатись, вернутись до Парижа, до своєї пивниці

і свого отупіння! Всі оті присплені в ледачих серцях думки, мрії і бажання враз пробуркалися тепер, зрушені сонячним промінням, що ляглося на рівнину.

Він почув, що зсунеться з глузду, лишаючись далі на цьому місці сам, і поквапився до павільйону Анрі IV, щоб поснідати, забити собі трунками памороки і принаймні з ким-будь порозмовляти.

Він сів біля столика під деревами, звідки видно було всі околиці, вибрав меню і попросив подати сніданок зараз же.

Находили й інші відвідувачі, сідали до сусідніх столиків. Він почувався краще: він був не сам.

В альтанці снідало троє. Він кілька разів споглянув на них невидючими очима, як дивляться на сторонніх осіб.

Нараз він увесь здригнувся від згуку жіночого голосу. Цей голос промовив:

— Жорже, покрай курча.

І другий голос відповів:

— Зараз, мамо.

Паран звів очі і зараз же зрозумів, здогадався, хто були ті люди! Звісно, він би їх не впізнав. Жінка вже посивіла, погладшала, стала статечною та поважною дамою; вона їла, випинаючи шию, щоб не замуззати собі вбрання, хоч на грудях у неї була серветка. Жорж зробився правдивим мужчиною. У нього висіялася борідка, ріденька, сливе безбарвна борідка, той пушок, що кучерявиться на юпацьких щоках. Він мав на собі циліндра, білу демікотонову камізьку і, певно для шику, монокль. Паран дививсь на нього, приголомшений. Невже це був Жорж, його син? Ні, він не знав цього молодика; між ними не могло бути нічого спільного.

Лімузен сидів спиною до нього і щось собі їв, злегка згорбившись.

Отже, ці троє людей здавались щасливими та задоволеними; вони їздили за місто, снідали у відомих ресторанах. Спокійно й тихо прожили вони життя, прожили по-родинному в гарному помешканні, теплому й затишному, затишнішому від усіх отих дрібниць, що скращують життя, від чулих знаків уваги, від ніжних слів, таких частих на вустах людей, котрі люблять одне одного. Прожили вони так завдяки йому, Паранові, його коштом, зрадивши, обікравши, загубивши його! Вони засудили його, безвин-

ного, паївного, добродушного, на всю нудьгу самотнього життя, на це нужденне животіння між вулицею та ресторацією, на всі душевні муки та фізичні страждання! Вони зробили з нього якусь нікчемну істоту, загублену, покинуту в світі, бідолашного старигана, котрому нема чому радіти, нема на що й на кого сподіватися. Для нього земля була пустеля, бо він не любив на ній апічого. Він міг би об'їздити весь світ, обходити всі вулиці, ввійти до будь-якого дому в Парижі, відчинити всі двері і за жодними дверима не знайшов би він сподіваного, дорогого обличчя, жіночого або дитячого, що всміхнулось би йому назустріч. Надто мучила його думка про двері, що їх відчинивши, побачивши і поцілуєш кохану істоту.

І все через оцих трьох негідників! Через оцю жінку, цього безчесного друга і білявого юнака, що вже набрався пихатого норову.

Тепер він сердився не лише на них обох, а й на сина. Це ж бо син Лімузена? Інакше, чи став би його Лімузен виховувати, любити? Бо ж Лімузен вигнав би пебавом і матір, і дитину, коли б не був певен того, що хлопчик од нього, саме од нього. Хіба хто виховує отак чужих дітей?

Отож ці три злочинці, що завдали йому стількох мук, були тепер отут, близенько від нього.

Паран дивився на них і дратувався та запалювався від згадки про всі свої страждання, всю свою гнітючу нудьгу, всю свою розпуку. А надто обурював його їхній спокійний, самозадоволений вигляд. Йому хотілось забити їх, шпурнути в них сифоном із зельтерською водою, розчерепити голову Лімузенові, що раз у раз схилявся до тарілки і зараз же випростувався.

І вони житимуть так і далі — без ніякого клопоту, без ніяких турбот. Ні, ні! Годі! Він помститься. І помститься зараз же, поки вони тут на похваті. Але як? Він був придумував, вигадував усякі жахи на штиб отих, що описуються в газетах, але не знаходив нічого хоч трошки здійсненного. І він хилив чарку по чарці, щоб розворушити себе, додати собі відваги, щоб не впустити такої нагоди, що, безперечно, не випаде вже йому ніколи.

Аж ось його враз пройняла одна жахлива думка; він навіть перестав пити, щоб як слід її обміркувати. Губи йому скривив посміх, він прошепотів: «Вони в руках у мене. Побачимо ще. Побачимо».

Слуга спитавсь у нього:

— Що вам, пане, подати ще?

— Нічого. Тільки кави та коньяку, найкращого.

І він узявся роздивлятись на них, прихлискуючи з чарочки коньяк. Тут, у ресторації, було надто людно, щоб здійснити його намір: отже, він почекає, вийде слідком за ними, вони-бо напевно захочуть прогулятись терасою або лісом. Коли вони трохи віддаляться, він їх дожене і помститься, так, він помститься! Здається, час уже на те, після двадцятьох років страждання. Га! Та вони ж і в голову собі не кладуть, що має їм статися!

Вони прокволом закінчували сніданок, безтурботно про щось розмовляючи. Паранові не чути було їхніх слів, але він бачив їхні спокійні рухи. Особливо дратувало його жінчине обличчя. Воно мало пихатий вираз гładкої святенниці, святенниці неприступної, закутої в броню моралі та добродесності.

Нарешті, сплативши рахунок, вони підвелися. Тоді він роздивився Лімузена. Він справляв враження якогось відставного дипломата, таким поважним здавався він із пещеними сивими бурцями, що їхні кінці лежали на закатах сурдута.

Вони пішли. Жорж, зсунувши циліндр набакир, закурив сигару. Паран зараз же подався слідком за ними.

Спочатку вони обійшли терасу, спокійно, як ситі люди, помилювавшись на краєвид; потім рушили до лісу.

Паран аж затирав собі руки, весь час віддаля йдучи слідком за ними і ховаючись, щоб завчасно не притягти до себе їхньої уваги.

Вони посувалися тихою ходою, купаючись у зелені й теплому повітрі. Анрієта спиралась на Лімузенову руку і йшла поруч нього, вся випроставшись, із виглядом вірної й гордої собою дружини. Жорж збивав тростинкою листя й іноді легко перестрибував придорожні рівчаки, як запальне лоша, яке ось-ось помчить у гущавину.

Паран потроху наближався, задихаючись із зворушення й втоми, бо йому ніколи не доводилось довго ходити. Незабаром він наздогнав їх, але враз його поняв страх — неясний, незрозумілий страх, — і він пройшов уперед, щоб потім повернутися і стати проти них віч-на-віч.

Серце йому колотилось, він ішов, чуючи їх тепер ззаду себе, і все правив на думці: «Ну, тепер пора! Більше відваги, більше відваги! Пора!»

Він обернувся. Вони посідали на траві під великим деревом і без упину розмовляли.

Тоді він зважився і швидкою ходою попростував до них. Спинившись перед ними посеред шляху, він пролететав уривчастим голосом, затинаючись із зворушення:

— Це я! Я! Не чекали?

Усі троє дивились на цього немов божевільного чоловіка.

А той казав далі:

— Ви мене, здається, не впізнали. Подивіться-но краще! Я Паран, Анрі Паран. Що, не чекали? Думали, все скінчено, скінчено раз і на все, більше ви мене ніколи, ніколи не побачите. Ба ні, ось я повернувся. Тепер ми поговоримо!

Перелякана Анрієта затулила руками лице й прошепотіла: «О боже мій!»

Бачачи, що незнайомиць погрожує його матері, Жорж підвівся, збираючись схопити його за комір.

Лімузен, геть приголомшений, розгублено дивився на нього, як на виходця з того світу, а Паран, трохи віддихавшись, провадив далі:

— Отож ми й поговоримо тепер. Саме час! Га! Ви мене обдурили, прирекли на каторжне життя і гадали, я таки вас не зловлю!

Тут молодик взяв його за рамена і відштовхнув:

— Ви що, глузду одбігли? Чого вам треба? Ідіть собі зараз же, куди йшли, поки я не полатав вам боків!

— Чого мені треба? — відповів йому Паран. — Мені треба, щоб ти знав, що це за люди.

Але Жорж почав нестямно його трусити і вже поривавсь був його вдарити.

— Кипь мене, — промовив Паран. — Я батько тобі... Диви-но, чи впізнають вони тепер мене, ці негідники!

Вражений молодик випустив його з рук і озирнувся на матір.

Опинившись на волі, Паран посунувся до неї:

— А ну-бо, скажіть йому, хто я! Скажіть йому, що я звуся Анрі Паран і що я йому батько, бо він на ім'я Жорж Паран, бо ви мені жінка, бо ви всі троє живете моїм коштом, коштом отих десятих тисяч франків, що я виплачую вам відтоді, як вигнав вас од себе. Скажіть йому також, за що я вигнав вас од себе! За те, що я застукав вас із оцим мерзотником, оцим негідником, із вашим полюбов-

ником! Скажіть йому, що я був чесною людиною, за яку ви пішли заміж заради грошей і яку зраджували від першого дня. Скажіть йому, хто ви і хто я...

Він аж лепетав уже, аж задихавсь, так ухопило його за серце.

Жінка гукала не своїм голосом:

— Полю, Полю, не дозволяй йому говорити — хай він замовчить, хай замовчить; не дозволяй йому говорити при моєму синові!

Лімузен також підвівсь.

— Замовчіть! Замовчіть! — пролепетав він майже пошепки. — Зрозумійте ж, що ви робите!

— Я сам знаю, що я роблю, — з запалом одказав Паран. — Це ще не все. Є одна річ, що я хочу її з'ясувати, вона завдає мені муки уже двадцять років.

Потім обернувся до приголомшеного Жоржа, що стояв, спираючись на дерево.

— Тепер слухай ти. Йдучи від мене, вона вважала, що замало зрадити мене; їй хотілось ще довести мене до розпачу. Ти був мені за єдину втіху; отже, вона взяла тебе з собою, закрившись мені, що я тобі не батько, а що батько тобі — оцей-о! Збрехала вона чи сказала правду? Я не знаю. Вже двадцять років, як я допитую про це сам себе.

Він підійшов близесенько до неї, трагічно грізний, і віддер руку, що вона затуляла собі обличчя:

— Отже, зараз я вимагаю, щоб ви сказали мені, хто з нас є батько цьому молодикові: чи він, чи я, чоловік чи полюбивник? Ну-ну, кажіть-но!

Лімузен сікнувся був до нього. Але Паран відштовхнув його і злісно зареготав:

— Га! Та ти, бач, хоробрий сьогодні; хоробріший, як того дня, коли утік на сходи, бо я хотів тебе забити. Гаразд! Якщо вона не відповідає, відповідай тоді ти сам. Ти мусиш знати не гірше, ніж вона. Скажи: чи ти батько цьому хлопцеві? Та ну-бо, кажи!

Він знов повернувся до жінки:

— Коли ви не хочете сказати мені, скажіть хоча б синові. Він уже дорослий. Він має цілковите право знати, хто йому батько. А я, я не знаю, я ніколи не знав цього, ніколи, ніколи! Я нічого не можу сказати тобі, мій хлопче.

Він аж нетямився, голос його ставав пронизливим. Він махав руками, як той епілептик:

— Ось... ось... Відповідайте ж... Вона не знає... Закладаюсь, що вона не знає... де ж пак!.. вона бувала в ліжку з обома!.. Га!.. га!.. га!.. ніхто не знає... ніхто... Хіба ж можна чогось дізнатись у такій справі?.. Ти теж про це нічого не дізнаєшся, мій хлопче, ти не будеш цього знати, так само як і я... ніколи... Та ось... Спитайся в неї... Спитайся в неї... ти сам побачиш, що вона не знає... І я не знаю... і він... і ти... ніхто не знає... Можеш вибирати... так... можеш вибирати... його чи мене... Вибирай... Бувай здоров... край цьому... Коли вона зважиться сказати тобі, прийди повідомити мене до готелю *Континенталь*, прийдеш?.. Мені б хотілося знати... Бувайте здорові... Лишайтесь щасливі...

І він пішов, жестикулюючи, все ще промовляючи щось до себе під високими деревами; свіже прозоре повітря було сповнене пахощів рослинних соків. Він навіть не озирнувся. Прямував собі навмання, немов під тиском гніву, під тиском рвучкого заpalу, весь перейнявшись своєю невідчепною думкою.

Аж ось він опинивсь біля вокзалу. Потяг мав уже йти. Він увійшов до вагона. Дорогою гнів його вщух, він знов опанував себе і повернувся до Парижа, здивований вже на свою сміливість. Він почував себе розбитим, мов хтось поламав йому кості. Проте він завітав до своєї пивниці випити кучоль пива.

Побачивши його, панна Зоя здивовано запитала:

— Вже й повернулись? Певне, втомились?

— Так... так,— відповів він.— Дуже втомився... дуже втомився.. Ви розумієте... коли нема звички ходити... Кінець цьому, більш я вже не поїду за місто. Краще лишатись мені тут. Відтепер я вже не ворухнусь.

І хоч як вона того хтіла, їй не пощастило спонукати його розповісти про свою прогулянку.

Вперше в житті він напився того вечора так, що його довелось одвести додому.

ЗВІР ГОСПОДАРЯ БЕЛЬОМА

З Крикето вирушав гаврський диліжанс, і подорожани, зібравшись на подвір'ї торговельного готелю Маляндена-сина, чекали переклику.

Диліжанс був жовтий, на жовтих колесах, а тепер майже сірих від налиплого бруду. Передні колеса були зовсім низенькі, на задніх, високих і топких, спочивав бридкий короб, роздутий, ніби черево тварини. В цю чудернацьку балагулу трикутником запряжено три білі шкапини з величезними головами й товстими, куксуватими коліньми. Вони, здавалося, встигли вже задрімати, стоячи перед своїм ковчегом.

Фурман Сезер Орлявіль, куценький, товстий і пузатий чоловічок, проте меткий, бо при звичаївся завжди стрибати на колеса й лазити на імперіал, червонолиций від свіжого повітря, злив, борвіїв та й чарочок, звиклий мружити очі від граду й вітру, показався в дверях готелю, витираючи рота долонею. Його чекали селянки, нерухомо сидячи перед широкими, круглими кошиками з наляканою пташнею. Сезер Орлявіль брав одного кошика по одному й ставив на верх ридвана, потім обережніш приладнав туди кошики з яечками і почав шпурляти знизу мішки з зерном, паперові згортки, клумочки, зав'язані в хусточки або в полотно. Нарешті він одчинив задні дверцята і, діставши з кишені список, почав викликати:

— Пане кюре з Горжевіля!

Виступив парох, високий, могутній чоловік, барчистий, товстий, з багровим добродушним обличчям. Ставлячи ногу на приступку, він підібрав сутану, як жінки підбирають спідницю, і вліз у ковчег.

— Вчитель із Рольбоск-де-Грине!

Високий, незграбний учитель у сурдуті аж до п'ят заквапився і також зник у розчинених дверях диліжанса.

— Господарю Пуаре, два місця.

Вийшов і Пуаре, довготелесий, кривий, зігнутий од ходіння за плугом, худий од посту, з давно не митим зморшкуватим лицем. За ним ішла дружина, маленька й худа, схожа на зморену козу, тримаючи в руках величезну зелену парасолю.

— Господарю Рабо, два місяця.

Бувши від природи нерішучий, Рабо вагався, перепитуючи:

— Ти мене кличеш, так?

Фурман, якого й прозвано «скалозубом», уже хотів одповісти якимсь жартом, як раптом Рабо підскочив до дверцят, діставши ляща від жінки, рослявої й плечистої молодиці, пузатої, як бочка, з ручиськами широкими, як праники.

І Рабо гулькнув у ридван, наче пацюк у нору.

— Господарю Каніво!

Товстий, важчий, мабуть, за бугая селянин, геть зігнувши ресори, всунувсь у жовтий короб.

— Господарю Бельом!

Бельом, високий і худющий, із болісним обличчям, підійшов, схиливши набік голову, прикладаючи до вуха хустку, немовби в нього боліли зуби.

На всіх подорожанах були блакитні блузи, зодягнуті поверх старосвітських сукняних куци дивного покрою, чорних чи зеленкуватих—святкового одягу, що в ньому вони покажуться тільки на вулицях Гавра; на голові в кожного височів шовковий кашкет—найвища елегантність для нормандського села.

Сезер Орлявіль зачинив дверцята свого ридвана, виліз на передок і стьобнув батою.

Трое коней, здавалось, прокинулись і труснули гривами; почулось безладне дзенькання балабончиків.

Фурман гарикнув на ціле горло: «Но!»—і щосили вдарив по конях. Ті засіпались, напнули посторонки й повільно потюпали. За ними оглушливо загромотіла коляса, задеренчала розхитаними шибамі, забряжчала залізом ресор, і дві лави подорожан загойдались, як на хвилях, підскакуючи і хитаючись від струсів на кожній вибоїні.

Спочатку всі мовчали з пошани до священика, соромлячись при ньому розмовляти. Та маючи компанійську й балакучу вдачу, він озвався перший.

— Ну, господарю Каніво,—промовив він,—усе йде гаразд?

Величезний селюк, що мав прихильність до священика, бо скидався на нього зростом, дебелистю й великим чревом, одповів усміхаючись:

— Та нічого, пане кюре, нічого, а як ви?

— О, в мене завжди все щасливо. А у вас як, господарю Пуаре? — поспитав абат.

— Та все йшло б добре, та ріпак цього року зовсім не вродив; а справи тепер так, що тільки на ньому й надолужуєш.

— Що поробите, важкі часи!

— А правда, правда, важкі,— ствердила густим басом Рабова жінка.

Вона була з сусіднього села, і кюре знав лише її ймення.

— Ви здається, Блонделева дочка?— спитав він.

— Еге ж, це я вийшла за Рабо.

Рабо, кволий, несміливий і вдоволений, низенько вклонився, осміхаючись, подавшись наперед, немов говорячи: «Це таки я, Рабо, одружився з Блонделевою дочкою».

Раптом господар Бельом, що все тримав хустку біля вуха, почав жалісно стогнати. Він охкав: «Ох-хо-хо-хо»,— притупуючи ногою з нестерпного болю.

— Що, у вас болять зуби?— поспитав священик.

Селянин на хвилину перестав охкати й одповів:

— Та ні, пане кюре... Які там зуби... це од вуха... там, у самому осерді.

— А щó ж вам у вусі? Нарив?

— Не знаю, чи то налив, знаю тільки, що там звір, здоровий звір; він уліз туди, коли я спав на сіннику.

— Звір? Ви певні?

— Чи я певен? Як певен у царстві небесному, пане кюре, бо він гризе мені в усі. Він точить мені голову, їй-право. Він їсть мені голову. Ох... хо... хо... ох!..— І Бельом знову почав тупати ногою.

Подорожні дуже зацікавилися. Кожен висловив свою думку. Пуаре гадав, що то павук, учитель — що гусінь. Він бачив таке раз у Кампемюре, в департаменті Орн, де він прожив шість років; ось так само гусінь залізла в вухо й виповзла носом. Але чоловік оглух на те вухо, бо йому пробило слухову перетинку.

— Швидше це хробак,— оповістив священик.

Господар Бельом усе стогнав, схиливши голову набік і притулившись до дверцят,— бо він сідав останній.

— Ох... хо... хо... ох!.. А справді, це мурашка, велика мурашка, так воно кусається... розумієте, пане кюре... бігає, бігає... ох... хо... хо... хох... лишенько мос!

— Ти не показував лікареві? — спитав Каніво.

— Авжеж, пі.

— Чому?

Страх перед лікарем, здавалося, зцілив Бельома. Він випростався, не віднімаючи, проте, хусточки від вуха.

— Чому! А в тебе є гроші для цих ледарів? Він прийшов до тебе і раз, і вдруге, і втретє, і вчетверте, і вп'яте, і щоразу давай йому гроші. Це вийде по сто су два екю! Йй-бо, не менш, як два екю! А скажи мені, що він зробить, отой ледар, га, що він зробить? Ти знаєш?

Каніво засміявся.

— Та звідки мені знати? А куди ж це ти їдеш?

— У Гавр, до Шамбреляна.

— Якого такого Шамбреляна?

— Та до шептуна.

— Якого шептуна?

— До шептуна, що вилікував мого батька.

— Твого батька?

— Атож, мого батька, давно колись.

— А що ж йому було, батькові?

— Застуда в попереку, не міг ні рукою, ані ногою поворохнути.

— А що зробив той Шамбрелян?

— Він вимісив йому обома руками спину, як тісто, і все враз мишулося.

Бельом був певний, що Шамбрелян націптував якийсь паговір, але не зважився сказати цього при кюре.

Каніво знову засміявся:

— А може, кролик туди заліз? Мабуть, признав дірку в вусі за свою пору, — бачить, довкола колючки ростуть. Зажди, ось я його вижену.

І Каніво, приставивши до рота руки, почав удавати гавкання хортів, що бігли слідами. Він вив, брехав, гарчав, верещав. Всі в колясі зареготали, навіть учитель, що ніколи не сміявся.

Та Бельом, здавалось, розсердився, що з нього сміються, і тому священник перевів розмову на інше й звернувся до жінки Рабо:

— Що ж, у вас велика родина?

— Та немала, пане кюре. Нелегко дітей викохувати! Рабо потакнув головою, ніби кажучи: «Так, так, нелегко їх викохувати!»

— Скільки ж у вас дітей?

Вона заявила з гордістю, голосно й твердо:

— Шістнадцятеро, пане кюре! П'ятнадцятеро від чоловіка.

Рабо ще ширше осміхнувся, потакуючи головою. Він зробив п'ятнадцятеро діток, один він, Рабо! Його жінка сама в цьому призналася. Так що можна не сумніватися. Сто чортів, йому є чим пишатися!

А чий шістнадцятий? Вона не сказала. Це, безумовно, перша дитина... Усі, видно, знали, бо ніхто не здивувався. Навіть Каніво сидів байдужий.

Бельом знову взявся стогнати:

— Ох, хо-хо-хох!.. Як вухо мені свербить... О, лишечко! Ридвап спшився перед Політовою кав'ярнею. Священик промовив:

— А що коли палити в ухо трошки води? Може б, він вискочив. Хочете спробувати?

— Авжеж, хочу!

І всі вилізли з диліжанса, щоб побачити цю операцію.

Парох попросив миску, серветку й шклянку води, велів учителеві тримати голову пацієнта нижче, нахиливши її набік, а скоро вода зайде в вухо, зразу перекинути її на другий бік.

Але Каніво, що вже заглядав Бельомові в вухо, сподіваючись побачити звіра простим оком, закричав:

— Оце-то мармелад, будь я проклят! Спершу треба прочистити, соколику. Твоєму кроликові не вибратися з цього варення. Він там прилипне всіма чотирма лапами.

Кюре й собі оглянув прохід і визнав, що він надто тісний і заліплений лепом, щоб пробувати вигнати крізь нього звіра. Вчитель заходився прочищати вухо ганчіркою, накрученою на сірника. Серед загального хвилювання кюре влив у канал півшклянки води, і вона побігла Бельомові по обличчю, по його чубові і за пазуху. Потім учитель рвучко повернув Бельомову голову в інший бік, немов хотів зовсім її відкрутити. Кілька краплин впало в білу миску. Всі подорожні кинулись дивитися. Ніякого звіра не було видно. Проте Бельом оповістив:

— Я вже нічого не почуваю.

І кюре переможно закричав:

— Ну, звісно, звір утопився!

Всі знову влізли в колясу, вельми вдоволені.

Але щойно вони рушили, як Бельом страшенно закричав. Звір очунав і розлютився. Бельом запевняв навіть, що звір тепер пробрався йому в голову й пожирає мозок. Він так вив і корчився, що тітка Пуаре подумала, що в нього увійшов диявол, і почала плакати й хреститись. Потім біль трохи затих, і хворий оповів, що «він» повзав йому в усі «кругом, кругом». Бельом на пальцях показував рухи звіра, немов бачив його й стежив за ним оком:

— Ось він знову повзе вгору... ох-хо-хо-хох... лишечко!

Каніво не витримав:

— Це він од води сказився, твій звір. Він, може, більше до вина звик.

Знявся регіт. Каніво додав:

— Як доїдемо до кав'ярні Бурбе, ти піднеси йому горілки, і він не поворухнеться, присяйбі!

Але Бельом не тямився з болю. Він кричав, немов з нього виривали душу. Священикові довелося підтримувати йому голову. Сезера попрохали спинитись перед першим-ліпшим домом.

Перша була ферма край дороги. Бельома перенесли на руках у дім і поклали на кухонний стіл, щоб знову взятися до операції. Каніво все радив розмішати воду з горілкою, щоб приголомшити, а то, може, й зовсім убити звіра. Але священик волів одет.

Цього разу, сміючись, уливали по краплі, щоб вона дійшла аж у глиб, і залишили її на кількя хвилин в вусі.

Знову принесено миску, і два велетні, кюре й Каніво, немов якусь річ, перевернули Бельома, а вчитель заходився бити пальцями по здоровому вухові, щоб вода швидше вилілась.

Навіть сам Сезер Орлявіль із батогом у руках увійшов подивитися.

І раптом усі побачили на дні миски якусь чорну цяточку, не більшу за макове зернятко. Проте вона ворухилась. То була блоха! Знявся крик, потім оглушливий регіт. Блоха! Ото вже великий звір, так великий! Каніво лякав себе по стегнах, Сезер Орлявіль стьобав батогом, кюре, регочучи, ревів, як осел, учитель сміявся, ніби чхав. Обидві жінки радісно квоктали.

Бельом, сівши на столі й узявши на коліна миску, зосереджено й зловтішно дивився на переможену блоху, що

вертілась у краплині води. Він пробурмотів: «Ах ти, стерво», — й плюнув на неї.

Фурман, ледве живий від сміху, приказував:

— Блоха, блоха, а будь ти неладна! Попалась-таки, проклята, попалась!

Потім, заспокоївшись трохи, крикнув:

— Ну, в дорогу! Вже й так скільки часу прогаяли.

І подорожани, все ще сміючись, потяглися до коляси.

Нараз Бельом, що йшов позаду всіх, заявив:

— А я повертаюсь до Крікету. Тепер мені в Гаврі нема чого робити.

Фурман одказав:

— То дарма, плати за своє місце!

— Заплачу, та тільки половину, я й півдороги не проїхав.

— Ні, плати все, місце все одно за тобою.

І знялася суперечка, що швидко перейшла в люту лайку. Бельом присягався, що більше двадцяти су не заплатить, Орлявіль стверджував, що менше сорока не візьме.

Вони кричали, втупившись одне в одного, ніс у ніс.

Каніво виліз із диліжанса:

— По-перше, ти віддаси сорок су панові кюре. Чув? Потім усім піднесеш по чарочці, це буде п'ятдесят п'ять, та Сезереві заплатиш двадцять. Гаразд чи ні, скалозубе?

Фурман, зрадівши, що в Бельома вилетить із кишені майже чотири франки, відповів:

— Гаразд!

— Ну то плати.

— Не заплачу. По-перше, кюре не лікар.

— Як ти не заплатиш, то я тебе посаджу назад у диліжанс і відвезу до Гавра.

І велетень схопив Бельома за попереk, підняв його в повітря, як дитину.

Той побачив, що доведеться поступитися. Він добув гаманця й заплатив.

Диліжанс рушив на Гавр, а Бельом пішов назад до Крікету, і всі мовчазні тепер подорожани довго ще бачили на білій дорозі блакитну селянську блузу, розмаяну над цибатими погами Бельома.

ПРОДАЄТЬСЯ

Йти піхотою полями, коли сходить сонце, йти понад тихим морем, ступати по росі, як це п'янить!

Як п'янить! Це почуття вступає крізь очі з світлом, крізь ніздрі з легким повітрям, крізь шкіру з подихом вітру.

Чому залишаються в пас такі ясні, дорогі, виразні спомини про певні хвилини милування з землею, спомини про чарівне, скороминуле вражіння, ніби спомин про ласку краєвиду там, де повернула вбік дорога, або при долині, при березі річки, як ніби зустрівши гарну, звабливу дівчину.

Я згадую собі про один з таких днів. Я йшов понад океаном у Бретані, прямуючи до мису Фіністер. Я йшов швидкою ходою, ні про що не думаючи, коло самої води. Було це в околиці Кемперле, в найлагіднішій, найкращій частині Бретані.

Стояв весняний ранок, такий ранок, що змолоджує вас на двадцять літ, сповняє вщерть надіями, повертає юнацькі мрії.

Я йшов сливе непомітною стежиною, між нивами та хвилями. Ниви стояли непорушно, хвилі ледве рухалися. Виразно чути було солодкі пахощі стиглої ниви та пахощі моря, водоростин. Я йшов без надуми, просто перед себе; мандрував уже п'ятнадцятий день, обходив навкруги Бретані берегом. Почував себе міцним, діяльним, щасливим, веселим. Я йшов.

Я ні про що не думав! Нащо думати в таку годину, годину радості, безтямної, глибокої радості тіла, радості тварини, що бігає в траві чи літає в блакитному повітрі проти сонця? Я чув далекий побожний спів. Подумав я собі — процесія, може, бо була неділя. Та зайшовши за маленький мис, я став, як зачарований. Передо мною з'я-

вилося п'ять великих рибальських човнів, повних людей — чоловіків, жінок та дітвори. Пливли на одшуст у Плюневан.

Помаленьку проходили попід берегом. Ледве підгонив човни тихенький, безсилий бриз, що надимав трохи темні вітрила, а там, вичерпавшись зразу, вщухав; вітрила опали, звисаючи мляво вповодж щогли.

Важкі човни сунулися помалу, обтяжені людьми, і всі ці люди співали. Чоловіки, стоячи коло обдавків, у великих капелюхах, гули потужними голосами, жінки виводили верескливо, а тоненькі дитячі голоси різнили, як фальшиві флейти, серед загального гамору, побожного й гвалтовного разом.

І пасажири з п'яти човнів усі голосили той самий кант, що монотонний його ритм підносився до тихого неба. І п'ять човнів пропливли один по другому, один за одним близько-близько.

Вони підпливали до мене, пройшли повз мене, і я бачив, як вони віддаляються, я чув, як стихає, пригасає спів.

І я почав солодко марити, як мариться звичайно замолоду, по-дитячи, радісно.

Як вони скоро пробігають, оці мрійливі літа, єдиний щасливий час у житті! Ніколи не відчужеш себе самотнім, ніколи смутним, ніколи хмурним, невеселим, коли носиш у собі цю чудову здатність блукати думками серед надій, як скоро зостанешся сам із собою. Яка країна фей, де все може трапитись, у галюцинації думок, що мандрують по волі! Яке гарне життя, приздоблене золотими мріями!

Та ба! Воно мипулося навіки!

Я почав мріяти. Про що? Про все, на що чекаємо безнастанно, про все, чого жадаємо, про щастя, про славу, про жінку.

І я ступав широко, щарко, гладячи рукою польові колоски, що схилилися під моїми пальцями й лоскотали мені шкіру, неначе я доторкнувся до волосся.

Я обійшов невеличкий мис і побачив при маленькій, округлій затоці білий дім, збудований над трьома терасами, що збігали аж до рівного берега.

Чому, побачивши цей дім, я затремтів з радості? Чи я знаю? Натрапиш часом, мандруючи отак, на такий закуток, що, здається, давно вже його знаєш, такий він тобі близький, так до серця припав.

Чи ж то може бути, щоб ти ніколи його не бачив? Усе

тут вабить, чарує: лагідна лінія обр'ю, те, як ростуть дерева, колір піску!

Ти, доме чарівний, над високими прискалками! Великі овочеві дерева росли вповдовж терас, що спускалися до води, як гігантські східці. І на кожній, на верховині, як золота корона, розрісся великими кущами іспанський дрік, укритий цвітом.

Я зупинився, захоплений, закоханий у це житло. Як би я хотів бути його власником, мешкати тут назавше.

Я підійшов до дверей, а серце билосся бажанням, і побачив на огорожі, на стовпці, великий напис:

«Продається».

Я аж здригнувся з задоволення, немов мені хто його пожертвував, хто дав у дарунок, це житло! Чому? Про те нічого я не знаю!

«Продається». Отже, воно було вже сливе нічиє, могло палежати кожному, мені, мені! Звідки ця радість, це почуття задоволення, глибокого, невимовного? Знав же я добре, що не куплю його ніяк! Чим би я за нього заплатив? Дарма! Воно продається! Пташка в клітці палежить своєму господареві, а пташка в повітрі, нікому іншому не палежачи, вона моя!

Я ступив у садок. Любий садочку, з доріжками, що вилися одна понад другою, з деревами, що стояли шпалером, простягаючи довгі віти, як руки мучеників, розп'ятих на хресті, з хащами золотого дреку та двома старими фігами на краю кожної тераси!

Опинившись на останній терасі, я оглянувся. Маленький пляж слався під моїми ногами, округлий, піскуватий, огорожений від широкого моря трьома важкими, темними скелями, що закривали вхід до неї, розбиваючи бурхливі морські хвилі в негоду.

Передо мною просто, на самому шпилі, дві величезні каменюки, одна сторч, друга плазом у траві, менгір та дольмен, немов подружжя якесь дивовижне, кимось зачароване, непорушне, здавалося, усе дивилось на маленький дзмок, бачивши ще, як він будувався, знавши од віку цю, колись безлюдну, затоку; на маленький домок, що колись перед очима ім упаде руїнами, розсиплеться, зникне, згине з очей, маленький домок, що «продається»!

Гей, старий дольмене, старий менгіре *, як я вас кохаю!

І я задзвонив, підійшовши до дверей, як би дзвонив у себе вдома. Відчинила двері жішка, служниця, старенька

служниця в чорному, а голова прибрана в біле; вона скидалася на черницю. Мені здалося, що я її теж знаю, оцю жінку.

Я їй сказав:

— Чи ви не бретонка часом?

Вона одвітувала:

— Ні, пане, я з Лотарингії.— Потім додала: — Ви бажасте оглянути дім?

— Та не інакше, далебі!

І я ввійшов.

Я впізнав усе, мені здавалося, стіни, меблі. Я замалим не здивувався, що не бачу своїх палічок у пристінках.

Пройшов у залу, гарну залу, встелену матами, яка дивилася на море трьома великими вікнами. На коминку китайські вази та велика фотографія жінки. Я зараз попрямував до неї, переконаний, що й її впізнаю. І я впізнав її, хоч і знав напевне, що ніколи не стрічався з нею. То була вона, та сама, та, що я її чекав, бажав її, кликав, що обличчя її мені у сні ввижалося. Вона, вона, якої ми шукаємо завше, скрізь, яку побачимо зараз на вулиці, зустрінемо на дорозі в селі, як запримітимо тільки червону парасольку над збіжжям, та, що повинна вже прибути до готелю, куди заходимо, мандруючи, що буде в вагоні, в який увійдемо оце, в залі, що її двері відчиняються перед нами.

Це була вона, напевне, доконче! Я впізнав її по очах, по очах, що дивилися на мене, по зачісці на англійський штиб, по вустах особливо, по усмішці, що я її давно вгадав.

Я спитався зараз:

— Хто така оця жінка?

Служниця з чернечою головою відказала стримано:

— Це пані.

Я знову:

— Це ваша господиня?

Вона відповіла, не змінюючи богомольної, сухої постаті:

— Е ні, пане!

Я сів і промовив:

— Розкажіть мені про це.

Вона була нечувствінна, пепорушна, мовчазна.

Я наполягав:

— То це тоді власниця цього дому?

— Та ні, пане!

— Кому ж цей дім належить?

— Мосму господареві, панові Турнелеві.

Я показав пальцем на фотографію:

— А ця жінка, що воно таке?

— Це пані.

— Дружина вашого господаря?

— Та пі, пане!

— Значить, його полюбовниця?

Черниця нічого не відказала. Я почав зпову, й брали мене якись завидки безмежні, невиразна злість до цього чоловіка, що знайшов її, оту жінку.

— Де вони тепер?

Служниця промимрила:

— Пан у Парижі, а пані, я не знаю.

Я стрепенувся.

— А! То вони вже не вкупі?

— Ні, пане.

Я, вдавшись на хитрощі, поважним голосом:

— Скажіть мені, що саме трапилось. Я, може, стану в пригоді вашому господареві. Я знаю цю жінку, вона лиха людина!

Стара поглянула на мене й повірила в мою щирість, одвертість.

— О, пане, через неї мій господар став таким нещасним! Він із нею зазнайомився в Італії й привіз її з собою, мовби вінчану жінку. Вона дуже гарно співала. Він так її, пане, кохав, що шкода було на нього дивитись. І вони мандрували по цій країні минулого року. Вона натрапила на цей дім, що збудував його якийсь божевільний, бо хіба божевільний будуватиметься за дві милі від села. Папі замапулося зараз його купити, щоб жити тут з моїм господарем. І він купив цей дім, щоб уволити її волю. Вони тут і мешкали, пане, ціле літо й мало не цілу зиму. А тоді раз одного ранку, час було вже снідати, кличе мене пан:

— Цезарино, чи вже папі повернулися?

— Ні, пане.

Чекали її цілий день. Пан пеначе розум стратив. Шукали скрізь, та не знайшли. Вона виїхала, пане. Так і не дізналися, куди, як.

О, який я був радий! Я ладен був цілувати оту черницю, обняти її за стац, танцювати з нею по залі!

Так, так! Вона виїхала, вона врятувалася, вона кинула його, змучена, розчарована! Яке щастя!

А стара служниця казала далі:

— Пан журився, мало не вмер, а тоді повернувся до Парижа, залишивши мене з чоловіком, щоб продати цей дім. Ціпа йому двадцять тисяч франків.

Та я більше не слухав! Я думав про неї.

І раптом мені здалося, що тільки-но вирушу звідси, то й зустріну її, що вона мала прибути сюди, цеї-таки весни, щоб поглянути на дім, на гарненьку хатину, яку вона так би любила, якби не він!

Я кипув десять франків у-руку старій, вхопив фотографію й вибіг бігом, цілуючи без пам'яті любе личко, що зачалося в папері.

Я вибіг на дорогу і пішов собі далі, розглядаючи її, її! Яка радість, що вона тепер вільна, що вона врятувалась! Не інакше, я зустріну її, сьогодні, завтра, на цьому тижні, на тім, нарешті, коли вже вона його покинула! Вона кинула його, бо настав мій час!

Вона вільна, десь є вона в світі! Мені треба знайти її, тільки всього, бо ж я її знаю!

І я все гладив, як і перше, похилі спілі колоски, я пив морське повітря, що сповнювало мені груди, почував, як сонце цілує моє обличчя. Я йшов, я йшов, сам не свій од щастя, п'яний од надії. Я йшов, певний того, що скоро зустріну її, приведу в гарненький домок, що «продається», і житимемо там уже ми з нею.

І як би він їй припав до вподоби на цей раз!

НЕЗНАЙОМА

Розмовляли про любовні пригоди, і кожен розповідав про щось надзвичайне, про дивовижні, чарівні зустрічі, в вагоні, в готелі; по чужих землях, на морському узбережжі. Узбережжя морське, як казав Роже дез Анет, особливо сприяє коханням.

Запитали Гонтрана, що до того часу сидів мовчки.

— Париж щодо цього найпридатніший, — сказав він. — З жінками звичайно трапляється так, як з рідкостями. Цінуємо їх найбільше там, де й не думаємо знайти. Одначе в Парижі тільки знаходимо таких, що їх рідко земля родить.

Він замовк на кілька хвилин, а тоді почав:

— Ех, бий його болото, краса яка! Ви-но пройдіть весняним ранком нашими вулицями. Вони мов квіти проквітають, оті жіночки, що дріботять попід домівками. О, як гарно, як гарно напрочуд! Торговки помалу привозять на своїх візках фіалки, пахощі розходяться по вулицях. Весело стає в місті. Розглядаєш жінок. Бий їх сила божа, які вони привабні в своєму ясному, легкому вбранні, крізь яке просвічує тіло! Походжаєш, наставивши носа, а душа горить! Походжаєш, нюшиш повітря, ждеш погоди... Надміру гарні от такі поранки!

Здалека помічаєш, як вона йде, відрізняєш, впізнаєш за сто кроків ту, що сподобається тобі зблизька. Впізнаєш її по квітці на бриликові, по рухові голови, по ході впізнаєш. Вона надходить. Кажеш сам до себе: «Увага! Оце ж вона!» Йдеш їй назустріч, як не вскочиш у вічі.

Дівча біжить зі склепу за справунками, молода жінка йде з церкви, ба, може, й до полюбовника — що нам до того! Пружаться округлі груди під прозорою тканиною... Ех, якби то хоч пальцем доткнутись! Пальцем чи вустами.

Соромливий чи сміливий погляд, чорнява чи білява — що нас обходить! Доторкнешся до неї, і аж дрижаки підуть по спині!

Як її жадасш до самого вечора, теї, яку зустрів отак. Я справді й досі добре пам'ятаю про яких двадцяток істот, що бачив їх раз, а може, й десять разів, за таких обставин. Я закохався б у них шалено, коли б був ближче з ними спізнався.

Та ба! Ти, що милував би, себе не тямлячи, тих ніколи й не спізнаєш. Ви це помітили? Як воно дивно! Час од часу зустрінеш таку жінку, що, побачивши, бажаєш її до загину. Але ж тільки зустрінеш, та й годі. Коли я здумаю про всіх отих знадливих чарівниць, що доводилось мені зіткнутись з ними на паризьких вулицях, я шалію, ладен повіситись. Де вони, хто вони? Де б можна їх розшукати, побачити ще раз?

Прислів'я каже, ніби людина часто проходить повз своє щастя. Отже, я певен, що не раз і не два пройшов побіля тієї, яка своїм свіжим тілом зловила б мене в сільце, як пташину!

Роже дез Анет слухав, посміхаючись, а тоді промовив:

— Я це знаю не згірше за тебе. Ось що навіть трапилось до мною самим.

Тому буде років з п'ять, як зустрів я вперше на мосту Згоди високу молоду жінку, огрядну собі досить. Справила на мене надзвичайне, дивовижне... враження. Чорнява була, тілиста, з блискучим, що спадало на чоло, волоссям, а брови, йдучи від скроні до скроні, сходилися великою дугою над очима. Ледве помітні вуси наводили на думку... на думку... як на думку збігає укоханий лісок, коли побачиш на столі букета. Стан мала гнучкий, гнучкий, а груди високі виставлялися, як напоказ, на спокусу. Темніло око, мов чорнильна пляма на білій емалі. Не око, а чорний глибокий отвір, крізь який, здається, можна подивитись, заглянути в душу. О, дивний погляд, тьмяний, порожній, без думки й оскільки гарний разом з тим!

Скидалася на єврейку. Я пішов за нею назирці. Багато чоловіків оглядалося на неї. Ступала, вихиляючись, не надто граціозно, але привабливо. На площі Згоди сіла до фіакра, а я, як той дурень, зостався коло Обеліска. Охопила мене така непереможна жадоба, як ніколи. Вона мені з думки не сходила три тижні щонайменше, а тоді я забув про неї. Минуло півроку, і я знову побачив її на вулиці Миру. Вздівши її, у мене так стріпнулося серце, ніби зустрівся з коханкою, що колись любив безтямно. Я зупинився, щоб добре на неї роздивитись, коли надійде

близьче. Як пройшла поуз мене, мало до мене не доторкнувшись, мене мов жаром обсипало, а як одійшла далі, то на обличчя неначе холодний вітер повіяв. Я не пішов за нею. Боявся, що вчиню якесь глупство, сам себе боявся.

Часто вона мені снилася. Ти знавш, що то за спокуса, за мука.

Рік цілий я її не бачив. Але раз, надвечір, вже сонце ховалось, так щось на початку травня, зустрів її. Проходила передо мною по алеї в Єлісейських Полях.

На вогняній небесній запоні зазпачалася Тріумфальна Арка. Слався золотим пилом прозорий, рожевий туман. Спадав на землю чудовий вечір, з тих, що вславлюють Париж.

Я йшов за нею з шаленим бажанням заговорити, впасти на коліна, виказати їй свої почуття, що тягарем налягли на серце.

Двічі мипав її й знову вертався. Двічі, переходячи їй дорогу, я зазнав того пекельного палу, що вразив мене тоді, на вулиці Миру.

Вона поглянула на мене. Потім зайшла до одного дому на Пресбурзькій вулиці. Я дві години чекав її під ворітьми. Не вийшла. Нарешті я наважився запитати швейцара. Він, либонь, мене не зрозумів.

— Зайшла, певне, в гості, — відказав мені.

І я перебув ще вісім місяців, не бачивши її. Аж якось ранком, у січні, — холоднеча була, як у Сибіру, — проходив я бульваром Мальзерб, підбігцем біг, щоб зігрітися; і тут, на розі однієї вулиці, так штовхнув зненацька якусь жінку, що вона випустила з рук маленького пакуночка.

Хотів перепросити... То була вона!

Зразу я остовпів, неначе злякався, а тоді, подаючи їй згуби, сказав навпростець:

— Мене й розпач бере, але й радий я падміру, що вас отак штовхнув. Більше вже, як два роки, я вас знаю, задивляюся на вас, тільки й мрію, щоб хто мене з вами познайомив. І ніяк не дізнаюся, хто ви, де ви мешкаєте. Даруйте мені за такі речі; складіть вину на моє жагуче бажання стати одним з тих, що мають право з вами вітатися. Адже таке почуття не може вас образити? Ви, звичайно, не знаєте, хто я такий. Я звуся барон Роже дез Онет. Розпитайтеся, й вам скажуть, що мене можна приймати за гостя. Тепер, коли ви не зглянетесь на моє прохання, то зробите з мене навіки безщасну людину. Про-

шу ж я вашої ласки, скажіть, мені, порадьте мене, як з вами побачитись!

Вона пильно подивилась на мене своїми чудними, мертвими очима й промовила осміхнувшись:

— Дайте мені свою адресу. Я до вас зайду.

Це так мене вразило, що певне й вона помітила. Але я завше скоро приходжу до пам'яті при таких несподіваних трагунках. Скwapно подав я свою картку, а вона швидким рухом просунула її в кишеню рукою, що, видно, звикла до потаємних писульок.

Я, набравшись відваги, промимрив:

— Коли я вас побачу?

Вона завагалася. Робила, мабуть, докладний облік, намагаючись певне пригадати, година за годиною, як у неї розподілено час.

Нарешті стиха промовила:

— В неділю рано, добре?

— О, звичайно, звичайно!

Вона одійшла, оглянувши мене своїм важким, загадковим поглядом. Немов цінувала мене, виважувала, аналізувала. Той погляд, здавалося, залишав щось по собі на шкірі, випромінював ту липку рідину, що нею користуються спрути, щоб замутити воду та запаморочити свою здобич.

Я аж до неділі завдавав страшної праці своєму розумові, розгадуючи, хто вона така та як з нею поводитись.

Чи треба їй платити, як саме?

Зважився нарешті, правду кажу, купити гарну коштовну дрібничку й поклав її на коминку разом з футляром.

Чекав її, сяк-так переспавши ніч.

Вона прибула коло десятої. Не виявила жодного хвилювання, піяковості. Подала мені руку, як давньому знайомому.

Я посадовив її, зняв з неї капелюха, вуалетку, хутро, взяв з рук муфту й не зовсім упевнено почав щільніше братись до неї, бо не мав зовсім часу гаятись.

Вона врешті й не здавалася на просьбу, і ми ще й двадцятьма словами не перемовились, як я вже роздягав її. Вона сама скінчила цю марудну роботу, якої мені ніколи не повелось довести до крaю. Шпильки мене колють, порозозки, замість розплутуватись, затягуються в вузли павіки. Все я плутаю, нівечу, роблю невчасно й трачу нарешті голову.

О друже мій милий, чи зазнаєш у житті більше чарівну хвилину, як коли дивишся, з гречності одійшовши трохи, щоб не сполохати отієї страусевої сором'язливості, яку всі вони мають, ті, що роздягаються задля вас, — коли дивишся, як вони скидають з себе шелестючі тканини, що одна по одній спадають навкруги ніг?

І що кращого може бути від їхніх рухів при складанні тендітних уборів, коли убори ті никнуть долі, порожні, м'які, мов на смерть вражені? Як пишно, як велично вириває з корсажа тіло, голі руки, груди, як хвилює обрис постаті, що вгадуєш його за останньою запоною!

Але раптом я помітив дивовижну річ — чорну пляму у неї межі плечима. Вона якраз повернулася спиною до мене. То була велика опукла пляма, чорна дуже. Я, між іншим, пообіцяв був їй не дивитись. Що воно за знак? Сумніву проте не могло бути жодного, а згадавши про помітні вуси, про зрощені над очима брови, про буйне волосся, що вкривало їй голову, як шолом, я повинен би був приготуватись до такої несподіванки.

Мене це одначе вразило. Заворушилися раптом у голові чудні думки та спогади. Ввижалося мені, що бачу перед собою когось з тих чарівниць *Тисячі й однієї ночі*, небезпечних, зрадливих чарівниць, яким призначено зводити чоловіків, зтягати їх у невідому безодню. Згадав я про Соломона, як він змусив пройти по шклі царицю Савську, щоб упевнитись, чи в неї не роздвоєні ступні.

І... коли я мав їй заспівати свою пісню про кохання, виявилось, що я їй голосу не одведу, так, ані руш, милий друже. Ні! Не зовсім так! Я співав... співав, як ті папські співаки¹. Вона здивувалася зразу, а потім безперечно розгнівалася, бо промовила, сквапно вдягаючись:

— Зовсім не варто було мене турбувати.

Я хотів, щоб хоч взяла від мене персня, купленого для неї, але вона так згорда мені проказала: «За кого ви мене маєте, добродію?» — що я тільки зчервонів, як рак, від такої великої образи.

Пішла, й слова не сказавши більше.

От і вся моя пригода. Але що найгірше, це те, що й я тепер закоханий у неї, шалено закоханий.

Тільки побачу яку жінку, то й згадую про неї. Всі інші

¹ Співаки на жіночі голоси до папського хору вербуються з кастратів. Тут натяк на імпотенцію.

жінки мені гидкі, осоружні, коли тільки до неї не схожі. Тепер я не можу поцілувати чиеї щоки, щоб не стала мені перед очима її щока поруч з тією щокою, що я цілую. І я мучуся страшенно. Гнітить мене невгамовна жага.

Вона буває, коли я з ким милуюся, при всіх моїх побаченнях, псує їх мені, робить огидними. Тут вона завше зо мною, вдягнена чи гола, як справжня моя любовниця. Завше зо мною, попліч з другою, стоїть чи лежить. Бачу її, тільки доткнутися не можу. І тепер я гадаю, що то справді була якась зачарована жінка, що носила межі плечима таємничого талісмана.

Хто вона така? І досі не знаю. Я ще двічі зустрічався з нею. Вітався до неї, та вона не відказала на моє привітання, прикинулася, що не пізнає мене.

Хто вона? Азіатка, може? Єврейка, певне, зі Сходу? Так, так, єврейка! Я такої думки, що єврейка. Але чому? От що! Чому саме? Не знаю!

ТАЄМНИЦЯ

Баронеса де Гранжері дримала на кушетці, коли сквапно ввійшла маркіза де Реннеду; схвильована, в прим'ятому дещо корсажі, в пересуненому трохи набік капелюші, вона так і впала на кріселко.

— Ух! Сталося! — вимовила.

Маркізіна приятелька, знаючи її звичайно тиху та лагідну вдачу, підвелася з кушетки, дуже здивувавшись.

— Що? Що таке сталося?

Маркіза, мов місця собі не знаходячи, встала й почала ходити по кімнаті. Нарешті приткнулася в погах, на кушетці, де спочивала баронеса і, взявши її за руки, сказала:

— Слухай, душко, побожися, що ти нікому не розскажиш того, про що я тобі зараз признаюся!

— Присягаюся.

— Царством небесним?

— Царством небесним.

— Ну, то слухай! Я оце тільки помстилася Сімонові.

— Ой, як же ти добре зробила! — скрикнула баронеса.

— Правда? Він, бачиш ти, шість уже місяців, як такий став нестерпний, що біда. Зовсім, зовсім нестерпний. Коли я за нього йшла, я добре знала, що він бридкий, але думала, що він добрий. Як я помилилася! Він, певне, собі гадав, що я полюбила його за вроду, за отой товстий живіт та за носа червоного, бо почав до мене, як голуб, буркотати. Мені, ти розумієш, мені смішно було; з того я й прозвала його «Буркотун». Чудно, справді, чоловіки якось думають про себе! Коли він зрозумів, що я відчуваю до нього тільки приязнь, він став неймовірний, почав прикро зо мною розмовляти, взивав мене кокоткою, непутящою, не знати чим. А ще гірше стало, коли... коли... трудно дуже тобі це сказати. Та... дуже він у мене закохався... дуже закохався... і часто це доводив... занадто часто. Яка то мука, люб-

ко ти моя, коли тебе... любить якийсь виродок. По правді кажу, я більше не могла... не могла зовсім... Так, ніби тобі рвуть зуби, щовечора... далеко навіть гірше!.. далеко гірше! Ти уяви собі кого з-посеред твоїх знайомих, бридкого такого, вельми смішного, осоружного, з великим животом — жахлива річ отой живіт — з товстими, волохатими литками. Уявляєш собі, так? Отже, уяви ще собі, що отой самій — твій чоловік... та що... кожного вечора... ти сама знаєш! Ні, цього не можна знести, не можна! Мене аж нудило, просто тягло блювати. Я, справді, більше не могла стерпіти. Повинен би вийти такий закон, щоб захищати жінок у цих випадках. Ти подумай! Щовечора, щовечора... Фе! Яка гидота!

Не те, щоб я марила про поетичне кохання, ні, ніколи. Такого тепер щось не чути. Чоловіки з нашого кола всі або аматори коней, або банкіри. Вони люблять коней чи гроші. А коли люблять жінку, то на той кшталт, як коняку, щоб похвалитись нею перед гостями, так, як вихваляються десь у гаю, на прогулянці, кіньми дерешами. Більше нічого. Життя так складається тепер, що про почуття годі говорити.

Отже, живемо, як жінки практичні, до всього байдужі. Істимні навіть стосунки, це тільки регулярні сходи, коли проробляємо те, що і вчора, завше те саме. З ким же тут кохатись, з ким милуватись? Чоловіки, наші чоловіки, це в більшості тільки коректні манекени, без почуття, без делікатності. Прагнучи знайти хоч трохи того розуму, як прагнемо за водою в пустелі, кидаємось до артистів і натрапляємо на нещирість, позу нестерпучу чи на зле виховану божому. Я шукаю чоловіка, як той Діоген, однієї тільки людини, з нашого кола, по всьому Парижу, але тепер я вже переконалася, що не знайду. Незабаром згашу й ліхтарню *. Одначе про мого чоловіка... У мене аж душа переверталася, бачачи, як він входить до мене, в одній сорочці, в кальсонах, і я вживала всіх, ти чуєш, усіх, які знала, засобів, щоб віддалити його від себе, щоб... спротивитись йому. Зразу він лютував, а тоді почав ревнувати. Забрав собі в голову, що я його обманюю. Спершу тільки стежив за мною. Як той тигр, поглядав на всіх чоловіків, що до нас приходили. Потім почалися утиски. Скрізь ходив за мною слідком. Вживав найгиддших засобів, щоб мене зловити. Не давав навіть ні з ким словом перемовитись. На балах стовбичив у мене за спиною, наставляючи, мов

той гончак, велику свою голову, аби тільки я слово сказала. Йшов зо мною до буфету, забороняв танцювати то з тим, то з тим, забирав з балу посеред котильйону, робив з мене дурку, посміховисько; мене почали вважати за бозна-що. От тоді я й перестала бувати в товаристві.

Віч-на-віч було ще гірше. Він, отой поганець, май собі, обходився зо мною як... як... не насмію й того слова вимовити... як з повією!

Голубко моя!.. Він казав до мене щовечора: «А з ким ти злягалася сьогодні?» Я плакала, плакала, а він радів.

А потім стало ще гірше. На тім тижні повів мене обідати на Єлісейські Поля. Якраз так випало, що за сусіднім столиком сидів Бобіньяк. Тоді Сімон, як несамовитий, давай настоптувати мені ноги та нахвалялись, нахилившись над динею: «Ти призначила йому побачення, паскудо! Ось зажди-но трохи!»

Тоді, й на думку б тобі не спало, любко, що він зробив,— тоді він виїняв непомітно шпильку з мого капелюха та й загородив мені в руку! Я голосно скрикнула. Всі позбігалися до нас, а він прикинувся страшенно стурбованим. Розумієш?

Тоді ж таки я собі сказала: «Помщуся, помщуся й не загаюся! А ти б на моєму місці, що б ти зробила?»

— О, я б помстилася!

— То так воно й сталось!

— Як?

— Що? Ти не розумієш?

— Але ж, серденько... одначе... то так-таки...

— Так, а що? Ти пригадай тільки його обличчя. Адже уявляєш собі добре товсте його обличчя, червоного носа та бурці, що звисають, як собачі уши?

— Певне.

— Прийми на увагу разом з тим, що він ревнив^іший за тигра.

— Так.

— Отож я собі сказала: «Помщуся, помщуся задля себе й задля Марі, бо я й тоді думала розказати тобі про все, але тільки тобі, тобі, та й годі. Ти подумай про його пику, та подумай, що... що він... що він...

— Що?.. ти його?..

— Ти ж, серденько моє, гляди нікому не кажи! Ще раз забороняю! Але подумай тільки, як воно смішно... подумай!.. Мені здається, що він зовсім не той став з тієї хви-

лини!.. І я сміюся сама до себе... сама до себе... Ти тільки подумай про його голову!!

Баронеса глянула на свою товаришку, й божевільний сміх, що душив її, вибухнув у неї з вуст. Вона сміялася, так сміялась, як у нервовому нападі. Притиснувши руки до грудей, з перекривленим обличчям, ледве дихаючи, сміялася, аж падала.

А маркіза й собі зайшлася реготом, приказуючи крізь сміх:

— Подумай... подумай... хіба не сміх?.. скажи... Здумай про його голову... про бурці здумай... про носа... хіба не сміх?.. Та тільки... не кажи... пе... кажи... нікому... ніколи!..

Вони душилися зі сміху, не могли говорити, сльози котилися у них з очей від надмірних веселощів.

Баронеса перша заспокоїлась і все ще здригаючись промовила:

— Ти ж розкажи мені, як ти це зробила... Розкажи... Це так смішно... так смішно!

Але та не могла прийти до пам'яті, белькотала тільки:

— Коли я вирішила... я сказала собі... Ну... не гайся... треба це зробити зараз... І я... я й зробила... сьогодні...

— Сьогодні!..

— Так... Оце тільки... а Сімонові сказала, щоб прийшов сюди, до тебе, що в тебе побавимось... Він повинен прийти... зараз?.. Повинен прийти!.. Придивись... придивись... придивись до голови, коли прийде...

Баронеса, хоч дещо заспокоїлась, ще важко дихала, ніби після довгої біганіни. Почала знову:

— Скажи ж мені, як ти це зробила... скажи!..

— Дуже проста річ... Я собі подумала: він мені прикладає Бобіньяка. То й буде Бобіньяк! Він не розумніший за свою праву ногу, але дуже порядна людина. Не проговориться нікому. Я й була в нього після сніданку.

— Ти була в нього? Яку ж ти знайшла прикличку?

— Збирали... на сиріт...

— Розкажуй... хуленько... розкажуй...

— Він так здивувався, побачивши мене, що й на слово не міг здобутись. Дав мені два луї, а коли я мала вже йти, почав розпитувати про чоловіка. Я тоді вдала, що не можу здержатись, і розказала йому все, що мала на серці. Ще й дечого доклала, що ж! Бобіньяк розжалобився, почав добирати способу, щоб мені допомогти... а я... заплакала... так, як то плачуть... зумисне... Він мене розважав...

посадив мене... Я піяк не могла заспокоїтись... і він мене поцілував... Я приказувала: «Бідний мій друже!.. бідний мій друже!..» А він собі: «Бідний друже... бідний друже...» Та все мене цілував, цілував... аж до краю. Оце і все.

Після того я зазнала страшеного розпачу, почала йому дорікати. О, я поводилася з ним, як з найгіршим з найгірших... я ледве здержувала божевільний сміх. Я думала про Сімона, про його голову, про бурці... Подумай, подумай тільки! На вулиці, йдучи до тебе, я вже не могла здержатись. Ти подумай!.. сталося!.. Що б тепер не трапилось, а воно сталося! А він, він так цього боявся! Хоч би повсталася війна, виник землетрус, пошесті, хоч би і всі ми померли, а воно вже сталося!!! Не переінакшиться ніколи!!! Здумай про його голову... й скажи собі... сталося!!!

Баронеса, що душилася зо сміху, запитала:

— Ти ще бачитимешся з Бобіньяком?

— Ні. Ніколи в світі. Досить з мене... Він не кращий за мого чоловіка...

І вони обидві знову почали так страшенно сміятись, що їх аж на корчі брало.

Задзвонив дзвінок і припинив їхні веселощі.

Маркіза пробурмотіла:

— Це він... придивися до нього...

Розчинилися двері. Став на дверях гладкий чоловік із червоним обличчям, з товстими губами, зі звислими бурцями.

Сердито поводив очима.

Обидві молоді жінки дивилися на нього хвилинку й раптом, поприпадавши до канапки, почали так несамовито реготати, що аж стогнали, як від страшного болю.

А він доправлявся глухим голосом:

— Та що це таке? Чи ви подуріли?.. Чи ви подуріли?.. Подуріли?..

ХРЕСТИНИ

— Ну, докторе, ще трошки коньячку.

— З охотою.

І старий морський лікар, підставивши чарку, дивився, як, виблискуючи золотом, піднімається до вінець прекрасний трунок.

Потім він підніс його до очей, подивився на світло, пошохав, пригубив, повільно смакуючи, кілька краплин язиком, вогкою та ніжною оболонкою піднебіння, і сказав:

— О! Чарівна отрута! Чи, радше, чарівний убійник, ніжний руїнник цілих народів! Ніхто з вас не знає його. Ви, правда, читали захопливу книжку, названу *Пастка* *, але вам не доводилось, як мені, бачити, як алкоголь знищив ціле плем'я дикунів, маленьке негритянське королівство — той самий алкоголь, що його привезли в кругленьких барильцях і спокійно вивантажили рудобороді англійські матроси.

Та стривайте, я бачив, па власні очі бачив дивну й захопливу драму від алкоголю й зовсім недалечко звідси, в Бретані, в невеличкому сільці, в околицях Пон л'Абе.

Узявши відпустку на рік, я жив тоді в сільському будинкові, залишеному мені від батька. Ви знаєте цей низькодолий край, де в чагарнику депь і ніч свище вітер, де незрідка бачиш величезне каміння, воно стоїть або лежить, воно колись було богами й досі зберегло у своїй поставі, обрисах і формі щось тривожне. Мені завжди здавалось, що воно ось-ось оживе і я побачу, як воно рушить через поля важкою й повільною ступою, ступою гранітових велетнів, або ж, змахнувши величезними крильми, камінними крильми, полетить у царство друїдів.

Море замикає обрій, пануючи над ним, бурхає й нуртує круг чорноголових рифів, завжди оточених шумовинням і схожих на псів, що дожидаються рибалки.

І люди пускаються в це страшне море, що, струснувши тільки зеленкуватою гривною, перекидає їхні баркаси й ковтає їх, як пігулки. Відважні, буйні й п'яні люди день і ніч виходять у море на своїх човнах. П'яні ж вони частенько. «Коли пляшка повна,— кажуть вони,— то й риф завважиш, а порожня, нічого не побачиш».

Увійдїть у їхні хатки. Ніколи ви не застанете там хазяїна. А коли ви запитаете жінку, що сталося з її чоловіком, вона покаже рукою на похмуре гуркотливе море, що бризкає на берег білою слиною. Якось увечері він перебрав через край і не вернувся звідти. І старший син так само. В неї є ще четверо хлопців, четверо білявих і дужих парубків. Скоро прийде їхній ряд.

Так от, я жив у своєму сільському домі біля Пон л'Абе. Я жив там із слугою, старим моряком, і з бретонською родиною, що стерегла майно під час мовї відсутності. Ця родина складалася з трьох душ, двох сестер і чоловіка одної з них, який доглядав мого садка.

І ось, того року, близько рїздва, дружина мого садівника породила сипа.

Чоловік запросив мене за хрещеного батька. Я ніяк не міг одмовитись, і він позичив у мене десять ф'ранків, мовляв, на церковні витрати.

Хрестини призначено на друге січня. Вже тиждень, як випав сніг і вкрив землю величезним і важким синявим килимом, що видавався безкраїм на цій низькій і рівній місцині. За білою рівниною море здалеку здавалось чорним; видно було, як воно бурхливилось, вигинало спину, перекочувало хвилі, немов хотїло кинутись на свою блїду сусїдку, схожу на небїжчицю — така була спокїйна, задумана й холодна.

О дев'ятїй годинї ранку дядько Керандек зайшов до мене з зовицею, високою тїткою Кермаган, і нянькою, що несла дитину, загорнуту в ковдру.

І от ми рушили до церкви. Стояв такий пекучий мороз, що лопала шкіра, крижанї опїки викликали нестерпний біль. Така холоднеча, що здавалося, могли розколотися навіть дольмени. Я думав про бідне немовлятко, котрого несли попереду, й говорив собі, що ці бретонці справді залїзна раса, якщо їхні діти з самого народження здатні знести таку прогулянку.

Ми прийшли до церкви, але двері було замкнено. Панкюре припізнівся.

Тоді нянька сіла на тумбу біля паперті й почала розкутувати немовля. Спочатку я думав, що воно замочило полюшки, але побачив, що його просто роздягають догола, так, догола роздягають сірому, зовсім догола на такому морозі. Я підійшов, обурений таким безглуздям:

— Та ви з глузду з'їхали! Ви ж уб'єте його!

Жінка відповіла спокійнісінько:

— О, ні, пане, треба ж, щоб воно дожидалося господа бога голеньке.

Тітка й батько дивились на це зовсім спокійно. Такий був звичай. Як не скоритись йому, з малим може статися нещастя.

Я розсердився, вилаяв батька, грозився, що піду додому, хотів силою прикрити бідне створіннячко. Надаремно. Нянька ухилялася від мене, бігаючи по снігу, а тільки немовляти ставало фіалкове.

Я хотів уже покинути цих звірів, коли побачив, що полем іде кюре з дзвонарем і селянським хлопчиком.

Я побіг назустріч і люто висловив своє обурення. Він нітрохи не здивувався, не поспішився, не прискорив ходи. Він одповів:

— Що ви хочете, пане? Такий звичай. Вони всі так роблять, і ми нічого не можемо вдіяти проти цього.

— Але, принаймні, поспішіть! — скрикнув я.

Він промовив:

— Не можу ж я бігти.

І він увійшов у ризницю, а ми всі залипались на паперті, де я, мабуть, страждав більш, ніж нещасне мале, що лементувало під укусами морозу.

Нарешті двері розчинились. Ми увійшли, але дитина мусила лишатись голою під час цілої церемонії. А тій кінця не було. Парох гугнявив латинські склади, що, падаючи з вуст, єдналися в безглузді слова. Рухався він повільно, з повільністю якогось святого келепа, і його білий стихар морозив мені серце, немов кюре й собі загорнувся в сніг, щоб у ім'я якогось немилосердного й жорстокого бога мучити цього маленького хробачка, що потерпав з холоду.

Нарешті хрестини були закінчено за всіма правилами, й я побачив, як нянька закутує в велику ковдру задубілу дитину, що тоненько й жалібно пищала.

Кюре сказав мені:

— Зайдіть розписатись у книзі.

Я обернувся до садівника:

— Швиденько повертайтеся додому й зараз же зогрійте мені дитину.

Я дав йому кілька порад, як запобігти, якщо ще буде час, запаленню легенів.

Він пообіцяв виконати мої поради й подався зі своєю зовицею й нянькою. Я пішов за парохом до ризниці.

Коли я підписався, він став правити з мене п'ять франків за потребу.

Давши десять франків батькові, я одмовився платити знову. Кюре погрозився, що вирве сторіпку й скасує обряд. Я в свою чергу погрозив йому прокурором республіки.

Суперечка задлялася. Кінець кінцем мені довелося заплатити.

Повернувшись додому, я зараз же захотів довідатись, чи не сталось чого лихого. Я побіг до Керандеків, але батько, тітка й нянька ще не повернулись.

Породіллю покинуто саму, вона ще від вечора нічого не їла, була голодна й цокотіла з холоду зубами.

— Куди їх нечиста сила занесла?— спитав я.

Не дивуючись і не дратуючись, вона відповіла:

— Вони зайшли випити ради свята.

Такий був звичай! Тоді я згадав про свої десять франків, що мали піти на церкву, а пішли, безперечно, на випивання.

Я послав матері бульйону й звелів розпалити там грубку. Я був лютий і обурений, я обіцявся вигнати цих дикунів і з жахом запитував себе, що тепер сталося з бідним дитятком.

О шостій годині вечора вони все ще не вертали. Я звелів слугі чекати їх, а сам ліг спати.

Я швидко заснув, бо сплю як справжній моряк.

На світанку мене збудив слуга, що приніс мені літепла поголитись.

Тільки-но розплющив очі, я поспитав:

— А Керандек?

Слуга повагався, потім пробурмотів:

— О, він, пане, повернувся пізно вночі, п'яний, як чіп, і тітка Кермаган теж, і нянька теж. Вони, мабуть, пухли десь у канаві. Немовля-то померло, а вони й не помітили.

Я притьмом підвівся й скрикнув:

— Немовля померло?

— Так, пане. Вони принесли його тітці Керандек. Вона, як побачила його, почала плакати; пу, а вони її й напоїли, щоб заспокоїти.

— Як, її також напоїли?

— Так, пане. Але я дізнався про це тільки сьогодні, оце зараз. У Керандека не лишилося ні горілки, ані грошей, так вони взяли спирт до тієї лампи, що ви подарували, і вчотирьох допили все, що зосталось у пляшці. Так що Керандек дуже зле.

Я похапцем одягнувся, схопив цїпка й побіг до садівника, намірившись добре вибити цих двоногих звірів.

П'яна від деревного спирту породілля мучилась біля посинілого трупу своєї дитини. Керандек, нянька й тітка Кермаган хропли на підлозі. Мені довелося доглядати хвору, а під полудень й вона померла.

Старий лікар заговк. Він знову взяв пляшку і налив собі ще одну чарку кон'яку. І, подивившись знову золотавий трунок на лампове світло, що робило з нього розтоплений топаз, він нахильцем проковтнув цей зрадливий, пекучий плін.

НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

Перед тим, як побратись, вони любилися безгрішно, під зоряним небом. Перша люба їхня зустріч була на пляжі, при океані. Вона йому припала до серця, молоде, рожеве дівча, з ясною парасолькою, в свіжому вбранні, на розлогому обриві. Він покохав її, біляву, тендітну, в рямцях синього моря та безкрайнього неба. І він не розрізняв замилювання, що збуджувала в ньому ця ледве розквітла жінка, та того невиразного, потужного почуття, яке проймало його душу, серце, напружувало жили, почуття, що вишикало під впливом гарячого, солоного повітря, величнього краєвиду, сповненого сонцем та хвилями.

Вона теж його покохала, бо він до неї залицявся, молодий був, досить заможний, пристойний, ввічливий. Покохала його, бо воно так і годиться молодим дівчатам кохати молодих хлопців, що промовляють до них чулими словами.

Так три місяці пробули вони, завше поруч, око в око, рука при руці. На добридень, що давали одне одному, ранком, перед купанням, серед прохолоди, коли наставав новий день, на добраніч увечері, на піску, при зірках, погожої тихої ночі, вимовлене тихо, тихенько,— мали вже пахощі поцілунку, хоч уста їхні ніколи ще не стрічались.

Вони собі ввижались вві сні, як тільки засипали, думали одне про одного, скоро прокидалися й, не кажучи про це ні слова, він її, а вона його, кликали, ждали всією душею, всім тілом.

Побравшись, раювали на землі. Спершу вони шаліли в чуттєвості та нестямності. Потім прийшла екзальтована чутливість, заснована на близькій до землі поезії, на витончених уже пестошах, на вигадках, вибагливих та пустотливих. Кожен їхній погляд свідчив про грішну думку, кожен рух нагадував їм про палкі нічні обійми.

Тепер, самі собі не признаючись, не розуміючи ще, може, почали одне одному накувати. Кохалися, одначе, щиро. Але не мали вже чого викривати, не могли нічого такого зробити, чого не робили б часто до того, нічого перейняти одне від одного, жодного нового слова про кохання, жодного непередбаченого пориву, відтінку в голосі, що закрів би давно відомі, так часто мовлені слова.

Вони силкувалися, проте, роздмухати кволий вогник, що залишився від перших обіймів. Вдавалися кожного дня на різні любовні хитрощі, на витівки, наївні чи хитрі та мудрі. Була то ціла низка безнадійних спроб відродити в серцях невгамований запал перших днів кохання, в жилах — полум'я медового місяця.

Час од часу, розпалюючи в собі бажання, вони штучно збуджували пристрасть, але зараз після того приходила втома, нехоть. Усе перепробували — прогулянки при місяці тихого вечора в ліску, поезію крутого берега, оповитого туманом, метушливі прилюдні свята...

От якось ранком Анрієта й промовила до Поля:

— Чи не хочеш повести мене в кабаре?

— Чому ж ні, любя моя.

— У добре знане кабаре?

— З охотою.

Він дивився на неї допитливим оком, добре помічаючи, що вона має щось на думці, та не хоче сказати.

Вона почала знову:

— Знаєш, у кабаре... як би тобі сказати... в таке, де гуляють, де собі призначають побачення?

Він осміхнувся.

— Так, так. Я розумію. В окремий кабінет великого кафе?

— От, от. Тільки в відоме кабаре, де тебе знають... де ти вже вечеряв... чи то пак... обідав... та ти знаєш... я... я хотіла б... ні, я ніколи не насмію цього сказати...

— Та кажи, кохана. Хіба що? Це ж зостанеться між нами. Які в нас можуть бути таємниці?

— Ні, я не насмію.

— Годі, не прикидайся немовлятком. Кажи!

— Отож... та... я хотіла б, щоб подумали на мене, ніби я твоя полюбовниця... таке... і щоб лакеї, які не знають, що ти одружений, поводитись зо мною, як з твоєю полюбовницею, та й ти... щоб поведився зо мною, як з своєю полюбовницею, годину, в такому місці, про яке в тебе

залишилися різні спомини... От що! Я й сама себе вважатиму за твою полюбовницю... Я вчиню великий гріх... я тебе обманю... з тобою самим... Розумівш? Це дуже бридко... Але я хотіла б... Не змушуй мене червоніти... Я почуваю, що червонію... Ти собі не уявляєш, як би це мене... мене... схвилювало... отак з тобою пообідати в не зовсім порядному місці... В окремому кабінеті, де любляться щовечора... щовечора... Це дуже гидко... Я червона, як півонія. Не дивись на мене...

Він осміхнувся, дуже втішений, і одказав:

— Добре, ми підемо сьогодні ввечері в дуже шикове місце, де мене знають.

Коло сьомої години йшли по сходах у велике кафе на бульварі. Він, сміючись, як переможець, а вона боязка, закрита вуалеткою, у захваті.

Коли ввійшли в кабінет, де стояло чотири фотелі та широка канапа, оббита червоним оксамитом, заявився метрдотель у чорному вбранні й подав їм картку.

Поль передав картку дружині.

— Що ти їстимеш?

— Та я не знаю, що тут таке їдять.

Тоді він сам, поки скидав пальто та подавав його лакеєві, перечитав меню і промовив:

— Добірне меню — суп із раками, курча по-диявольськи, заяча спинка, омар по-американськи, салата з городини, приправлена пряпощами, та десерт. Питимемо шампанське.

Метрдотель, посміхаючись, дивився на молоду жінку. Забравши картку, промовив стиха:

— Нан Поль бажає легкого чи міцного шампанського?

— Міцного шампанського, дуже сухого.

Анрієта раділа, почувши, що метрдотель знає, як її чоловіка на ймення.

Посідавши поруч на канапі, вони почали їсти.

Світило їм десять свічок, що, відбиваючись у великому дзеркалі, помережаному тисячами ймен, виведених діамантом, вкривали прозорий кришталь ніби велетенською павутиною.

Анрієта, щоб добрати охоти, пила раз по раз, хоч ще від першої шклянки у неї зашуміло в голові. Поль, зворушений споминами, щохвилини цілував жінчині руки. Очі у них горіли.

На неї справляло надзвичайне враження це непевнѐ

місце. Вона хвилювалась, раділа, почувала себе трохи п'яково, дрижала нервово. Два лакеї, поважні, мовчазні, звиклі до того, щоб усе бачити й нічого не помічати, заходять тоді тільки, коли потрібно, й виходять, як настане хвилина чутливих освідчень, заявлялись й зникали мотроно, обережно.

В половині обіду Анрієта була п'яненька, добре-таки п'яненька, а Поль, веселий, з усієї сили стискав їй коліна. Вона тепер цокотала безперестанку, не соромлячись. Щоби у неї розжеврились, погляд був палкий, заблуканий.

— А ну, сповідайся, Полю. Я, бачиш ти, хотіла б усе знати!

— А що саме, любко?

— Я не насмію...

— Та кажи, кажи!

— Були в тебе полюбовниці?.. багато?.. передо мною?

Він вагався, не знаючи, чого держатись, — чи хвалити-ся своїми перемогами, чи мовчати.

Вона знову почала:

— Прошу тебе, скажи, чи багато їх було в тебе?

— Та декілька.

— Скільки саме?

— Я й сам не знаю. Хіба напам'ятаєшся!

— То ти їх не лічив?

— А певне, що ні.

— Еге! Значить, у тебе їх було багато?

— Та так же.

— Скільки приблизно... приблизно тільки?

— Але ж я зовсім не знаю, моя люба. Траплялися роки, що було їх у мене багато, а іншого року то й далеко менше.

— А скільки на рік? Скажи!

— Як до року — часом двадцять чи тридцять, а часом тільки чотири чи п'ять.

— Ого! Разом це складає більше сотки жінок!

— Та так, більш-менш.

— Яка гидота!

— Чому саме гидота?

— Бо гидко й здумати... всі ці жінки... голі... і завше... завше те саме. Як це бридко, одначе, більш як сто жінок!

Він обурився, що вона це вважала гидким, і відказав, прибравши вигляду переваги, як то звичайно роблять молодіки, бажаючи довести жінці, що вона каже дурниці.

— Оце то смішно справді! Коли гидко мати сто жінок, то так само гидко мати й одну тільки!

— Е ні, зовсім ні!

— Чому ні?

— Бо одна жінка означає єднання, любов, що в'яже вас із нею, а сто жінок, то бруд, несмак. Я не розумію, як чоловік може тертись коло всіх отих дівок, брудних...

— Та ні, вони дуже чисті.

— Не можна бути чистим у такому ремеслі.

— Навпаки, їхнє ремесло примушує їх до чистоти.

— Фе! Подумати тільки! Щовечора вона проробляє це з кимсь іншим! Бридота!

— Не більше бридота, як пити з цієї шклянки, що з неї пив сьогодні вранці не знати хто та що її мили, будь певпа, далеко недбайливіше, ніж...

— Мовчи, мовчи! Ти мене обурюєш...

— То нащо ж ти питаєш мене, чи були в мене полюбовниці?

— Скажи мені, твої полюбовниці, то все були дівки?.. всі сто?

— Та ні, зовсім ні...

— А хто ж такі вони були?

— От акторки... прості робітниці.. та... кілька жінок з товариства.

— Скільки жінок з товариства?

— Шість.

— Тільки шість?

— Еге.

— Були вони гарні?

— А певне.

— Кращі за дівок?

— Ні.

— А кого ти волів, дівок чи жінок з товариства?

— Дівок.

— От який ти розпусник! А чому?

— Бо мені не згурт подобається аматорський хист.

— Який жах! Та ти ж безсоромний! Скажи мені, тобі цікаво було отак переходити від однієї до другої?

— А певне.

— Дуже?

— Дуже.

— Що ж там тебе цікавило? Хіба вони не однакові?

— А ні.

- Диви! Жінки не однакові!
- Зовсім ні.
- Ні в чому?
- Ні в чому.
- Сміх, та й годі! Чим же вони відрізняються?
- Та всім.
- Тілом?
- Еге, тілом.
- Усім своїм тілом?
- Усім своїм тілом.
- А ще чим?
- А тим, як... обнімають, балакають, як вимовляють найменші дрібнички.
- Ага! І дуже цікаво міняти?
- Розуміється.
- А чоловіки теж неоднакові?
- Цього вже я не знаю.
- Не знаєш?
- Ні.
- Вони, певне, теж відрізняються.
- Так, так... я певен.

Вона замсплилась, тримаючи шклянку шампанського в руці. Шклянка була повна, й вона вихилила її до дна. Тоді, поставивши шклянку на стіл, обняла чоловіка руками за шию, мурмочучи йому в уста:

— Любий мій, як я тебе кохаю!

Він ухопив її в гарячі обійми... Лакей, що саме входив, подався назад і причинив двері. Ніхто не подавав до столу хвилини п'ять приблизно.

Коли метрдотель заявився, поважний, величний, подаючи фрукти на десерт, вона знову держала в пальцях повну шклянку і, втопивши очі в жовтий, прозорий трунок, ніби добачаючи в пьому щось невідоме, якісь свої мрії, шепотіла в задумі:

— Так, так! Це повинно бути цікаво, одначе!

БОЖЕВІЛЬНИЙ

Помер голова однієї з високих судових установ, невідомий ревнитель закону, про бездоганне життя якого багато говорилось у всіх французьких судових палатах. Адвокати, молоді радники та судді вклонялись вельми низько на знак глибокої поваги, постерігши його величчю, бліде й марне обличчя, осяяне блискучими, глибокими очима.

Усе своє життя він переслідував злочинців і захищав слабих. Шахраї і вбивці не мали запеклішого ворога за нього, тому що він, здавалося, умів читати в глибинах їхніх душ, їхніх потаємних думок і викривав, як оком змигнути, всі їхні підступні наміри.

Почив він у бозі в вісімдесят два роки, оточений данною повагою, проваджений жалюдами велелюддя. Солдати в червоних шароварах несли його останок до могили, а люди в білих краватках виливали над його домовиною слова скорботи і, здавалось, щирі сльози.

Та ось який дивний документ знайшов ошелешений нотар у його письмовому столі, де він мав звичай зберігати найважливіші кримінальні справи. Він був під заголовком:

ЧОМУ?

20 червня 1857 р. Щойно вийшов із суду. Я домігся того, що Блонделя присудили до страти! Зрештою, чому ця людина вбила п'ятеро своїх дітей? Чому? Часто трапляються люди, охоплені жадобою нищити життя. Так, так, це напевно пристрасть і, мабуть, найбільша з усіх пристрастей; хіба акт убивства не достоту нагадує акт творіння? Творити і нищити! В цих двох словах полягає історія всесвіту, вся історія світобуття, усього сущого, усього! Чому в убивстві є щось п'янке?

25 червня. Подумати тільки, що є якась істота, яка живе, ходить, бігає... Істота? Що таке істота? Це річ одухотворена, що втілює в собі рух і волю, що керує цим рухом. Істота ця ні з чим не зв'язана. Її ноги відірвані від ґрунту. Це зародок життя, що шпириться землею; і цей зародок, який не знати звідки взявся, може бути знищений з твоєї волі. І більш нічого, нічогосінько. Все згине, і край.

26 червня. Чому все-таки вбивство — злочин? Так, чому? Навпаки, це закон природи. Призначення всякої істоти — вбивати: вона вбиває, щоб жити, і вбиває, аби вбивати. Вбивство — це властивість нашого темпераменту; вбивати — конче потрібно! Звірина вбиває безнастанно, щоденно, повсякчасно весь свій вік. Людина вбиває безупинну задля поживи, але так як вона має потребу вбивати ще й для втіхи, вона придумала полювання. Дитина вбиває комашню, яку вона знаходить, пташенят і всіх дрібних тваринок, які їй потрапляють просто в руки. Та цього недостатньо, щоб задовільнити жагучу потребу руйнувати, таку нам притаманну. Вбити тварину для нас іще замало — ми повинні вбивати людину. Колись цю жагоду гасили людськими жертвами. Сьогодні ж, через доконечність жити суспільним життям, із вбивства роблять злочин. Убивць переслідують, карають! А що ми не можемо жити, не віддаючись цьому природному і можновладному інстинктові нищення, то ми втішаємося вряди-годи війнами, під час яких один народ винищує інший. І тоді це кривавий розгул, розгул, що забиває памороки цілим арміям і дурманить буржуа, п'янить жінок, дітей, коли вони читають вечорами при світлі лампи захопливі оповідання про війну.

Можна подумати, що ті, кому випало влаштовувати цю людську різанину, зневажені від усіх! Та ба! Їх оточують шанобою. Їх озолочують, одягають у пишні шати, вони посять капелюхи з перами і на грудях оздоби; їм чіпляють хрести, нагороди. Вони погірдливі, їх поважають, люблять жінки, вітає їх юрба; і все це лиш тому, що їхнє призначення — проливати кров людини! Вони волочать вулицями своє знаряддя смерті, і перехожі, одягнені в цивільне, їх подивляють. І це тому, що вбивство — великий закон, закладений природою в серце істоти! Немає нічого кращого, почеснішого, ніж убивати!

30 червня. Вбивати — це закоп, бо природа любить вічну юність. У всіх стихійних проявах вона немов кричить: «Швидше! Швидше! Швидше!» Що більше вона руйнується, то більше оновлюється.

2 липня. Істота? Що таке істота? Все і ніщо. Завдяки думці вона відбиває в собі все. Завдяки пам'яті й знанням вона становить неначе зменшений відбиток світу і містить в собі всю його історію. Дзеркало речей і дзеркало подій, кожна людська істота стає немовби маленьким всесвітом у всесвіті.

Проте подорожуйте, гляньте, як кишать народи, і ви побачите, що людина — це ніщо, ніщо, ніщо! Сядьте в човен, відпливіть від берега, вкритого юрбою, і незабаром перед вами постануть тільки береги. Нікчемна істота щезне — настільки вона марна і непомітна. Об'їдьте всю Європу кур'єрським потягом і подивіться крізь фрамуги. Люди, люди, всюди люди, невідомі, без числа і краю кишать у колях, снують дорогами; затуркані селяни, які лиш уміють орати землю, плюгаві жінки, які лиш уміють пітрашити поживу своїм хлопам і народжувати дітлахів. Поїдьте в Індію, поїдьте в Китай, і ви побачите, що там рояться мільярди людських істот, які народжуються, живуть, вмирають, залишаючи по собі слід, не більший, ніж та мурашка, на дорозі розчавлена. Поїдьте до чорношкірих, які животіють у мазаних халупах, або до арабів, які туляться в наметах під лемним полотном, торганим вітром, — і ви збагнете, що окрема ізольована істота нічого не варта, нічого. Людський рід — це все! Що таке окрема людська істота, будь-якого племені, котре кочує в пустелі. Ці люди, як справжні мудрагелі, не турбуються про смерть. Життя людини не має для них жодної вартості. Вбивають ворога: це ж війна. Колись вона точилася між замками, між провінціями.

Тож мандруйте білим світом і дивіться, як рояться ці незліченні і невідомі люди. Ага! Ось у чому річ! Убивство — це злочин лиш тому, що ми пронумерували людські істоти! Коли вони народжуються, їх беруть на облік, дають їм ім'я, їх хрестять. Закон їх охороняє. Ось що! Людина, яка не зареєстрована, не береться до уваги: вбийте її в степу або в пустелі, вбийте її в горах чи на рівнині — хіба не все одно? Природа любить смерть, вона ж бо не карає! Священне тільки громадянство. Безперечно!

Тільки воно захищає людину. Особистість священна тому, що занесена до списків громадянського стану. Честь і шана громадянству. Це бог законів! На коліна!

Вбивати може лише держава, бо має право міняти акти громадянського стану. Коли вона нищить на війні двісті тисяч людей, вона їх позбавляє стану громадянства, вона їх викреслює рукою своїх урядовців. Тоді кінець. Ми не сміємо нічого міняти в реєстрах мерій, і ми повинні поважати життя. Вітаю тебе, о громадянство, славне божество, що править у храмах муніципалітету! Ти дужче за природу. Ха-ха!

3 липня. Яка це, напевно, дивна і солодка втіха вбивати, відчувати поруч себе живу й мислячу істоту, зробити в ній дірку, лише одну маленьку дірку, побачити, як цирспе червона рідина, що зветься кров'ю і від якої залежить життя, а згодом біля тебе — тільки мертвотна, холодна, непорушна і позбавлена думки плоть!

5 серпня. Провів я все своє життя за тим, що засуджував, убивав словами вироків, убивав гільйотиною тих, хто вбивав ножем. А що коли б і я, власноручно я, коли б я сам чинив так, як чинили приречені мною вбивці? Хто б подумав на мене?

10 серпня. Хто б про це дізнався? Хіба мене запідозрять, мене — надто як я виберу людську істоту, що в її вбивстві зовсім не буду зацікавлений?

15 серпня. Ой і спокуса ж, спокуса! Вона закралася до мене і точить мене, як той хробак. Вона повзає, вона суне, вона бродить по всьому моєму тілу, в моєму мозку, що тільки й думає: як би вбити; спокуса маячить перед моїми очима, які так прагнуть бачити кров і смерть; вона розсаджує мої вуха, в яких лунає ще щось мені незнане, страшне, що зводить мене з розуму — неначе останній зойк істоти; спокуса в моїх ногах, які тремтять від бажання бігти на місце, де повинно статися вбивство; вона в моїх руках, які тремтять від потреби вбивати. Як це десь приємно, незвичайно, гідно вільної людини, яка над собою панує, вивищує себе над іншими, вишукує витончених почуттів!

22 серпня. Я більше не міг стриматися. Я вбив пташку на пробу, аби якось почати.

Мій слуга Жан мав щигля в клітці, що висіла біля вікна канцелярії. Я спровадив Жана в якійсь там справі, а сам узяв пташину в руку. Я відчував биття її серця. Тільки було тепло. Я подався до своєї кімнати. Час від часу я стискав щигля міцніше, і серце починало тріпотіти; було це жахливо й чарівно. Я мало не задушив пташки. Але тоді б я не побачив крові.

І ось я взяв пожиці, короткі ножички до нігтів, і повільно в три махи перетяв їй горло. Вона відкрила дзьоб і силувалась вирватись, та я тримав її міцно, ой як міцно я тримав її; я міг би навіть утримати оскаженілого дога! І ось я побачив, як потекла кров. Яка ж вона прегарна, червона, яскрава, чиста! Мені хотілося її пити! Я навіть лизнув її кінчиком язика. Знаменито! Але було її так мало в цієї бідної пташини! Я навіть не встиг як слід потішитися цим видовищем. Яке це, либонь, розкішне видиво, коли спливає кров'ю бик.

А потім я зробив усе те, що роблять справжні вбивці. Я помив ножиці, вимив руки, вилив воду і виніс тіло птаха, його труп у сад, щоб закопати. Я зарив його у грядку полуниці. Його вже не знайти ніколи. А я їстиму ягоди кожен день із цього куща полуниці. О, як можна багато взяти від життя, лиш треба вміти!

Слуга мій плакав; він подумав, що пташка випурхнула. Чи міг мене він запідозрити? Ха-ха!

25 серпня. Мені доконче треба вбити людину! Доконче!

30 серпня. Я це зробив. Як це просто! Я пішов гуляти до Верпського лісу. Я ні про що не думав, зовсім ні про що. І раптом по дорозі мені назустріч хлопчик, маленькнй хлопчик; він жував хліб з маслом.

Побачивши мене, він зупинився і сказав:

— Добрий день, пане головний суддя!

І спала мені в голову думка: «А що, коли я вб'ю його?»

Я запитав:

— Ти один тут, хлопче?

— Так, ласкавий пане.

— Зовсім один у лісі?

— Так, один.

Жадоба вбивства п'янила мене, як алкоголь. Я підходив

до нього повільно, гадкуючи, що він утече. І ось я схопив його за горло... і я почав стискати його, стискати, з усієї сили! Він дивився на мене очима, повними жаху. Що то були за очі! Зовсім круглі, глибокі, прозорі і страшні! Я ще ніколи не зазнавав такого гострого відчуття... і такого короткого! Він уп'явся рученятами в мої руки, і тіло його звивалось, неначе перо на ватрі. Далі він завмер навіки.

Моє серце колотилось, ха-ха, як серце тієї пташки. Я кинув тіло в рів і приховав його травою.

Повернувшись додому, я добре пообідав. Як це просто! Увечері я гостював у префекта і був веселий та безпечний, я ніби помолодшав. Усі зауважили, що я в доброму гуморі.

Але ж я не бачив крові! Я заспокоєний.

30 серпня. Знайшли труп. Шукають убивцю. Ха-ха!

1 вересня. Затримали двох волоцюг. Ніяких доказів.

2 вересня. Батьки прийшли до мене на розмову. Вони плакали!.. Ха-ха!

6 жовтня. Нічого не виясилось. Очевидно, вчинив злочин якийсь волоцюга. Ха-ха! Коли б я бачив, як ллється кров, то, мабуть, був би тепер спокійний.

18 жовтня. Жадоба вбивства мене проймас до шпику. Це чимсь подібне до божевільного кохання, яке нам не дає спокою в двадцятилітньому віці.

20 жовтня. Ще один. По сніданку я йшов берегом річки. Я зауважив рибалку, який задрімав під вербою. Був полудень. Як навмисне на сусідньому картопляному полі стримів заступ.

Я взяв заступ, повернувся, махнув ним як ломакою і з одного маху розпанахав вістрям голову рибалки. О! З нього витекло багато крові! Рожевої крові, змішаної з мозком! Вона так звільна текла у воду. Я відійшов величною ступою. Треба було мене бачити! Ха-ха! Чудовий був би з мене вбивця.

25 жовтня. Справа рибалки наробила багато галасу.

В убивстві звинувачують його небожа, який ходив з ним на риболовлю.

26 жовтня. Слідчий стверджує, що небіж винний. Усе місто також у цьому переконане. Ха-ха!

27 жовтня. Небіж досить невдало боронився. Він запевняє, що ходив до села купити хліба й сиру. Присягає, що дядька вбили, коли його на річці не було. Хто в це повірить?

28 жовтня. Небіж замало не признався до вбивства — так його заморочили. Ха-ха! Правосуддя.

15 листопада. Поважні докази проти небожа, який мав стати спадкоємцем небіжчика. На засіданні головува-тиму я.

25 січня. Смерть йому! Смерть йому! Смерть йому! Я змусив присудити його до страти. Ха-ха! Головний адвокат співав як янгол. Ха-ха! Ще один! Піду подивитися на страту!

18 березня. Звершилося. Сьогодні вранці його стратили на гільйотині. Він дуже гарно вмирав, дуже гарно! Це дало мені втіху. Яке це чарівне видовище, коли людські стинають голову! Кров лилась рікою, справжньою рікою. О, коли б я міг у ній скупатись! Яка це втіха — занури-тись у неї, змочити в ній волосся і обличчя, підвестися червоним, зовсім червоним! О, коли б хто-небудь знав! Тепер я почекаю, я можу чекати. Адже так мало треба, аби спійматись.

У рукописі було ще багато сторінок, але про жодні нові злочини там не йшлося.

Лікарі-психіатри, яких ознайомили з рукописом, стверджують, що на світі є багато нікому невідомих божевільних, таких підступних і лячних, як цей жахливий вар'ят.

СІЛЬСЬКІ СУДИ

У залі Горжевільського мирового суду повно селян: не-порушно притулившись до стін, вони чекають на початок засідання.

Серед них є росляві й невисокі, червонощокі гладупи й худі, немов вирізьблені з яблуневого стовбура. Вони поставили кошики на підлогу й мовчазно, спокійно чекають, замислившись про свої справи. Вони принесли з собою запах хліва й поту, кислого молока й гною. Під білою сте-лею дзижчать мухи. Крізь розчинені двері долітають співи півня.

Довгий стіл, укритий зеленим сукном, поставлено на підвищенні. Ліворуч, край столу сидить і пише старий, зморщений чоловік. Праворуч, випроставшись на стільці по-військовому і втупивши очі перед себе,— жандар. На голій стіні — велике дерев'яне розп'яття, де Христос, зігнутий у скорботній позі, здавалось, ніби знову зазнає своїх одвічних мук за цих дикунів, пересякких смородом скотарні.

Нарешті вступає і пан суддя. Пузатий і багровий, він заходить важкою швидкою ходою, від чого має його довга чорна судійна тога. Всівшись, він кладе головний убір на стіл й обзирає присутніх поглядом глибокої зневаги.

То провінційний знавець письменства, місцевий дотеп-ник, один із тих, хто перекладає Горація, смакує Вольте-рові віршики * й знає напам'ять Вер-Вер * і масну лірику Парні *.

Він промовляє:

— Ну, пане Потель, починайте справу.

I, всміхаючись, бурмоче:

— *Quidquid tentabam dicere versus erat* ^{1*}.

Секретар, зводячи голомшиву голову, бубонить нероз-бірливо:

¹ Що не почну говорити, звертає на вірші (лат.).

— Пані Віктуар Баскюль проти Ізідора Патюрона.

Виходить здоровезна жінка. Це провінційна пані. Сільська пані в капелюші, оздобленому стрічками, з ажуровим золотим ланцюжком на животі, з каблучками на пальцях і серижками в вухах, блискучими, як запалені свічки.

Мировий суддя ледь уклоняється їй як знайомій, в погляді його світиться усмішка; він каже:

— Пані Баскюль, викладіть вашу скаргу.

Противна сторона стоїть біля другого краю столу. Її складають три особи. Посередині молодий селянин, років двадцяти п'яти, повний як яблуко і червоний як мак. Праворуч од нього — жінка, ще молода, маленька, худа, схожа на каєнську курку; на її тонкій плесковатій голівці, піби гребінь, сидить рожевий очіпок. Очі її, круглі, здивовані й сердиті, дивляться вбік, як у свійської птиці. Зліва від парубка стоїть його батько, згорблений дід, що його зігнуте тіло зникає під накрохмаленою блузою, немов під дзвоном.

Пані Баскюль пояснює:

— Пане мировий суддя, ось уже п'ятнадцять років, як я взяла на виховання цього хлопця. Я його виховувала й любила, як мати, я робила для нього все можливе, я зробила з нього справжнього чоловіка. Він обіцяв мені, він запрягався ніколи не покидати мене й навіть дав мені такого папера, і па цей підставі я подарувала йому певеличкий маєток, мою землю в Бек-де-Мортені, що ціниться в шість тисяч франків. І от тепер ця ледащиця, нікчема, ця шмарката дівка...

Мировий суддя. Добирайте кращих слів, пані Баскюль.

Пані Баскюль. Це... це... ну, ви розумієте, закрутила йому голову, зробила з ним щось таке, я вже не знаю, що... й він оженився з цією дуркою, з цією йолопкою й збирається оддати їй у посаг моє добро, мій маєток у Бек-де-Мортені. Та ні, ні, ні! В мене є папір, ось він... Нехай тоді він поверне мені маєток. Ми склали дарчий напис у потаря на землю, а крім того, приватну угоду на дружбу. Одне одного варто. У кожного свої права, авжеж, так?

Вона простягає судді розгорнутий аркуш гербового паперу.

Ізідор Патюрон. Це неправда.

Мировий суддя. Мовчіть. Ваше слово потім. (Чує тає).

«Я, нижчепідписаний, Ізідор Патюрон, цим обіцяюся пані Баскюль, моїй благодійниці, ніколи за життя мого її не кинути й віддано служити їй.

Горжевіль, 5 серпня 1883».

Мировий суддя. Замість підпису стоїть хрест. Ви хіба неписьменний?

Ізідор. Так, неписьменний.

Суддя. А хрест ви поставили?

Ізідор. Ні, не я.

Суддя. А хто ж тоді?

Ізідор. Вона сама.

Суддя. Ви можете запрягтись, що не поставили цього хреста?

Ізідор (*скоромовкою*). Присягаюся головою моєї матері, батька, діда й бабки й богом, що чує мене, — не ставив. (*Він піднімає руку й плює вбік, щоб підсилити свою присягу*).

Мировий суддя (*сміючись*). Які ж були ваші стосунки з панею Баскюль, тут присутньою?

Ізідор. Вона зі мною ночувала. (*Сміх серед публіки*).

Суддя. Стримуйтеся у своїх висловах. Ви хочете сказати, що ваші відносини не були такі чисті, як запевняє пані Баскюль?

Патюрон-батько (*бере й собі слово*). Йому не було ще п'ятнадцяти років, і п'ятнадцяти років, пане суддя, як вона його напутила.

Суддя. Ви хочете сказати — знепутила?

Батько. Не знаю вже, як там по-вашому. Йому ще не було й п'ятнадцяти років. А вона вже чотири роки викохувала його, одгодовувала, як каплуна, так що він трохи не лускав з жиру, з вашого дозволу. А потім, як прийшов уже час, коли їй здалось, що він готовий, — вона його й напутила.

Суддя. Знепутила... І ви дозволили їй це вчинити?

Батько. Чи вона, чи інша, однаково, колись же треба!

Суддя. Тоді на що ж ви скаржитесь?

Батько. Ні на що! Сам я ні на що не скаржусь, а от він уже більш не хоче, це ж його воля. Я прошу захисту в закону.

Пані Баскюль. Ці люди клеплять на мене, пане суддя. Я зробила з нього справжнього чоловіка.

Суддя. Ще б пак.

Пані Баскюль. І він мене зрікається, кидає мене, грабує моє добро.

Ізідор. Це неправда, пане суддя. Я ще п'ять років тому, як хотів її кинути, бо вона все більш блудить, а мені це не до вподоби. Остогидла вона мені, ось що. Я й сказав їй, що йду. Тоді вона як заревіла ревма й пообіцяла мені свій маєток у Бек-де-Мортені, щоб тільки я зостався з нею ще на кілька літ, років чотири-п'ять, не більше. Ну, я й сказав: «Гаразд!» А що б ви зробили, мною будучи?

І от я пробув у неї п'ять років, день у день, година в годину. Ми поқвитались. Кожному своє. А я своє заробив!

Ізідорова жінка (вона досі не озвалася ні словом, пронизливо кричить). Та гляньте на неї, пане суддя, гляньте на оцю копицю й скажіть, хіба він свого не заробив?

Батько (потакуючи хитає головою й повторює). Йй-богу, він таки своє заробив. (Пані Баскюль сідає на лавку й плаче).

Мировий суддя (по-батьківському). Нічого не можу зробити, люба пані, нічого не можу! Ви йому подарували вашу землю в Бек-де-Мортені, закріпивши це безспірним актом. Вона належить йому і тільки йому. Він має незаперечне право робити, що хоче й оддати її в посаг жінці. А входити в питання... в такі делікатні питання... не моя справа... Я можу розглядати факти тільки з погляду закону. Нічим не можу вам допомогти.

Батько Патюрон (гордовито). То ми можемо йти додому?

Суддя. Авжеж. (Вони виходять, селяни проводжають їх приязними поглядами як людей, що виграли справу. Пані Баскюль сидить на лавці й ридає).

Мировий суддя (усміхаючись). Заспокойтесь, люба пані. Ну... ну... заспокойтесь... і... що тільки я можу вам порадити, так це знайти іншого... іншого вихованця...

Пані Баскюль (крізь сльози). Я не знайду... ні...

Суддя. Дуже шкодую, що не можу вам нікого вказати. (Вона кидає розначливий погляд на скорботного Христа, схиленого на хресті, підводиться й повільно йде, схлипуючи й загуляючи обличчя хусткою).

Мировий суддя (обертається до секретаря, глузливо). Каліпсо* не могла розважитись, коли її покинув Уліс. (Потім поважно). Оголосіть другу справу.

Секретар (мимрить). Селестен-Політ Лекашер. Прфспер-Маглюар Дьеляфе.

ШПИЛЬКА

Не назву ні краю, ані імені того чоловіка. Це сталось далеко, дуже далеко звідси, на пишному й гарячому надмор'ї. Ми йшли від рапку берегом, укритим врунами, біля синього моря, залятого сонцем. Квіття пнулося сливе коло хвиль, легких, тихих, дрімливих хвиль. Стояла спека, м'який опар був пересяклий духом масної, вогкої й живодайної землі; здавалось, ніби вдихаш невидимі в повітрі зародки.

Мені сказано, що я проти ночі знайду собі гостину в домі одного француза, котрий мешкав кінець мису в помаранчевому гаю. Хто він був? Я ще не знав. Він прибув якось уранці, перед десятьма роками, купив ґрунт, посадив виноградник, посіяв пашню; цей чоловік працював завзято, несамовито. Від місяця до місяця, від року до року він розбудовував свій маєток, запліднюючи безперестань буйну незайману землю, і збив собі невсипучою працею чималенькі статки.

А проте, казано, він працював і далі, як колись. Устаючи досвіт, він, поки не западе ніч, обходив поля і сам доглядав усе; здавалось, його опосіла невідчепна думка, мордувала пенатла хіть грошей, і її ні приспати, ані заспокоїти.

Тепер він, певне, дуже багатий.

Сонце сідало, коли я дістався його оселі. Вона справді зводилася кінець мису; серед помаранчевих дерев. Був то просторий і непоказний із себе квадратний будинок, що стояв над морем.

Коли я підступив до оселі, на ганок вийшов довгобородий чоловік. Привітавшись, я попрохав у нього притулку на ніч. Він, усміхаючись, простягнув мені руку.

— Заходьте, пане, і будьте як удома.

Зовсім невимушено, з привітністю світської людини він вів мене до одного покою, дав мені до послуг служника і лишив мене, кажучи:

— Ми пообідаємо, скоро ви зійдете вниз.

І ми справді пообідали вдвох на кружганкові, що виходив на море. Спершу я говорив про цю місцину, таку багату, таку далеку, таку недовідому. Він посміхався й одказував мені неухважно:

— Авжеж, земля тут прегарна. Але жодна земля не мила серцю далеко від батьківщини.

— Ви шкодуєте за Францією?

— Я шкодую за Парижем.

— Чому ж ви не вернетесь туди?

— О, я ще вернусь.

І так помалу ми розговорилися про французьке суспільство, бульвари і взагалі про паризькі справи. Він розпитував мене, як людина добре обізнана, називав імена, відомі всім завсідникам Водевілю.

— Хто нині сходиться в Тортоні?

— Та всі ті самі, окрім померлих.

Я уважно придивлявся до нього, бентежений невиразним спомином. Певне, я бачив десь це обличчя. Але де? Коли? Здавалось, він був зморений, дарма що міцний здоров'ям, смутний, дарма що певний себе. Густа біляста борода спадала йому на груди; вряди-годи він запускав у неї руку біля підборіддя і, стискаючи, перебирав її пальцями. Він мав невелику лисину, рясні брови й товсті вуса, що стелилися з заростом по щоках.

Позаду нас тонуло в морі сонце, запалюючи вогнястим серпанком узбережжя. Помарапчевий цвіт розливав у вечоровому повітрі гострий і чудовий пах. А він не бачив нічого, крім мене і, вступившись, нібито помічав у моїх очах, у глибу моєї душі далекий образ, знайомий улюблений тінявий пішохід від церкви Мадлени до вулиці Друо.

— Бутреля ви знаєте?

— Авжеж, знаю.

— Він дуже змінився?

— Так, геть посивів.

— А Ля Рідамі?

— Усе такий самий.

— А жінки? Розкажіть мені про жінок. Сюзану Верне ви знаєте?

— Так, вона дуже поглядшала, вона своє вже відспівала.

— О! А Софі Астье?

— Померла.

— Горопаха! А скажіть... ви знаєте...

Але тут він нараз замовкнув. Потому, раптом зблідши, провадив іншим голосом:

— Ні, я краще про це не казатиму. А то розхвилююсь.

І, ніби збираючись звернути розмову на інше, підвівся.

— Може, вернемось до хати?

— Гарзд.

Він пішов поперед мене.

Покої долішнього поверху були величезні, голі, похмурі й здавалися пустою. На столах у неладі стояли тарілки й шклянки — їх покидали там смагляві служники, що плакали безупину цією просторою оселею. На стіні висіли дві рушніці, а по кутках видніли лопати, вудлища, сухе пальмове листя і всяка всячина, що її кидають як попадає, приходячи додому, щоб у разі потреби мати напохваті, йдучи.

Мій гоститель осміхнувся.

— Це житло, або радше конура, вигнанця, — мовив він. — Але в моїй кімнаті чистіше. Ходімо туди.

Вступивши до покою, я подумав, що опинився в крамничці тандитника — скільки в ньому було химерних простацьких розмаїтих речей, що їх зберігається на незабудь. На стінах почеплено два гарних малюнки знаних малярів, крам, зброя, шпади, пістолі і на видноті — шмат білого саету, в золоті рамці взятий.

Я здивовано наблизився і помітив, що в осередді блискучого краму встроєно шпильку.

Мій гоститель поклав мені руку на плече.

— Оце єдина річ, — промовив він, усміхаючись, — на яку я тут дивлюсь, і єдина, яку я тут помічаю від десяти років. Пан Прюдом * сказав: «Ця шабля — кращий день мого життя». Я ж можу сказати: «Ця шпилька — все моє життя».

Я підшукував банальної відповіді і зрештою мовив:

— Ви постраждали через жінку?

Він перейняв мені мову:

— Скажіть краще, я страждаю, як нещасний нещасниця... Та ходімо на балкон. Мені допіру все вертілося на язиці ім'я, що його я не важився назвати, бо коли б ви одказали мені, як про Софі Астье, «померла», я сьогодні збавив би собі віку.

Ми вийшли на широкий балкон, звідки було видно дві лямовані високими сірими горами затоки — одна

правобіч, інша лівобіч. Панував смерк, коли сонце за пругом освітлює землю лише відблисками неба.

Він провадив:

— Чи Жанна де Лімур ще жива?

І його око втупилося в мене з тремтливим песпокоєм.

Я посміхнувся.

— Хай йому біс!.. та вона ще краща, ніж давніше.

— Ви знаєте її?

— Так.

Він вагався.

— Дуже близько?

— Ні.

Він узяв мене за руку.

— Розкажіть про неї.

— Таж мені нема чого розказувати; вона одна з найчарівніших паризьких жінок чи радше дівчат і доволі високо цінується. Живе вона на широку ногу, як та князівна. Та й уже.

Він промурмотів: «Я кохаю її», як сказав би: «Я вмираю», а потім нараз:

— Ах, три роки тривало моє страшне й чудовне життя з нею. П'ять чи шість разів я трохи не вбив її, вона ж трохи не виколола мені очей шпилькою, яку ви оце бачили. Ось погляньте на цю білу цятку в мене на лівому оці. Ми любилися! Як пояснити вам цю жагу? Ви не зрозумієте її.

Очевидячки, існує кохання просте, поривання навзаєм серць і двох душ, але існує напевне й кохання жорстоке, певблаганно болісне — незломне поєднання двох неподібних людей, котрі божествлять і водночас ненавидять одне одного.

Ця дівчина за три роки довела мене до руїни. Я мав чотири мільйони, вона їх з'їла спокійно й безжурно, проковтнула з тихим усміхом очей і вуст.

Ви знаєте її? Вона має щось невідпорне! Що саме? Не відаю. Можливо, її сірі очі, що їхній погляд упинається в вас, як свердло, і застрягає, мов гостряк стріли? Ні, радше її чулий, байдужий і спокусливий усміх, що, мов та машкара, не сходить їй з обличчя. Її повільна грація помалу надить вас, спливаючи, мов пахощі, від її стрункого стану, похитливого в ходьбі, бо вона не йде, а ніби лине від її гарного, трохи співучого голосу, що здається музикою, від її усмішки і жестів, завше помірних, завше

точних і п'ялких — такі вони гармонійні. Три роки я нічого не бачив на світі, окрім її! Як я страждав! Бо вона ошукувала мене з усяким! Навіщо? А так — щоб ошукувати! Коли ж дізнавався про тебе, коли я обзивав її лахудою й потіпахою, вона спокійно признавалася до всього. «Хіба нас ізвинчано?» — питала вона.

Відтоді, як я мешкаю тут, я стільки думав про неї, що зрештою зрозумів її: ця дівчина — відроджена Манон Леско *. Це Манон, котра не може кохати, не ошукуючи, це Манон, для котрої кохання, втіха і гроші становить одне.

Він помовчав кілька хвилин, відтак провадив далі:

— Коли я витратив на неї останній шеляг, вона просто сказала мені: «Бачте, мій любчику, я не можу жити повітрям. Я вас ревне кохаю, кохаю більше, ніж будь-кого, але ж треба якось давати раду. А вбозтво і я не годні вжитися разом».

Я вже казав вам, якого моторошного життя спізнав я з нею! Коли я дивився на неї, мені однаково кортіло і вбити її і поцілувати. Глядячи на неї... я відчував несамоовиту хіть розкрити обійми, стиснути й задавити її. В денцях її очей було щось підступне й невловне, аж бридило мені; і тому-то я, можливо, так і кохав її. Жіночність, відворотна і нависна Жіночність була в ній дужча, ніж в іншій дівчині. Вона була сповнена, переповнена нею, вона йшла від неї хмільним та отруйним флюїдом. Вона була Жінка більше, ніж будь-хто і будь-коли.

І знаєте, коли я виходив з нею, вона пасла всіх чоловіків такими очима, ніби поглядом віддавалася кожному з них. Це доводило мене до розпуки, але ще більше прихляло до неї. Коли ця тварюка йшла вулицею, вона вже палежала всім, попри моє і попри її власне бажання, бо таку мала натуру, хоча на око була скромна й тиха. Ви мене розумієте?

Як я мучився! В театрі, в ресторації, всюди мені здавалось, що з нею сходилися перед моїми очима. І справді, скоро я її полишав саму, інші сходилися з нею.

Дарма що я її не бачив десять літ, а кохаю її дужче, ніж будь-коли!

Ніч огорнула землю. В повітрі витав дух помаранчевих дерев.

Я промовив:

— Ви ще побачитеся з нею?

Він одказав:

— Бий його лиха година, авжеж! Я маю пипі готівкою і нерухомим майном від семисот до восьмисот тисяч франків. Коли набіжить мільйон, я все продам і поїду. Цих грошей цілком стане на рік життя з нею. — на добрий рік! А потім прощай. Кінець моему буттю!

Я запитався:

— А далі що?

— Далі? Не знаю. Всьому буде кінець! Можливо, я попрошу її взяти мене в служники.

БЕКАСИ

Ви запитуєте мене, люба подруго, чому я не повертаюсь до Парижа; ви дивуетесь і мало не сердитесь на мене. Докази, які я хочу навести, безперечно обурять вас; хіба може мисливець повертатись до Парижа під час перельоту бекасів?

Звісно, я розумію, і навіть люблю міське життя, яке проводиш у приміщенні або на вулиці; але я волію жити вільно, невибагливо, як той мисливець восени.

Мені здається, що в Парижі я ніколи не буваю на повітрі — паризькі-бо вулиці, власне, ті самі великі громадські зали, лише без стелі. Хіба можна вважати, що ти на свіжому повітрі, коли обабіч пнуться стіни, коли ноги ступають по дерев'яній чи кам'яній бруківці, а погляд скрізь обмежений будівлями й позбавлений зеленого виднокраю рівнини та лісів? Тисячі зустрічних зачіпають, штовхають вас, уклоняються вам, розмовляють з вами. А коли падає дощ і на парасольку тече вода, то цього ще не досить, щоб створити собі враження і відчуття природи.

Тут я вельми ясно і гостро сприймаю різницю між життям в приміщенні і надворі... Та поговорімо про інше...

Отже, бекаси летять. Треба вам сказати, що живу я в великому нормандському будинку, в долині, на березі річки і ходжу на полювання щодня.

Випадають дні, коли я читаю; і до того ж читаю те, чим парижанам пема коли цікавитись,— це річ поважна, глибока й цікава, її написав геніальний учений-чужоземець, який присвятив усе своє життя вивченню одного й того самого питання, слостереженню одних і тих 'саміх' явищ, що свідчать про вплив роботи наших органів на розвій розумових здібностей.

І все-таки я вам хочу розповісти про бекасів. Отже, двоє моїх приятелів, брати д'Оржемоль, і я, ми залишає-

мось тут на весь мисливський сезон, очікуючи перших приморозків. Потім, як тільки вдарять морози, ми переходимо на їхню ферму Каннето, поблизу Фекана, бо там є невеличка чарівна діброва, райський гайок, де перелітаючи сідають усі бекаси.

Ви знаєте д'Оржемолей; цих двох велетнів, цих двох первісних нормандців, цих двох самців старого й могутнього племені завойовників, яке підбило Францію, захопило і зберегло за собою Англію, розповсюдилось по всіх берегах Старого світу, всюди набудувало міст, пронеслось бурею над Сіцилією, створивши там чудове мистецтво, перемогло всіх королів, розгромило найбільш горді міста, переважило пап у всіх попівських хитруваннях, виявившись лукавішим за італійських панотців, і зачало дітей у постелях усіх країн. Д'Оржемолі суть нормандці найвищого гатунку. В них все нормандське: голос, вимова, склад розуму, біляве волосся й очі кольору морської хвилі.

Коли ми разом, ми розмовляємо на місцевій говірці, ми живемо, думаємо й поводимося по-нормандському, ми стаємо нормандськими землевласниками, навіть у більшій мірі селянами, ніж наші фермери.

Отже, два тижні ми чекали на бекасів. Щоранку старший із братів, Сімон, казав мені:

— Ти ба, зі сходу вітром потягло — на мороз. Днів за два вони прилетять.

Молодший, Гаспар, статечніший, перш ніж говорити за приморозки, очікував, коли вони вдарять.

Та ось минулого четверга він увійшов до моєї кімнати вдосвіта і радісно гукнув:

— Нарешті! Вся земля біла. Ще таких два дні, і ми вирушимо в Каннето.

І справді, через два дні ми вирушили в Каннето. Звичайно, побачивши нас, ви б пореготали. Ми пересуваємось на дивоглядному мисливському повозі, спорудженому колись з веління мого батька. «Спорудити» це єдине слово, що найбільше пристає до цього мандрівного монументу, або вірніше до землетрусу-перекотиполя. Чого там усе-рдині лиш немає: скриньки на харч, скриньки на зброю, скриньки на речі, гратчасті скриньки для собак. Усе туди може влізти, за винятком людей, які повинні стовбичити на лавках із поруччям, заввишки в чотири поверхи, і встановлених на чотирьох велетенських колесах. Залазять

туди, як прийдеться, з допомогою ніг, рук, а іноді зубів, бо там немає жодної підпійки, яка б полегшила приступ нащю споруду.

Отже, обидва д'Оржемоля і я здираємось на цю гору, одягнувшись по-лапландському. Ми маємо на собі баранячі кожухи, величезні вовняні панчохи, натягнуті зверх панталонів, а потім ще й гетри; на головах чорні хутрянні шапки і рукавички з білого хутра.

Потому, як ми вже влаштувалися, мій слуга, Жан, кидає нам трьох пінчерів — Піфа, Пафа і Мусташа. Піф належить Сімонові, Паф — Гаспарові, а Мусташ — мені. Вони подібні до трьох маленьких крокодилів, укритих шерстю. Вони подовгасті, низькі, незграбні, з лапами навиворіт, і самі вони настільки волохаті, що скидаються на парослі жовтого чагарника. Їхні чорні очі заледве визирають з-під навислих брів, а білі ікла приховані бородою. Їх ніколи не замикають у халабуди, поставлені на воза. Кожен із нас залишає свого собаку в ногах, аби від нього було тепліше.

Отже, ми поїхали, трусило нас безбожно. Був мороз, добрий мороз. Ми тіпились. О п'ятій годині ми прибули на місце: Фермер, дядечко Піко, чекав нас на порозі. Це теж яскрава особистість: невисокого зросту, але натоптаний, кремезний, дужий, як дог, хитрий, як лис, він завжди посміхався, завше задоволений і вмів на всьому робити гроші. Полювання на бекасів для нього теж велике свято.

Ферма — стара, простора будівля, вона стоїть посеред подвір'я, обсаженого яблунями й оточеного чотирма рядами буків, що цілий рік змагаються з морським вітром.

Ми входимо на кухню; там на честь нашого приїзду палахкотить добряче вогнище. Для нас застелили стіл біля самої ватри, де над яскравим полум'ям шкварчить на рожнах сита курка, стікаючи соком у глиняну миску.

Нас вітає господиня, висока мовчазна жінка, вельми поштива, заклопотана домашніми справами, цінами на збіжжя, птицю, на баранів, на биків. Це жінка, яка любить порядок, охайна і строга, і тішиться пошаною в околиці.

У глибу кухні стоїть великий стіл, до нього небавом сяде вся челядь: візники, плугарі, конюхи, наймички, пасухи, і всі ці люди їстимуть мовчки, під гострим оком своєї господині, і позиратимуть, як ми обідаєм разом із

дядечком Піко, який жартуватиме, щоб нас розважити. Потім, коли вся челядь попоїсть, пані Піко квапливо і скромно перекусить одна, на розі столу, приглядаючи за служницею.

У звичайні дні вона обідає разом зі всіма.

Спимо ми всі троє, д'Оржемолі і я, в порожнісіньким покою, зовсім пустому, що його стіни побілені вапном, там стоять лише три наших ліжка, три сідці і три мідниці.

Гаспар прокидається завжди перший і лунко сурмить у ріг гімні світанку. За півгодини всі готові, і ми рушаємо з дядечком Піко, який полює разом із нами.

Дядечко Піко надає мені перевагу перед своїми господарями. Чому? Мабуть, тому, що я не його господар. І ось ми разом з ним уступам у діброву з правого боку, поки два брати атакують її зліва. Сімон править собаками. Віп веде їх усіх трьох, зіп'ятих разом на одному смичку.

Адже ми полюємо не на бекасів, а на кролів. Ми впевнені, що бекасів треба не шукати, а знаходити. На бекаса натрапляють і вбивають його, от і вже. Коли його шукають навмисне, його ніколи не знаходять. Як приємно і розважно чути в свіжому ранковому повітрі короткий постріл, а згодом могутній покрик Гаспара, що розлягається аж до обрію:

— Бекас! Готовий!

Та я хитрий. Коли я вбиваю бекаса, я кричу: «Кріль!» І я несамовито тріумфую, коли ми добуваємо в полудне у час сніданку із тайстер здобич.

Отже, ми вступили, дядечко Піко і я, в діброву, де мертве листя сипеться з ніжним і безнастапним шарудінням, з сухим і трохи сумним шелестом. Холодно, легкий мороз щипає очі, ніс, вуха, він притрусив білим інеем верхки трави і чорну ріллю. Але під товстим баранячим кожухом розливається тепло по всьому тілі. Сонце радісно виблискує в блакитному повітрі. Чудово полювати поранком у діброві, свіжим зимовим поранком.

Нараз пропизливо-загавкав собака. Це Піф. Я знаю його тонкий голос. Згодом усе стихає. Та ось ще один гавкіт, потім ще; і Паф у свою чергу подає голос. Що робить Мусташ? А ось і він скавчить, пеначе курка, яку хтось душить! Вони сполошили кроля. Увага, дядечку Піко!

Вони віддаляються, зближаються, знову розходяться, потім знову повертаються. Ми йдемо слідком за ними по

незавбачених зигзагах, мчимо вузькими стежинами, насторожуючись, тримаючи рушниці напоготові.

Вони повертаються в бік луку, і ми повертаємось за ними. Раптом попеляста пляма, наче тінь, перетинає стежку. Я важу і стріляю. Легкий димок стелиться в голубому повітрі, і я розглядаю в траві клубок білої вовни, який ворухиться. Тоді я кричу з цілої сили: «Кролик, кролик, готовий!» І показую його трьом собакам, трьом кудлатим крокодилам, які мене поздоровляють, вихаючи хвостами, а потім подаються шукати іншого.

Дядько Піко наздогнав мене. Знову загавкав Мустап. Фермер сказав: «Можливо, це заєць, ходімо на узлісся».

Виходячи з діброви, я зауважив, що за десять ступнів від мене стоїть пастух дядечка Піко, німий Гарган, загорнутий в велику буру керею, в вовнячій шапці, і, вхнюпившись, плете панчошу, звичаєм наших пастухів. Я сказав йому, як звикле: «Боже помагай, пастуше». І він звів руку, щоб привітатись, хоча й не чув мого голосу; він уловив рух моїх вуст.

Я вже знав його п'ятнадцять років, цього пастуха. П'ятнадцять років щоосені я бачив, як він стоїть на узліссі або посеред поля, стоїть непорушно, і тільки його руки завше плетуть. Черета йде за ним, як зграя хортів, покірна кожному його позору.

Дядечко Піко стиснув мені руку.

— Ви знаєте, що пастух убив свою дружину?

Я остовпів:

— Гарган? Глухонімий?

— Так, минулої зими його судили в Руані. Я вам розповім про це.

І він потягнув мене в кущі, бо пастух умів розпізнавати слова на вустах господаря, так, ніби чув їх. Він розумів тільки його, при ньому він не був глухий; і господар теж, як ворожбит, розумів жестикуляцію німого, всі рухи його пальців, вираз обличчя і блиск його очей.

Ось ця проста історія із похмурої хроніки подій, що відбуваються іноді десь посеред поля!

Гарган був син мергельника — одного із тих людей, які працюють у каменярнях, видобуваючи мергель, м'який, білий, крухий камінь, що ним удобрюють землю. Він прийшов на цей світ глухонімим і з малства пас корів вздовж придорожніх ровів.

⁹⁴ Відтак його взяв до себе батько дядечка Піко, і він став

пастухом па фермі. Це був знаменитий пастух, вірний, чесний, та ще й костоправ-самоучка. Коли, своєю чергою, господарем ферми став дядечко Піко, Гаргану минуло тридцять років, хоча і виглядав він на цілих сорок. Він був високий, худий, з бородою біблійного патріарха.

І саме десь тоді померла дуже бідна місцева селянка на ймення Мартель, залишивши п'ятнадцятилітню дівчинку, яку прозвали Крапелькою через її безмірну пристрасть до горілки.

Піко взяв до себе цю бідолаху, доручаючи їй дрібні роботи, і платив їй за працю лише харчами.

Вона спала в клуні, в хліві або в стайні, на соломі чи па гною, де лише трапиться, бо такій голоті постелі не відводять.

Вона спала, безперечно, де завгодно і з ким завгодно — то з візником, то з конюхом. Але так склалося, що незабаром вона зійшлася з глухим, і зійшлася надовго. Як знюхалось цих двоє голодранців? Як вони порозумілися? Чи знав він жінку до цієї комірної шльондри, коли він ніколи ні з ким не перекинувся і словом? Чи сама вона знайшла його, ця Єва з купи гною, в його пересувній халупі чи спокусила його деінде, може, на убіччі дороги? Не знати. Попросто одної днини дізнались, що вони живуть поспільно як чоловік і жінка. Нікого це не здивувало. Піко навіть уважав, що цей зв'язок цілком природний.

Та ось про шлюб без божого благословення довідався священник і дуже розгнівався. Він докоряв пані Піко, покликаючи до її сумління, загрожував їй небесними карами. Що можна було вдіяти? Питання розв'язувалось дуже просто. Їх обвінчали в церкві і розписали в мерії. В них обидвох нічого не було: у нього і пари цілих штанів, у неї жодної спідничини без латки. Отож ніщо не заважало задовольнити вимоги закону й релігії. Їх поєднали в мера і священника десь за годину і вирішили, що все склалося якнайкраще.

Але невдовзі в околиці не було іншої забави (вибачайте на слові!), як наставляти роги бідному Гарганові. Доки він не був жонатий, ніхто і не думав спати з Крапелькою, а тепер кожний очікував, коли настане його черга, хоча б для жарту. За плечима чоловіка побували в неї геть-чисто всі, варто їй було показати келишок горілки. Поголос про неї рознісся по всій околиці, так що навіть пани із Годервіля приїздили заради цікавості.

За якусь там півлітру Крапелька влаштувала їм цілий спектакль із ким завгодно і в будь-якому рівчаку або під плотом, і то на відстані якихось сто кроків від місця дії виднів непорушний силует Гаргана, який плів папчохоу біля своєї мекетливої отари. У всіх місцевих кав'ярнях реготали, аж боки рвали, вечорами біля вогню тільки про те і мовилося, а коли стрічалися на вулицях, питали один одного: «А ти поставив Крапельці крапельку?» Всі знали, що це означає.

Пастух, здавалося, нічого не бачив. Та одного разу Пуаро, хлопець із Сасвіля, знаком покликав жінку Гаргана з-за копиці сіна, показавши їй повну пляшку. Вона зрозуміла і, сміючись, кинулася до нього. Але як тільки вони почали свою злочинну справу, пастух звалився на них неначе з хмари. Пуаро втік, плутаючись у розпущених штанах, а німий зі звірчачим гарчанням ви'явся жінці в горло.

Збіглися люди, які працювали в полі. Та було запізно; в неї почорнів язик, очі вилізли з орбіт, носом текла кров. Вона була мертва.

Пастух став перед руанським судом. Але так як він був німий, Піко присилювали перекладати. Подробиці справи забавляли публіку немало. Але у фермера було лиш одне на думці: домогтися виправдання свого пастуха, і він спритно взявся до діла.

Спочатку він розповів усю історію глухого і обставини, за яких той одружився; відтак, коли дійшов до злочину, сам почав допитувати вбивцю.

Весь суд сидів мовчки.

Піко повільно правив далі:

— Ти знав, що вона тебе обдурює?

І одночасно повторив запитання очима. Той заперечливо похитав головою.

— Ти лежав на оборозі, коли побачив це все?

І він зробив жест людини, яка бачить щось огидне.

Тоді фермер, наслідуючи жести мера, який поєднує громадянським шлюбом, і священика, який поєднує в ім'я всевишнього, спитав у свого наймита, чи тому він убив дружину, що вона була поєднана з ним перед людьми і перед небом.

Пастух кивнув головою.

«Піко сказав йому:

— Тож покажи нам, як усе це сталося.

Тоді глухий заграв цілу пантоміму. Він показав, як він спав у копиці і як прокинувся, відчувши, що солома рухається, як тихенько зиркнув у діл і побачив, що там діялось.

Він підвівся між двома жандарями і несподівано показав мімікою всі непристойні рухи злочинної пари, яка клубилася перед очима.

Громовий регіт, прокотившись залою, нараз урвався, бо пастух, глипаючи безумними очима, рухаючи щелепою і довгою бородою так, немовби когось кусаючи, випростав руки, схилив голову і взявся повторювати жахливі рухи вбивці, якпй душить живу істоту.

Він дико гарчав у цьому нападі люті, наче все ще душив її, отож-бо жандарям довелося схопити його і посадити силоміць на місце, щоб він трохи втихомирився.

Корч жаху пронісся залою. Тоді дядечко Піко, поклавши руку на плече свого судді, мовив просто:

— У цієї людини є честь.

Пастуха було виправдано.

Щодо мене, дорогенька, то я слухав з великим хвилюванням кінець цієї історії, яку я розповів вам, зберігши брутальні слова, щоб нічого не міняти в розповіді фермера, коли ж тут посеред лісу вдарив постріл рушниці і могутній голос Гаспара прогримів у повітрі, неначе гарматний випал:

— Бекас! Готовий!

Ось як я збавляю час, полюючи на бекасів, тоді як ви теж вирушаєте до Булонського лісу дивитись на перші зимові туалети.

У ВАГОНІ

Сонце ховалося за великим гірським пасмом, за пайвищою верховиною Дом; тіні від гір простяглися по глибокій долині Руайя.

Дехто проходився по парку, коло альтанки для музик; інші сиділи ще на місці, гуртами, хоч вечір був свіжий.

В одному з таких гуртків точилася жвава розмова, бо заводилося на вельми важливе питання, що дуже непокоїло мадам де Саркань, мадам Волясель та де Брідуа.

За кілька день мали розпочатися вакації, й справа полягала в тому, щоб привезти додому їхніх синів, вихованців у езуїтів та домініканів.

Ці дами не мали жодної охоти мандрувати самі за своїм нащадком, а нікого зовсім не могли знайти, щоб доручити йому цю дражливу справу. Надходив кінець липня*. Париж спустів. Вони шукали й не знаходили людини, на яку можна було б звіритись.

Справа ускладнювалася ще тим, що кілька день тому в вагоні трапилася неприємна з боку морального подія. І наші дами були переконані, що всі повії з столиці так і жили в скорому потягові, між Оверньою та Ліонським вокзалом.

Та звістка з *Жіль-Бласа*, як казала мадам де Брідуа, свідчила насамперед про те, що в Віші, в Мон-д'Ор та в Бурбулі скупчилися всі повії, відомі й невідомі. Щоб туди заспіти, повинні були прибувати в вагоні; верталися, запевне, знову-таки в вагонах; musiли навіть вертатися безперестанку, щоб бути на місці щодня. Це було просто якесь безнастанне прибуття та відбуття грішних істот по отій клятій колії! Дами журилися, чому для непевних жінок немає заборони заходити до вокзалу.

До того Роже де Саркань мав п'ятнадцять літ, Гонтранові де Волясель було тринадцять років, а Роланові де Брідуа одинадцять. Що тут його робити? Не могли ж

вони справді наражати своїх любих дітей на зношини з такими тваринами! Чого тільки могли вони наслухатись, що побачити, чому навчитись, перебувши день цілий чи й піч у купе в вагоні, де була одна або й дві з отих нетіпах, а при них теж один-два, може, приятелі!

Становище здавалося безнадійним; аж тут надійшла мадам де Мартенсек. Зупинилася, щоб привітати своїх приятельок, а вони розказали їй про свою печаль.

— Та справа дуже проста! — скрикнула та. — Я вам позичу абата. Зможу якнайкраще обійтись без нього сорок вісім годин. З Родольфовою наукою за такий малий час нічого не станеться. Абат поїде за вашими дітьми й привезе їх до вас.

Отже, стали на тому, що абат Лекюїр, молодий та вельми вчений піп, Родольфів де Мартенсеків учитель, поїде на тім тижні до Парижа за хлопцями.

Так абат і виїхав у п'ятницю. В неділю рано був він на Ліонському вокзалі з усіма трьома ввірителями. Мали сісти на швидкий, що відходив о восьмій годині, потяг, на новий швидкий потяг прямого сполучення. Почав він ходити днів кілька тому, бо цього вимагали всі ті, що купалися в Оверні.

Абат походжав по пероні, а за ним слідом учні, як квочка з курчатами, розшукуючи порожнього приміщення в вагоні, або такого, де б містилися люди поважні, бо з голови у нього не виходили ті безконечні накази, що їх надавали йому мадам де Саркань, мадам де Волясель та мадам де Брідуа.

Але раптом побачив на дверях у вагоні старого пана та стару сиву панію. Вони балакали ще з однією дамою, яка була в вагоні, всередині.

Старий був офіцер Почесного легіону, і всі вони мали якнайпризвоїтіший вигляд.

«Отут моє місце!» — подумав собі абат.

Він справив у вагон учнів і сам поліз за ними.

Стара пані говорила:

— Над усе шануй своє здоров'я, дитино моя.

А молода відказала:

— Аякже, мамо! Не бійся нічого.

— Зараз поклич лікаря, як тільки стане тобі недобре.

— Якже, якже, мамо!

— Ну, бувай здорова, дочко.

— Ідіть здорові, мамо.

Довго тривали поцілунки. Потім служник зачинив двері, й потяг рушив у дорогу.

Вони були самі. Абат, радий та веселий, хвалив себе за спритність. Розпочав балачку зі звіреними на нього хлопчиками. В день від'їзду вмовилися, що мадам де Мартенсек дозволить йому протягом вакацій бути за репетитора у всіх трьох хлопців, і він хотів трохи дізнати розвиток та вдачу нових своїх вихованців.

Роже де Саркань, найбільший з-поміж них, був з тих рослявих учнів, що погналися вгору занадто скоро, худих та блідих, у яких частини тіла немовби ще не позросталися до купи як слід. Говорив спроквола, вигляд мав простакуватий.

Зате Гонтран де Волясель був зовсім маленький на зріст, кременний, хитрий, понурий, недобрий, лукавий. Він завжди зо всіх насміхався, балакав як дорослий, вживав виразів з подвійним змістом, викликаючи неспокій у батьків. Найменший літами Ролап де Брідуа не мав подобно ні до чого особливих здібностей. Була це маленька, добра тваринка. Скидався на свого тата.

Абат попередив їх, що вони будуть під його опікою цих два літніх місяці. І він проказав їм чутливу казання про їхні обов'язки до його персони, про те, в якій спосіб він їх учить, про методи, якими користуватиметься.

Був то абат щирої, простої душі, трохи фразер, що дуже кохався в системі.

Сусідка їхня важко зітхнула, тим перебивши йому мову. Абат повернув до неї голову. Сиділа в своєму куточку, з непорушним поглядом, трохи бліда на виду. Абат зпову звернувся до учнів.

Потяг котився хутко-хутко, пробігав поля, ліси, попід мостами, понад мостами, трясучи та підкидаючи на всі боки наших мандрівців, що сиділи рядком у замкненому вагоні.

Тепер Гонтран де Волясель розпитував абата Лекюїра про Руайя, про те, як вони там бавитимуться, чи є там річка? Чи можна ловити рибу? Чи матиме він коня, як торік, і таке інше.

Молода жінка раптом немовби скрикнула, ойкнула з болю й зразу прицишкла.

Заклопотаний піп запитав її:

— Ви кепсько себе почуваете, мадам?

Вона відказала:

— Ні, ні, пане абате, це нічого, так, маленький біль, це нічого. Я трохи хвора оце вже кілька часу, і рух потягу мене стомлює.

І справді, вона аж посиніла на виду.

Абат наполягав:

— Може, я, мадам, міг би чим вам допомогти?

— О ні, не треба нічого, пане абате. Спасибі вам.

Абат знову розпочав балачку з учнями, готуючи їх до своєї науки та до своїх розпорядків.

Години минали. Потяг час од часу зупинявся, знову рушав. Молода жінка тепер неначе дрімала. Сиділа тихо, приткнувшись у куточку. Хоч уже з півдня звернуло, вона ще нічого не їла. Абат думав: «Ця особа, певне, дуже хвора».

За дві яких години мали вже стати в Клермон-Феррані, коли тут мандрівниця раптом почала стогнати.

Вона сливе зсунулася з лавки, сперлася на руки; очі її дико блукали, обличчя викривилося, і весь час приказувала: «Ой боже ж мій, боже мій!»

Абат кинувся до неї.

— Пані... пані... пані, що вам таке?

Вона пролепетала:

— Я... я, здається... здається, я маю обродитися...

І зараз почала страшенно кричати. Кричала довгим, несамовитим криком, аж здавалося, що горлянка її увіртеться, криком пронизуватим, жакливим, зловісним. Вчувалося в ньому, як спадає з сили її душа, якої тяжкої муки заживає тіло.

Бідний абат стояв ні в сих, ні в тих перед нею, не знав, що діяти, що сказати, до чого братись; мурмотів тільки:

— Боже мій, коли б я був знав... боже мій, коли б я був знав!

Сам був червоний, біліли тільки білки в очах. А три його вихованці поглядали з подивом та чудувалися з жінки, що лежала та кричала.

Раптом вона звинулася, піднявши руки над головою, живіт її сколихнувся чудно, по всьому тілу пройшли конвульсії.

Абат подумав, що жінка от-от умре, перед його очима, без допомоги, без догляду, — і все з його вини.

Тоді промовив рішучим голосом:

— Я вам допоможу, мадам. Я не знаю... але я допоможу вам, як зумію. Я повинен стати на допомогу кожному твоєму створінню, що страждає.

Потім, звернувшись до трьох увірителів, крикнув:

— Чуєте! Попросуйте голови у вікна. І коли котрий обернеться, перепише мені тисячу рядків з Віргілія!

Він сам поспускав троє вікон, умістив туди три голови, завісив поза потилицями блакитну запону й знову наказав:

— Коли ви хоч поворухнетесь, то не матимете прогулянок протягом усіх вакацій. Запам'ятайте добре, що я ніколи не дарую, я такий!

І він звернувся до молодої жінки, засукуючи рукава в сутані.

Вона все стогнала, а іноді вищала. Абат, з червоним як жар обличчям, упадав коло неї, підбадьорював, розважав, а разом з тим безперестанку подивлявся на трьох певігдасів, що потайки скося поглядали, хутко відводячи очі, на таємничі заходи нового свого вихователя.

— Пане де Волясель, ви перепишете мені двадцять разів дієслово «сваволити»! — кричав він.

— Ви, пане де Брідуа, не матимете десерту цілий місяць!

Аж тут притихло безнастанне жіноче скигління й щось, зараз сливе після того, кумедно, стиха чи то загавкало, чи занявчало. Всі три ученицькі голови на цей звук враз повернулися. Були вони переконані, що то скавчить новонароджений цуцик.

Абат держав на руках маленьку, зовсім голу дитинку. Дивився на неї заблуканими, переляканими очима. Немов радів і немов до розпачу доходив, ладен був сміятися і плакати разом. Достоту як божевільний, так змінювався в нього раптом вираз очей, ворушилися губи, щоки.

Він оповістив своїм учням, мовби яку велику новину:

— Це хлопець!

Після того зараз додав:

— Пане де Саркань, подайте мені пляшку з водою. Вона в сітці. Так. Одкоркуйте. Дуже добре. Налийте мені кілька краплин на руку, кілька краплин, не більше. Чудово.

Змочивши водою чоло маленькому створінню, що носив па руках, проголосив:

— Хрещу тебе в ім'я батька, сина й духа святого. Амінь.

Потяг підходив до Клермонського вокзалу.

За дверима з'явилася постать мадам де Брідуа. Тоді абат, зовсім очамрівши, простяг до неї кволу людську істоту, що тільки-но прийняв її на руки.

— З цією панією лучилася оце маленька пригода в дорозі, — пролепетав він. Мав такий вигляд, ніби знайшов дитину десь у канаві, і з мокрим від поту волоссям, з пересуненими на бік брижами, в закаляній одежі, він в одно говорив:

— Вони нічого не бачили, нічого зовсім; я за це відповідаю. Вони всі дивилися в вікно. Я за це відповідаю, — вони нічого зовсім не бачили.

І от він зійшов із вагону з чотирма, а не з трьома вже хлопцями, хоч і їздив за трьома тільки, тимчасом як мадам де Брідуа, де Саркань та де Волясель, як жар жаріли, зглядаючись на нього. Очі у них блукали, на слово не могли здобутися.

Ввечері всі три сім'ї обідали вкупі, святкуючи приїзд учнів. Мовчали всі одначе. Батьки, матірки, самі діти навіть були якісь ніби заклопотані.

Раптом молодший з хлопців, Ролан де Брідуа, запитав:

— Скажи, мамо, де це абат знайшов того маленького хлопчика?

Мати відказала, викручуючись:

— Обідай там та дай мені спокій зі своїми запитаннями.

Хлопець помовчав кілька хвилин, а тоді почав знову:

— Там не було нікого, тільки та жінка, що в неї болів живіт. Мабуть, абат вміє показувати штуки, так як той Роберт Гуден *, що з-під килима добуває шкляний келих з рибками.

— Кажу тобі, мовчи. То бог милосердний подав його.

— Куди ж його бог милосердний поклав? Я нічого не бачив. Може, подав крізь вікно? Скажи!

Мадам де Брідуа не стерпіла.

— Чи замовкнеш ти нарешті! Він з'явився під капустою, як і кожна дитина. Ти й сам добре знаєш.

— Але ж у вагоні не було капусти?

Тоді Гонтран де Волясель, що до того хитро слухав розмову, осміхнувся й промовив:

— Та була капуста, але бачив її сам тільки абат.

СА-ІРА

Я вийшов у Барвілі єдине через те, що вчитав у подорожнику (не пам'ятаю в якому): «Чудовий музей, два Рубенси, один Тенірс * один Рібейра *».

Отже, я подумав: «Треба поглянути на це. Пообідаю в Європейському готелі, кожен подорожний має його за найкращий, та й наступного дня помандрую далі».

Музей був зачинений: його відчиняли лише на вимогу мандрівців; отже, його відкрили на моє прохання, і я сподобився побачити якусь базгранину, химерою доглядача музею приписану найславетнішим майстрам малювання.

Потім я zostався там сам-один на довгій вулиці незнайомого містечка, збудованого серед безкрайої рівнини, і зовсім не знав, що маю робити; швиденько пройшов через всю цю а р т е р і ю, оглянув декілька мізерних крамничок; а далі — була лише четверта година — мене опанувала та туга, що може звести з розуму хоч і найенергійнішу людину.

Що робити? Господи, боже мій, що ж робити? Я згоден був заплатити п'ятсот франків будь-кому, хто б вигадав для мене якусь розвагу. Серед цих міркувань мені закортіло раптом викурити добру сигару, і я пішов відшукувати тютюнову крамницю. Я швидко її угледів по червоному ліхтареві і ввійшов. Господиня магазину розклала переді мною до вибору чимало коробок; заклопотаний розгляданням сигар, що були надто вже погані, я випадково поглянув на продавницю.

Це була жінка щось коло сорока п'яти років, сильна й посивіла. Її опасисте, статечне лице видалося мені знайомим. Проте я цієї жінки не знав! Ні, папевно-таки я не знав її! Та чи не зустрічалися ми з нею колись? Так, можлива річ. Моїм очам знайоме, здавна знайоме це обличчя, що зараз, звичайно, змінилося і не в міру обрешкло.

Я звертаюсь до неї:

— Вибачте, пані, що так пильно приглядаюся до вас, але, здається мені, ми зустрічалися з вами колись.

Вона, зашарівшись, відповіла:

— Дивно... Але й мені також.

Я скрикнув:

— А! Са-Іра.

Перелякана цим словом, вона в комічному розпачі піднесла руки вгору й замурмотіла:

— О, о! Щоб ще хто не почув!..

А тоді раптом і собі скрикнула:

— От так штука, та це ти, Жорже?

І зразу ж оглянулася з острахом, чи не почув хтось. Та ми були самі, віч-на-віч.

— Са-Іра! Дивно, як це я зміг упізнати Са-Іру, вбогу, худеньку, бідолашну Са-Іру, в оцій спокійній та огрядній продавниці в державному магазині?

Са-Іра! Скільки спогадів відживило зненацька це ім'я: Бужіваль, Жабник, Шату, ресторан Фурнеза, довгі дні мандрювання на човні уздовж берегів; десяток років мого життя, пережитих у цьому куточку, в цьому чарівному куточку на річці.

Наше товариство складалося щось із дванадцяти гультяїв. Притулок мали ми в Шату, у Галупуа, де ледарювали, завсігди напівголі й напів'яні. Вдача сучасних веслярів-аматорів зовсім змінилася. Тепер це все панички з моноклями.

До нашого товариства належали й аматори річкового спорту, було їх коло двадцяти, постійних чи випадкових. Однієї неділі ми мали лише чотирьох, другої — увесь повний склад. Деякі були, так би мовити, осілі, інші приходили, коли не траплялося їм чогось кращого. П'ятеро чи шестеро з них жили коштом нашої кавалірської комуни, серед них і Са-Іра.

Це була вбога, худа дівчина, до того ще й кульгала. Через це своєю ходюю нагадувала коника. Вона була соромлива, незграбна, все не до ладу в неї виходило, за що б не взялася. Вона боязко тулилася до того з нас, хто був найплохіший, наймізерніший, найбідніший, і той утримував її день або місяць — як на свої кошти. Яким чином опинилася вона серед нас, ніхто не пам'ятав. Чи хто з нас зустрів її на бенкеті веслярів, та й привіз на одну з цих оргій, що ми частенько впоряджали? Чи ми запросили її на сніданок, побачивши, як вона сидить самотня при ма-

ленькому столикові в кутку? Жоден із нас не міг пригадати докладно; але вона стала постійним членом нашої банди.

Ми охрестили її іменем Са-Іра *, бо вона вічно нарікала на свою недолю та на гірке життя. Щонеділі ми запитували в неї:

— Ну як, Са-Іро, тобі ведеться?

Вона завжди відповідала:

— Так собі, не дуже, але маю надію, що з часом усе буде гаразд!

Яким чином оте бідолашне, незграбне й недоладне створіння взялось до ремесла, що вимагає якнайбільше грації, спритності, дотепу й краси? Таємниця. Зрештою в Парижі чимало гулящих дівчат, таких вродливих, що не до смаку й жандармові.

Що робила вона решту шість днів на тижні? Скільки разів вона казала нам, що працює. Але де? Ми не цікавилися тим, байдужі до її інтимного життя.

Далі я помалу згубив її з очей. Наше товариство потроху розпалося, поступаючись перед новим поколінням, у спадщину якому ми залишили також і Са-Іру. Я довідався про це в ресторані Фурнеза, куди заходив часом поспідати.

Наші наступники не знали, через що ми так її охрестили, та й зміркували, що це, мабуть, східне ім'я, й почали називати її Заїрою, далі вони теж залишили свої човни та кількох дам-спортсменок наступному поколінню (покоління, звичайно, живе на воді три роки, потім кидає Сену, щоб узятися до врядування, медицини або політики).

Заїра тоді зробилася Зарою, а далі Зара перетворилася на Сару. Її почали вважати за єврейку.

Останні, оті в моноклях, називали її вже просто «жидівкою».

Потім вона зникла.

І ось я її знову зустрічаю в Барвілі, як продавачку тютюнових виробів.

Я запитав:

— Ну, як ведеться зараз?

Вона відповіла:

— Трохи покращало.

Мені раптом забаглося довідатись про життя цієї жінки. Колись у мене й гадки про це не було; але нині я був заінтригований, щось кортіло мені, якась надзвичайна цікавість. Я запитав:

— Як же тобі так пощастило?

— Сама не знаю. Це сталося тоді, коли я найменше сподівалася.

— Чи не в Шату це трапилось?

— О ні!

— Та де ж?

— У Парижі, в готелі, де я жила.

— Ага, ти працювала в Парижі?

— Так, у пані Равле.

— Хто це пані Равле?

— Ти не знаєш пані Равле? О!

— Не знаю.

— Модистка, відома модистка, на вулиці Ріволі.

І тут вона розпочала докладно змальовувати своє колишнє існування, безліч таємниць паризького життя: хатні звичаї модної майстерні, животіння швачок, їхні пригоди, їхні мрії; цілу історію серця робітниці, цього тротуарного шуліки, що полює на вулицях: ранком — коли йде до магазину, вдень — гуляючи простоволосою після обіду, ввечері — вертаючись додому.

Рада, що трапилась нагода поговорити про минуле, вона охоче розповідала:

— Коли б ти знав, які серед них є пройди... але як уміють удавати недоторканих! Ми щодня оповідали одна одній свої пригоди. Не можеш уявити собі, як ми глузували з вас, чоловіків!

Сама я змахляла вперше з парасолькою. В мене була стара, альпагава парасолька, така, що просто сором. Яюсь приходжу я з-під дощу та згортаю її, коли цибата Луїза каже мені: «Як це ти зважуєшся носити отаке дрантя?»

«Але ж нема в мене іншої, та й купити зараз нема за що».

У мене завсігди не було за що!

Вона відказує: «Ти йди вибери собі в церкві Мадлени».

Я здивувалася. А вона знову: «Адже всі ми здобуваємо їх там; їх там скільки завгодно».

І вона з'ясувала мені все. Справа була надзвичайно проста.

Отже, ми з Ірмою вирядилися до церкви Мадлени. Відшукали ключаря й кажемо йому, що на тому тижні забули тут парасольку. Тоді він питає нас, яка в неї ручка; я й оспівдила, що ручка прикрашена кулею. Він вводить нас

до кімнати, де стоїть штук п'ятдесят забутих парасольок; ми перебираємо їх усі, та моєї не знаходимо; проте я нагледіла чудову, прегарну парасольку з ручкою різьбленої слонової кістки. По двох-трьох дня за нею пішла Луїза. Вона описує її не бачачи, і їй віддають парасольку, не вагаючись.

Звичайно, для таких фортелів ми вбиралися вельми опатно.

Сміючися, вона погрюкувала віком на шарнірах од великої скриньки з тютюном.

І далі:

— О, чимало вигадували ми всяких фортелів, та ще яких смішних! Слухай-но, пас було п'ятеро в майстерні, чотири звичайні, а одна дуже гарна, Ірма, красуня Ірма. Вона була напрочуд елегантна й мала коханця, члена державної ради. Це не заважало їй, проте, стрибати в гречку. Яюсь узимі вона каже нам: «Знаєте, яку штуку вигадала я для вас?»

І вона розповіла нам свій задум.

Треба тобі знати,— Ірма була так гарно збудована, що всі чоловіки шаліли за нею; стан і стегна такі, що вони аж слину пускали. Отже, вона завзялася здобути для кожної з нас по сто ф'ранків на купівлю перснів та й вигадала такого от фортеля.

Ти знаєш, я дуже бідувала тоді, інші також; ми діставали в майстерні лише по сто ф'ранків на місяць, та й уже. Доводилося яюсь собі давати раду. Звичайно, кожна з нас мала двох, а то й трьох постійних коханців, і вони децю нам давали, але небагато. На пообідніх прогулянках щастило іноді принадити якого панка, що приходив і наступного дня; подуриш його з півмісяця та й відпускаєш. Але й ці не приносили багато. Години ж у Шату були більше для втіхи. О, коли б ти знав усі наші қаверзи, справді, можна було вмерти зо сміху! Отже, коли Ірма запропонувала нам заробити по сто ф'ранків, ми всі запалилися. Це дуже огидне те, що я зараз тобі розповідатиму, та що ж ми мали робити? Ти знаєш життя, та й потім, хто провів у Шату чотири роки...

От вона й каже нам: «Ми маємо піддерти на балу в Опері найкращих паризьких кавалерів, найелегантських і найзаможніших. Я їх знаю».

Спочатку ми не йняли цьому віри; бо ці чоловіки створені не для швачок; для Ірми — інша річ, та не для нас,

ні! О, в неї був шик, у цієї Ірми! Знавш, ми частенько говорили поміж себе в майстерні, що коли б імператор побачив її, то неодмінно б одружився з нею.

Того дня вона звеліла нам вирядитися найкраще й сказала: «На бал ви не підете, кожна з вас чекатиме в фіякрі, на суміжних вулицях. Прийде добродій і сяде до вас у карету. Тільки-но він всунеться, обійміть його якнайпалкіше; потім зразу залементуйте, щоб удати, ніби ви помилися та чекали когось іншого. Голубочка закортить зайняти чуже місце, і він неодмінно захочє зостатися; ви почнете пручатися, вдасте, ніби виганяєте його... а потім... поїдете з ним вечеряти... І тоді йому доведеться брязнути капшуком, утішаючи вас».

Ти все ще не второпав, справді? Ну, то послухай, що вигадала ця шельма.

Вона розсадила нас чотирьох по чотирьох ресорних, дуже пристойних каретах і розмістила на вулицях, обіч Опері. Вона знала на ймення всіх найвидатніших людей Парижа, бо господиня нашої майстерні обслуговувала їхніх жінок, отож-бо вона вибрала спершу одного кавалера й почала інтригувати його. Чого тільки вона не наточила йому, бо до того була й дуже дотепша. Коли ж спостерегла, що він уже добре розпалився, вона скинула свою машкару, і він був зловдений, мовби тенетами. Він зараз же схотів забрати її, та вона призначила йому побачення, через півгодини, в кареті коло двадцятого номера на вулиці Тібету. В цій кареті якраз була я. Я була добре закутана, ще й з вуалькою на лиці. Коли раптом якийсь пан просунув голову в дверці й питає: «Це ви?» Відповідаю пошепки: «Так, це я, ввіходьте швидше». Він заходить, я стискую його в обіймах і цілую, так цілую, що в нього дух зайвся; далі кажу:

«О, яка ж я щаслива. Яка я щаслива!»

Далі нагло скрикую: «Та це ж не ти! О боже ж мій! О мій боже!»

І заливаюся дрібними сльозами.

Можеш уявити собі, який він був збентежений! Спершу він пробував заспокоїти мене; просив вибачити, запевняв, що й сам помилився!

А я все плакала, тільки не так сильно, і тяжко зітхала. Тоді він почав говорити мені ніжні речі. Це був надзвичайно вихований пан, а крім того його вже бавило, що я помалу перестаю плакати.

Коротко кажучи, він запропонував мені повечеряти разом. Я зрікалася; я намагалася вискочити з карети; він охопив мій стап і почав цілувати так само, як я його, коли він увійшов.

Ну, а потім... потім ми... вечеряли... він дав мені... от, вгадай скільки... він дав мені п'ятсот ф'ранків. Бач, є ще на світі щедрі люди!

Врешті нам усім поталанило. Найменше одержала Луїза, двісті ф'ранків. Але ж, знаєш, правду кажучи, вона вже занадто худа, ця Луїза.

Жінка охоче викладала мені, один по одному, всі свої спогади, що з давніх-давен скупчилися в замкнутому тепер серці статечної продавачки тютюну. Все, і мізерне, і смішне, однаково зворушувало її душу. Вона жалкувала за гучним та циганським життям паризьких пішоходів, за тим життям, де були злидні та продажні пестощі, веселощі та лихо, підступи, а часами й щира любов.

Я запитав:

— Але як же дістала собі тютюнову крампицю?

Вона посміхнулася:

— О, це ціла історія! Уяви собі, що в готелі, де я жила, двері в двері зо мною мешкав студент-правник; знаєш, один із тих студентів, що нічого не роблять. Цей з вечора до ранку не виходив із кав'ярні і так любив більярд, я ще ніколи не бачила такого аматора.

Коли я бувала сама, ми з ним коротали вечори. Це од нього я маю Роже.

— Хто це — Роже?

— Мій син.

— А!

Він виплачував мені маленьку пенсію на виховання дитини, та нічого більшого від нього я й не жадала, бо такий ледащо мені ніколи ще не траплявся. На десятому році вій усе ще не складав першого іспиту. Коли його родина побачила, що нічого путнього з нього не вийде, вони забрали його до себе, на провінцію. Але ми листувалися з ним із приводу дитини. А потім, уяви собі, на останніх виборах, два роки тому, його обрано депутатом тієї округи. Далі він навіть виступав у палаті. Справді, як то кажуть, на безлюдді і з Хоми пан... Отже, я звернулася до нього, і він зразу ж дістав мені, як дочці засланця, оцю тютюпо-

ву крамницю... Та й справді, мого батька було заслано, але мені ніколи не поверталось на думку, що це може колись на щось здатися.

Отже... А ось і Роже!

Увійшов високий юнак, доброзвичайний, статечний, фатуватий.

Поцілував материне чоло, вона відрекомендувала:

— Ось, пане, мій син, начальник відділу в ратуші... Знаєте, в майбутньому — це супрефект.

Я палежно вклонився урядовцеві та й пішов до свого готелю, попереду стиснувши з повагою руку Са-ґри.

СЮРПРИЗ

На пароплаві повно було люду. Мешканки Гавра мали зробити подорож до Трувілю. Все віщувало, що переїзд буде дуже гарний.

Одв'язано причалки. Востаннє свиснув свищик на знак від'їзду, і в ту ж хвилину судно здригнулось усім корпусом, а вздовж облавків, чути стало, зашуміла збурена вода.

Колеса крутнулися кілька раз, зупинилися, знову почали помаленьку ворухитися. Капітан, стоячи на містку, крикнув у рупор, що проходив углиб пароплаву, до машини: «Рушай!» — і колеса почали швидко розбивати морську поверхню.

Ми пропливли вповдовж надбережжя, вкритого людьми. Ті, що були на пароплаві, вимахували хусточками, немов справді від'їжджали десь до Америки. Так само поводитися й їхні приятелі, що залишалися на місці.

Липнєве сонце ясно світило на рожеві парасольки, на ясні вбрання, на веселі обличчя, на тихий, непорушний майже океан.

Випливши з порту, маленьке суденце крутнулося на місці, справляючись гострим своїм носом на далекий, ледве помітний за ранішнім густим туманом берег. Ліворуч од нас розкинула широко, на двадцять кілометрів, гирло своє Сена. То сям, то там великі буї визначали піскуваті мілини. Здалека видно було каламутну, прісну воду, що, не зміщуючися з солоною морською водою, мережила великі жовті стрічки по безкрай, зеленій, чистій скатерті широкого моря.

Ступивши на судно, я починаю враз відчувати потребу ходити сюди й туди, мов той моряк на вахті. Яка тому причина? Та хто його знає! От і почав я походжати по палубі, пробиваючись крізь натовп мандрівців.

Тут хтось до мене озвався. Я обернувся. То був мій давній приятель, Анрі Сідуан, якого я не бачив цілих десять років.

Стиснувши один одному руки, ми, балакаючи то про се, то про те, почали вже вдвох топтатися по палубі, мов ті ведмеді в клітці. Розглядали, не припиняючи балачки, пасажирів, що в два ряди розсілися попід облавками.

Раптом Сідуан промовив розлютованим голосом:

— Скрізь тут самі за себе англійці. Брудні людиська!

І справді, скрізь на пароплаві були англійці. Чоловіки стояли, вдивляючись крізь біноклі в обрій. Поважні, чваньковиті їхні постаті ніби промовляли: «Це ми, це ми, англійці, хазяї над морем! Бум, бум! Ось які ми!»

А білі вуалі у них на капелюшках маяли, як прапори, мов на ознаку переваги.

Молоді, плесковаті міс, що взуття їхнє теж нагадувало про морські побудування їх отчизни, щільно обгорнувши різнобарвними шаллями рівний стан та тонкі руки, блідо всміхалися до променистого краєвиду. Маленькі їхні голівки на довготелесому тулубі вкривали англійські чудернацькі капелюшки, а ззаду, на потилиці, ріденьке закручене волосся звивалося на вітрі, як ужака.

Старі міс іще худіші, виставляючи на вітер національні свої щелепи, пемов загрожували комусь у просторіні жовтими, безмірними зубами. Чути було, проходячи повз них, пахощі гуми та води до полоскання зубів.

Сідуан почав знову, все більше дратуючись:

— Брудні людиська! Чи не можна було б справді не допустити їх у Францію?

Я запитав, посміхаючись:

— Чого ти так на них накопався? От мене вони зовсім не обходять.

А він:

— Тебе, тебе! Достобіса! Але мене, коли я, бачиш, одружився з англійкою!..

Я зупинився й вибухнув реготом йому в обличчя.

— Ото чортovina! Ти мені розкажи. Велике тобі з нею горе?

Він знизнув плечима:

— Не з так-то.

— Ну... то... вона... вона тебе... обманює?

— Ні, на нещастя. Міг би я тоді розвестися з нею й позбувся б клопоту.

— То я не розумію!

— Не розумієш? Це зовсім мене не дивує. Отже, вона

тільки вивчила французьку мову, більше нічого. Слухай-но!

Я не мав жодної охоти до одруження, коли прибув на літо до Етрета, два роки тому. Найнебезпечніша річ курорти при воді. Годі собі уявити, як така місцевість сприяє дівчаткам! Жінкам Париж, а молодим дівчатам село.

Поїзденьки на ослах, ранішнє купання, сніданки на траві — скільки пасток на жениха! Та й справді, що може бути кращого, як коли дитя на вісімнадцять років перебігає полем чи рве квітки понад дорогою!

Я зазнаюмився з англійською сім'єю, що зупинилася в одному зо мною готелю. Батько скидався на тих людей, що ти онде бачиш, а мати на всіх інших англійок.

Було у них два сини, з тих коцуватих хлопців, які з рання до вечора переводять дні на буйних грищах, з м'ячами, булавами чи ракетами. Було ще дві дочки. Старша, сухорлява, зразок англійки, яких малюють на бляшанках з консервами, та молодша — справжнє чудо. Русява, білява радше, а голівка достоту небесна. Вони, нікчеми, коли гарні, то вже гарні напрочуд. Ця от очі мала блакитні, такі, що в їхній блакиті зміщається, здається, вся поезія, всі сни, всі надії, все щастя світове! Які обрії розгортаються перед вами, яке маріння неосяжне, коли дивитесь в отакі жіночі очі.

Як тоді сповнюється вщерть наше серце перед вічними, невиразними бажаннями!

Треба ще сказати, що нас, французів, особливо тягне до чужоземок. Тільки зустрінемо гарненьку росіянку, італійку, шведку, іспанку чи англійку, зараз захоуємось на смерть. Все, що походить з чужини, захоплює нас — матерія на штани, капелюхи, рукавички, рушніці та... жінки. Ну й нагрівають нас на цьому.

Але найбільше нас приваблюють в чужоземках, мені здається, помилки в вимові. Коли жінка кепсько говорить нашою мовою, вже вона знадлива, коли робить помилки з французької мови за кожним словом, вона чарівна, коли ж тарабанить щось зовсім незрозуміле, то стає непереможною.

Ти не можеш собі уявити, як воно приємно почути з маленьких рожевих уст: «Я люблю дуже баранячого лапку».

Англійка Кет балакала, небога, якоюсь нечуваною мовою. Спершу я нічого не розумів з її балачки, такі вона

придумляла чудні слова. Потім мені надзвичайно припало до вподоби це смішне, веселе аргю.

Всі оті калічені, чудернацькі, смішні слова набували в її вустах якихось надзвичайних чарів. І між нами щовечора на терасі казіно відбувалися довгі розмови. З боку могло здатись, що ми одне одному загадуємо загадки.

Я побрався з нею! Я любив її безоглядно, як можна любити мрію. Бо правдиві коханці закохуються завше в мрію, що прибрала жіночу постать.

І ти завше була, і в найкращії дні,
Лиш струментом лихим під смичком переможним.
Як гітара бринчить, як кориться мені,
Так і сон мій співав в твоїм серці порожнім!

Пам'ятаєш чудові вірші Луї Буйє? *

Отже, любий мій, єдина моя провина — це те, що я поставив до жінки вчителя французької мови.

Поки вона вимучила словника та доконала граматику, я її кохав, як душу. Балачки наші були прості. Вона викривала передо мною все своє принадше єство, незрівняну красу рухів. Вона була як чудова цяцька, що може говорити, лялька з тіла та крові, створена для поцілунків, що вміє більш-менш назвати те, що любить, викрикнути часом чудернацько, виявити, кокетуючи, незрозумілим якимось, непередбаченим засобом, нескладне почуття чи враження. Вона дуже скидалася на ту цяцьку, що каже «тато», «мама», виговорюючи «даадо» та «баамбан».

Чи міг я подумати, що...

Вона говорить тепер... Вона балакає... кепсько, дуже кепсько... Все ще робить помилки... Але її розуміш... Так, я розумію її... я знаю... я розгадав її!

Я розчинив ляльку, щоб заглянути всередину... й заглянув... А балакати, любчику, треба!

Ой, не знаєш ти, які думки, переконання, які ідеї та теорії бувають у молодії, добре вихованої англійки! Нічого не можу я їй закинути, а вона мені викладає з ранку до вечора всі фрази з розмовника, що вживається в папіонах для молодих дівчат.

Ти бачив оті сюрпризи при котільйоні, гарні оті, позлостисті папірці, в які завинено препогані цукерки. Мені якраз припав один. Я папірця розірвав — заманулося скоштувати того, що всередині. І так воно мені спроти-

вилось, що з того часу й дотепер, як тільки побачу кого з її землячок, серце в мене як не вискочить.

Я взяв за себе паугу, що її підучила французької мови стара англійська вчителька — розумієш ти?

Заманячили східці Трувільської пристані, вкриті народом:

Я спитався:

— Де твоя жінка?

Він одповів:

— Я одвіз її в Етрета.

— А сам ти куди їдеш?

— Я? Іду в Трувіль, щоб розважитись трохи.

Потім, помовчавши, додав:

— Ти собі уявити не можеш, яка вона дурна буває часом, жінка.

САМОТА

Було це по веселій кавалерській вечірці. Один із присутніх, давній приятель, запропонував мені:

— Чи не хочеш пройтися Єлісейськими Полями?

Ото ми й рушили поволі в довгу прохідку попід деревами, ледве вкритими останнім листям. Не чулося жодного шуму, крім невиразного гомону Парижа. Лиця обвівав свіженький вітерець, а незчисленні зорі золотим піском засіяли чорне небо.

Мій попутник озвався:

— Сам не знаю чому, тут мені вночі дихається легше, ніж деінде. Мені здається, що тут більше простору моїм думкам. Інколи — ніби ясний промінь освітить душу, і часом здається, що ось-ось відкриється тобі божественна таємниця світобудови. Далі прогалина зникає, та й по всьому.

Раз по раз спостерігали ми, як падали в гущину двоє тійей; ми проминали лави, де двоє закоханих, сидючи поряд, зливалися в одну чорну пляму.

Мій товариш з жалем почав:

— Бідні люди! Не огиду викликають вони в мене, а жалощі безмірні. З усіх таємниць людського буття, одну я достеріг: наша велика мука в житті походить від того, що ми повсякчас самотні і всі наші зусилля, всі наші вчинки скеровані на те, щоб позбутися цієї самоти. Ось і ці на лаві, віддавши кохання на свіжому повітрі, шукають, як і ми, як і кожне створіння, звільнення від самотності, хоч на хвилину принаймні; але й нині, і довіку вони зостануться самотні; та й ми також.

Хіба що одні відчують це більше, інші менше, ось і все.

Давненько вже терплю я гірку муку, бо зрозумів, бо мене опанувала жахлива самота мого життя; і я певен — ніщо не в силі змінити це, ніщо, чуєш? До чого б ми не

змагалися, що б не робили, які б щирі не були поривання нашого серця, заклик наших уст і обійми рук наших,— ми однаково повік самотні.

Я потяг тебе за собою на цю прохідку, щоб не вертатися до себе, бо я зараз без краю страхаюся порожнечі моєї оселі. Та чого я доскочив? Я до тебе промовляю, ти слухавш мене, проте обоє ми самотні, поруч одне одного, а все ж самотні. Чи розумієш мене?

Блаженні вбогі духом, каже святе письмо. Їм здається, що вони щасливі. Вони не відчувають нашого самотнього страждання, вони не блукають у житті, як я, зв'язаний з людьми тільки зокола; моя єдина радість — егоїстичне задоволення розуміти, бачити, провіщати і страждати без кінця з свідомості нашої вічної самотини.

Ти, либонь, маєш мене трохи не за божевільного, правда? Слухай-но! Відтоді, як я відчув самоту свого життя, мені здається, що я заглиблююся щодня все далі до якогось темного льоху, де я не бачу початку, кінця не знаю, та й нема в ньому, певне, кінця! Я йду, і нікого немає поруч зо мною, нікого немає навколо, ніхто з живущих не мандрує цим темним шляхом. Цей льох — життя. Вряди-годи мені чуються гук, голоси, крики... я навпомацки прямую на цей невизначний гомін. Але ж я ніколи не знаю запевне, звідки цей гомін; я ніколи нікого не зустрічаю, я ніколи не намацав чужої руки в цій темряві, що оточила мене. Чи ж розумієш мене?

Деякі люди відчувають інколи це люте страждання.

Мюссе * волав колись:

Хто кличе там мене? Хто в двері стука?
Годинник б'є... Я сам. У серці мука...
О, бідносте моя! О самото тяжка!

X

Але в нього це був лише хвилиний сумнів, а не остаточна впевненість, як у мене. Він був поет; він залюднював життя видивами та мріями. Ніколи він не був справді самотній. А ось я — я самотній!

Гюстав Флобер, один із превеликих нещасливців цього світу, через свою величезну прозорливість, це ж він написав до своєї приятельки такі розпачливі слова: «Всі ми живемо в пустелі. Ніхто нікого не може зрозуміти».

Так, ми не розуміємо одне одного, що б ми не думали, що б не говорили, як би не намагалися. Чи ж знають на землі, що твориться отам, на тих зорях, розкиданих

у безмежних просторах, наче вогняні зерна? Вони такі далекі, що проміплювання лише кількох із них ми спостерігаємо, а незчисленна решта їх загублена в безкраю; вони такі близькі одна до одної, що, здається, складають одну цілість, молекули одного тіла.

Отже, не більше знає й людина про те, що робиться в іншій людині: Ми більше взаємно віддалені, ніж оті зорі, а найпаче самотніші, бо думки людини неосяжні.

Яка ж то мука — постійно стикатися з тими, кого нам годі збагнути?

І кохаємо ми так, ніби забиті в кайдани, поблизу одне одного, з простягненими руками, що ніколи не можуть з'єднатися. Нас підносить болоче прагнення злитися, але марні всі наші зусилля, наші заходи — ні до чого, наша щирість — даремна, наші обійми — безсилі, наші пестощі — безнадійні. Коли ми линемо до злиття, наші взаємні поривання лише наражають нас одне на одного.

Найсамотнішим буваю я в годину, коли відкриваю серце своє якому другові, бо тоді я ще більше відчуваю непереможну перепону між нами. Він стоїть коло мене, цей чоловік; я почуваю на собі його ясний погляд; але душа його, за цими очима, — мені зовсім чужа. Він слухає мене. Про що він думає? Так, які в нього думки? Розумієш ти цю муку? Може, він ненавидить мене? Чи зневажає? Чи глузує з мене? Він розмірковує над тим, що я кажу, він важить мене, кпить із мене, гудить мене, вважає мене за обмежену людину чи просто за дурника. Як знати, що в нього на думці? Як упевнитись, чи любить мене, як я його люблю? Що снується в цій кулястій голові? Яка ж то таємниця — чужа думка, ця прихована думка, а разом вільна, що ми не в силі ані вгадати, ані дослідити, ні опанувати, ні перемогти!

Отак і я — маю щире бажання цілком віддатися, відчинити всі двері душі своєї, та вже песила мені себе звільнити. Я ховаю на дні, на самому споді, таємничу криївку мого я; і ніхто туди не може дістатися. Ніхто не може відчинити її, ані увійти, бо ніхто на мене не схожий, ніхто нікого не розуміє.

Чи ж зрозумів ти мене, принаймні, хоч тепер? Ні, ти гадаєш, що я божевільний! Ти стежиш за мною, стережешся мене! Ти запитуєш сам себе: «Що це з ним сьогодні?» Проте, як ти колись зрозумієш, збагнеш моє люте і гостре страждання, прийди до мене й скажи тільки: «Я тебе

з р о з у м і в!» І ти зробиш мене щасливим, бодай на одну хвилину.

Але через жінку я найдужче відчув свою самоту.

Ой горе, горенько! Скільки я терпів через них, бо раз у раз вони більш, ніж чоловіки, давали мені ілюзію того, що я не самотній!

Коли людина закохується, здається, що вона виростає. Вас захоплюють падлюдські розкоші. Чи знаєш чому? Знаєш, звідки знаходить це почуття безмежного щастя? Єдине — через уявлення, що ти ніби перестав бути самотнім. Самотність, занепад людської істоти — ніби скінчилися. Яка облуда!

Змучена, дужче як ми, вічною жагою кохання, що точить наше самотнє серце, жінка — величезна омана мрій.

Ти зазнав чарівних годин, проведених обіч цих довговолосих облесниць із ніжним зором. Що за кара потьмарює наш розум! Яка омана охоплює нас!

Вона і я... здається, що ми зіллємося зараз цілковито, от зараз... Але це зараз не приходить ніколи, і після багатьох тижнів чекання, сподівання й облудних радощів, раптом, якогось дня, я знов, як ніколи, застаюся самотній.

По кожному поцілунку, після кожних обіймів самотність росте. І яка ж вона вразлива, надмірна!

Один поет, Сюллі Прюдом *, написав:

Так, ніжні пестоші — лише безумні мрії.
Те щастя втілити, що у душі яснє,—
В злитті солодкому безумно п'яних тіл,
Чуття єдиного розкритий небосхил.

А там, прощай! Кінець усьому! Легко може трапитись, що й не пізнаєш тієї жінки, яка в певну життєву хвилину була для тебе всім і якої інтимних думок ти ніколи не знав; думок запевне банальних!

В години, коли от-от здавалося, що в таємничому з'єднанні двох істот, в повному злитті жадань і поривань досяг аж самих глибин її душі, слово, єдине слово ніколи виявляло нам нашу омани, освітлювало, як промінь уночі, чорну безодню межі памі.

А проте найкраще, що є ще в житті, це провести один вечір поруч із коханою жінкою, без слів, майже зовсім ущасливлений єдиним почуттям її близькості. Не вимагатимем більшого, бо ніколи два створіння не можуть злитися водно.

Я ж тепер уже замкнув свою душу. Ні з ким я вже не веду розмов ні про свої вірування, ні про свої думки, ні про те, що люблю. Я почуваю себе засудженим на жахливу самоту, спостерігаю навколо все, та ніколи не висловлюю своїх споглядань. Що мені до чужих думок, суперечок, розваг, вірувань? Через те, що я неспроможний ділитися будь-чим із кимось, я втратив цікавість до всього. Мої заховані думки лишаються невисловленими. В мене напхвваті банальні фрази для відповіді на повсякденні запитання і наготовлена посмішка, що каже «так», коли не має охоти відповідати.

Чи розумієш мене?

Ми проминули довгу вулицю, до Триумфальної арки, далі завернули аж до майдану Згоди, бо він висловлював усе це поволі та додавав ще силу інших речей, що я їх уже не можу пригадати.

Він раптово зупинився, простяг руки до високого гранітного встановленого на паризькому брукові обеліска, що своїм довгим егіпетським обрисом сягав майже до зірок, цей монумент-вигнанець, на боці якого написано було чужоземним письмом історію його країни,— мій приятель скрикнув:

— Поглянь, ми ж отакі, як цей камінь!

Далі він не додав жодного слова і покинув мене.

Чи був він п'яний? Чи божевільний? Чи мудрець? Я й досі не знаю. Інколи мені здається, що він має рацію; іноді ж, що він спав із розуму.

КРАЙ ЛІЖКА

В коминку палав огонь. На японському століку, по боках, стояло дві філіжанки. Осторонь парував чайник просто цукерниці, обіч приткнулася карафка з ромом.

Граф де Салюр скидав на стілець капелюха, рукавички та хутро, а графиня, знявши з себе бальове вбрання, поправляла зачіску перед дзеркалом.

Вона всміхалася приязно сама до себе, погладжуючи кінчиками тонких, з блискучими персями пальців волосся, що кучерявилось на скронях. Потім повернулася до чоловіка. Він дивився на неї кілька хвилин. Здавалося, вагався, немов якась потаємна думка непокоїла його.

Нарешті промовив:

— А досить до вас залицялися цього вечора?

Вона подивилася йому в вічі поглядом, що горів тріумфом та викликом, і відказала:

— Запевне!

Потім сіла до столу. Він сів навпроти неї й почав знову, ламаючи бріош:

— Це було нібито й смішно, на мій погляд.

Вона запитала:

— Чи це не сцена часом? Ви маєте охоту докоряти мене?

— Ні, милий друже, я кажу тільки, що отой добродій Бюрель поведився з вами сливе що нечемно. Коли б... коли б... якби я мав право... я був би розсердився.

— Друже милий, кажіть мені по щирості. У вас думка тепер не така, як була торік, от і все. Ще тоді, як я дізналася, що у вас є полюбовниця, що ви оту полюбовницю кохаєте, тоді вас зовсім не обходило, чи хто до мене залицяється, чи ні. Я розповіла вам про свою печаль, я говорила, як і ви цього вечора, тільки мала на те більше права: «Друже мій, ви компрометуєте мадам де Серві, ви вражаєте моє серце, ви мене виставляєте на посміх». Що ж

ви мені відказали? О, ви мені дуже зручно натякнули, що я вільна в своїх учинках, що одруження серед людей інтелігентних, це тільки спілка, заснована на обопільній користі, що це злука соціальна, а зовсім не моральна. Хіба не правда? Ви дали мені зрозуміти, що мене годі й рівняти до вашої полюбовниці, що вона краща, принадніша, має в собі більше жінки! Так ви й сказали: більше жінки. Все це, розуміється, ви висловили обережненько, як добре вихована людина, замаскувавши компліментами, делікатно; за це я вас шаную. Але все те не заважало мені зрозуміти вас якнайкраще.

Ми погодилися на тому, що відтепер хоч житимемо вкупі, але нарізно. У нас була дитина, й вона до певної міри лучила нас докупи.

Ви замалим мені не сказали просто, що вам ходиться тільки про зверхність, що я могла б, якби схотіла, знайти собі полюбовника, аби тільки ніхто про це не знав. Ви довго тоді розбалакували і вельми влучно про жіночі хитрощі, жіночу спритність, уміння зберігати чемність і далі й далі про багато дечого.

Я зрозуміла, мій друже, чудово зрозуміла! Ви дуже, дуже кохали тоді мадам де Серві, а моє законне, законом установлене впадання ставало вам на перешкоді. Я, певне, позбавляла вас деяких засобів. З того часу ми стали жити нарізно. Ми вкупі буваємо в товаристві, вкупі вертаємось, а тоді кожен іде до себе.

Отже, з місяць уже чи два ви поводитесь, як людина, що ревнує. Що це має означати?

— Люба моя, я зовсім не ревную. Я боюся тільки, що ви себе скомпрометуєте. Ви молоді, палкі, маєте нахил до пригод...

— Вибачайте, коли вже говорити про пригоди, я просила б збалансувати ваші й мої.

— Годі, не жартуйте, будь ласка. Я з вами балакаю, як друг, як справжній друг. А щодо того, про що ви оце казали, то тут є велике прибільшення.

— Зовсім ні! Ви призналися, ви призналися мені про ваш зв'язок, а це однаково, що дати мені дозвіл наслідувати вас. Я цього не зробила...

— Дозвольте...

— Дайте мені доказати. Я цього не зробила. Я не маю полюбовника, не мала його ніколи... до цього часу... Я чекаю... я шукаю... я не нахожу. Мені потрібен хтось дале-

ко... хтось кращий за вас... Я кажу вам комплімента, а ви неначе й не помічаєте!

— Люба моя, всі оці жарти зовсім не до речі.

— Та я не жартую і гадки не маю. Ви казали мені тоді про вісімнадцяте століття, натякали на регентство *. Я нічого не забула. В той депь, коли мені припаде до вподоби не бути більше тим, чим я є, ви матимете, чуєте... у вас, як і в інших, проріжуться ріжки, а ви й не зоглядитесь.

— Та як ви можете казати такі слова!

— Такі слова! Одначе, ви сміялися, як божевільний, коли мадам де Жер казала, ніби пан де Серві скидається на оленя, що намагається відшукати свої роги.

— Те, що може здатися смішним, коли його каже мадам де Жер, у вашій розмові стає нечемним.

— Зовсім ні! Тільки вам дуже смішно з виразу «рогатий», коли справа торкається пана де Серві, а коли річ про вас, то вираз цей стає вже вельми нечемним. Усе залежить від того, з якого погляду дивитись на справу. Зрештою, я не наостаю на цьому слові, я вжила його, щоб побачити, чи ви достигли?

— Достиг... для чого?

— А щоб таким от стати. Коли людина гнівається, чуючи це слово, значить, вона ще горить, шумує. Може, місяців за два ви самі сміятиметесь першим, як я казатиму про чоловіка, що має вкриту голову. Тоді... авжеж... ставши таким, цього не помічаєм.

— Ви таки справді сьогодні поводитесь, як зле вихована людина. Я вас такою ніколи не бачив.

— Ага! Так, так... я змінилася... на гірше. І це ви в цьому винні!

— Годі, любя, говорімо без жартів. Я вас прошу, я благаю вас, не дозволяйте надалі панові Бюрелеві отих нечемних вихваток, так, як сьогодні ввечері.

— Ви ревнуєте. Я правду казала.

— Та ні, ні! Тільки я не маю жодної охоти стати по-сміховиськом. Я не хочу бути смішним. І коли я знову побачу, що той добродій говоритиме вам межі плечі, чи радше між перса...

— Він розшукував рупора...

— Я... я йому намну уші.

— Чи ви часом не закохалися в мене?

— Воно могло б статися, коли б ви були й не такі гарні.

— От ви якої! Це тому, що я, я в вас тепер уже не закохана!

Граф підвівся. Він обходить круг столика й, проходячи поза жінкою, хутко цілує її в потилицю. Вона, здригнувшись, випростується і, дивлячись йому просто в вічі:

— Годі з такими жартами між нами, будь ласка! Ми живемо нарізно. Минули ті часи.

— Ну, ну, не гнівайтесь. З деякого часу ви мене просто чаруєте.

— Виходить... виходить... мені пощастило. І ви теж визнаєте, що я... достигла.

— Я визнаю, що ви чарівниця, люба моя. У вас руки, шкіра, плечі...

— Що припали до вподоби панові Бюрелеві...

— Ви не маєте милосердя. Але от... справді... я не бачив такої принадної жінки, як ви.

— Ви натщесерце?

— А то як?

— Я кажу: ви натщесерце.

— Себто?

— Коли хто натщесерце, то він голодний, а голодна людина ладна взятися й до такої потрави, яка в інший час зовсім би їй не припала до смаку. Я така потрава... колись зневажена, що ви б, не вагаючись, положили на зуби... цього вечора.

— Маргарито, Маргарито! Хто павчив вас так висловлюватись?

— Ви! Гляньте! З того часу, як ви розійшлися з мадам де Серві, у вас було, оскільки я знаю, чотири полюбовниці, з кокоток, артисток у своєму фахові. Отже, як ви хочете, щоб я з'ясувала інакше, як не випадковим постом, ваші сьогоднішні... заходи.

— Скажу напрямки, відкинувши всяку гречність. Я знову в вас закохався. Справді таки, дуже закохався. От що.

— Бач, бач! То ви знову хотіли б... розпочати?

— Так, мадам.

— Цього вечора?

— Ой, Маргарито!

— Гарзд. От ви й знову скандалізовані. Любий мій друже, порозуміймося. Ми тепер уже ніщо одне одному, адже так? Я ваша дружина, то правда, але дружина, віль-

на в своїх учинках. Мені роблять пропозицію інші, а ви просите віддати перевагу вам. Хай буде й так... за рівну плату.

— Я не розумію.

— Я поясню. Адже я не гірша за ваших кокоток? Кажіть по правді?

— Краща в тисячу разів.

— Краща за найкращу?

— В тисячу разів.

— А скільки вам стала найкраща з них, протягом трьох місяців?

— Знову не розумію.

— Я кажу: скільки вам стала за три місяці найпринадніша з ваших любовниць грішми, коштовними речами, обідами, театрами й таке інше, з усім утриманням на решті?

— Хіба ж я знаю!

— Ви маєте це знати. Ну візьмімо середню помірковану ціну. П'ять тисяч ф'ранків на місяць — це приблизно так?

— Так, приблизно.

— Отже, друже мій, давайте мені зараз п'ять тисяч ф'ранків, і я ваша на місяць, починаючи з сьогоднішнього вечора.

— Ви збожеволіли.

— Ви так до цього ставитесь? На добраніч!

Графиня виходить з кімнати і йде в свою опочивальню. Ліжко напіврозкрите. По всій опочивальні розливаються невиразні, солодкі пахощі.

Граф з'являється на дверях.

— А дуже гарно пахне тутечки.

— Невже? А зміни немає жодної, одначе. Я завше вживаю «Шкіру Іспанії».

— Бачиш ти! Дивно... пахне дуже гарно.

— Можливо. Але, будь ласка, йдіть собі звідси, бо я лягатиму.

— Маргарито!

— Геть звідси!

Він зовсім заходить у кімнату й сідає на фотелі.

Графиня:

— А! Ось воно як! Тим гірше для вас.

Вона помалу скидає з себе бальовий корсаж, підносить голі, білі руки до голови, щоб розпустити коси перед

дзеркалом. З-під коронок, попад чорним, шовковим корсажем, блиснуло щось рожеве.

Граф жваво підводиться й простує до графині.

Графиня:

— Не наближайтесь, бо гніватимусь!

Він ухопив її обома руками, шукає вуст.

Тоді вона, сквапно нахилившись, схопила з туалетного столика шклянку з пахнучою водою до полоскання рота і з-поза плеча линула з неї просто в обличчя чоловікові.

Граф випростовується. Вода з нього збігає струмками. Мурмотить розлютовано:

— Це дурне.

— Може бути... Ви ж знаєте мої умови — п'ять тисяч франків!

— Хіба б я здурів!

— А то чому?

— Як то чому? Щоб чоловік платив за те, що підночує з своєю жінкою!..

— О! Які ви гидкі слова вживаєте!

— Можливо. Кажу знову, що треба бути дурнем, щоб платити жінці, своїй законній жінці.

— А ще далеко більше безглуздя, маючи законну жінку, йти до кокоток, платити їм.

— Нехай і так, але я не хочу бути смішним.

Графиня сіла на канапці. Вона помаленьку скидає панчохи, вивертає їх, як вужачу шкурку. Рожева нога, як з футляра, виказується з темно-бузкового шовку. Манюсінька ступня стає на килимкові.

Граф надходить трохи ближче й солоденьким голосом:

— Що за чудернацьку думку забрали ви собі в голову!

— Яку думку?

— Вимагати з мене п'ять тисяч франків.

— Найзвичайнісінька річ. Тадже ми чужі одне одному, так? А вам мене заманулося. Взяти мене за себе ви не можете, бо ми одружені. От ви мене й купуєте, дешевше, може, трохи, ніж іншу.

Подумайте собі. Ці гроші замість піти до якоїсь нетіпахи, яка хтозна-що з ними зробить, зостануться в вашій господі, в вашому господарстві. Потім, для людини інтелігентної що може бути втішнішим, своєріднішим, як платити власній своїй жінці. Найбільше подобається при побічній любові те, що дорого, дуже дорого коштує. Ви падаєте нашому кохання... законному... новій вартості,

присмаку розпустити, приправляєте його... пустотливістю... призначаючи йому ціну, як за коханія побічне. Чи ж не так?

Вона підвелася, гола сливе, й, простуючи до туалетної кімнати:

— Тепер, добродію, йдіть собі геть або я подзвоню на покоївку.

Граф стоїть ні в сих, ні в тих, невдоволений, дивиться на неї й раптом, кипувши їй у вічі гаманця...

— На, поганко, там тобі шість тисяч!.. тільки знаєш що?..

Графиня бере з землі гроші, перелічує й повільно:

— Що саме?

— Не бери собі того за звичай.

Вона голосно сміється і, йдучи до нього:

— Щомісяця п'ять тисяч, добродію, або я одішлю вас до ваших кокоток. І навіть коли... коли будете задоволені... я проситиму додачі.

СОЛДАТИК

Щонеділі, як тільки їх звільняли, двоє солдатиків йшли гуляти.

Вийшовши з казарми, вони звертали праворуч, проходили Курбева швидким, великим кроком, немовби ще на муштрі; проминувши останні будинки, вони виходили на голу, курну дорогу, що вела на Безон, і тут притамували ходу.

Обоє низькорослі й худі, вони втопали в надто широких і надто просторих шинелях, що їхні рукави закривали їм пальці; надто пишні червоні шаровари заважали їм швидко ходити й змушували широко розставляти ноги. А з-під твердих, високих кашкетів майже не видно було облич, бідних, простацьких бретонських облич, наївних майже до дурості, з блакитними, лагідними й спокійними очима.

Вони ніколи не розмовляли по дорозі, а йшли просто вперед, бо замість розмови їм правила однакова в обох думка: під Шанпіуським лісом знайшли вони місцину, яка нагадувала їм рідний край, і ніде вони так добре себе не почували, як тут.

На перехресті доріг на Кольомб і Шату, ввійшовши під дерева, вони скидали кашкети, що давили їм голови, й витирали чола.

Вони завжди спинялись ненадовго на Безонському мосту, щоб подивитись на Сену. Дві чи три хвилини стояли вони там, схилившись на поручні, або ще розглядали Аржантейську водойму і білі нахилені вітрила кліперів, що плавали по ній — може, вони нагадували їм бретонське море, Ванський порт, недалеко від якого вони жили, й рибальські човни, що виходили з Морбіяна в широке море.

Перейшовши Сену, вони купували собі їжу в ковбасника, пекаря та винаря. Шматок кров'яної ковбаси, на чотирі су хліба й літр дешевого вина складали всі їхні

харчі, які вони замотували в носові хусточки. Вийшовши з села, вони звільняли ходу і починали балакати.

Перед ними стелилася вбога рівнина з розкиданими подекуди купками дерев, а за нею виднів той лісок, що здався їм схожий на Кермаріванський ліс. Вузька стіжка вздовж піль губилася в свіжих врунах пшениці й вівса, і щоразу Жан Кердерен казав Люкові ле Ганідеку:

— Зовсім як біля Плуівона.

— Еге, зовсім так.

Вони йшли поруч, а в головах їм було повно неясних спогадів про батьківщину, воскреслих образів, наївних, як шагові розфарбовані малюнки. Вони знову бачили клаптик рідних піль, тин, край степу, перехрестя, гранітний хрест.

І щоразу вони спинялись біля каміння на межі якоїсь садиби, що нагадувала їм Локневенський дольмен.

Коли вони доходили до першого гайка, Люк де Ганідек щонеділі зривав гілку ліщини, а потім зачинав повільно обдирати кору, думаючи в цей час про тих, хто лишився там, на батьківщині.

Жан Кердерен ніс харчі.

Інколи Люк називав якесь ім'я, згадував якийсь випадок з їхнього дитинства, і ті кілька слів давали їм привід до довгих роздумів. І батьківщина, дорога, далека батьківщина, знову опановувала їх, захоплювала, слала їм через простір свої образи, свої шуми, знайомі обрії й пахощі — пахощі зеленого степу, де віяв морський вітер.

Вони дихали вже не випарами паризького гною, що ним удобрювались околичні землі, а пахом розквітлого урвищника, що його підхоплює й ширить солоний вітер з моря. А дивлячись на вітрила шлюпок, що випливали з-за високих берегів Сени, вони наче бачили за широкою долиною, простягнутою аж до змор'я, каботажні судна свого краю.

Обоє вони, Жан Кердерен і Люк ле Ганідек, йшли поволі, задоволені й смутні; на них находив тихий сум, той тупий і глибокий сум, що охоплює звіра в клітці, який ще пам'ятає волю.

І коли Люк кінчав здирати кору з тонкої гілки, вони вже доходили до того куточка гаю, де свідали щонеділі.

Вони брали дві цеглини, приховані в кущах, розкладали багаття й смажили ковбасу, наткнувши її на гострі леза ножів.

Поснідавши, до останньої крихти поївши хліб і випивши до останньої краплі вино, вони сиділи в траві поруч, нічого не кажучи один одному, з важкими повіками і схрещеними, як на відправі в церкві, пальцями, уп'явшись у далечінь очима. Вони простягали ноги в червоних шароварах поряд червоного польового маку, а їхні шкіряні кашкети та мідяні гудзики виблискували на сонці, припадуючи жайворонків, які співали, кружляючи над їхніми головами.

З наближенням полудня вони починали позирати в бік села Безоп, звідки мала вийти наймичка до корови.

Дівчина проходила повз них щонеділі, ведучи видоїти корову, єдину на всю місцевість корову: її тримали на паші, і вона паслась на вузькому муріжку узлісся, трохи віддала.

Вони зразу ж помічали наймичку, єдину людську істоту, що йшла цим полем, і раділи, побачивши сліпучі відблиски залізного відра під полум'ям сонця. Їм ніколи не доводилось говорити з нею. Вони були раді тільки побачити її, самі не розуміючи чому.

То була висока, міцна дівка, руда й засмагла від спеки сопячних днів, висока, смілива дівка паризького приміського села.

Якось, побачивши, що вони сидять на тому самому місці, вона сказала:

— Добридень... Так ви завжди сюди приходите?

Люк де Ганідек, сміливіший, пробурмотів:

— Так... Приходимо відпочивати.

На цьому все й стало. Та другої неділі вона, побачивши їх, засміялась і з поблажливим піклуванням промітної жінки, що відчуває їхню несміливість, запитала:

— Та що ж ви отут робите? Чи, може, дивитесь, як трава росте?

Люк повеселів і теж усміхнувся:

— А може!

Вона промовила:

— Леле, не швидко діло йде?

Все ще сміючись, він одповів:

— Що ні, то ні.

Вона пройшла. Але, повертаючись із молоком, знову спинилась біля них і сказала:

— Може, вип'єте трошки? Це нагадає вам батьківщину. Інстинктом істоти того самого плем'ені, може, теж одірвана від дому, вона правильно відгадала їхній настрій.

Вони обоє були розчулені. Тоді вона не без зусилля налила трохи молока в вузеньку шийку літрової пляшки, в якій вони приносили вино, і Люк почав пити перший, маленькими ковтками, щохвилини спиняючись поглянути, чи не перейшов він своєї половини. Потім передав пляшку Жанові.

Вона стояла перед ними, взявшись у боки, поставивши відро на землю, вдоволена, що завдала їм утіхи.

Потім пішла, гукнувши:

— Ну, прощайте, до неділі!

Вони, поки могли бачити, проводжали очима її високу постать, що все зменшувалася, немов тонучи в зелені піль.

За тиждень пізніш, вийшовши з казарми, Жан сказав Люкові:

— Може, купити б їй якого гостинця?

І вони довго не могли надуматися, яких саме ласощів вибрати їм для дівчини з коровою.

Люк стояв за шматок ковбаси, а Жан радив цукерки, бо сам любив ласощі. Перемогла його думка, й вони купили в крамниці на два су червоних і білих цукерок.

Схвильовані чеканням, вони поспідали швидше, ніж звичайно.

Жан побачив її перший

— Ось вона, — сказав він.

Люк повторив:

— Так, ось вона.

Побачивши їх, дівчина ще здалеку засміялась і закричала:

— Ну, як ся маєте?

Вони відповіли разом:

— А ви?

І вона почала балакати про ті прості речі, що цікавили їх — про годину, врожай, про своїх господарів.

Вони не зважувались витягти цукерки, що потроху танули в Жановій кишені.

Нарешті Люк набрався духу й пробурмотів:

— А ми вам децю принесли.

Вона поспитала:

— А що саме?

Почервонівши аж до вух, Жан витяг вузенький паперовий ворочок і подав їй.

Вона заходилася наминати льодяники, перекочуючи їх у роті з одного боку на другий, аж на щоках їй надимались гулі. Солдати, сидючи перед нею, дивились на неї розчулено й захоплено.

Потім вона пішла доїти корову й, вернувшись, знову почастивала їх молоком.

Вони думали про дівчину цілий тиждень і багато разів розмовляли про неї. Другої неділі вона підсіла до них, щоб погомоніти довше; сидючи поплич, дивлячись у далечінь і охопивши руками коліна, вони розповідали одне одному про всяку всячину з життя рідного села, а корова, бачачи, що служниця спинилась на півдорозі, простягла до неї свою важку морду з вогкими ніздрями й протягло мукала, кличучи її.

Якось дівчина захопилася з ними з'їсти й випити. А сама вона приносила їм тепер у кипені слив, уже поспілих. Від її присутності в солдатиків-бретонців де й дівалася сором'язливість, і вони щебетали, як птиці.

І от одного четверга Люк де Ганідек попросив відпустки, чого з ним ніколи не траплялось, і повернувся тільки о десятій годині вечора.

Занепокоєний Жан шукав одгадки, з якої причини міг його товариш піти.

У п'ятницю Люк позичив десять су в сусіди в казармі і знову попросив відпустити його на кілька годин.

А коли він разом із Жаном вирушив у неділю на прогулянку, вигляд йому був якийсь чудний, схвильований, незвичний. Кердерен нічого не розумів, але невиразно підозрював недобре, не догадуючись, що це може значити.

Вони не сказали одне одному ні слова, поки не дісталися до звичайного місця, де вже трава була ними притоптана. Снідали вони повільно. Ні тому, ні іншому якось не хотілось їсти.

Небавом показаласть і дівчина. Так само, як і в минулі неділі, вони дивились, коли вона підходила. Як вона була вже близько, Люк підвівся й ступив два кроки їй назустріч. Вона поставила відро на землю й поцілувала Люка. Вона цілувала його палко, закинувши руки за шию,

не зважаючи на Жана, не думаючи, що він теж тут, не бачачи його.

А він, той бідний Жан, сидів розгублений, такий розгублений, що нічого не тямив: душа йому була зрушена, серце краялося, хоча він ще ні в чому не здавав собі справи.

Потім дівчина сіла поруч із Люком, і вони почали розмовляти.

Жан не дивився на них; тепер він догадався, чого це товариш виходив двічі на тиждень, і відчував у серці пекучий сум, щось схоже на виразку, той глибокий біль, який викликає зрада.

Люк і дівчина підвелись, щоб разом піти до корови.

Жан провів їх очима. Він бачив, як вони йшли пліч-о-пліч. Червоні шаровари товариша здавалися яскравою плямою на дорозі. Люк підібрав довбеньку й міцніше забив кілок, до якого прив'язано було корову.

Дівчина присіла доїти, а він, неухажний, рукою гладив по гострому крижу корови. Потім вони покинули відро в траві й пішли в гліб лісу.

Жан уже нічого не бачив, окрім стіни з листя, що за нею вони сховалися; він був такий приголомшений, що якби спробував підвестись, то, напевне, тут же упав би на траву.

Він сидів непорушно, очманівши з подиву й скорботи, з наївної, але глибокої скорботи. Йому хотілось плакати, втекти, захватись, нікого ніколи більше не бачити.

Як на те вони саме вибрали з чагарів. Вони повертались тихо, держучись за руки, як ходять у селі заручені. І відро ніс Люк.

Раніш ніж розійтись, вони знову поцілувались, і дівчина пішла, дружньо кивнувши на прощання і всміхнувшись Жанові. Того дня вона й не подумала почастивати його молоком.

Солдатики посиділи поруч, непорушні, як звикле, мовчазні й тихі; їхні спокійні обличчя не виявляли того, чим були зрушені їхні серця. Сонце осявало їх. Корова іноді оглядалася на них і мукала.

Звичайної години вони підвелись і пішли назад.

Люк чухрав гілку. Жан ніс порожню пляшку. Він оддав її безонському винареві. Потім вони вийшли на міст і, як завжди в неділю, спинились на кілька хвилин посередині подивитись, як виграє вода.

Жан усе більше перехилився й перехилився через залізне поруччя, немов бачив у хвилях щось привабливе. Люк сказав йому:

— Ти що, водиці сьорбнути захотів, чи що?

Не встиг він доказати, як Жанів тулуб переважився, майнули ноги, обвівши коло в повітрі, синяво-червоний солдатик полетів сторч головою, і вода поглинула його.

Надаремно Люк намагався кричати: щось перехопило йому горло. Він побачив, як унизу, вже трохи далі щось борсається, потому голова товариша показалась на поверхні води, але зараз же сховалася знову.

А ще згодом він угледів руку, саму тільки руку — вона випірнула з річки й знову пропала. І то було по всьому.

Збіглися човнарі, але не знайшли тіла того дня.

Люк бігом вернувся до казарми, один, у нестямі, і розповів за пригоду, вмиваючись слізьми й раз за разом сякаючись:

— Віп нахпився... нахпився так, так... так, що голова перетягла... і... і... раптом полетів... полетів...

Більше він нічого не міг сказати; хвилювання душило його.

Якби тільки він знав!..

МАЛЕНЬКА

РОК

МАЛЕНЬКА РОК

I

Листоноша Медерік Ромпель, якого тамтешні люди прозивали просто Медері, вийшов у звичайний час із поштової контори у Руї-ле-Тор. Перейшовши містечко, ступаючи широко, як давній військовий, він подався спершу навпростець Вільомськими сіножатами, щоб добутися до берега, до річки Бренділь; а вона виводила, коли йти повз неї, за водою, до села Карвелен, звідки починав звичайно Медерік роздавати кореспонденцію.

Ішов він прудко понад узькою річечкою, що шумувала, буркотіла, клекотіла, ринучи трав'яним річищем, під склепінням із верб. Круг великого каміння, яке спиняло течію, ходили бурунці, обгортаючи його, немов краваткою з зав'язкою з піни. Де-не-де траплялися маленькі, часто непомітні, водоспади, що гурчали голосно, сердито й разом лагідно під листям, під зеленим отим дахом із виткого гілля; а там, далі, круті береги, розходячись, утворювали маленьке затишне озерце, де плавали фореї серед зелених водорослин, що, мов волосся, стеляться по дні в річечках з тихою водою.

Медерік усе йшов, нічого того не помічаючи, думаючи тільки про одно:

«Перший лист однести до Пуавронів, потім ще маю одного для добродія Ренарде; треба, виходить, пройти старим лісом».

Синя його блуза, стягнена в стану чорним ремінним паском, прудко, одноразно пересовувалась по живоплоті з зелених верб, а палиця, міцна падубова палиця ступала з ним поруч за кожним його кроком.

Перейшов ото він через Бренділь кладкою з однієї деревини, перекиненої поперек річки; за поруччя була сама тільки колода, натягнена на два кілки, забиті з того й з того боку.

Старий ліс, що належав добродієві Ренарде, Карвелен-

ському меру й найзначнішому тамтешньому власникові, був то такий гай з старезними деревами, велетепськими, рівними, як стовпи; тягся він на милі вздовж, по лівому березі, попад річечкою, межею того неосяжного накриття з листу. Понад водою розрослися, пригріті сонцем, величезні кущі, а серед лісу, під деревами, ріс самий тільки мох, густий, ніжний, м'який, од якого розходився в застоянному повітрі ледве помітний пах цвілі та трухлого гілля.

Медерік притишив ходу, зняв з голови чорне, оздоблене червоним галуном, кепі, витер лоба, бо вже стало гаряче серед лук, хоч не було ще восьмої години ранку.

Він мав уже надіти шапку й знову рушити в дорогу прискореним кроком, коли побачив під деревом ножа, дитячого ножика. Як брав його з землі, помітив ще наперстка, а за два кроки далі — гольника.

Позбиравши ті речі, він подумав:

— Здам їх добродію мерові.

І пішов знову далі. Але він тепер водив очима довкола, кожної хвилини сподіваючись іще щось знайти.

Раптом спинився на місці, немов наскочивши на тин; бо за десять яких кроків від нього лежало на моху горілиць дитяче тіло голісіньке — дівчинка років на дванадцять. Руки в неї були розкрижсвані, ноги розкинені, обличчя вкрите хустиною. На стегнах червоніло трохи крові.

Медерік почав наближатись до неї на пальцях, ніби боячись наробити шелесту, страхаючись якоїсь небезпеки, і все витріщав очі.

Що воно таке? Спить, певне? Потім він роздумався, що не сплять отак, зовсім голі о пів на восьму ранку, у холодку, під деревом. То вона б то мертва; а він натрапив на злочинство. Здумавши таке, мороз пройшов у нього поза шкірою, хоч і був він старий жовнір. Крім того душогубства так рідко траплялися в тій місцевості, а до того ж іще вбито дитину... він не вірив власним очам. Але ж не було на ній жодних ран, нічого, тільки ота згускла кров на ногах. То як же її вбито?

Зупинившись зовсім близько, дивився на неї, спершись на палицю. Він знав її, напевне, бо знав усіх мешканців у тих околицях, та не можучи побачити обличчя, не міг угадати й прізвища. Нахилився, щоб зняти хустину, яка вкривала їй вид; але спинився з простягнутою рукою — спинила його одна думка.

Чи мав він право змінити що-небудь у стані мертвого тіла, поки не відбудеться судове слідство? Він уявляв судову владу чимсь на зразок генерала, від якого нічого не сховається, який надає однакової ваги одірваному гудзикуві, як і тому, коли загатиш кому ножа в живіт. Під цією хустиною міститься, може, головний доказ; це був нарешті речовий довід, що міг утратити свою вартість, коли доторкнеться до нього невправна рука.

Тоді він підвівся, хотів бігти до мера; та знову інша думка спинила його. Коли часом дівчина ще жива, то не міг він її так покинути. Став помаленьку навколішки, досить далеко від неї, з обережності, і простяг руку до її поги. Нога була холодна, як лід; ішов од неї той страшний холод, яким жахає нас мертво тіло, той холод, що не залишає більше жодного сумніву. Листоноша, доторкнувшись, відчув, як казав потім, що серце в нього перевернулось, а слина висохла в роті. Схопившись на ноги, побіг лісом до дому, де мешкає добродій Ренарде.

Біг гімнастичним кроком, узявши палицю під руку, стиснувши кулаки, нахиливши наперед голову; а ремінна торба, повна листів та газет, раз по раз билася по його крижах.

Мерове житло було край лісу, що правував разом з тим за парк. Мури, цілий причілок, купалися в ставочку — в цьому місці Бренділь розливалась озерцем.

Той великий, квадратний дім із сірого каменя, дуже давній, бував колись не раз в облозі; кінчався він величезною, на двадцять метрів заввишки, баштою, збудованою в воді.

З цієї башти, згори, в давні часи обдивлялись, стоячи на чатах, усю околицю. Називали її Ренаровою¹ баштою, не знаючи до ладу, чому саме, а від цієї назви походило, певне, прізвище Ренарде, прізвище власника маєтку, який залишався, кажуть, за тим самим родом понад двісті літ. Бо Ренарде належали до тієї папівшляхетської буржуазії, яка стрічалася часто по провінціях перед Револуцією*.

Листоноша вскочив прожогом у кухню, де снідали слуги, й крикнув:

— Чи пан мер уже встав? Мені зараз треба з ним поговорити.

¹ R e n a r d — лисиця (франц.).

Медеріка знали за впливову, статечну людину і зразу зрозуміли, що трапилося щось важливе.

Повідомили добродія Ренарде; той сказав привести листоношу. Листоноша, блідий, задиханий, з кепі в руці, застав мера за довгим столом, укритим порозкиданими паперами. Був з себе мер високий, товстий, важкий, червоний, дужий, мов бик; вельми його любила місцева людність, хоч і був гарячий як порох. Віком коло сорока літ, овдовівши півроку тому, жив він на своїх землях паном-державцем. Палена його вдача частенько заводила його в прикре становище, з якого завше виводили мера Руї-ле-Торські судді, яко приятелі поблажливі та помірковані. Хіба не він скинув на землю якомсь аж з самого верху кондуктора на диліжансі за те, що той мало не переїхав його мисливського лса Мікмака? А не він настовхав боки сторожеві за те, що той складав протокола на нього, бо мер з рушницею в руках проходив по сусідових землях? Не він узяв за барки самого супрефекта, який спинився в селі, об'їжджаючи місцевість, як представник адміністраційної влади? Добродій Ренарде кваліфікував той об'їзд як подорож перед виборами; а був він в опозиції до уряду, бо так воно велось здавна в їхньому роду.

— Що там таке, Медеріку? — запитав мер.

— Я знайшов мертву дівчинку в вашому гаю.

Ренарде випростався, обличчя зчервоніло, як цеглина.

— Ви кажете... дівчинку?

— Так, пане, дівчинку, зовсім голу; лежить горілиць, закривавлена, мертва, зовсім мертва.

— От, їй-богу, — забожився мер, — закладусь, що то маленька Рок. Оце допіру мене сповістили, що вона вчора ввечері додому не вернулась. В якому місці ви її знайшли?

Листоноша докладно розповів, на якому місці, зохотився сам завести туди мера.

Та Ренарде перехопив гостро:

— Ні. Ви мені не потрібні. Пришліть мені зараз лапового, секретаря з мерії та лікаря, а самі йдіть далі, куди вам треба. Хутко, хутко, рушайте та скажіть їм, щоб доганяли мене — буду в гаю.

Листоноша, звикши виконувати накази, скорився й виїшов, сердитий, зажурений, що не доведеться бути при слідстві.

. Мер і собі ввійшов з хати, падівши великого, м'якого, дуже крилатого капелюха з сірого фетру; спиївся на хвилинку на порозі. Перед ним лежав просторий моріжок, де ясніло три великі плями,— червона, голуба та біла,— три великі грядки з квітами, одна посередині перед фасадом, а дві по боках. Далі починався ліс, здіймались до неба перші дерева, а ліворуч поза Бренділлю, що розливалась тут широким плесом, далеко простяглися луки, ціла зелена, плесковата країна, покарбована канавами та живоплотом із верб, що скидалися на якихось почвар, низеньких, присадкуватих, з обрубаним гіллям; на грубезних, коротких стовбурах тремтіли тільки, мов китиці з пір'я, тоненькі галузки.

. Праворуч, за стайнями, за повітками, за всіма господарськими будинками, починалося багате село; населення викохувало рогату худобу.

Ренарде зійшов помалу східцями з ганку і, звернувши ліворуч, надійшов до річки; подався понад берегом тихою ходою, заклавши руки за спину. Ішов, похиливши голову, від часу до часу оглядаючись, чи не видно кого з тих, за ким він послав.

Зайшовши під дерева, спинився, скинув капелюша, обтер чоло, як Медерік; бо палюче лишнєве сонячне проміння спадало на землю, мов вогняний дощ. Потім мер знову рушив далі; спинився ще раз, вернувся назад. Похилився над річечкою, що пробігала біля самих його ніг, намочив у воді хусточку, розстелив її на голові, під капелюхом. Краплини води збігали по скронях, по синюватих ушах, по дужій, червоній шиї, ховаючись, одна по одній, під білим коміром сорочки.

Що нікого ще не було видно, почав тупати ногою, тоді гукнув:

— Гоп! гоп!

Праворуч одгукнувся голос:

— Гоп! гоп!

І поміж деревами заманячів лікар. Був з себе худенький, маленький чоловічок, колишній військовий хірург,— вважався по всій окрузі за дуже вмілого лікаря. Кривий — поранено його ще на військовій службі,— він ходив, підпираючись палицею.

Невдовзі побачили ланового та секретаря з мерії; їх сповістили одночасно, й тому вони надходили разом. Мали наляганий вигляд, надбігали, задихавшись, поспішаючи

то ступою, то підбігцем, і так вимахували руками, ніби важче працювали ними, ніж ногами.

Репарде звернувся до лікаря:

— Ви знаєте, в чому справа?

— Так. Медерік знайшов у лісі мертву дитину.

— Гаразд. Ходім.

Пішли поруч, а за ними ті обидва. Ступали по моху, кроків їхніх не було чути; очима шукали там, поперед себе.

Раптом доктор Лябарб простяг руку:

— Дивіться, онде!

Далеко-далеко під деревами щось ясніло. Коли б вони не знали, що то мало бути, ніколи б не вгадали. Так воно блищало, біліло, ніби лежала на землі якась білизна: сонячне проміння, сіючись крізь гілля і скісною смугою падаючи на живіт, освітлювало зблідле тіло. Наближаючись, вони почали потроху розрізняти окремі частини тіла, закриту, обернену до річки голову, розкидані, мов на хресті розіп'яті, руки.

— Мені страшенно гаряче, — промовив мер і, нахилившись до річки, знову намочив хусточку й ще раз приклав до лоба.

Зацікавлений лікар прискорював ходу. Опинився незабаром біля тіла і зараз же нагнувся, щоб роздивитись, не приторкаючись до нього. Наклав пенсне, як то роблять, розглядаючи щось цікаве, обходив помаленьку довкола трупа.

Промовив, не випростуючись:

— Згвалтовано і вбито, як зараз побачите. З цієї дівчинки була вже, між іншим, сливе що жінка; гляньте на її груди.

Перса, досить уже великі, звисали вниз, обм'якши після смерті.

Лікар обережно зняв хусточку, що вкривала вид. Побачили чорне, страшне обличчя, язик висунувся з рота, очі повітріщались.

— Туди к бісу! — промовив лікар. — Зробив своє діло й задушив.

Помацав за шию:

— Задушив руками, не залишивши до того жодного особливого сліду; немає знаку від нігтів чи відбитку з пальців. Чудово. Це й справді маленька Рок.

Поклав з осторогою хусточку на місце.

— Не маю тут чого робити. Вмерла годин тому з дванадцять щонайменше. Треба дати знати до прокуратури. Ренарде стояв, заклавши руки за спину, пильно приглядаючись до малого тільця, що лежало на траві.

— От тварюка! — прошепотів.— Треба б розшукати її одержу.

Лікар облапував долоні, руки, ноги.

— Вона перед тим напевне купалась. Одежа, мабуть, десь на березі.

Мер наказав:

— Ти, Пренсіпе (до секретаря мерії), йди попад річкою та розшукай мені ту одержину. А ти, Максиме (до ланового), збігай в Руї-ле-Тор по слідчого та по жандармів. Вони мусять тут бути за годину. Чуєш?

Обидва швидко побігли, куди сказано. А Ренарде промовив до лікаря:

— Де тут у нас міг знайтися такий падлюка?

Лікар миркнув:

— Хто його знає? Кожен на те здатний. Кожен зокрема й ніхто, загалом кажучи. Е, що там! Якийсь, певне, волоцюга чи безробітний. Одколи настала в нас Республіка, тільки таке й трапляється скрізь посеред дороги.

Обидва були бонапартисти*.

— А так,— мер на те,— якийсь чужоземець, не інакше, перехожий, заволока, що не має ні кілка, ні дрючка...

Лікар докинув, намагаючись осміхнутись:

— Ні жінки. Не маючи ні доладної вечері, ні пристановища, він подбав про решту. Хто знає, скільки знайшлося б на землі людей, здатних на злочинство за таких обставин. Чи ви знали, що малá зникла?

І кінцем палиці торкав одного по одному, натискаючи зверху, як на піяніно, задубілі пальці в мертвої.

— Авжеж. Мати прибігла до мене годині о дев'ятій вечора, бо дитина не вернулась додому, як звичайно, о сьомій. Ми до півночі гукали її скрізь по дорозі, але й не здумали про гай. Та врешті тільки вдень і можна до чогось дошукатись.

— Хочете сигару? — промовив лікар.

— Спасибі, щось не хочеться курити. Моторошно якомсь на це дивитись.

Стояли обидва перед дівчинкою, перед тендітним тілом, таким білим проти темного моху. Велика муха з голубим черевцем, що мандрувала по стегні, спинилася на

кривавій плямі, знову полізла далі, все вище, перебігала хутко, метушливо по животі, вибралась на перса, вилазила, злазила, розшукуючи, чого б напиться на мертвому тілі. Обидва чоловіки додивлялися до чорної рухомої крапки.

— Як воно гарно — муха на шкірі, — сказав лікар. — Дами минулого століття мали рацію, чіпляючи мушки на обличчя. Чому затратився той звичай?

Мер, здавалося, не чув нічого, тяжко замислившись.

Аж раптом оглянувся здивовано, почувши якийсь шелест. Жінка в чіпці, в синьому хвартусі бігла до них під деревами. То була мати, тітка Рок. Скоро побачила Ренарде, почала голосити: «Дитино моя! Де моя дитина?» Бігла мов не в собі, не дивилася зовсім на землю. І раптом побачила дочку, спинилася враз, заломила руки, підняла їх угору, верескнувши гостро, пронизувато, мов зрана на смерть тварина.

Тоді кинулась до тіла, впала на коліна, схопила, ніби одриваючи, хусточку, що вкривала вид. Побачивши те страшне, чорне, конвульсійно викривлене обличчя, так і поточилася назад; тоді гримнула ниць на землю, в густий мох лицем, кричучи безперестанку страшним голосом.

Велике її худе тіло, до якого щільно прилягала одежа, корчилось, здригалось. Худі ноги з випнутими кісточками та з сухими литками, в грубих синіх панчохах, страшенно тремтіли; рила землю покривавленими пальцями, немовби хотіла викопати яму, захватись там.

— Бідолашна стара! — прошепотів схвильований лікар.

Щось йойкнуло у Ренарде всередині; потім він голосно неначебто чхнув, носом і ротом разом, і, витягнувши хусточку з кишені, закривши нею обличчя, заплакав, заривав, капляючи, з великим гуком сякаючи носа.

— Сви... сви... свиняка чортяча, що він наробив!.. Я... я... сам стяв би йому голову...

Але надійшов Пренсіп, з розпачливою міною, з порожніми руками.

— Я, — бурмотів, — не знайшов нічого, пане мер, аніде нічого.

А мер, зніяковівши, одказав, протягуючи слова, голосом, повним сліз:

— Чого ж ти там не знайшов?

— Дівчинчиної одежі.

— Ага... ага... шукай іще... і... і знайди-таки... а то... на-
чувайся.

Пренсіп, знаючи, що з мером змагатись не доводиться, одійшов безнадійною ходою, скоса, з острахом оглядаючись на труп.

Голосний гомін повстав у селі, невиразний гук, галас,— наближався натовц, бо Медерік, обходячи село, розніс новину від хати до хати. Здивовані, приголомшені люди почали балакати про новину поміж собою, повиходивши на вулицю, стоячи кожне коло свого порогу; потім збилися в гурт; базікали, розправляли, пояснювали подію, як хто вмів, протягом кількох хвилин; а тепер ішли в ліс усі разом, щоб самим побачити.

Находили гуртами, трохи вагаючись, неспокійно, боючись першого враження. Побачивши мертве тіло, спинялись, не наважуючись підступити ближче, перебалакувалися стиха. Потім, набравшись одваги, проступали ще кілька кроків, ще раз спинялися, знову поступали наперед, і невдовзі утворили круг мертвої, її матері, лікаря та Ренарде суцільне коло; те коло хвилювалось, галасувало та все стискалося, бо налягали ззаду ті, що поприходили пізніше. Незабаром вони були біля самого трупа. Дехто навіть нахилився, торкався рукою до тіла. Лікар їх одтручував. Але мер, що був неначе остовпів, розлютувався раптом, ухопив лікареву палицю і кинувся на підлеглий йому люд, белькочучи: «Геть мені звідси... геть мені звідси... наволоч... геть мені звідси!..»

За хвилину коло цікавих розступилося на двісті метрів.

Тітка Рок підвелася, обернулась, сіла; плакала тепер, сховавши обличчя в долоні.

Натовц гомонів про подію; хлопці заздрісними очима поглядали на розкрите молоде тіло. Ренарде це помітив, раптовим рухом зняв з себе полотняну куртку і накинув її на дівчину; та зникла зовсім під просторою одежиною.

Цікаві підходили помалу; гай сповнювався людьми; безнастанний гомін розходився під великими, гіллястими, вкритими листом деревами.

Мер, в одній камізельці, стояв з палицею в руці, готовий до бою. Його, либонь, дратував без міри той люд своєю цікавістю.

— Коли хто з вас наблизиться,— приказував,— я розвалю йому голову, як собаці.

Селяни дуже його боялися; держались оддалік. Доктор Лябарб, закуривши, сів коло тітки Рок, забалакав до неї, намагався розважити її. Стара зараз одняла долоні від лица й засипала його цілим потоком слів, виливаючи своє горе в жалісній мові. Розказала про все своє життя, про те, як виходила заміж, як помер чоловік — ударив його рогом бугай, убив на місці, — як росла її дівчинка; розказала про свої безщасні вдовині вжитки, без засобів до життя, з дитиною на руках. Тільки одна вона була в неї на світі, маленька донечка, Луїза; і її вбили; вбили в цьому гаю. Зненацька заманулось їй побачити знову свою дитину, і, плазуючи коліньми, дотяглася до трупа, підняла з одного боку куртку, що вкривала її; тоді пустила полу й почала знову голосити. Люди притихли, жадобливо приглядаючись до всіх материних рухів.

Аж тут натовп так і сколихнувся.

— Жандарми, жандарми! — почувлися викрики.

Видно було здалека, як два жандарми мчали вчвал, ескортуючи свого капітана та ще маленького добродія з рудими бурцями, що гецав, мов та мавпа, на високій білій кобилі.

Лановий застав добродія Пютуена, слідчого, саме тоді, як він сідав на коня, щоб їхати, як щодня, на прогулянку, бо вважав себе, на превелику втіху тамтешнім офіцерам, за великого їздця.

Він зіскочив на землю разом із капітаном, стис руку мерові та докторові, хижо, мов куниця, позираючи на куртку, що надулася над тілом.

Довідавшись докладно про справу, наказав найперше розігнати натовп; жандарми вигнали людей з гаю, але незабаром вони з'явилися на луках, ставши в ряд, мов довгий тин, тин із рухливих і стурбованих голів, уздовж Бренділь, по тім боці.

Лікар, зі свого боку, давав належні пояснення, які Ренарде занотував олівцем у записній книжечці. Розпитали всіх свідків, записали, обмірковували і не викрили нічого. Максим теж вернувся, не знайшовши одежі й сліду.

Як зникла тая одежа — усі з того дивувались; вкрадено, не інакше, казав кожен; але що її лахи не варті були й двадцяти су, то навіть і крадіжку доводилось одкинути.

Слідчий, мер, капітан та лікар, розділившись по два, почали самі шукати, розгортаючи кожного кущика понад річкою.

Ренарде казав до слідчого:

— Як то воно могло статися, що той-цоганець заховав чи взяв із собою одержу, а тіло так і кинув при дорозі, на видноті?

А той з мудрим, проникливим видом одказав:

— Ге, ге! Може, які хитрощі? Злочинець або якась тварюка, або ж лукавий пройдисвіт. Як не як, ми таки його знайдемо!

Загуркотили колеса, й вони обидва оглянулись. То прибули й собі заступник прокурора, лікар та судовий секретар. Розпочали знову слідство, жваво розмовляючи.

Ренарде раптом сказав:

— Знаєте що, ходім до мене снідати!

Всі, посміхаючись, погодились, а судовий слідчий, вважаючи, що досить уже потурбувалися на цей день маленькою Рок, звернувся до мера:

— Можна до вас перенести тіло, правда? Адже у вас знайдеться кімната, де б воно могло перележати до вечора?

Той занепокоївся, почав белькотати:

— Так, ні... ні... Правду кажучи, я волів би, щоб його не занесли до мене... бо... бо... слуги... вони й так уже кажуть про мару... в моїй башті, в башті Ренар... то знаєте... я тоді не вдержу в себе нікого... ні... волю, щоб його в мене не було.

— Гаразд,— промовив слідчий, осміхнувшись,— я накажу, щоб тіло зараз одвезли до Руї для офіційного розгляду.— І, звернувшись до заступника, додав:— Ви ж дозволите скористуватись вашим повозом?

— А звичайно.

Всі вернулись до трупа. Тітка Рок сиділа тепер коло дочки, держачи її за руку; дивилася просто себе заблуканими, безтямними очима.

Лікарі спробували її одвести, щоб не бачила, як забиратимуть її дитину; та вона зразу зрозуміла їхні заміри і, впавши на тіло, вхопилася за нього обома руками. Отак, лежачи, кричала:

— Не віддам, вона моя, вона тепер моя. Вбили її в мене; тепер хочете забрати — не віддам!

Всі чоловіки, заклопотані, ні в сих ні в тих, стояли коло неї. Ренарде став навколішки, щоб з нею побалакати:

— Слухайте, тітко Рок, це треба зробити, щоб дізнатись, хто її вбив; без того не можна дізнатись; треба ж його

знайти та скарати. Вам її віддадуть, коли знайдуть його, я вам обіцяю.

Почувши таке, стара завагалася; в божевільному її погляді прокинулася зненависть.

— То його зловлять?— запитала.

— Авжеж, я вже вам обіцяю.

Вона підвелась, наважившись здатись на їхню волю. Та коли капітан промурмотів: «Дуже дивно, що не знаходиться її одежа»,— нова, зовсім інша думка промайнула у селянки в голові.

— А де ж справді одежа?— запитала.— То моє. Оддайте мені. Де її поділи?

Їй пояснили, що одежі й досі не могли знайти. Тоді вона почала вимагати з божевільною впертістю, плачучи та тужачи:

— То моє, я хочу її мати; де б вона не була, дайте мені її!

Що більше заспокоювали стару, то вона все голосніше ридала, упиралася. Вона вже не просила тіла, хотіла одежі, доччиної одежі, стільки, може, з несвідомої бідняцької скнарості — бо для бідака кожен гріш — то вже багатство,— як і з материнських жалощів.

І коли маленьке тільце, загорнене в ковдру, яку взяли в Ренарде, зникло в повозі, стара, стоячи під деревами — піддержували її мер з капітаном,— кричала:

— Не зосталося мені по ній нічого, нічого, нічого в світі, нічого не зосталося, навіть і чіпчика, чіпчика навіть; не зосталось нічого, нічого, чіпчика навіть!

Надійшов недавно перед тим кюре, молодий, але вже опасистий піп. Він узявся одвести тітку Рок додому, і вони пішли разом до села. Материне горе вшухло від солодких попових слів: той обіцяв їй безліч нагород. Приказувала тільки безперестанку: «Коли б мені хоч її чіпчик...» — чіпляючись за ту думку, що панувала тепер над усіма іншими.

Ренарде гукнув здалека:

— Ви снідаєте з нами, панотче! За годину.

Піп повернув голову й одказав:

— З охотою, добродію мер. Я у вас буду опівдня.

І всі гуртом попростували до дому, що манячів з-поміж гілля — сіріла чільна стіна та здіймалася вгору велика башта над Бредпіль.

Учта тривала довго. Балაკали про злочин. Всі були однієї думки. Зробив те лихо якийсь волоцюга, що випадково проходив, коли малá купалась.

Потім судова влада виїхала до Руї, сказавши, що повернеться другого дня рано. Лікар та кюре пішли додому, а Ренарде довго проходжувався по луках, а тоді вернувся в гай, де ходив аж до ночі, повагом, заклавши руки за спину.

Ліг спати дуже зарання і ще спав уранці, коли слідчий зайшов до нього в кімнату. Слідчий затирав руки з задоволенням виглядом.

— Еге, ге! Ви ще спите! А ми, голубе, маємо повинні цього ранку.

Мер сів на ліжку.

— А що таке?

— О! Не абищо. Ви пам'ятаєте, як мати побивалася, щоб дали їй що на спомин про дочку, особливо за чіпцем. Отже, вийшовши з хати сьогодні рано, знайшла вона в себе на порозі маленькі дівчинчині черевики. Це свідчить про те, що злочинець хтось із тутешніх — змилювався, видно, над нею. А тут ще Медерік, листопоша, приніс мені небіжчиного наперстка, ножика та гольника. Той, виходить, як забирав одержу, то всі ті речі повипадали з кишені. Щодо мене, я надаю особливої ваги тому вчинкові з черевиками; він свідчить про певний моральний розвиток, про здібність до розчулення в того душогуба. Отже, ми, коли ваша ласка, переберемо разом видатних тутешніх мешканців.

Мер устав з ліжка. Подзвонив, щоб принесли теплої води до гоління.

— З охотою, — казав до слідчого, — тільки що це триватиме досить довго; починаймо хіба зараз.

Д. Пютуен сів верхи на стілець — навіть у хаті не кидала його непереможна охота до їздецтва.

А Ренарде тим часом укривав собі щоки білою піною, вдивляючись у дзеркало; тоді, нагостривши бритву на ремінці, почав:

— Найвизначніший з мешканців Карвелена зветься Жозеф Ренарде, мер, багатий землевласник, людина бру-тальна, що б'є сторожів та хурманів...

Слідчий засміявся.

— Досить цього; переходьмо до другого.

— Другий по ньому то д. Пеледан, помічник його, викохус худобу; теж багатий землевласник, хитрий селянин,

дуже лукавий, великий крутій у грошових справах, але нездатний, на мою думку, таке вчинити.

— Далі,— промовив д. Пютуен.

Тоді, все голячись та вмиваючись, Ренарде розпочав дальший моральний огляд усіх мешканців Карвелена. Порадившись зо дві години, вони спинилися на трьох досить підозрілих особах: на браконьєрові на ймення Каваль, на Пакé, що ловив форелі та раки, і на погоничеві волів Клові.

II

Розшукували ціле літо, та так і не знайшли злочинця. Ті, на кого думали, кого заарештували, легко довели, що вони не винні, і судова влада мусила одмовитись шукати винуватця.

Але те душогубство надзвичайно стурбувало всю країну. У душі в кожного тамтешнього мешканця залишився якийсь неспокій, неокреслений страх, таємниче почуття жаху, яке виникало не тільки з того, що не пощастило знайти жодного сліду, але теж, найбільше навіть, з того, що знайшлися тақ дивно на другий день черевики коло хати в старої Рок. Певність, що душогуб був при слідстві, жив ще й тепер у селі, ніби пригнічувала кожного, не давала спокою, звисала над країною, мов безнастанна загроза.

Крім того, почали боятись ходити в гай, казали, що там лячно. Колись тамтешні мешканці гуляли в гаю щонеділі, перед вечором. Сідали на моху під величезними, гіллястими деревами або проходили понад річкою, додивляючись до форелей, що плавали поміж травами. Хлопці гуляли, качали кулі, збивали корки *, грали в кеглів, у м'яча, розчистивши, вирівнявши та втоптавши землю в деяких місцях; а дівчата ходили рядочками по чотири, по п'ять, держачись за руки, виспівуючи романси такими верескливими голосами, що аж уші в'янули, слухаючи; фальшиві ноги збурювали повітря, а на зубах у слухача аж оскома ставала, ніби від одту. Тепер ніхто не ходив під густим високим шатром, немовби боялися, що кожного разу може там знайтися якийсь труп.

Настала осінь, почало опадати листя. Опало день і ніч, спускалося, крутячись, легеньке, кругле, вповодж великих

дерев. Почало виглядати небо крізь гілля. Іноді, як вітер сколихне верховини, той повільний, безпастанний дощ із листу густішав раптом, ставав зливою, що стиха шуміла, вкриваючи мох жовтим килимом, який хрупотів злегка під ногою. І шелест, сливе непомітний для уха, тремтячий, безпастанний, лагідний, смутний шелест від того падання скидався на скаргу, а листя спадало раз по раз, мов сльози, великі сльози, що ніби проливали їх старі, смутні дерева; плакали вдень і вночі, що скінчився рік, минулися погожі поранки та лагідна вечірня доба, минувся теплий вітерець та ясне сонце; а може, теж плакали воци, бачивши, як сталося під їхніми вітами злочинство, як зґвалтовано та вбито коло їхнього коріння дитину. Плакали серед тиші, в безлюдному, порожньому лісі, що його всі покинули, всі боялися, де мала блудити, сама-одна, маленька душа маленької вмерлої.

Бренділь, набравши води од злив, бігла тепер прудкіше, жовта та сердита, поміж берегами, вкритими посохлою травою, поміж мізерними, голими вербами, що стояли двома рядами обабіч.

Аж якось Ренарде почав знову проходжуватись по гаю. Щодня, як починало смеркати, виходив він із дому, повагом сходив з ганку і простував у ліс, задумавшись, заклавши руки в кишені. Довго ступав по вогкому, м'якому моху, а тим часом тисячі круків, злетівшись зо всієї округи, щоб започувати на розлогих верховинах, хмарою літали, розгортались, тріпотіли в повітрі, мов неосяжне чорне вітрило, голосно, зловісно крякаючи.

Від часу до часу сідали, вкриваючи чорними плямами віти, що одбивалися, переплітались проти червоного, кривавого осіннього неба. Тоді враз ізнімалися з галасом страшним, знову розгорнувшись понад лісом довгою темною смугою.

Спадали нарешті на найвищому верховітті; вщухав потроху їхній галас, а ніч западала, і чорне їхнє пір'я годі було відрізнити від темної простороні.

Ренарде іще блукав тихою ходою по своєму лісі, під деревами. А як через страшну темряву не бачив, куди йде, то вертався додому, падав, як неживий, на фотель, перед яким у коминку вогнем, простягав до вогню звільготнілі ноги, що довго парували проти полум'я.

Коли тут одного ранку велика новина розійшлася по всій околиці — мер загадав рубати свій гай.

Уже працювало двадцять дроворубів. Почали з того кінця, що ближче був до дому; проходили швидко — сам господар був при роботі.

Спершу ті, що обчищали гілля, лізли стовбуром угору. Прив'язавшись до дерева мотузяним нашійником, людина зразу охоплює стовбура руками, тоді, піднявши одну ногу, вдаривши по дереві крицевим гострієм, припасованим до ноги, заганяє того гострія в дерево; гострій твердо держиться в дереві, а чоловік підіймається вгору, як по щаблі, заганяє, вдаривши ногою, другого гострія, подержиться на ньому й знову зажене першого.

І за кожним разом підсовує вище мотузяного нашійника, яким він прив'язався до дерева. На поясі висить у нього блискуча сокирка з криці. Віп усе береться помалу вгору, мов та тварина-чужоїд, що напастує велетня; лізе важко вповдовж величезної колонки, обіймаючи її, стикаючи острогами, поки не зітне голови.

Добувшись до перших гілляк, спиняється, здіймає з пояса гостру зброю, рубає. Рубає спроквола, одноразно, затипаючи гілляку при самому стовбурі. І раптом гілляка тріщить, гнеться, схиляється, відривається і летить униз, чіпляється, падаючи, за сусідні дерева. Тоді спадає з великим гуком, ламаючись, приплюскнувши до землі, а всі її малюсінькі галузочки ще довго тремтять.

Земля вкривалася уламками; інші дроворуби сікли ті уламки, в'язали у в'язки, зносили па купи, а дерева все ще стояли, ніби якісь безмірні стовпи, велетенські палі, що обрізала їхні верхи, обголила гостра криця.

Коли той, що обрубав гілля, кінчав свою роботу, він залишав на рівному тонкому верхку свого нашійника, розмотавши, попустивши мотузка до землі, і злазив по голому стовбурові, придержуючись своїми острогами. Тоді дроворуби напастували дерево знову, вдаряючи сокирами щосили, аж гуло по всьому лісі, який ще стояв на пні.

Проробивши при корені глибоку, яку хотіли, рану, кілька чоловіка, ритмічно викрикуючи, тягли за мотузок, прив'язаний до верхка; і велетенська щогла тріскала раптом і падала на землю з приглушеним гуркотом, ніби десь далеко вдарено з гармати.

І ліс меншав з кожним днем, спадали, гинули дерева, як гинуть у війську жовніри.

Ренарде звідти й не одходив; перебував там з ранку до вечора, придивлявся, стоячи непорушно, заклавши руки

за спину, як вигибає поволі його старий гай. Коли падало дерево, він наступав на нього ногою, як на труп. Тоді підводив очі на друге з якоюсь таємною, стриманою нетерпеливістю, сподівався ніби, надіявся, що трапиться щось таке особливе, коли вигублять увесь ліс.

Тим часом підходили все ближче та ближче до того місця, де знайшли маленьку Рок. Дійшли туди нарешті якось увечері, смерком.

Було темно, небо вкрилося хмарами, і дроворуби хотіли припинити працю, поклавши звалити велетенського бука, що стояв на черзі, другого дня, але господар на те не погодився — зажадав, аби зараз обтяли гілля, зрубали велетня, який покрив був своєю тінню те злочинство.

Коли обглодено, наряджено на смерть дерево, коли дроворуби підтяли його під корінь, то почали вп'ятох тягти за мотузок, прив'язаний до вершка.

Дерево не піддавалось. Могутній стовбур, хоч і надрубаний до половини, був твердий, мов залізо. Робітники, зібравшись усі до купи, одностайно, аж підскакуючи, тягли за мотузок, прилягали до самої землі, задихались, силкуючись, викрикували разом, регулюючи тим криком свої зусилля.

Два дроворуби стояли коло самого велетня з сокирами в руках, мов ті два кати, готові ще раз рубонути, а Ренарде, спершись рукою на стовбур, неспокійно, нервово чекав, поки впаде дерево.

Один з дроворубів сказав:

— Ви занадто близько стали, пане мер. Як упаде, то може вас поранити.

Він не одказав нічого, не рушився з місця. Мав, здавалося, охоту сам ухопити того бука обіруч, кинути об землю, мов той борець.

Височенний дерев'яний стовп раптом надломився при землі, здригнувся болісно аж до вершка, нахилився трохи, замалим не впав, та ще вдержався. Розгарячковані люди, напруживши руки, дужче налягали; дерево, переломившись зовсім, почало падати; і тоді саме Ренарде ступив крок уперед, спинився, підняв угору плечі, ніби чекаючи непереможного, смертельного вдару, що розчавив би його, прибив до землі.

Але дерево, збочивши трохи, задрануло тільки йому бока, і він, одлетівши метрів на п'ять, упав лицем до землі.

Коли робітники кинулися його підіймати, мер уже сам підвівся на коліна; запаморочений, з заблуканими очима, водив рукою по лобі, ніби кинувшись з якогось божевільного сну.

Як став на ноги, здивовані люди почали його розпитувати, не можучи зрозуміти його вчинку. Щось на нього ніби найшло, казав мер, запикуючись, здитинів неначе на хвилину — здалося йому, що встигне пройти попід деревом, от як то діти перебігають перед повозом, коли коні прудко розбіжаться. Він грався з небезпекою; вже цілий тиждень зростало в ньому безнастанно те бажання; щоразу, як тріскало, падаючи, дерево, він сам себе питав, чи не можна встигнути перейти попід ним без шкоди. То було безглуздя, він це визнає. Але ж на кожного, бувають такі хвилини, знаходить божевілля, спокушають кожного часом дитячі дурниці.

Він розповідав помалу, приглушеним голосом, підшукуючи слова. Потім пішов собі, приказуючи:

— Бувайте здорові, хлопці, взавтра побачимось, бувайте здорові.

Увійшовши до себе в кімнату, він сів коло столу, де яспо горіла лампа під абажуром і, закривши обличчя руками, почав плакати.

Довго плакав; тоді втер очі, підвів голову й глянув на дзигар. Не було ще шести годин. Він подумав:

— Ще справлюся до обіду.

Пішов, замкнув двері на ключ, вернувся й зпову сів за стіл. Відчинив середню шухляду, вийняв звідти револьвера, поклав його на свої папери, на видноті. Сталева зброя блищала, одсвічувала полум'ям.

Ренарде дивився на револьвера деякий час каламутними, мов у п'яного, очима. Тоді встав, почав ходити по кімнаті.

Ходив з кутка в куток, спинявся час од часу й знову починав ходити. Аж одчинив двері, зайшов до вбиральні, намочив серветку в збанку з водою, приклав до лоба, як того ранку, коли викрито злочинство. І знову почав ходити. Кожного разу, як проходив біля стола, очі самі повертались, руки тяглися до блискучої зброї. Але він усе поглядав на дзигарі й думав:

«Ще маю час».

Вибило пів на шосту. Він тоді взяв револьвера, страшенно скривився, широко розкрив рота і всунув туди дуло,

немовби хотів його проковтнути. Пробув так кілька хвилин, не зворухнувшись, із пальцем на курку; аж, увесь іздрігнувшись з жаху, виплюнув зброю на килим.

І знову впав на фотель, заривавши.

«Не можу! Не наслідуюся! Боже мій, боже мій! Як мені набратися одваги, щоб себе вбити!»

Хтось постукав у двері, він скочив на ноги, як не в собі. Слуга казав за дверима:

— Обід, пане, готовий.

— Добре. Зараз іду, — одмовив мер.

Взяв із землі зброю, поклав у шухляду, замкнув, подивився в дзеркало на коминку, чи не занадто виразно помітно конвульсії на його обличчі. Червоний був на виду, як завше, трохи, може, червоніший. От і все. Він зійшов униз і сів до столу.

Їв помалу, як людина, що хоче затягти обід, аби не залишитись самому з собою. Викурив потім кілька цигарок у їдальні, поки прибирали посуд. Пішов нарешті в свою кімнату.

Скоро зачинив за собою двері, зараз же заглянув під ліжко, порозчиняв усі шафи, роздивився скрізь по кутках; перешатирихав усі меблі. Потім засвітив свічки на коминку і, повертаючись на всі боки, обшукав очима все приміщення з викривленим од смертельного жаху обличчям, бо добре знав, що побачить її, як і щоночі, побачить маленьку Рок, ту дівчинку, яку він згвалтував, а тоді задушив.

Кожної ночі ввижалася йому та осоружна примара. Зразу починало щось густо в ушах, ніби молотарня чи печаче далеко десь проходив мостом потяг. Він починав задихатись, віддиху йому бракувало, мусив розстібати коміра в сорочці, розпускати паска. Ходив по хаті, щоб пожвавити кровообіг, пробував читати, пробував співати — даремне; думка мимохіть верталася до того дня, коли сталося душоубство, змушувала його переживати наново все, з усіма найтаємнішими подробицями, з усіма найяскравішими враженнями, все з першої хвилини до останньої.

Чогось йому тоді вранці, страшного того ранку, морочилась, боліла голова, — од духоти, подумав собі, — так було йому недобре, що не виходив із своєї кімнати, поки його не покликали снідати. Поснідавши, оддихав трохи; а тоді, вже надвечір, вийшов з дому, щоб подихати свіжим, лагідним повітрям у своєму гаю, серед старих дерев.

Але скоро вийшов надвір, важке, гаряче повітря на площині ще гірше його пригнітило. Сонце стояло височенько й посилало на розпечену, суху, прагнучу землю цілі потоки гарячого проміння. Вітер ані війне, не ворухнеться листочок на дереві. Усі тварини, всі пташки, коники навіть притихли. Ренарде дійшов до великих дерев і почав ходити по моху; де від Бренділі, під неосяжним накриттям із гілля, подихало трохи свіжістю. Але щось йому було недобре. Ніби чиясь невидима рука стискала шию. Не думав сливе ні про що; бо й за звичай мало думок було в нього в голові. Одна тільки невиразна гадка не давала йому супокою, це вже три місяці, гадка про те, щоб знову оженитись. Він мучився, живучи самотою, мучився морально й фізично. Привикши за десять літ почувати, що жінка тут, коло нього кожної хвилини, звикши до щоденних обіймів, він відчував тепер якусь неокреслену, але докопечну потребу, потребував безнастанних зносин, постійних поцілунків. Одколи вмерла пані Ренарде, він мучився безперестанку, не розуміючи гаразд, чому саме, мучився, що не чує, як шелестить цілий день її одежа, мучився особливо з того, що не можна тепер заспокоїтись, стишитись у неї в обіймах. Ледве минуло шість місяців, як овдовів, а він уже підшукував скрізь по околиці дівчини чи вдови, з якою міг би одружитись, коли скінчиться жалоба.

Душу мав безгрішну, тіло дуже, мов у Геркулеса, і заласні картини почали спокушувати його вдень і вночі. Одгонив їх од себе; вони знову вертались; він казав іноді стиха сам до себе: «Це я так, як той святий Антоній».

Кілька разів того ранку йому все те настирливо лізло в голову, аж надумався нарешті скупатись у Бренділі, щоб просвіжити тіло, втихомирити розбурхану кров.

Він знав, трохи далі, простору, глибоку місцину, куди тамтешні мешканці приходили іноді літом помокнути в воду. Пішов туди.

Ясне те плесо ховалося за густими вербами; тут течія ніби перепочивала, дрімала хвилинку перед тим, як знову рушити в дорогу. Підійшовши, Ренарде почув ніби тихе шарудіння, хлюпотіння, зовсім не таке, як то хлюпає річка, пробігаючи, б'ючись об берег. Розхилив обережно гілки й заглянув. Дівчинка, зовсім гола, з білим, білим тілом, що просвічувало крізь прозору воду, біла об воду обома руками, злегка пританцьовуючи, зграбно перекручуючись на місці. То вже була не дитина, але ще й не жінка; тов-

стенка, з розвиненими формами, вона виглядала, мов підліток, що скоро, передчасно виріс, сливе достиг. Ренарде не ворушився, зацікавившись з дива; огорнула його якась млюсть, віддих перетяло дивно, болюче почуття. Так і стояв, а серце тріпотіло в грудях; немовби справдилася спокуслива мрія, ніби якась грішна фея примусила з'явитись перед ним цю знадну, занадто молоду істоту, цю маленьку селянську Венеру, що народилася з струмка, з шумовиння, як та, велика, з хвилі морської.

Тут дитина вийшла з води й, не бачачи мера, пішла просто на нього — хотіла забрати одягу, вдягтися. Що ближче підходила вона до нього, помаленьку, несміло ступаючи, бо боялась гострих камінців, він усе виразніше почував, як попихала його до неї якась непереможна сила, звірачий запал, що збурював усе його тіло, від якого він тратив розум, дрижав увесь, мов у пропасниці.

Вона постояла хвилинку під вербою, за якою він заховався. Тоді, зовсім стративши голову, він розхилив вітні й кицувся на неї, обхопив руками. Вона впала; не опинилася навіть — злякалась занадто, не кричала з надмірного жаху, і він згвалтував її, сам не розуміючи, що робить.

Оханувся після свого злочину, як прокидаються після страшного сну. Дівчина почала плакати.

— Мовчи, та мовчи ж бо, — казав він. — Я дам тобі грошей.

Та вона не слухала, заходилась від плачу.

Він знову почав:

— Та мовчи-бо. Мовчи-бо. Мовчи-бо.

Вона голосила, пручалася, хотіла вирватись.

Тут він зрозумів, що немає рятунку; вхопив її за шию, щоб здержати той переразливий, страшний крик. А що вона все одбивалася з розпачливою силою, як тварина, коли хоче втекти від смерті, він стис свої велетенські руки на маленькому, здутому від крику, горлечку з такою непомірною силою, що задушив її за хвилину — він і не думав її вбивати, хотів тільки, щоб вона змовкла.

Тоді підвівся, себе не тямлячи з жаху.

Вона лежала перед ним, закривавлена, почорнівши на виду. Він мав уже тікати, коли вигулькнув у його збуреній душі той таємничий, невиразний інстинкт, що керує усіма тваринами в час небезпеки.

Думав зразу кинути тіло в воду, та якась сила попхнула його до одяжі. Склав її в маленький пакуночок,

обв'язав мотузочком, видобувши його з кишени, і сховав той пакуночок у воді, в глибокій норі під деревом, що купалося корінням у Бренділі.

Тоді сквапно пішов звідти; вийшов на луки, надав величезного круга, щоб показатись селянам, які мешкали геть аж у другому кінці села, і, вернувшись на обід у звичайний час, розказав слугам, куди саме ходив на прогулянку.

Спав, проте, тієї ночі, спав твердим сном, мов тварина, — так, певне, сплять іноді роковапі на смерть. Кинувся тільки, як почало світати, і чекав, мучачись від страху, що викрито вже його злочинство, поки настане пора, коли він звичайно вставав.

Потім мусив бути весь час при слідстві. Робив тоді все, як сновида, як непритомний; усе, люди й речі, ввижалося йому ніби крізь сон, впився ніби, заступила йому мозок якась хмара, сам не вірив у дійсність того, що діялося в нього перед очима, як то буває в час якої великої катастрофи, коли розум людський неначе зблудить з дороги.

Тільки стара Рок прошивала йому серце розпачливим своїм криком. У ту хвилину він ладен був упасти на коліна перед старою, крикнути:

— Це я зробив!

Але здержався якось. Пішов, проте, вночі, дістав з-під води дівчинчині черевики, заніс їх, поклав у матері на порозі.

Поки тягся допит, поки він мусив наводити на слід чи радше збивати судову владу, він був спокійний, опанував себе, кидався на хитрощі, посміхався. Обговорював докладно всі ті домисли, що набігали на думку судовикам, сперечався з ними, руйнував їхні міркування. Відчував навіть якусь гостру, болючу радість, заважаючи їхнім розшукуванням, плутаючи їхні думки, виправдовуючи тих, на кого вони думали.

Але з того часу, як кинули шукати, він почав, дедалі більше, нервуватись, ще швидше роздратовувався, як колісь, хоч і як намагався здержати свій гнів. Коли стукне щось, було, зненацька, він аж кидався з ляку; здригався від найменшої дрібнички, увесь іноді тремтів, коли муха сідала йому на лоб. Тоді охопила його непереможна потреба руху, змушувала його до безконечних прогулянок, держала його на ногах цілі ночі — усе ходив по хаті з кутка в кутка.

Не те зовсім, що гризло його сумління. Твердий на натуру, він не знав тієї чутливості, не знав морального страху. Людина енергійна, жорстока навіть, природжений воюка, якому тільки б плюндрувати звоєвані країни, вбивати переможених ворогів, сповнений дикими мисливськими та воляцькими інстинктами, Ренарде мало зважав на людське життя. Хоч і поважав церкву з політичних міркувань, не вірив, проте, ні в бога, ні в чорта; не сподівався, отже, на тому світі па кару чи нагороду за свої вчинки на землі. Замість якоїсь віри мав собі до послуг досить невизначну філософію, складену з думок усіх енциклопедистів минулого століття. Вважав, що релігія — то моральна санкція закону, а те й те придумали люди, аби регулювати громадські стосунки.

Вбито кого на поєдинку, на війні, в сварці, чи випадково, або з помсти, ба навіть, щоб похизуватись, — усе те йому здавалося за втіху, за гру сил молодецьких, і не залишило б воно по собі в його душі більше сліду, як постріл із рушниці на зайця. Але те, що він убив дитину, вразило його в саме серце. Зробив він той злочин, збожеволівши, сп'янівши вкрай, коли залася, мов буря, підхопило його розум. І збереглося в нього в серці, збереглося у всьому тілі, на губах, аж на пальцях, на тих самих, які задушили дитину, щось на кшталт звірячого кохання, а разом з тим безмірний жах — жахався тієї дівчинки, що підстеріг її, вбив так ганебно. Щохвилини думкою вертався до тієї страшної сцени; і хоч як силкувався одігнати те видовисько, хоч як одтручував його з жахом, з огидою, — відчував, проте, що вона блукає в його уяві, крутиться навколо нього, все добирає тієї хвилини, коли стати знову перед його очима.

Почав він боятися вечора, почав боятися власної тіні. Ще й сам не знав, чому його лякала темрява; страхався інстинктивно; почував, що в темряві оселився жах. Ясний день не підлягає страхіттям. Удень бачиш різні речі, різні істоти; хіба вдень може людина здибати щось інше, крім природних істот, природних речей, які показуються при денному світлі? Але ночі, темні ночі, темні, як льох, глухі ночі, що тягнуться без кінця, такі чорні, безкраї, коли можна рукою доторкнутись до страхіття якогось, ті ночі, коли відчуваєш, як блукає, ходить коло тебе таємничий жах, ті ночі, здавалось йому, ховали в собі невідому небезпеку, близьку, грізну небезпеку! А яку?

Дізнався про це позабаром. Якось увечері не спалось, засидівся він допізна на фотелі, і тут здалось Ренарде, що зворухнулася фіранка на вікні. Віп почекав занепокоєний; серце тяжко билося в грудях; фіранка не ворухилась; аж раптом сколихнулася знову; так йому, в кожному разі, здалося. Не наважувався встати з місця; не наважувався дихати; а був, проте, чоловік одважний; бився, бувало, частенько і зрадів би, викривши в себе злодія.

Чи справді ворухиться вона, ота фіранка? Питав себе, не діймаючи віри власним очам. Була то зрештою така дрібничка — ледве стріпнулася тканина, затремтіли збори, пройшла маленька хвилька, ніби од вітру. Ренарде сів на місці, вклавши очі в фіранку, напруживши шию; аж нагло скочив з місця, застидавшись свого страху, ступив чотири кроки, захопив руками фіранку за обидві половини, розсунув їх широко. Не побачив зразу нічого, крім чорних шибок, чорних, мов блискучі плями з чорнила. Ніч, велична, таємнича ніч розгорнулася за вікном аж до невидимого обрію. Він стояв віч-на-віч з цією безмежною темрявою; і раптом побачив світло, — воно ніби рухалось, віддалялось. Він притулився обличчям до шибки, думаючи, що, певне, хтось крадькома ловить раки в Бренділі, бо вже північ минула, а той вогник плазував над самою водою пошід гаєм. Щоб краще побачити, Ренарде почав дивитись крізь руки, склавши їх у кулак; і раптом той вогник ясно засяв, і Ренарде побачив маленьку Рок, — лежала на моху гола, закривавлена.

Він поточився назад, скорчившись від жаху, перекинув фотель і впав на землю, горілиць. Так пролежав кілька хвилин зі смертельною мукою в душі; тоді сів і почав думати. То йому привиділось, галюцинація, та й годі; галюцинація, яка походила від того, що якийсь злодіяка, ловлячи раки вночі, крадькома, ходив по березі з ліхтарем. Що ж тут дивного врешті, що, згадуючи про той злочин, привиджувалась йому іноді покійниця?

Ставши на ноги, випив шклянку води й сів. Міркував:
— Що я маю робити, коли воно знову почнеться?

А воно розпочнеться, він це почував, був того певний. Уже вікно ніби домагалось його погляду, кликало його, притягало. Щоб не бачити, він повернув фотель, узяв книжку, спробував читати; та за хвилину здалося йому, ніби щось ворухиться позад нього, і він раптово перекинув фотель на одній ніжці. Фіранка ще ворухилась; так,

вона ворушилась на цей раз напевне; не могло бути жодного сумніву; він накинувся туди, вхопив фіранку, мов той звір, шарпнув, аж вона, геть одірвавшись, полетіла на землю; тоді пожадливо припав до вікна. Нічого не побачив. Скрізь на дворі чорніло; і він легко, радісно одітхнув, мов людина, якій тільки-но врятували життя.

Отже, вернувся, хотів сісти; але сливе зараз же охопило його знову бажання ще виглянути в вікно. Одколи впала фіранка, воно виглядало, мов чорна діра в темній простороні, притягало до себе й страхало. Щоб не скоритись перед тією небезпечною спокусою, він роздягся, загасив світло, ліг і заплющив очі.

Лежачи непорушно, горілиць, з гарячим, звільготнілим тілом, чекав на сон. Яскраве світло прошило раптом йому повіки. Він розплющив очі— думав, що горить його дівка. Скрізь було чорно. Він сперся на лікоть, намагаючись побачити вікно, яке все тягло його до себе з непереможною силою. Напружуючи зір, побачив кілька зірок; і він устав, перейшов навпомацки кімнату, простягаючи руки, налапав вікно і притулився до нього лобом. Генген, під деревами, дівчинчине тіло блищало фосфорично, освітлюючи круг себе темряву!

Ренарде скрикнув, побіг назад до ліжка, де й пролежав до ранку, сховавши голову під подушку.

З того часу настало для нього нестерпне життя. Цілий день думав із жахом про ніч; а щонаочі з'являвся привид. Замикав на ніч свою кімнату, пробував з ним боротись, з отим привидом — даремне! Необорна сила підіймала його з ліжка, пхала до вікна, ніби для того, щоб він сам викликав привид; і справді зараз його бачив: лежав зразу там, де сталося злочинство, лежав, розкрижувавши руки, розкидавши ноги; такий, яким знайшли тоді тіло. Потім мертва вставала, надходила до нього обережно, так як тоді ота дитина, виходячи з води. Надходила помаленьку, навпростець, ступаючи по муріжку, по грядках з засохлими квітами; тоді здіймалася в повітря, линула до його вікна. Наближалася до нього, як тоді, коли стався злочин, наближалася до душоуба. І чоловік поступав назад перед привидом, поступав, падав на ліжко, добре знаючи, що дівчинка ввійшла, що ховається тепер за фіранкою, що фіранка зараз заворушиться. І до самого дня дивився він на ту фіранку, не одводячи очей, сподіваючись повсякчасно, що побачить, як вийде звідти замордована дитина. Та

вона більше не з'являлася; zostавалась там, за ткапиною, що колихалася, тремтіла іноді. І Ренарде стискав ковдру скрученими пальцями, так, як стискав тоді горло в маленькій Рок. Він чув, як дзвонять дзигарі, чув, як стукотить маятник у них; як голосно б'ється в нього серце. І він терпів муку, бідолашний, таку муку, як жодна людина в світі.

А як біла смуга ясніла на стелі, подаючи звістку, що близько день, тоді тільки одлягало йому від серця, тоді тільки, — він це помічав, — zostавався сам нарешті, сам один у своїй кімнаті; і він простягався на ліжку. Спав кілька годин неспокійним, хворобливим сном, і ще й тоді часто з'являвся вві сні той жахливий привид, що він його бачив, не сплячи цілу ніч.

Коли потім сходить униз опівдня, на сніданок, почував себе знеможеним до краю, мов після надлюдської праці; їв через силу — не забував ні на хвилину, боявся тієї, що привидиться йому вночі.

А знав він, проте, добре, що не було жодного привида, що мертві не вертаються, що хвора його душа, де запанувала єдина думка, згадка, про яку не може він забути, що вона тільки спричиняється до його муки, вона тільки викликає мертву, відживлює її, кличе, ставить у нього перед очима, де одбився й zostався навіки той образ. Але знав він теж, що не видужає, що той спомин, мов звір, гонитиме за ним довіку; і він наважився вмерти — це легше, ніж зносити надалі ті тортури.

Почав тоді добирати способу, як себе вбити. Хотів звичайної, якоїсь натуральної смерті, щоб ніхто не догадався про самогубство. Бо він шанував свою честь, шанував те ймення, яке дали йому батьки; а коли б почали догадуватися, від чого він помер, здумали б, певпе, про нез'ясований злочин, про душогуба, якого не могли знайти, а там би не забарились — обвинуватили б його.

Набігла йому дивна думка — щоб розчавило його те саме дерево, під яким він замордував маленьку Рок. Постановив, отже, вирубати старий гай, симулювати нещасливий випадок. Так бук не захотів, видно, переламати йому спину.

Вернувшись додому, стративши голову з розпачу, ухпив револьвер, одначе не насмілився стрілити.

Прийшла обідня пора; він попоїв й вернувся в свою кімнату. І сам тепер не знав, що йому робити. Тепер, вря-

«Добродій Паран». Худ. Жюльян-Дамазі.

A LA GLOIRE DE GUY DE MAUPASSANT

SES DEUX FILLES

Тогочасна карикатура на Мопассана «Їого дві доньки» (Нампушка. Мадемуазель Фіфі).

тувавшись від смерті, він почував, що став боягузом. Ще так недавно був він готовий, міцний духом, становчий, міг керувати своєю одвагою, своїми замірами; а тепер став безсилий, боявся смерті, як боявся мертвої.

— Я вже не насмілюсь, не насмілюся вже, — шепотів. Дивився з жахом то на зброю на столі, то на фіранку; що закривала вікно. Ще йому здавалось, ніби страшне щось має трапитись, скоро він перестане жити! Що ж таке? Що саме? Зустріч, може? Вона за ним чатує, чекає його, кличе, і то задля того, щоб тепер його собі вловити, щоб помститись, намовити на смерть; отак вона показується щовечора.

Почав плакати, мов дитина, приказуючи:

— Я вже не насмію, я вже не насмію!

Тоді впав на коліна, стиха промовляючи:

— Боже мій, боже мій! — хоч і не вірив у бога. І вже справді не насмілювався глянути ні на вікно, де — він це знав — зачаївся привид, ні на стіл, де блищав револьвер.

Підвівшись на ноги, вимовив голосно:

— Так далі не може тягтися; треба цьому покласти край.

Почувши свій голос серед тиші в кімнаті, він здригнувся з ляку; але не маючи сили ні на що наважитись, почувачи, що палець завше одмовлятиметься натиснути на курок, він знову сховав голову під ковдру і почав думати.

Треба було знайти щось таке, що примусило б його вмерти, придумати якісь хитрощі для самого себе, щоб не допомогли вже жодні вагання, уникання, жалі. Він заздрив рокованим па смерть, яких ведуть, оточивши солдатами, на ешафот. О! Коли б можна було кого попросити, щоб стрілив за нього; коли б можна, признавшись про те, що діється у нього на душі, признавшись про злочин певному другові, який ніколи б не виказав на нього, вмерти від його руки! Але в кого попросити страшної тієї ласки? В кого? Шукав поміж знайомими людьми. Лікар? Ні. Він певне розкаже потім. І раптом пройшла йому в мозок дивовижна думка. Напише зараз до слідчого, близького свого приятеля, сам на себе викаже. Розкаже йому про все в тому листі: і про злочин, і про те, яку терпить муку, про те, що наважився вмерти, про свої вагання, про той засіб, якого він ужив, аби зміцнити свою підупалу мужність. Благатиме його, щоб, зглянувшись на їхню старовинну

приятнь, знищив того листа, скоро дізнається, що винуватець сам себе скарав. Ренарде міг звіритись на слідчого, знав його за людину певну, стриману, нездатну навіть до легковажних балачок. Була то людина з непохитною совістю, якою заправляв, керував, якій наказував один тільки розум.

Ледве обміркував свій замір, як дивна радість опанувала його серце. Тепер він був спокійний. Він зараз писатиме листа, не поспішаючи, а як розвидниться, кине його в скриньку, прибиту до стіни біля дому; тоді зійде на башту, щоб побачити, коли надійде листоноша, а як та людина в синій блузі піде собі, він кине сторч головою на скелі, що на них спирається підмурок. Він подбає перше, аби помітили його робітники, що рубають гай. Отже, могтиме вилізти на сходи якнайвище, туди, де вправлено щоглу з прапором, що маяв над домом у свята. Він стрепене тією щоглою, миттю переломить її і кине разом з нею вниз. Хто не повірить, що сталося воно випадково? А він убується зразу, бо ж і сам важкий, а башта висока.

Устав зараз із ліжка, сів за стіл і почав писати; не забув нічого, жодної подробиці злочину, жодної дрібниці з свого тяжкого життя, з того, які муки терпіло його серце; і додав наприкінці, що він сам себе рокував, що сам скарає злочинця; просить тільки свого друга, свого давнього друга подбати, аби ніколи не зганьбив ніхто його пам'яті.

Кінчаючи листа, помітив, що настав день. Він заліпив листа, запечатав, надписав адресу і зійшов униз легким кроком; перебіг до маленької білої скриньки, прибитої до стіни, на причілку; а вкинувши туди лист, від якого тремтіла рука, хутко вернувся назад, засунув засовку в чільних дверях, зійшов на свою башту, щоб там дочекатись листоноші, який забере з собою той смертельний вирок.

Був тепер спокійний — звільнився, врятувався.

Холодний вітер, сухий, з морозом, обвівав йому обличчя. Ренарде пожадливо вдихав у себе, розкривши рота, ту як лід холодну ласку. Небо жаріло, червоніло, мов полум'я, — багряне зимове небо, — і ціла рівнина, біла від наморозі, блищала під першим сонячним промінням, мов обсипана дрібними шкельцями. Ренарде стояв без шапки, дивлячись на розлогу країну, на луки, що простяглися ліворуч, де з коминів починав куріти дим, — готували люди сніданок.

Внизу, під собою, бачив, як бігла Бренділь серед скель,

об які він зараз має розбитись. Він неначе на світ народився гарного того, холодного ранку; сила, життя сповнювали його вщерть. Ясне світло обливало його, обгортало, вступало в нього, мов надія. Безліч споминів злинуло до нього, споминів про такі самі поранки, як ступав він прудким кроком по ствердлій землі, що голосно озивалась під його ногою, як полював щасливо на ставках, де дрімають дикі качки.

Усе принадне, все, що він любив, уся радість життя набігла йому на думку, хвилювала новими бажаннями, збуджувала потужні жадання в його діяльному, дужому тілі. І він має оце вмерти? Пощо? Має себе вбити, мов той дурень, бо злякався тіні? Злякався того, чого немає? Він багатий, він ще молодий! Дурниця! Треба тільки якоїсь розваги; виїхати звідси, зробити якусь мандрівку, і все забудеться! От і цієї ночі він її не бачив, тієї дитини, бо його думка звернула, спала тоді на інший слід. Може, він її більше й не побачить? І коли вона йому ще ввижатиметься в цьому домі, то вже певне не піде за ним в інше місце! Земля велика, а життя ще довге! Нащо вмирати?

Погляд його блукав по луках; і побачив він там синю пятаку — на стежці, біля Брендлі. Був то Медерік, що ніс листи з міста в село, а листи з села мав забрати до міста.

Ренарде так і кинувся — пройняв його наскрізь пекучий біль — гунув униз по сходах, хотів узяти свого листа, забрати його в листоноші. Дарма тепер, нехай хто й побачить! Мчав по траві, вкритій, мов піною, нічною заморозю; добіг до скриньки, на причілок, саме тоді, як підійшов і листоноша.

Медерік прочинив дерев'яні дверцята, почав вибирати різні папери, що повкидали туди тамтешні мешканці.

— Добридень, Медеріку, — промовив до нього Ренарде.

— Добридень, пане мер.

— Я, бачите, Медеріку, вкинув у скриньку листа, а він тепер мені потрібен. Хочу вас просить, щоб ви мені його віддали.

— Добре, пане мер, оддамо.

І листоноша підвів очі, та так і остовпів, побачивши мерове обличчя.

Щоки в Ренарде були аж сині, очі каламутні, обведені чорними кругами, ніби поховалися глибоко, волосся погудовчене, борода поплутана, краватка розв'язалась. Видно було по йому, що він і не лягав тієї ночі.

— Чи не хворі ви часом, пане мер?— запитав листоноша.

Той, зрозумівши враз, що має, певне, незвичайний вигляд, зніяковів, почав белькотати:

— Та ні... та ні... То я схопився просто з ліжка, щоб забрати того листа... Я спав... Розумієте?

Невиразне якесь підозріння заворушилося в думках у старого жовніра.

— Якого листа?— запитав.

— Того, що ви мені маєте віддати.

Медерік тепер завагався — мер, здавалось йому, був якийсь чудний. Може, в тому листі яка таємниця, таємниця політичного характеру? Він знав, що Ренарде не співчуває Республіці, відомі теж йому були всі хитрощі, усі шахрайства, на які кидаються під час виборів.

Медерік запитав:

— А до кого він, отой лист?

— До добродія Пютуена, до слідчого; ви ж знаєте, добродій Пютуен — мій приятель!

Листоноша пошукав поміж листами, знайшов того, якого від нього вимагали. Почав його розглядати, крутив у руках на всі боки, сам не свій, страшенно турбуючись — боявся зробити яку велику помилку, боявся й розгнівити мера.

Помітивши його вагання, Ренарде зробив рух, хотів ухопити листа, вирвати з рук у листоноші. Той раптовий рух переконав Медеріка, що й справді була тут якась велика таємниця, і він постановив виконати свій обов'язок, хоч би що там було.

Вкинув, отже, конверта у торбу, зачинив її, тоді відказав:

— Ні, я не можу, пане мер. Коли він іде до суду, то я не можу.

Смертельна туга вхопила Ренарде за серце.

— Та ви ж мене добре знаєте, — бульботів. — Ви можете навіть упізнати мою руку. Кажу вам, що мені потрібний той лист.

— Не можу.

— Ну-бо, Медеріку! Ви знаєте, що я не схочу вас обманути. Я вам кажу, що він мені потрібний.

— Ні, не можу.

Бурхлива вдача перемогла, Ренарде аж затрусився з лютощів:

— Ей, стережіться, сто чортів! Ви знаєте, що я не люблю жартів. Як дам, то й на ногах не встоїте, і не зоглядйтесь навіть, чоловічку! А до того я ще й тутешній мер, як не як. І я вам велю тепер оддати мені листа.

Листоноша одповів становчо:

— Ні, не можу я, пане мер.

Тоді Ренарде, стративши голову, вхопив його за руки, щоб одібрати торбу; але той стрепенувся, вирвався й, поступивши назад, підійняв угору свою грубу падубову палицю. Промовив, усе ще спокійно:

— Е, не займайте мене, пане мер, а то вдарю! Стережіться! Я виконую свої обов'язки, так!

Почуваючи, що гине, Ренарде став раптом покірливий, ласкавий; благав, замалим пе плакав, мов дитина.

— Та годі, годі, голубе! Віддайте мені листа, я вам за те віддячу, дам вам грошей, дам вам, масте, сто ф'ранків, чуєте, сто ф'ранків!

Той повернувся на корках і пішов.

Ренарде біг за ним, задихаючись, белькочучи:

— Медеріку, Медеріку! Слухайте! Я дам вам тисячу ф'ранків, ви чуєте, тисячу ф'ранків!

А той усе йшов мовчки.

— Я вас озолочу...— почав знову Ренарде.— Ви чуєте? Все, що захочете... П'ятдесят тисяч ф'ранків... П'ятдесят тисяч ф'ранків за той лист... Хіба вам що?.. Не хочете?.. Ну, добре, сто тисяч... кажіть... сто тисяч ф'ранків... розумієте? Сто тисяч ф'ранків... Сто тисяч ф'ранків...

Листоноша обернувся; обличчя в нього було похмуре, погляд суворий.

— Досить уже того,— промовив,— або я перекажу в суді все, що ви мені тут оце наговорили.

Ренарде раптом спинився. Кінець! Не було більше надії. Він повернувся й побіг до свого дому, стрибаючи, мов звір, за яким вганяють мисливці.

Тоді Медерік спинився. Дивився на ту втечу, зацікавившись з дива. Побачивши, як мер убіг у хату, він ще зачекав, ніби почував, що тут без чогось не обійдеться.

Справді, незабаром висока постать Ренарде з'явилася на Ренаровій башті, на самім вершку. Бігав по плесковатому даху, мов божевільний; тоді вхопив щоглу, а потім раптом, мов той плавець, що поринає в воду сторч головою, кинувся в порожняву, простягаючи руки.

Медерік побіг щосили рятувати. Пробігаючи парком, побачив дроворубів, які йшли на роботу. Він почав їх гукати, кричав, яке сталося нещастя. І вони знайшли під мурами закривавлене тіло з розмізченою об скелю головою. Бренділь обтікала ту скелю; і на тихому, прозорому, широкому в цьому місці плесі, видно було, як бігла довга рожева смужка крові, змішаної з мозком.

РОЗБИТИЙ КОРАБЕЛЬ

Це було вчора, 31-го грудня.

Я снідав у мого давнього друга Жоржа Гарена. Слуга приніс йому листа, обліпленого закордонними марками, вкритого закордонними штемпелями.

Жорж запитав мене:

— Ти дозволяєш?

— Звичайно, — прошу.

І він заходився читати вісім сторінок, буйно та густо пописаних англійським начерком, що рядки в них перехрещувалися вподовж і впоперек. Він читав їх повільно, з серйозною уважністю, з тією цікавістю, що її виявляють до речей, які доходять нам до серця.

А тоді поклав листа на ріжечок коминка і сказав:

— Так-так!.. То була кумедна пригода... До речі, я тобі ніколи її не розповідав... а проте, пригода романтична, і сталася вона зі мною! О!.. Дивний день випав мені тоді, напередодні Нового року. З того часу збігло вже двадцять років... Ну, звичайно, — тоді я мав тридцять, тепер-бо маю п'ятдесят!..

Я обіймав тоді посаду інспектора в тій самій Кампанії морського страхування, що нею ще й зараз я керую. Я мав на думці перебути в Парижі свято 1-го січня, якщо вже так повелось, що цей день обов'язково всі святкують, — аж раптом дістаю листа від нашого директора, що наказує мені вирушити негайно на острів Ре, де розбився край берега трищоглий корабель із Сен-Назера, застрахований у нас. Лист отой потрапив до мене о восьмій годині ранку. Я прийшов до контори Кампанії о десятій, щоб одержати відповідні інструкції; і того ж таки вечора виїхав експресом, що домчав мене до Ла-Рошелі наступного дня, 31-го грудня.

Я мав дві вільні години до відплиття пароплава «Жан Гітон», що рушав на Ре. Отже, я вирішив пройтися

містом. То й справді незвичайне і дуже своєрідне місто, оте Ла-Рошель, з його заплутаними вулицями,— блукаєш ними, немов у лабіринті, а тротуари тягнуться вздовж них попід галереями без кінця й краю, попід галереями із склепінням, немов на вулиці Ріволі, але не такими високими; ці галереї й склепіння,— приплéскуваті, таємничі,— схожі на декор, якого немов спорудили тут для таємних змов та й полишили; вони схожі на старовинний декор, що так хвилює, декор колишніх баталій, давніх релігійних війн — героїчних та грізних. Це старе місто гугенотів, статечне, строге, в якому немає жадного величного монумента, що так пишно прикрашають Руан, а проте воно визначається усім своїм образом — суворим і трохи похмурим навіть,— оте місто завзятих бійців, вогнище фанатизму, місто, де розпалювалася віра кальвіністів * і де зародилася змова чотирьох сержантів *.

Повештавшись деякий час отими чудернацькими вулицями, я сів на маленького пароплава, чорного та череватого, що мав довести мене до острова Ре. Пароплавчик відчалив від берега і, сердито пихкаючи, пройшов поміж двох стародавніх веж, що охороняють порт, проминув рейд, вийшов за мол, що його збудував Рішельє та що величезне його каміння ледь витикається з води майже на одному з нею рівні і обгороджує місто, немов колосальним намистом; а тоді крутнувся й повернув праворуч.

Був саме один з отих сумних днів, що пригнічують, гноблять думку, стискають серце, вбивають в нас усю бадьорість і всю енергію; то був похмурий, крижаний день, забруднений густим туманом, мокрим, холодним, що осідав намороззю, сморідливим туманом, як задушливі випари з ринв.

Під отим шатром зловісного туману, що стелився низько-низько, простяглося жовте море, мілководе море, що рясніло піщаними мілізнами, мов застигло... а хоч би одна тобі брижжа,— ані руху, ані життя... море каламутної води, море води масної, води застоюлої...

«Жан Гітон» плив по ній, ледь-ледь погойдуючись, як звичайно, прорізаючи цю масу — густу й гладеньку — та полишаючи за собою невеличке збурення, невеличкий плюск, невеличке хвилювання, що заспокоювалися за хвилину.

Я розбалакався з капітаном, куценьким чоловічком, майже без ніг, таким же круглобоким, як і його пароплав,

і таким же хитким, як і він. Мене цікавили деякі подробиці тієї катастрофи, що я її мав дослідити. Великий трищоглий корабель з Сен-Назера, «Марі-Жозеф», викинуло бурхливої ночі навальним вітром на пісочані узбережні мілізни острова Ре.

Борвій викинув той корабель так далеко, писав його власник, що не було ніякої змоги зрушити його з мілізни, і довелося вивантажити з нього якнайшвидше все, що тільки можна було врятувати. Отже, я мав з'ясувати, в якому стані перебуває той корабель зараз, перевірити, чи все було гаразд на ньому перед аварією, та з'ясувати, чи всіх можливих заходів було свого часу вжито, аби стягти його з міліни. Я їхав, як представник Кампанії, щоб виступити, якщо треба буде, в процесі проти позовника.

Отримавши мого рапорта, директор мав вирішити, до чого слід удатися, аби захистити наші інтереси.

Капітан пароплавчика «Жан Гітон» знав усі обставини тої справи досконало, бо саме цей його пароплавчик брав участь у спробах урятувати корабель, що вскочив у лихо.

Капітан розповів мені про тую аварію, яка сталася, власне кажучи, дуже просто. «Марі-Жозеф», що його гнав перед себе скажений вітер, збився глупої ночі з курсу і мчав навмання по морі, вкритому білим шумом — «по морі молочного супу», як казав капітан,— аж раптом наскочив на величезні підводні обмілини, що перетворюють береги цього району на безмежну Сахару під час відпливу.

Отак розмовляючи, роздивлявся я навколо і пильно дивився вперед. Поміж океаном та небом, що звисло над ним, лишався вільний простір, в якому погляд сягав дуже далеко. Ми йшли поздовж берега. Я запитав:

— Це острів Ре?

— Так, добродію.

І раптом капітан, простягнувши вперед праву руку, показав мені, в чистому морі, якусь річ, майже непомітну цятку, і сказав:

— Гляньте-но, оно ваш корабель!

— «Марі-Жозеф»?..

— Атож.

Я дивом великим здивувався. Від тієї чорної цятки, майже незримої, що я був би взяв її за підводну скелю, здавалося, щонайменше кілометрів зо три до берега.

Я повів далі:

— Але ж, капітане, там має бути щонайменше сто брасів завглибшки, саме в тому місці, що ви мені покажете? Він зайшовся сміхом.

— Сто брасів, друже мій!.. Та там і двох немає, запевняю вас!..

Капітан був родом з Бордо *. Він провадив далі:

— В нас зараз приплив, дев'ять годин сорок хвилин. Отож, після сніданку в готелі «Дофін», пройдіться пляжем, заклавши руки в кишені, і я ручуся вам, що о другій годині п'ятдесят чи о третій, найпізніше, ви дійдете до розбитого корабля, і ноги вам лишаться сухі, мій друже; а на кораблі ви зможете перебути годину й три чверті або зо дві; але не більше: а ні, то ви потрапите в пастку. Що далі відходить море, то швидше воно вертається назад. Вона плеската, як блощиця, оця обміль! Вирушайте до берега о четвертій годині п'ятдесят хвилин,— та глядіть, не забаріться! О сьомій тридцять ви вже маєте бути на «Жані Пітоні», що зсадить вас цього ж таки вечора на набережній Ла-Рошель.

Я подякував капітанові, подався на ніс пароплава і сів собі там, щоб роздивитися на невеличке місто Сен-Мартен, що до нього ми хутко наближалися.

Воно подібне до всіх мініатюрних портів, що правлять за столиці на всіх дрібних островах, розсипаних поздовж суходолу. Це велике рибальське село, що стоїть однією ногою в воді, другою на землі, живе рибою та дробиною, городиною та скойками, редискою та мідіями *. Острів низький, кепсько оброблений, але густо залюднений; а втім, я не вглиблювався в нього далеко.

Поснідавши, я дістався перескоком до маленького, але високого рога; а тим, що море швидко відступало, я, не гаючи часу, подався піском до чорної скелі, що майоріла ген-ген понад водою.

Я прудко йшов тією жовтою рівниною, пружною, мов живе тіло, що на ній немов виступав піт під моїми кроками. Море, ось допіру — саме цієї хвилини — було тут; а зараз я бачу, як воно тікало в далечінь, щезаючи з очей, і я вже не міг розрізнити лінії, що відмежовувала піски від океану. Мені здавалося, що довкола мене розгортається феєрія — велетенська, надприродна... Атлантичний океан був щойно тут, переді мною, і раптом він зник десь ув обмілині, як часом зникають декорації в люках, і я йшов зараз посеред пустелі. Залишилося тільки відчут-

тя — подих солоної води огортав мене... Я відчував дух водяних рослин, дух хвиль, терпкий та добрячий дух надбережжя. Я йшов прудко; мені вже не було холодно; я дивився на розбитий корабель, що сидів на міліні та все збільшувався в міру того, як я до нього наближався, і скидався зараз на величезного кита, викинутого на берег.

Корабель, здавалося, виповзав із землі і прибирав на тлі цієї неосяжної жовтої рівнини велетенських розмірів. Я дістався до нього, нарешті, йдучи цілу годину. Він лежав на боці, покалічений, розбитий, випинаючи, мов ребра якого звіра, свої поламани кістки, свої кістки з просмоленого дерева, проколені величезними цвяхами. Пісок уже вдерся в нього, просмикнувся крізь усі шпари, тримав його, ним володів, і не збирався випустити його з полону. Немов корабель пустив углиб того піску своє коріння. Ніс глибоко занурився у пісочаний ґрунт — м'який та підступний, тимчасом як корма, що задерлася вгору, лаче розпачливо водала до неба, кидаючи в нього два білі слова на чорному облявкові: «Марі-Жозеф».

Я видряпався на цей труп корабля з нахилоного боку; а тоді, опинившись на палубі, спустивсь униз — досередини. Денне світло, досягаючи туди крізь потрощені трапи та шпари, тьмяно освітлювало дно кораблеве, що виглядало, як льохи — довгі та похмурі, — завалені уламками дерев'яної панелі. Там не було більш нічого, крім піску, що правив за ґрунт цьому дощаньому підземеллю.

Я заходився робити потрібні нотатки про стан корабля. Сівши на порожнє розбите барильце, я писав при тьмяному світлі, що потрапляло до трюму з широкої розколини, а крізь неї мрівся безкрай простір плаского рінистого берега. З холоду та самотності мені часом пробігало по тілу якесь дивне тремтіння; і я раз у раз кидав писати, прислухаючись до якоїсь невиразної й таємничої шамотні всередині корабля: до шамотні крабів, що шкрябалися по дерев'яній обшивці корабля своїми закарлюченими клішнями; до шамотні тисяч найдрібніших морських тварин, що вже впевнено оселилися тут, на цьому мерцеві, а також до тихого й рівномірного шарудіння шашеля, що свердлує невпинно і скрипить, мов справжнє свердло, руйнуючи стару дерев'яну корабельну снасть та пожираючи її.

І раптом я почув людські голоси, що залунали десь тут — зовсім близько біля мене. Я підскочив, немов переді мною з'явився привид. Далєбі, на одну мить я буз

подумав, що заразівінько, отут перед моїми очима, з глибини зловісного трюму, підведуться двоє втоплеників, що розповідатимуть мені про своє сконання. Тож, не гаючи часу, я схопився з барильця та й вибрався знов на палубу, підтягшись на руках: і я побачив, що перед носом корабля стоїть високий на зріст добродій з трьома молодими дівчатами, чи певніше — високий англієць із трьома міс. Звичайно, вони полякалися ще більше, ніж я, побачивши якусь істоту, що так несподівано з'явилася на цьому полишеному трищоглому кораблі перед їхніми очима. Наймолодша з дівчат повернула навікача; двоє інших ухопилися обома руками за свого батька; що ж до останнього, то той тільки розтулив рота; то була єдина видима ознака його хвилювання.

А тоді, за кілька секунд він промовив:

— Ао, добродію, ви є власник цей корабель?

— Так, добродію.

— А чи міг я його відвідав?

— Так, добродію.

По тому він виголосив довжелезне англійське речення, що в ньому я розібрав єдине слово: *gracious*, яке він проказав кілька разів.

А що він шукав якої місцинки, звідки можна було б видряпатися на корабель, то я показав йому найзручнішу і подав йому руку. Він виліз; а тоді ми допомогли трьом дівчатам, що вже заспокоїлись. То були чарівні дівчатка! Особливо найстарша, білявочка на вісімнадцять років, свіжа, мов квітка, і така зграбненька, така милесенька! Далєбі, гарненькі англійки виглядають зовсім, як найніжніші витвори морської флори. Не гріх було б сказати, що ця дівчина народилася з піску та що волосся її зберегло його чудову барву. Чарівна свіжість англійських дівчат та ніжний колір їх обличчя нагадують рожеві мушлі й коштовні тасмнічі перлини, що їх породжує незнана океанська безодня.

Дівчина розмовляла французькою мовою трохи краще за свого батька, й таким чином стала нам за перекладачку. Довелось розповісти про аварію корабля аж до найменших подробиць, що я їх вигадував, немов я сам був при тому, як сталася катастрофа. А тоді — вся родина зійшла вниз досередини корабля. І тільки-но англійці розглянулися в його темному, ледь-ледь освітленому лоні, як почали ахати й охати з подиву та захоплення; коли це

дивлюся,— аж раптом, у батька й у трьох дочок опинилися в руках альбоми, що їх сховано було, мабуть, у їхніх широких непромокальних плащах, і всі четверо почали одночасно чотири олівцевих шкіци цього сумного й химерного місця.

Вони посідали в ряд на брусі, що витикався з обшивки, і чотири альбоми на вісьмох колінах укрилися дрібними чорними рисками, що мали зобразити розпанахане черево «Марі-Жозефа».

Не відриваючись від роботи, старша з дівчат розмовляла зі мною, а я тим часом знов заходився оглядати скелет розбитого вітрильника якнайдетальніше.

Між іншим, з бесіди я довідався, що взимку вся родина, звичайно, бавить час у Б'яріці й приїхали всі вони на острів Ре єдино для того, аби роздивитися на трищоглий корабель, що так фатально зануривсь у пісок. Ці люди не мали в собі й крихти англійської бундючності; це були прості й дуже милі диваки, що належать до тих одвічних мандрівців, котрі раз у раз виходять з Англії і, як повідь, поймають цілий світ. Батько — довготелесий, сухоребрый, з червоним обличчям, облямованим сивими бурцями, що скидалося на живий сендвіч, на кавалок шинки, вирізаний на зразок людської голови і покладений між двох волосяних подушечок; дочки, цибаті, як чаплі, такі ж сухоребрі, за винятком старшої, і гарненькі всі три напрочуд, а особливо більшенька.

В неї був такий кумедний спосіб розмовляти, оповідати, сміятися, розуміти чи не розуміти, зводити запитливо на мене свої очі, блакитні очі, як глибока вода, кидати малювання, щоб відгадати, що саме я маю на думці, знову братися до роботи й казати «yes» або «no», що я ладен був без кінця-краю слухати її й на неї дивитись.

Раптом вона прошепотіла:

— Я почув невеличкий шелест на цей корабель.

Я поставив вуха; і відразу ж до мене долинув якийсь легкий шум, незвичайний, безупинний. Що б це могло означати? Я підвівся, щоб подивитись у вікно, і, глянувши, голосно скрикнув. Море до нас повернулось; воно оточило нас і націлялося відрізати нас від суходолу!

Ми, не зволікаючи, помчали на палубу. Та вже було пізно. Вода облягла нас і швидко-прудко бігла до берега. Ні, вона не бігла, вона поривалася поковзом уперед, плазувала, розтікалася, мов величезна пляма. Лишень на

кілька сантиметрів поняло пісок водою; але лінія невпійманного припливу віддалялася так швидко, що незабаром зовсім зникла з очей.

Англієць хотів скочити з корабля й кинутись тікати; я його не пустив; утеча була неможлива через глибокі ковбані, що ми їх мусили обходити, коли йшли сюди і що ми в них обов'язково потрапили б, повертаючись на берег.

На мить нам завмерли серця, — ми стояли, мов укопані, поняті жахом. По паузі маленька англійка всміхнулася й прошепотіла:

— Це ми зазнав аварій, — корабель нам розбився!..

Я хотів засміятися; але раптом обгорнув мене жах, гідний жах, несамовитий, підлий та підступний, як оцей приплив. Усі небезпеки, що на них ми наражались, повстали переді мною воднораз. Мені хотілося кричати: «Пробі!» Але ж — до кого?..

Дві меншенькі англійки притулилися до батька, котрий пригнічено дивився на безмежне море, що вирувало навколо нас.

А ніч спадала так само швидко, як прибувала океанська вода, — важка ніч, вогка, холодна.

Я сказав:

— Нічого не вдієш, — тільки й лишається нам, що перебути певний час на цьому кораблі.

Англієць відповів:

— Oh! yes!

І ми простояли так чверть години, а може, й півгодини — гаразд не знаю скільки, — й дивилися на жовту воду, що надималася навколо нас, що нуртувала, що немов кипіла, немов бавилася на величезній рінистій косі, радіючи з своєї перемоги.

Одне з дівчаток дуже змерзло, і ми вирішили зійти в трюм, аби сховатися від легкого, але крижаного бризу, що дмухав на нас і, мов голками, колов нам шкіру.

Я нахилився над трапом. Корабель був повен води. Тож довелося нам залізти в більш-менш затишний куточок по-під обдавком, що міг, бодай хоч трохи, захистити нас від вітру.

Нічна темрява повивала нас цілком, і ми сиділи, пригорнувшись одне до одного, оточені питьмою та водою. Я відчував, як тремтіло коло мого плеча плече маленької англійки, що часом починала цокотіти зубами; але я відчував разом з тим і принадне тепло її тіла крізь крам, і те

тепло було любе моєму серцю, як поцілунок. Ми більше не розмовляли; ми сиділи нерухомо, мовчки, скоцюрбившись, немов звірі в рову під час урагану. А проте, не вважаючи ні на що, не вважаючи на глупу ніч, не вважаючи на страшну небезпеку, що чимраз усе більше зростала, я почав тішитися з того, що я тут, тішитися з холоду та непевності, тішитися з оцих довгих годин пітьми та жаху, що я їх мав перебути на цьому помості, так близько, поруч цієї гарної й привабливої дівчини.

Я запитував себе, звідки взялося це дивне чуття безжурності та раювання, що раптом перейняло мені душу?

Звідки воно? Хто теє знає? Може, тому, що вона була тут? Хто ж вона? Маленька англійська дівчина, і то зовсім незнайома? Я не кохав її, я не знав її зовсім, а проте був зворушений, причарований! Я хотів би врятувати її, життя своє віддати за неї, натворити тисячі безумств!

Дивна річ! Чим пояснити, що присутність жінки може так буйно подіяти на нашу істоту? Чи то ж жіноча привабливість обгортає нас своїм крилом? Чи, може, то звабливість краси та молодощів уступають нам у голову, мов добре вино?

А може, це дотик кохання, того таємничого кохання, що без упину намагається з'єднати живі істоти, що випробовує силу щоразу, коли зводить віч-на-віч чоловіка та жінку, що сповнює їх хвилюванням, хвилюванням невимірним і таємним, глибоким, як напоюють водою землю, щоб вирощувати на ній квіти!

Тим часом німа тиша пітьми гнітила все дужче й дужче, — німа тиша похмурого неба; ми ледь-ледь чули, як зростає довкола нас невиразне ревіння, притлумлений гуркіт морського припливу та монотонне хлюпання води об наш корабель. А вода все прибувала, все прибувала...

І раптом я почув хлипання. Наймолодша з англійок плакала. Тоді батько заходився потішати її, й вони загомоніли своєю рідною мовою, якої я не розумів. Я догадувався, що він заспокоює її, але що їй, проте, дуже страшно.

Я запитав мою сусідку:

— Вам не дуже холодно, міс?

— О! Так. Мені холодний, — дуже, дуже...

Я хотів дати їй-мос пальто, вона відмовилась; але я вже його скинув; я закутав її, — дарма, що вона пручалась. Під час цієї короткої боротьби я торкнувся її руки, і враз чарівливе тремтіння перебігло мені по всьому тілі.

Протягом кількох останніх хвилин зірвався свіжий вітерець, плескіт хвиль об кораблевій облавок пожвавішав, підсилювався. Я підвівся; хвиля гострого вітру вдарила мені в обличчя. Знявся навальний вітер!

Англієць помітив те водночас зі мною і сказав просто:

— Це кепсько для нас, оця...

Звичайно, то таки й справді було дуже кепсько, то була видюща смерть, що чигала на нас, коли б хвилі, навіть певеличкі хвилі, накинулися на розбитий корабель і заходилися б ним трясти щосили... А він же такий пошкоджений та розхитаний, що перший добрячий бурун потрощив би його на гамуз.

З хвилини на хвилину, щоразу, як вітер розбирався і набігала бирса, ми все більше й більше впадали у розпач. Тепер море почало помалу-малу розгойдуватися, і я вже бачив у темряві білі гривиці, що то схоплювалися на морській поверхні, то зникали... Я бачив їх виразно, ті смуги білої піни, тимчасом як хвилі налітали на корпус корабля «Марі-Жозеф» і давали йому короткі стусани, що відбивалися луною нам у серці.

Англійка трусилась; я відчував, як вона тремтить поруч мене, і в мені зростало шалене бажання стиснути її в своїх обіймах.

А там, попереду, ліворуч, праворуч, поза нами блимали вогники маяків на узбережжі, вогники — білі, жовті, червоні, що крутилися, що скидалися на величезні очі, на очі в'єлетня, що стежили за нами, жадібно чигаючи на нашу загибель.

Один з них дратував мене особливо. Він згасав щокожні тридцять секунд і відразу ж спалахував знову; далєбі, це-такі було справжнісіньке око з повікою, що раз у раз спускалася, прикриваючи вогнистий погляд.

Від часу до часу англїєць світив сірника, щоб глянути, котра година; а тоді знову клав годинника назад до кишені. І раптом, звертаючись до мене понад головами своїх дочок, він промовив вельми урочисто:

— Добродію, бажаю вам щасливий новий рік.

Була північ. Я простяг йому руку, він її потиснув; по тому він сказав якусь англійську фразу, і раптом дочки його й він сам заходилися співати: *God save the Queen*, і цей гімн полинув у чорний простір, у мовчазний простір, і розвіявся десь там, ген-ген, над обрієм далеким...

Я спершу хотів був засміятись; але нараз душу мені обгорнуло буйне і якесь дивне хвилювання.

Було щось охмарене й величне в цьому гімні, що його співали люди, які зазнали аварії й присуджені до смерті,— щось схоже на молитву, але було в нім і щось більше, що можна було порівняти до стародревнього й прекрасного Ave, Caesar, morituri te salutant*.

Коли вони скінчили, я попрохав мою сусідку, щоб вона заспівала сама — чи то якої балади, чи легенди,— що їй спаде на думку, аби забути за наші тривоги.

Вона згодилась, і ту ж мить її голос, чистий і молодий, полинув у глузу ніч.

Вона співала, мабуть, якоїсь сумовитої пісні,— протягливі-бо жалібні згуки повільно злітали їй з уст і ширяли, мов поранені птахи, понад хвилями збуреного моря.

А воно здималося, воно шмагало наш корабель щосили... Та я не думав ні про що,— тільки-но про її голос. І я думав ще про сирен. Коли б який човен пропливав повз нас, що сказали б матроси? Мій змучений розум поринув у мрію. Сирена! А може, вона й справді сирена, ця дівчина з моря, що затримала мене на цьому розбитому кораблі, поточеному робаками, і що зараз ось порине разом зі мною в бурхливі хвилі?..

І раптом ми всі вкупі — вп'ятох — покотилися шкереберть палубою, бо «Марі-Жозеф» перекинувся несподівано на правий бік. Англійка впала на мене, я схопив її в обійми і шалено, вже нічого не тямлячи, не розуміючи, гадаючи, що прийшла на мене остання хвилина, почав укривати поцілунками її щоку, її скронь та її волосся. Корабель не рухався більше; ми завмерли й собі.

Батько гукнув:

— Кет!

Та, що я її пригортав до себе, відповіла «уес» і зробила рух, аби звільнитись. Далєбі, цієї миті мені кортіло, щоб корабель наш розколовсь надвоє, і я впав у воду разом із нею.

Англієць промовив:

— Трохи гойдає, та це був нічого. Я маю мої три дочки вцілілі.

Не бачачи старшої, він був подумав спершу, що вона загинула!

Я повагом підвівся, і раптом помітив вогник на морі, зовсім близько коло нас.

Я гукнув; мені відповіли.

То був човен, що шукав нас; господар готелю, як виявилося згодом, передбачив нашу необережність.

Нас урятовано. Я впав у розпач! Нас зняли з пашого плоту та й повезли назад у Сен-Мартен.

Тепер англієць тер собі руки та бубонів:

— Добрий вечеря! Добрий вечеря!

Ми таки повечеряли й справді. Але мені не було весело, я жалкував за «Марі-Жозефом».

Нам довелось розлучитись, роз'їхатись, наступного ранку, після численних рукостискань та обіцянок листуватись. Вони подалися до Б'яріцу. Я мало не полетів за ними навздогін.

Я з'їхав з глузду; я лагодився запропонувати свою руку й серце і взяти за себе це дівчатко. Коли б ми перебули ще бодай хоч із вісім день разом, я обов'язково з нею одружився б! Який-бо слабодухий та незбагненний бувас часом мужчина!

Збігло два роки, але я не дістав від них за цей час ані словечка! Згодом я відібрав листа з Нью-Йорка. Вона виїшла заміж і сповіщала мене про теє. І відтоді ми пишемо одне до одного щороку, кожного 1-го січня. Вона розказує мені про своє життя, оповідає про своїх дітей, про своїх сестер і ніколи нічого про свого чоловіка! Чому? Ах! Чому?.. А я пишу їй тільки про «Марі-Жозефа»... Це, мабуть, єдина жінка, що я її кохав... Ні... що я її міг кохати... Ах!.. Гай-гай... Чи ми що знаємо?.. Події обгортають нас... А далі... а далі... все минає... Вона, мабуть, старенька вже зараз... Я не впізнав би її, певне... Ах! Але та, колишня... та, з розбитого корабля... яке створіння... божественне! Вона пише, що волосся їй геть посивіло зовсім... Мій боже!.. Як тяжко болить мене тая звістка... Ах! її біляве волосся!.. Ні, моєї — тієї, що я знав її колись, — вже більше не існує... Як журно все теє... Як журно!..

ВІДЛЮДЬКО

Ми вирудилися з кількома друзями подивитися на відлюдька, що оселився на стародавньому кургані, порослому великими деревами, серед широкої долини між Каннами й Напулем.

Вертаючись, ми розмовляли про чудних світських пустельників, яких колись було чимало і що тепер зовсім зникли. Ми відшукували, ми намагалися визначити, які моральні причини, які нещастя призводили колись людей до самотності.

Аж один із наших попутників промовив:

— Я знав двох відлюдьків: чоловіка й жінку. Жінка, певно, й досі жива. Вона жила п'ять років тому серед руїн на вершині зовсім пустельної гори, на березі Корсіки, за п'ятнадцять чи двадцять кілометрів від найближчого житла. Вона жила там зі своєю служницею; я навідав її. Колись це була, запевне, жінка з вищого світу. Вона зустріла мене привітно і навіть із щирою приязню, але я нічого не знаю про неї і ні про що не міг довідатися.

Що ж до чоловіка, я вам оповім про його сумну пригоду.

Оберніться назад. Бачите ген там, за Напулем, оту шпичасту і лісисту гору, що виступає перед висотами Естерелю? Тут її звать Гадючою горою. Ото на ній у мурах маленького старовинного храму й оселився мій відлюдько років дванадцять тому.

Наслухавшись про нього, я вирішив із ним познайомитися і ось одного березневого ранку вирушив туди з Каннів верхи. Залишивши коня в заїзді в Напулі, я почав здиратися пішки на цей чудний конус заввишки десь двісті п'ятдесят чи двісті метрів, порослий запашними рослинами, здебільшого чистом; його запах був такий гострий та міцний, що від нього аж паморочилося в голові й нудило.

Кам'янистими схилами раз у раз ховзають довгі вужі, зникаючи в травах. Звідси цілком відповідна назва Гадючої гори. В деякі дні гади піби вроджуються в тебе під ногами, коли здираєшся узгір'ям, заллятим сонцем. Їх так багато, що боїшся ступити і дознаєш якогось дивного невпокою — не страху, бо вужі не шкідливі, а нібито містичного жаху. Чимало разів опановувало мене це дивовижне відчуття, наче я піднімаюся на освячену гору далекої давнини, на небуденне згір'я, запашне й тасмниче, поросле чистом, населене гадюками й увінчане храмом.

Цей храм стоїть і досі. Принаймні, мене запевняли, що це храм. Але я й не намагався дізнатися більше, щоб не зіпсувати собі враження.

Отже, одного березневого ранку я вибрався на ту гору помилуватися краєвидом. Діставшись вершини, я справді побачив мури й людину, що сиділа на камені. Чоловікові тому було, мабуть, не більше сорока п'яти років, хоча волос мав весь білий, але борода була ще майже чорна. Він гладив kota, що згорнувся кільцем у нього на колінах, і, здавалося, зовсім не помічав мене. Я обійшов навколо руїн, частина яких, перекрита гіллям, соломною, травою й відгороджена камінням, — правила йому за оселю, — та й зпов вернувся на той бік, де він сидів.

Краєвид звідтіля розгортався чудовий. Праворуч — химерні шпичасті вершини Естерелю, за ними — безмежне море, що ген-ген тяглося аж до італійських берегів, з численними виступами, а навпроти Каннів — Лерінські острови, зелені й пласкі, що піби плавали на воді; а на остапньому, найдальшому з них, — високий старовинний замок із зубчастими вежами здіймається серед морських хвиль.

А над зеленим берегом, над довгими періями білих вілл, над білими містами, вибудованими між дерев і схожими здалеку на безліч яець, знесених на березі, височіють Альпи, з вершинами, вкритими сніговими шапками.

— Боже, як тут гарно! — промовив я стиха.

Чоловік підвів голову і сказав:

— Так, але коли бачиш це видовисько щодня, воно докучає.

Отже, він розмовляв, цей відлюдько, він міг балакати і нудився. Тоді він у моїх руках.

Того дня я не довго пробув там і намагався лише виявити характер його людинозненависті. Він справив на

мене враження істоти, стомленої всіма і всім, безнадійно розчарованої і сповненої несмаку до себе й до інших.

Я залишив його по півгодинній розмові. Тиждень опісля я вернувся знову, потім прийшов ще раз через тиждень і нарешті почав учацати щотижня. Одно слово, не минуло й двох місяців, як ми здружилися.

Аж одного вечора, наприкінці травня, я вирішив, що слухна хвилина настала, і, захопивши з собою харчів, вирушив на Гадючу гору пообідати разом із відлюдьком.

Був один із тих запашних вечорів півдня країни, де квіти розводять, наче на півночі жита, де продукують сливе всі духмяні есенції для жіночих тіл і жіночих суконь; один із тих вечорів, коли аромати незліченних помаранчевих дерев у кожному саду і в кожному куточку долини зворушують і навівають млість, пробуджуючи навіть у пристаркуватих людей мрії про кохання.

Мій самотник, очевиднож, зрадів мені і охоче погодився пообідати разом.

Я припросив його випити трохи вина, до якого він утратив звичку; він пожвавішав і почав оповідати мені про своє минуле. Він жив постійно в Парижі і, настільки я міг зрозуміти, весело збавляв час.

Зненацька я запитав його:

— А чому, власне, вам заманулося осісти на цій горі?

Він зразу ж одповів:

— Я пережив найлютішу напасть, що тільки може випасти на долю людини. Та навіщо ховатись од вас із цією пригодою? Можливо, вона викличе в вас жаль до мене. Та й до того... я ніколи ще нікому про це не розповідав... ніколи... і хотів би знати... кінець кінцем... що подумують інші... як вони на це подивляться.

Я народився в Парижі, виховувався в Парижі, виріс і прожив усе життя в цьому місті. Батьки залишили мені кілька тисяч франків ренти, через протекцію я дістав скромну й спокійну посаду і був, як для молодого хлопця, досить заможний.

Від ранніх літ я провадив парубоцьке життя-буття. Ви розумієте, що воно означає. Вільний, без родини, вирішивши не зв'язувати себе дружиною, я проводив три місяці з одною жінкою, півроку з іншою, а часом жив по року без коханки, вибираючи собі випадкових подруг з-межи багатьох приступних чи продажних дівок.

Таке звичайне і, правда, банальне життя мені подоба-

лося, задовольняло мій природний нахил до перемін і байдкування. Весь час проводив я на бульварах, у театрах, у кав'ярнях, завжди поза домом, майже не буваючи в себе, хоча мав пристойне помешкання. Я був один із силисильної тих людей, котрі плывуть за течією, мов корок на воді, для котрих мури Парижа — то мури світу і котрі не мають жодних турбот, бо нічого не люблять. Я був, як то кажуть, чоловік-другяка, вдачі ні доброї, ні злої. Так. Я безсторонньо говорю про себе.

Так плывло життя моє від двадцяти до сорока років рівно й хутко, без особливих пригод. Як швидко минають вони, ці одноманітні роки паризького життя, не лишаючи в душі жодного значного спогаду, ці довгі й прудкі роки, банальні й веселі роки, коли п'єш, їси й регочеш, сам не знаючи чому, коли тягнешся губами до всього, що можна покуштувати чи поцілувати, не захоплюючись, власне, нічим! Був молодий, став старим, так і не зробивши нічого, що роблять інші; без жодної прихильності, без коріння, без взаємин, майже без друзів, і нема в тебе ні батьків, ані дружини, ані дітей!

Отже, непомітно мені стукнуло сорок. Щоб відсвяткувати ці роковини, я почастивав сам себе добрячим обідом у великій кав'ярні. Я був самотником серед всесвіту, і мені видалося втішним відсвяткувати цей день на самоті.

Пообідавши, я не знав, що робити. Думав піти до якогось театру, аж набрело в голову піти на прощу до Латинського кварталу, де я колись вивчав право. І от я рушив туди через увесь Париж і випадково потрапив до пивниці, де слугували дівчата.

Та, що подавала на мій стіл, була зовсім молоденька, прегарна і смішлива. Я запропонував їй випити зі мною, і вона охоче погодилася. Сіла проти мене і, бажаючи довідатись, з якої породи самцем має діло, поглядала на мене допитливим оком. Це була зовсім ясна білявка, свіжа, осяйна істота; під напнутим крамом корсажа вгадувалося рожеве, дерзке тіло. Я говорив їй милі й немудрі компліменти, які звичайно говорять таким дівчатам; а що вона справді була гарненька, мені закортіло забрати її з собою... знову-таки, щоб одсвяткувати моє сорокаріччя. Вмовити її не взяло багато часу й клопоту. Вона була вільна... Ось уже два тижні, за її словами... і наприпочатку охоче згодилася повечеряти зі мною, коли скінчиться її служба, в шинку біля Критого базару.

Боячись, щоб вона мене не обдурила — бозна, що може трапитися, хто може зайти до цієї пивниці або який вітер задме в жіночій голові,— я просидів там цілий вечір, чекаючи на неї.

Я також був вільний, ось уже місяць чи два, і, поглядаючи, як переходила од столу до столу ця миловидна дебютантка Амура, міркував, чи не скласти б з нею угоду на довший час. Я ж бо оповідаю вам про одну з пайвульгарніших і найбуденніших пригод парижанина.

Пробачте мені за ці брутальні подробиці, але ті, що не знають поетичного кохання, вибирають жінку, як котлету в м'ясарні, зважаючи лише на добротність м'яса.

Отож ми пішли до неї, бо моя власна постіль для мене священна. Це був покоїк робітниці, на шостому поверсі, чистенький і бідний. Там я збавив дві чарівні години; вона була напрочуд люба й приваблива, та дівчинка.

Йдучи, я домовився про наступне побачення з дівчиною, що лежала ще в ліжку, підійшов до коминка, щоб залишити на ньому традиційний подарунок, і скинув оком на дзигарі під шкляним ковпаком, дві вази з квітами та дві фотографії. Одна з них, дуже стара, становила відбиток на шклі — так званий дагеротип. Випадково нахилившись над нею, я застиг збентежений, я був настільки вражений, що нічого не міг утямити... то був мій власний портрет, перший із моїх портретів... знятий колись давно, як я ще студентом жив у Латинському кварталі.

Я рвучко схопив карточку, щоб розглянути її ближче. Ні, я не помилився... Я трохи не зареготав, до того все це видавалось мені несподіваним і втішним.

Я запитав:

— Що це за добродій?

Вона відказала:

— Це мій батько, я ніколи його не бачила. Мати залишила мені карточку, наказавши берегти, бо з часом вона може мені в пригоді стати...

Вона замовкла, потім засміялася й промовила:

— Не уявляю собі, нащо вона може здатись. Гадаю, що він не збирається визнати мене.

Серце моє кидалося, мов несамовите; так біжить кінь, угризшись у вуділа. Я поклав портрета на коминок і без тямі накрив його зверху двома папірцями по сто франків, що залишились у мене в кишені, й побіг, крикнувши їй:

— До побачення... люба... до побачення.

Я чув, як вона відповіла:

— До вівторка.

Я опинився на темних сходах і спустився навпомацки вниз.

Вийшовши з брами, я помітив, що йде дощ, і хутко подався якоюсь вулицею.

Я йшов куди очі світять, приголомшений, копаючись у своїх споминах. Чи ж це можливо? Так! Я згадав раптом одну дівчину, котра через місяць приблизно після нашого розриву написала мені, що вона завагітніла од мене. Я порвав чи спалив листа і забув про неї.

Треба було роздивитися жіночий портрет, що стояв у дівчини на коминкові. Та чи пізнав би я її? То, здавалося, був портрет літньої жінки.

Я дійшов до набережжя, побачив лаву і сів. Дощ не переставав. Вряди-годи повз мене проходили люди під парасолями. Життя здавалося мені ненависним і огидним, повне знегіддя, ганьби, свідомої і несвідомої підлоти. Моя дочка!.. Можливо, я на правду спав оце з власною дочкою! Париж, великий Париж, темний, похмурий, брудний, сумний, чорний, зо всіма своїми замкненими домами, був повний таких жахів, розпусти, кровозмісу, гвалтування дітей. Я згадав розмови про гідомирних розпусників, котрі никають під мостами.

Мимохіть, несвідомо, я вчинив гірше, ніж ця мерзота. Я зазнався з своєю власною дочкою!

Я мало не кинувся в воду. Я тратив розум! Я блукав вулицями аж до світанку, потім вернувся додому, щоб усе обміркувати.

Далі я вчинив так, як мені здавалось найрозумнішим: доручив нотареві закликати до себе дівчину й розпитати її, за яких обставин передала їй мати портрета того, кого вона вважала за її батька; я сказав нотареві, що я дію від імені друга.

Нотар виконав моє доручення. Жінка сказала дочці, хто її батько, лише на смертній постелі, при священникові, ім'я котрого мені названо.

Тоді від імені того самого невідомого друга я перевів на дівчину половину своїх грошей, близько ста тисяч франків, з умовою, щоб вона могла користуватися лише рентою, потім подав у демісію й опинився тут.

Блукаючи по цьому березі, я побачив цю гору й оселився на ній... чи надовго... не знаю!

Що ви думаєте про мене... про те, що я вчинив?

Простягнувши йому руку, я відповів:

— Ви вчинили так, як треба. Більшість людей не надало б такої ваги цій фатальній пригоді.

Він промовив:

— Я знаю, але мені здавалось, що я збожеволію. Виявилось, що, не знаючи сам про це, я мав чуле серце. А тепер я боюся Парижа, як побожні страхаються пекла. Мене вдарило по голові, от і все, вдарило, мов черепцем із даху. Останнім часом я почуваю себе трохи краще.

Я попрощався з моїм відлюдьком. Його розповідь мене дуже схвилювала.

Я одвідав його ще разів зо два, потім поїхав, бо ніколи не лишаюсь на цівдні після травня.

Вернувшись через рік, я вже не знайшов його на Гадючій горі і нічого більше не чув про нього.

Ось вам історія мого відлюдька.

ПЕРЛИНА

I

Що воно за дивна думка спала мені отого вечора — обрати на королеву Перлину!

Щороку я святкував голодну кутю в нашого старовинного приятеля Шанталя. Мій батько був йому найближчим другом і водив мене туди ще за моїх дитячих літ. Отож й я відвідую і, певне, буду відвідувати його й надалі, аж до смерті-віку або поки зостанеться живим хоч хто з Шанталів.

До речі, Шанталі проводять якесь незвичайне життя; вони живуть начебто не в Парижі, а десь у Грасі, Івето або Понт-а-Мусоні.

Вони мають дім із садком біля самої обсерваторії. Там вони почувають себе вдома, зовсім як у провінції. Про Париж, справжній Париж вони нічого не знають; вони й гадки про нього не мають; вони-бо від нього так далеко, так далеко!

Іноді, проте, вони виїжджають у місто, і то вже ціла подія. Як кажуть у родині, пані Шанталь вирушає «робити покупки». Ось як воно відбувається.

Настає день, коли Перлина, що має ключі від кухонних шаф (бо білизняних шаф доглядала сама господиня), попереджує, що кінчається вже цукор, консерви витрачено, а кави лишилося в мішечку зовсім обмаль. І ось пані Шанталь хоче запобігти голоднечі. Вона оглядає рештки і робить собі помітки в записникові; наставивши цілу низку цифр, вона береться довго щось розраховувати, а далі й довго сперечатися з Перлиною. Проте кінець кінцем вони погоджуються і точно визначають потрібну на три місяці кількість кожного продукту: цукру, рижу, слив, кави, варення, бляшанок із горошком, квасолі, омарів, риби просольної чи копченої тощо.

Потім намічається день до покупок, і, взявши візника, вони їдуть до великої бакалійної крамниці, розташованої за мостами, в нових кварталах.

Обидві відбувають цю подорож укупі, таємно, і вертаються об обідній порі, все ще збуджені, зморені. Їх розтрусало в кареті, табурку в якій завалено згортками та мішками, немов то хтось переїздить на нову квартиру.

Для Шанталів ціла частина Парижа, по той бік Сени, — то нові квартали, де мешкає якийсь дивачний, гомінливий, не дуже статечний люд, і удень той люд лише розважається, а вночі п'є собі та гуляє і взагалі пускає гроші за вітром. Усе ж таки вряди-годи молодших панночок возять до театру, до Комічної Опери або Французької комедії, та лише в тому разі, коли п'єсу хвалить газета, що її передп'ячує пан Шанталь.

Панночкам тепер одній дев'ятнадцять, другій сімнадцять років; це гарні на вроду дівчата, високі, свіжі, виховані дуже добре, виховані надто добре, виховані так добре, що їх не помічаєш, просто дві гарні ляльки. Ніколи мені не спало б навіть на думку звернути якусь увагу або почати залицятися на панночок Шанталь; з ними на превелику силу зважишся й розмовляти, до того вони невинні; просто привітатися — і то вже здається непристойністю.

Їхній батько — чарівна людина, дуже освічена, дуже відверта й щира, але понад усе він любить відпочинок, тишу, спокій і сам постарався обернути побут родини в стояче болото, щоб жити по своїй вподобі. Він багато читає, радо розмовляє, його легко зворушити. Брак спілкування з людьми, тертя, сутичок зробив надзвичайно чутливою його епідерму, сказати б так, моральну епідерму. Кожна дрібниця вже хвилює, збурює його, завдає йому болю.

Щоправда, з деким Шанталі таки знаються, але коло цих старанно дібраних в околицях сусідів дуже обмежене. Двічі чи тричі на рік родина обмінюється візитами з батьками, що мешкають далеко.

Щодо мене, то до Шанталів я ходжу обідати п'ятнадцятого серпня* і на голодну кутю. Це вже я беру собі за повинність, як ото католики — причастя на великдень.

П'ятнадцятого серпня запрошують до себе декого з приятелів, але на голодну кутю я єдиний гість у родині.

Отже, цього року я за звичаєм обідав на свят-вечір у Шанталів.

Як звичке, я поцілувався з паном та пані Шанталь і Перлиною й низенько вклонився панночкам Луїзі та Поліні. В мене розпитувалися про всяку всячину: про бульварні пригоди, про політику, про те, що кажуть у товаристві з приводу подій у Тонкіні, про наших парламентських представників. Пані Шанталь, гладка дама — всі її думки здаються мені квадратними, на взір кам'яних плит — брала звичку, немов останню фразу до всякої політичної суперечки, проголошувати: «Ось побачите, все скінчиться зле». Чому я уявив, що думки пані Шанталь чотирикутні? Сам не знаю, але хоч що б вона казала, мені зараз же ввижається квадрат із чотирма симетричними кутами. А є люди, чиї думки в моїй уяві завше округлі і котяться, буцім обручі. Як тільки такі люди розтуляють рота — і пішло, і покотилося, по десять, двадцять, п'ятдесят округлих думок, великих, маленьких, одна по одній, до безмежжя. І є люди, в котрих думки загострені... Але менше з тим.

Ми сіли до столу, не сказавши протягом цілого обіду жодного гідного спомину слівця.

До десерту подали королівського пирога. Щороку за короля бував пан Шанталь. Чи то була якась постійна примха випадку чи родинна змова, не знаю, але господар незмінно знаходив бобину в своєму кусникові пирога і оголошував королевою пані Шанталь. Який же ото я був здивований, коли відкусив шматок пирога і відчув якусь тверду річ, що об неї трохи не зламав собі зуба. Обережно видобувши з рота цю річ, я побачив маленьку порцелянову лялечку, не більшу од квасолини. «Га!» — тільки й промовив я з подиву. Всі позирнули на мене, а Шанталь, плещучи в долоні, загукав:

— У Гастона! У Гастона! Хай живе король! Хай живе король!

Всі підхопили хором:

— Хай живе король!

І я почервонів по саме волосся, як часто червоніють без причини, опинившись у трошки чудному стані. Я сидів, спустивши погляд і тримаючи пучками цю порцелянову лялечку, силкуючись засміятися і не знав, що вчинити, що сказати, а Шанталь провадив далі:

— А тепер вибирай королеву.

Тоді я зовсім розгубився. Тисячі думок, тисячі припущень майнули мені в один момент. Чи не хотіли вони часом примусити мене обрати одну з панночок Шанталь? Може, це спосіб вивідати, якій я віддаю перевагу? Або обережна, непомітна, делікатна понука заохотити мене до можливого шлюбу? Думка-бо про шлюб невпинно блукає в родині, де є панночки на відданні, і набуває всяких способів, кшталтів, ховається за всякими личинами. Мене посів розпачливий жах зв'язати собі руки і надзвичайна боязкість перед запавутиненою, неприступною цнотою панночок Луїзи та Поліни. Вибрати одну з них на шкоду другій здавалося мені так само важко, як зробити вибір між двома краплями води; до того ж страшно хвилював мене й острах, як би ще не вклепатися мені з усім цим, щоб потім мене неволею, полегеньку, отак обережно, отак непомітно, отак тихеньку, як і з цим невинним королюванням, часом не привели б ще до вінця.

Аж раптом мені сяйнула щаслива думка, і я простягнув панні Перлині символічну лялечку. Спочатку всі були здивовані, але потім либонь віддали належне моїй делікатності та скромності, бо почали шалено плескати в долоні і кричати:

— Хай живе королева! Хай живе королева!

А вона, бідна стара панна, зовсім сторопіла; з переляку вона вся тремтіла й лепетала:

— Та ні... та ні... та ні... тільки не мене... я вас прошу... тільки не мене... я вас прошу...

Тоді вперше уважно я подивився на Перлину і сам себе спитав, хто ж вона є.

Я-бо звик бачити її в цім домі і не помічати, як не помічають старі вишивані крісла, що в них сідаєш із дитинства. І от одного дня, невідомо чому — чи то сонячне проміння впало на сидіння — враз кажеш собі: «Таж воно дуже цікаве, це крісло!» І виявляєш, що різьба на дереві зроблена артистично, а оббиття чудове. Отож я ніколи давніше не зважав на Перлину.

Вона була членом родини Шанталь, та й по всьому. Але з якої рації, з якої причини? Висока на зріст, худорлява, вона намагалася триматися осторонь, а проте не була безбарвна. Шанталі поводитись з нею по-дружньому, краще, ніж з економкою, але гірше, ніж з родичкою. Тепер я відразу вловив багато таких відтінків, що до них мені досі

й клопоту не було! Пані Шанталь звала її: «Перлина», молоді панночки — «панна Перлина», Шанталь просто «панна», хіба що тільки з відтінком більшої шаноби.

Я почав роздивлятися на неї. Скільки вона мала літ? Сорок. Так, либонь, сорок років. Вона не була стара, ця панна, вона себе старила. Я був нагло вражений цим спостереженням. Вона зачісувалася, вбиралася, прикрашалася якось смішно і наперекір усьому зовсім не здавалася смішною, стільки було в ній звичайної, природної грації, якоїсь затаєної, старанно схованої грації. Яке дивне справді-бо творіння! Чому я ніколи не роздивився її краще? Зачісувалася вона кумедно, з якимись старечими, дуже втішними кучерями; а з-під цієї зачіски невинної дівки біліло високе, спокійне чоло, перетяте двома зморшками, слідами довгих сумних дум, і світилися очі, великі блакитні, ніжні, такі несміливі, такі боязкі, такі лагідні, гарні очі, що zostалися такими наївними, сповнені дівочого подиву, юної чистоти, сповнені смутку, що проймав їх, бентежачи, але не збурюючи їхнього супкоюю.

Від усіх його рис віяло шляхетністю і скромністю — то було одне з тих облич, що марніють не старіючи, воно не спустошене ні втому від життя, ані сильними пристрастями.

Який гарний рот! А які гарні зуби! Але всміхнутися вона, здавалося, не зважується.

І раптом я порівняв її з пані Шанталь! Безперечно, Перлина була краща, стократ краща, тонша, шляхетніша, величніша.

Я був вражений цими спостереженнями. Розлили шампанське. Я протяг свого келиха до королеви і з галантним компліментом виголосив тост на її честь.

Я помітив, що їй хочеться затулити обличчя серветкою; коли ж вона вмочила свої губи в ясне вино, то всі скрикнули:

— Королева п'є! Королева п'є!

Тоді вона зашарілася й похлинулася. Всі засміялися; проте я гаразд бачив, що в цій родині дуже люблять її.

III

Зараз же по обіді Шанталь узяв мене під руку. Настала свята година, коли він викурював сигару. Якщо він був на самоті, то виходив курити на вулицю; якщо ж у нього

хтось обідав, він піднімався з гостем до більярдні і курих граючи. Цього вечора, зважаючи на свято, у більярдні навіть запалили коминка; і мій давній друг, узявши свого тонісенького кия, старанно натер його крейдою і сказав:

— Тобі починати, мій голубе!

Він мені тикав, хоч було мені вже двадцять п'ять років, але ж він знав мене ще з малого малства.

Отже, я почав партію. Декілька ходів я виграв; декілька програв; але думка про Перлину не сходила мені з голови, і я раптом запитав:

— Скажіть-но, пане Шанталь, чи панна Перлина доводиться вам родичкою?

Він перестав грати і втопив в мене здивований погляд:

— Як так, ти не знаєш? Ти не чув історії панни Перлини?

— Ба — ні.

— Твій тато ніколи тобі не розповідав?

— Ба — ні.

— Та ну-бо? Як воно дивно! Ах, леле мій, як же це дивно! О, так це ж ціла пригода!

Він був замовк, потім провадив далі:

— І коли б ти тільки знав, як чудно, що ти саме сьогодні запитав мене про це, сьогодні, на свят-вечір!

— Чому чудно?

— Чому? То послухай-но. Сьогодні, на свят-вечір, якраз виходить сорок один рік від того самого дня, так, сорок один рік. Тоді ми жили в Роюї-ле-Тор, на валах; але треба спершу описати наш будинок, щоб тобі було зрозуміло. Роюї стоїть на схилі або певніше на горбку, що панує над великою рівниною. Там у нас був власний дім із гарним висячим садом, що тримався на старовинних оборонних мурях. Отже, будинок виходив на міську вулицю, а сад дивився на рівнину. З цього саду до поля виводила хвіртка, до неї треба було спускатися потаємними сходами, вибитими в товщині муру, як описують ото в романах. Повз цю хвіртку проходив шлях, а обік висів великий дзвін, бо селяни, щоб не об'їздити кругом, підвозили харч просто до тієї хвіртки.

Ти уявляєш собі добре цю місцевість, чи не так?

Отож того року за тиждень перед голодною кутею, повалив сніг. Здавалося, настав кінець світу. Коли ми виходили на вали подивитися на рівнину, нам душу аж мороз проймав, бачачи цю безмежну рівнину — білу, геть-чисто

білу, замерзлу й блискучу начебто від лаку рівнину. Здавалося, сам бог навмисне так запакував землю, щоб покласти її на горище вигаслих світів. Запевнюю тебе, видо-висько було вельми журливе.

Жили ми тоді цілою родиною і нас було багато, дуже багато: мій батько, мати, дядько й тітка, двоє моїх братів та четверо кузин, прегарних дівчат; я оженився з наймолодшою. З усіх цих людей живими залишилося тепер тільки нас троє: моя жінка, я й моя братова, що мешкає в Марселі. Боже-світе, як рідіє сім'я! Коли я про це думаю, просто туга бере. Тоді мені було п'ятнадцять років, а тепер аж п'ятдесят шість.

Отож ми мали святкувати голодну кутю, і всі були дуже, дуже веселі. Ми сиділи в вітальні і вижидали на обід, як раптом старший брат Жак сказав: «Я вже хвилин із десять чую з поля собаче завивання; напевно, якийсь бідолашний пес загубився».

Не встиг він договорити, як задзвонив дзвін біля саду.

Він мав низький згук церковного дзвону, що наvertsав думки до вмерлих. Учувши його, всі аж здригнулись. Батько покликав слугу й звелів йому піти подивитись. Ми ждали, не промовляючи жодного слова; нам уявлявся сніг, що вкривав усю землю. Слуга вернувся і сказав, що нікого немає.

А собака все вив, вив безперестанку, і його завивання долітало з того самого боку.

Сіли до столу; але всі були зрушені, надто молодь. Так тривало до печені, аж ось дзвін озвався знову. Дзвін бамкнув тричі; три довгі гучні вдари аж пройняли нас, усім сперло дух. Ми завмерли, дивлячись одне на одного, держачи виделки в руках, і прислухалися, охоплені якимось надприродним жахом.

Врешті зняла голос мати: «Дивно, що так довго чекали, щоб подзвонити вдруге; не йдіть самі, Батисте; хтось із панів піде з вами».

Підвівся дядько Франсуа. Це був справжній геркулес, дуже пишався з своєї сили і нічогосінько на світі не боявся. Батько сказав йому: «Візьми рушницю. Невідомо-бо, що воно там таке».

Але дядько взяв з собою тільки тростину і вийшов разом із слугою.

А ми лишилися при столі, аж тремтячи з жаху й душевного невпокою, не спромагаючись ані їсти, ані розмовляти.

Батько спробував був заспокоїти нас: «Ось побачите, це який-небудь жебрак або заблудлий у снігах перехожий. Він подзвонив уперше й, бачачи, що йому не відчипляють, спробував вибратися на шлях, але не зміг і подзвонив удруге».

Нам здалося, що дядька не було аж цілу годину. Нарешті він повернувся, розлютований, лаючись: «Ані біса, казна-що, очевидячки це якийсь жартун! А цей проклятий собака все вие за сто кроків од мурів. Коли б я мав тільки рушницю, я стрілив би його на місці, щоб не чути цього завивання».

Усі знов узялися обідати, але на душі в кожного було неспокойно. Було ясно, що це ще не кінець, щось таке та ще буде і дзвін зараз знов дзвонитиме.

І він задзвонив саме тієї миті, коли господиня розрізала пиріг королів. Усі чоловіки підвелися разом. Дядько Франсуа, який випив уже шампанського, люто заявив, що знищить його, аж мати з тіткою кинулись до нього і спробували його погамувати. Батько, що хоч який був спокійний та до того ще трохи каліка (він волочив одну ногу, яку зламав колись, упавши з коня), і той заявив, що хоче побачити, що воно там таке, і також піде. Брати — їм було вісімнадцять і двадцять років — побігли по свої рушниці; а що на мене ніхто не звертав уваги, я схопив пугач й поклав собі товаришувати їм.

Ми зараз же й рушили. Перед повели батько та дядько разом із Батистом, котрий ніс ліхтаря. Слідом ішли брати, Жак та Поль, а я плентав ззаду всіх, наперекір благанням матері, що стояла вкупі з тіткою та кузинами на порозі будинку.

Цілу годину вже знову падав сніг; дерева стояли геть запушені. Згинаючись під цим важким олив'яним саваном, ялини скидались на якісь білі піраміди, на якісь величезні голови цукру; а через сірувату запону дрібних прудких сніжинок бовваніли тонкі кущі, схожі на бліді привиди. Сніг падав такий вальний, що за десять кроків нічого не було видно. Проте і ліхтар кидав наперед нас яскравий промінь. Аж ось, коли ми почали спускатися крученими сходами в мурі, мене пройняв-таки страх. Мені ввижалося, ніби ззаду хтось іде і мене зараз схопить за плечі й кудись занесе; і мені кортіло завернути додому; але оскільки мені довелось би переходити цілий сад, я не зважився.

Я вчув, як відчинилася хвіртка до поля і як дядько почав лаятись: «А бодай його чорт лизнув, він знов таки втік! Ну, хай би я тільки zobачив хоч саму його тінь, добре влучив би отій наволочі!»

Моторошно було бачити або певніше відчувати перед собою рівнину, бо її не було видно; мрів тільки якийсь безкрай сніговий серпанок, і нагорі, і насподі, і навпроти себе, і праворуч, і ліворуч — скрізь чисто.

— Чуєте?— сказав мій дядько.— Собака завив знову. Ну, я покажу йому, як умію стріляти. Хоч із ним поквитаюся!

Батько, людина добряча, зупинив його: «Куди краще піти й привести бідолашну псину, що вис, певне, з голод-нечі. Вона ж, бідолаха, і гавкає, щоб їй допомогли; вона кличе, як то кличуть у біді люди. Ходім-но!»

Отже, всі рушили через цю завісу, через цей невпинний густий снігопад, через цю піну, що наповняла собою і ніч, і повітря, що ворушилася, пливла, падала і, танучи, морозила шкіру, морозила, немов обпікаючи, немов проймаючи гострим раптовим болем од дотику кожної білої сніжинки.

Ми загрузли аж до колін у цю м'яку та холодну масу і, щоб іти, мусили високо здіймати ноги. Щокрок завивання собаки чимраз виразнішало й голоснішало. Нарешті дядько скрикнув: «Ось він!» Усі спинилися подивитися, як спиняються перед ворогом, віч-на-віч здивавши його десь уночі.

Я не бачив анічоґісіпько; тоді я наздогнав решту і вгледів його; він здавався моторошним та чудним створінням, цей чорний кундель із густою шерстю та вовчим писком, він стояв кінець довгої смуги світла, що падала з ліхтаря на сніг. Пес ніби заляк, коли ми підступили, він перестав вити і лишень дивився на нас.

— Дивна річ,— сказав дядько,— він не йде ні туди, ані сюди; як же мене кортить загнати йому кулю!

Але батько рішуче промовив:

— Ні, його треба взяти з собою.

— Та він не сам! — гукнув брат Жак.— Тут, обік нього, щось стоїть.

Справді, позаду пса невиразно виступало щось сіреньке, невидне. Всі знов обережно ступили кілька кроків.

Побачивши, що ми наближаємось, собака сів на задні лапи. Він не мав злого вигляду. Певніше, він здавався вдоволений, що йому таки пощастило прикликати людей.

Батько просто підступив до нього й погладив його. Собака облизав йому руку; і тут ми достерегли, що він прив'язаний до колеса дитячої колясочки на кшталт цяцькового візочка, обгорнутого трьома або чотирма вовняними ліжниками. Ліжники обережно розмотали, і, коли Батист підніс ліхтаря до дверцят візка, схожого на кубельце на колесах, ми вгледіли в ньому заснулу дитину.

Усі були такі вражені, що не могли слова промовити. Перший отямився батько, а що він був великодушною людиною, з трошки надпоривною душею, то поклав руку на дашок візка і сказав: «Бідний найдо, ми візьмемо тебе в нашу родину!» І звелів братові Жаку котити додому нашу знахідку.

Потім він озвався знову, ніби думаючи вголос: «Либонь, це дитина кохання, і нещаслива мати подзвонила біля моїх дверей у свят-вечір в ім'я божественного немовляти».

Він змовк, потім голосно гукнув у ніч, на всі чотири сторони: «Ми взяли дитя!» І, поклавши руку на плече братові, промимрив: «А що, коли б ти стрельнув у собаку, Франсуа?..»

Дядько нічого не відповів, але в темряві широко перехрестився, бо, незважаючи на всю свою самохвальбу, був дуже релігійний.

Собаку одв'язали, і він пішов за нами.

О! Наше повернення додому справді було радісним видовиськом! Ми на превелику силу підняли колясочку по сходах у товщині муру; проте упоравшись із цим, її вкотили в передпокій.

Яка смішна була мама, вдоволена і схвильована! А мої чотири маленькі кузини (наймолодшій було всього шість літ), товклися, ніби чотири квочки навколо кубла:

Нарешті маля, що все ще спало, витягли з візка. Це була дівчинка близько шести тижнів. В її пелюшках знайшли десять тисяч ф'ранків золотом, так, уяви, десять тисяч ф'ранків; тато поклав їх туди, щоб випосажити свою дівчинку. Отже, це не була дитина бідарів... а радше дочка значного пана та скромної городянки... або... словом, ми сніували тисячі гадок, але так ніколи нічого й не дізналися... еге, ніколи нічого... ніколи нічого. Навіть собаки, і того ніхто не признав. Він був не з тутешніх. У всякім разі, той чи та, хто тричі подзвонив біля наших дверей, очевидячки, добре знав моїх батьків, коли обрав саме їх.

Ось як панпа Перлина півторамісячною дитиною ввійшла в родину Шанталів.

Перлипою її прозвали, проте, вже навпісля. А охрестили її Марією-Сімоною-Клер. Клер мало правити їй за прізвисьце.

Повірте мені тільки, яка то цікава була картина, коли ми вступали до їдальні з розбудженим малям на руках, що роздивлялося круг себе на цих людей і ці вогні своїми невиразистими, блакитними та тьмяними очицями...

Ми знов сіли до столу і поділили пирога. За короля був я і на королеву обрав Перлину, як допіру обрав ти. А вона й гадки навіть не мала про ту честь, що ото їй тоді давали.

Отже, мої батьки всиновили дитину й виховали в нашій родині. Минули роки; вона дійшла літ. Вона була гарненька, ніжна, слухняна. Всі її любили і, напевно, страшенно розпестили б її, коли б не моя мати.

Неня-бо в усім додержувала порядку й правил суворої підлеглості. Вона ладна була ставитися до маленької Клер, як і до власних дітей, а все ж вимагала, аби відстань, що відокремлювала нас, дотримувалася ретельно й точно.

Отже, як тільки дитина почала тямитися, їй розповіли про цю пригоду з нею і обережно, навіть лагідно, дали їй на розум, що вона всього лише приймачка в Шантелів і, власне кажучи, стороння.

Клер зрозуміла своє становище з якоюсь особливою догадливістю, якоюсь дивною чуйністю; вона зуміла посісти та зберегти собі залишене їй місце так тактовно, покірливо й мило, що аж до сліз розчулювала тим мого батька.

Навіть моя мати була така зворушена палкою вдячністю та трошки боязливою відданістю цього милого й ніжного творіння, що почала звати її: «Моя доню!» Іноді, коли, було, дівчинка вчинить щось добре, щось лагідне, моя мати, знявши на лоб окуляри, що завжди свідчило в неї про хвилювання, повторювала: «Та вона ж перлина, ця дівчинка!» Отак і пристало це прізвисько до маленької Клер, що відтоді стала нам та так ось і лишилася Перлиною.

IV

Шанталь замовк. Він сидів на більярді і колихав ногами, в лівій руці тримаючи кулю, а правою мнучи ганчірку, призначену стирати записи на грифельовій дошці й названій

нами «крейдяним утирачем». Трохи почервонівши, він провадив глухим голосом, уже ніби сам собі, весь порипувши в свої згадки; і, здавалося, він тихенько блукає по далекій минувшині, серед перебіглих подій, що збуджувались тепер йому в душі, як ми блукаємо десь у старому родовому саду, де ми зросли й де кожне дерево, кожна стежка, кожний кущик — і колючий дикий терник, і запашний лавр, і тис, чиї червоні сочисті ягоди лопають між пучками — все відживляє щокрок якусь марничку з нашого колишнього життя, одну з тих марничок, незначних і любих, що становлять саму суть, самий нерв нашого існування.

Я ж стояв перед ним, прихилившись до стіни і спершись обіруч на непотрібний більярдний кий.

Через якусь хвилину він провадив далі:

— Бігме, яка ж вона була вродлива в вісімнадцять літ... граціозна... прекрасна... Ах! Красуня... красуня... красуня... і добра... і шляхетна... чарівна дівчина!.. Очі в неї буди... блакитні... прозорчасті... ясні... таких очей я ніколи не бачив... ніколи!

Він знову замовк. Я спитав:

— Чому ж вона не вийшла заміж?

Він відповів не мені, а оцьому слову: «заміж», що я тільки-но сказав.

— Чому? чому? Вона не хотіла... не хотіла... А втім за нею було тридцять тисяч ф'ранків посагу і сваталися до неї кілька разів... Та вона не бажала! Вона все тужила чомусь. Це було саме тоді, як я одружився з моєю кузиною, маленькою Шарлоттою, моєю теперішньою жінкою, що я був їй нареченим аж шість років.

Я глянув на Шанталю, і мені здавалося, що я зазирнув йому в душу, збагнув одну з непомітних болісних драм серця чесного, щирого, бездоганного, одного з отих затайливих, нерозгаданих сердець, які не одкриваються нікому, навіть тим, хто став їм мовчазною та покірливою жертвою.

Аж тут, спонуканий зухвалою цікавістю, я сказав:

— Ви мали одружитися з нею, пане Шанталю?

Він здригнувся, позирнув на мене й перейтав:

— Я? Одружитися з ким?

— З панною Перлиною.

— Чому це?

— Бо ви кохали її більш, як вашу кузину.

Він подивився на мене якимись дивними, скругленими, переляканими очима і пролепетав:

— Я її кохав?.. Я?.. Як це так? Хто це тобі сказав?

— Бігме, та й так видко... Через неї саме ви і гаялися так довго, перш ніж побратися з кузиною, що чекала на вас аж шість років.

Він випустив кулю, що держав у лівій руці, обіруч схопив крейдяний утирач і, сховавши в ньому обличчя, заридав. Він плакав безпорадно, безглуздо: сльози, мов із губки, лилися йому із очей, із носа, із рота. Він кахикав, плював, сякався в крейдяний утирач, витирив очі, чхав і знов починав лляти сльози крізь усі чисто щілини свого обличчя, з таким бульканням, ніби полоскав горло.

А я стояв, переляканий, збентежений, мені манулося втекти, я не знав, що мені сказати, що вчинити, що спробувати.

Зненацька на сходах розітнувся голос пані Шанталь:

— Ну, ви там скоро скінчите курити?

Відчинивши двері, я відказав:

— Так, пані, ми вже йдемо.

Потім кинувся до чоловіка, схопив його під лікті:

— Пане Шанталю, мій любий Шанталю, слухайте-но; вас кличе дружина, отямтесь, отямтесь швидше, треба йти вниз, отямтесь.

— Так... так... — белькотав він, — я йду... бідна дівчина!.. Я йду... скажіть їй, що я вже йду.

Він почав старанно витирати собі обличчя рушником, що ним протягом двох або трьох років стирали крейду, і коли нарешті одтулив обличчя, воно було все червонобіле: чоло, ніс, щоки й підборіддя вимазані крейдою, а очі запалені й повні сліз.

Я схопив його за руки й виволік до його кімнати, лепечучи:

— Прошу вибачити мені, щиро прошу вибачити мені, пане Шанталю, я завдав вам муки... але... я не знав... ви... ви розумієте...

Він стиснув мені руку:

— Так... так... бувають-бо тяжкі хвилини...

Потім занурив обличчя у таз, але й умившись, він усе ж не мав належного вигляду; тоді мені спало на думку пуститися на деякі хитрощі. Бачачи, що він стурбовано споглядає себе в длюстрі, я промовив:

— Знаєте що, скажіть, що вам у око попала якась порохина, і ви зможете плакати перед всіма досхочу.

І справді він прийшов, мулячи собі очі хусточкою. Всі затурбувалися, бралися витягти порохинку, що її не було, згадували подібні випадки, коли зрештою довелося вдатися до лікаря.

Я ж підсів до Перлини і почав вдивлятися в неї, знемагаючи на пекучу цікавість, що ставала мені мукою. Так, вона справді була колись дуже гарна: лагідні очі, такі великі, такі спокійні і так широко розплющені, ніби вона ніколи їх не склепляла, подібно простим смертним. Правда, вбрана вона була доволі безглуздо, як одягаються звичайно літні панни, туалет не прикрашав її, але й не робив гіршою.

Мені здавалося, що я читаю в її душі так само, як тільки-но читав у Шанталевій душі. І переді мною від краю до краю розгорнулося життя цієї жінки, скромної, простої й відданої. Але мені так і кортіло, так і мулило розпитатися, дізнатися в неї, чи вона кохала його також, чи вона зазнавала, як і він, цієї тривалої, таємної і гострої муки, що її ніхто не бачить, не знає, навіть і в голову собі не кладе, але що так лютує вночі, на самоті, в темній кімнаті. Я дивився на неї і, здавалося, бачив, як під шемізеткою корсажа колотиться їй серце, і питав себе, чи часом щовечора, із стогоном увіткнувшись у вогку від сліз подушку цим ніжним, ясним обличчям, не ридає вона, немов у гарячці, вся здригаючись у корчах страждання на своїй гарячій постелі.

І пишком, мов діти ламають іграшку, щоб зазирнути їй усередину, я прошепотів:

— Коли б ви бачили, як щойно плакав пан Шанталь, вас напевно узяв би жаль.

Вона здригнулася:

— Як, він плакав?

— Авжеж, плакав.

— А чому?

Здавалося, вона схвилювалася неспомалу. Я відказав:

— Через вас.

— Через мене?

— Так, він розповів мені, як він колись вас кохав; і чого коштувало йому одружитися з своєю кузиною, а не з вами...

Її бліде обличчя як ніби одразу змарніло; повсякчас

широко розплющені спокійні очі склепилися так швидко, начебто вони заплющились навіки. Вона зсковзнула з стільця і поволі-поволі спустилася на підлогу, немов той упущений шарф.

Я загукав:

— Рятуйте! Рятуйте! Панні Перлині млосно.

До неї кинулись пані Шанталь з дочками, і поки вони метушилися біля неї з водою, оцтом та серветкою, я схопив капелюха і подався собі геть.

Я йшов швидко, серце мені тяжко колотилося, повне скрухи й жалю. Але хвилинами я відчував радість; мені здавалося, що я вчинив щось гідне хвали та потрібне.

Я питав сам себе: «Чи мав слухність, чи не мав?» Бо ж кохання загніздилося в їхніх серцях, мов куля в закритій рані. Може, тепер їм легше? Їм уже запізно перечувати знову любовні муки, але не пізно згадувати про них із ніжністю.

І, може, колись увечері, наступної весни, зворушені місячним промінням, що, продершись крізь листя, впаде на траву їм до ніг, вони тихо візьмуться за руки і легенький стиск нагадає їм увесь їхній затаєний і лютий біль, а може, цей короткий потиск збудить незвіданий ними тремт і вдарить цих відживлених мерців тим швидколетнім божественним сп'янінням, тим безумом, що за одну мить може дати закоханим більше щастя, ніж іншим судилося перечути за ціле життя!

РОЗАЛІ ПРЮДАН

У цій справі, справді, була таємниця, що її ні присяжні, ані голова суду, ані сам прокурор республіки не могли збагнути.

Дівчина Прюдан (Розалі), служниця подружжя Варамбо з Манта, приховавши від господарів свою вагітність, народила дитину вночі в своїй мансарді, потім убила її й поховала в садку.

Звичайна для служниці історія дитячого душоубства, і тільки одного факту не можна було з'ясувати. Під час турсу в кімнаті дівчини Прюдан знайдено повний комплект для немовляти. Його надбала сама Розалі, ночами краючи й шиючи його цілі три місяці. Дрібний крамар, в якого вона на свою платню купувала свічки для тієї довгої марудної роботи, виступив свідком. Навіть більше — виявилось, Розалі заздалегідь удалася до місцевої повітухи, котра дала їй усі практичні поради на той випадок; як пологи почнуться тоді, коли допомоги дістати не можна. Та сама повітуха підшукала для неї місце в Пуасі. Розалі передбачала, що господарі виженуть її, бо подружжя Варамбо не жартувало з моральністю.

Обоє вони, дрібні провінційні рантьє, сиділи тут же в залі, розлючені на цю хвойду, що заплямувала їхній дім. Вони б воліли, щоб її зараз же, без суду, гільйотинували: кожний поданий найдрібніший доказ у їхніх злісних устах обертався в засуд.

Обвинувачена, висока, вродлива дівчина з Нижньої Нормандії, досить розвинена для свого стану, все плакала й нічого не відповідала.

Доводилось думати, що вона зробила цей варварський учинок у хвилину несамовитої розпуки, бо все показувало про її намагання зберегти й виховати свою дитину.

Домагаючись зізнання, голова суду спробував ще раз викликати її на розмову, і йому нарешті пощастило

лагідно розтлумачити їй, що всі вони зійшлися тут зовсім не на те, щоб її засудити на смерть, а навпаки вони бажають полегшити їй долю.

Тоді вона зважилася відповідати.

Голова спитав:

— Ну от, насамперед скажіть нам, хто батько дитини? Досі вона це вперто замовчувала.

Раптом, не спускаючи з очей господарів, що люто обмовляли її, вона відповіла:

— Пан Жозеф, небіж пана Варамбо.

Чоловік і жінка аж кинулись і закричали разом:

— Брехня! Вона бреше! Це наклеп!

Голова спинив їх і знову вдався до підсудної:

— Розкажіть далі, прошу вас, як воно все сталося.

І ось вона стала докладно розповідати, полегшуючи в словах своє серце, своє бідне, замкнене серце, самотнє й змучене, виливаючи своє лихо, все своє лихо перед цими суворими людьми, яких вона досі вважала за своїх ворогів і неблаганних суддів.

— Так, так, це пан Жозеф Варамбо, він приїздив до нас торік у відпустку.

— Де він працює, пан Жозеф Варамбо?

— Він в артилерії, пане, унтер-офіцером. Він був у гостині два місяці влітку. Я ні про що таке не думала, коли він став на мене поглядати. Бувало, цілісінький день усе впадає, все підлещується. Ну, я й піддалась, пане. А надто, як почав він мені твердити, що я вродлива дівчина, що я дуже втішна... що я припала йому до серця... А мені він і справді подобався... Отож подумайте, як було не слухати його. Я ж бо сама-самісінька як палець, пане. Нема в мене нікого на світі божому. Не маю з ким погостити... кому повідати свою тугу... В мене нема ні батька, ані матері, ні брата, ані сестри, нікого! Як обізвався він до мене вперше, ніби брат сподіваний до мене завітав. Отож-бо попрохав він мене якось надвечір прийти в берег, побалакати на дозвіллі біля річки. Я й прийшла... Хіба я знала? Хіба я чекала? Він обійняв мене за стан... я не хотіла... ні... ні... Тільки, повірте, не могла я... Повітря чи що було таке лагідне, навіть на плач збиралося... світів місяць... Не могла я, їй-богу, не могла... Домігся він чого хотів... Три тижні це тяглося, доки він тут був... Я пішла б за ним на край світу... Він поїхав... А я вже завагоніла від нього, та тільки через місяць дізналась...

І вона заплакала так гірко, що довелося почекати, поки вона вгамується.

Потім голова сказав тоном священника на сповіді:

— Ну, ну, далі.

Вона знову почала:

— А як тільки дізналася, так одразу ж побігла до пані Буден, — повитухи. Ось запитайте її, вона тут. Розповіла я їй усе і попрохала навчити мене, як його діяти, коли що станеться без неї. А потім узялася до білизни. Щовечора шила, далеко за північ сиділа над нею. І місце собі інше підшукала, я ж бо добре знала, що мене проженуть, тільки думала: добути тут до кінця, аби збити трохи грошенят, бо в мене нічого за душею, а маленькому треба...

— Отже, ви не хотіли його вбивати?

— Ох, пане, що ви! От вам хрест святий, не хотіла!

— Чому ж тоді ви його забили?

— Справа от як була. Сталося це зі мною раніше, ніж я гадала. Схопило мене в кухні, саме як я кінчала мити посуд. Пан і пані Варамбо вже спали. Я на превелику силу, чіпляючись за поруччя, вибралася нагору й одразу лягла просто на підлогу, щоб ліжка не бруднити. Не знаю, скільки це тривало. Може, годину, може, дві, а може, і всі три, я не тямилася з болю. Потім я напружилася з усієї сили і відчула: вийшла. Ох, щиро сказати, і рада я була! Підняла її, зробила все, як мені сказала пані Буден. Нічого не забула. Тільки поклала її на ліжку, як раптом знову біль, та такий, що мені світ став немилий. Один би раз вашому братові так, навіки б заріклися! Впала я навколішки, перекинулась павзнаки, на підлогу; і почалося все по-повій, може, годину, може дві, а докола — ані духу живого... Гульк, вийшла друга... друга дитина... подумати тільки: двоє... так, так, двоє!.. Підняла я її, як першого, поклала на ліжку коло тієї... обох поруч. Ну, чи мислима річ, скажіть! Двійнята привести! А платні ж усього двадцять ф'ранків на місяць! Де вже мені, ну самі подумайте! Одного ще, де наше не пропадало... якщо самій шматка не доїсти... але двох! Тут мені й забило памороки. Що мені було робити, скажіть? Вибирати одного з них, чи що? Або я знаю? Одне тільки я розуміла: настав мені кінець. Не тямлячи себе, поклала я на них подушку. Раз уже не могла залишити їх обох... І сама ще налягла поверх. Та так кидалася й плакала, аж до світання. А вони вже, звичайно, задихнулися під подушкою. Тут узяла я їх,

неживеньких, на руки, зійшла з ними на город, знайшла садівників рискаль і закопала їх обох у землю, як можна глибше, обох порізно, щоб вони не говорили між себе про свою матір. Хто їх знає, говорять вони чи не говорять, маленькі небіжчики?

Потім вернулась я до себе, лягла, стало мені так зле, що не звестись ніяк! Прикликали лікаря, і він зразу все зрозумів... Оце вся правда, панове судді. Робіть зо мною, що хочете. Я готова до всього.

Хтось із присяжних раз за разом сякався, аби стримати слъози. Жінки в залі голосно ридали.

Голова запитав:

— Де ви поховали другу?

Вона спитала:

— А у вас як яка?

— Ну та, та... що в артишоках.

— А друга в полуниці, біля колодязя.

І вона знову почала ридати, і так сильно, що зойки її всім краяли серце.

Дівчину Розалі Прюдан було виправдано.

ПРО КОТІВ

Ріг Антиб*

I

Сидячи кілька днів тому, проти сонця, на лаві перед своїми дверима, перед клумбою розквітлих анемонів, я читав книжку, що недавно вийшла з друку, книгу чесну, а це трапляється нині не так часто, і до того ще й вельми цікаву, книгу Жоржа Дюваля* під назвою «Бондар».

Великий білий кіт, що належить садівникові, стрибнув мені на коліна, і від того стрибка книжка згорнулась, і я відклав її набік, аби приластити тварину.

Стояла спека; запах від ледь розквітлих квітів, запах ще неспілий, коли виразний, а коли й невиразний та легкий,— плинув у повітрі, в якому часом проносилися холодні подихи з отих високих білих верховин, що я їх бачив ген там, удалині.

Але сонце було палюче, дошкульне, сонце було таке, що розкриває землю і вдихає в неї життя, що розколос насіння, щоб відживити дрімотні зарідки та розкрутити пуп'янки, аби дерева вкрилися листям.

Кіт качався в мене на колінах, перевернувшись на спину, задерши догори лапки, випускаючи та втягаючи свої кігті, розтуляючи губи й вищиряючи гострі ікла та показуючи зелені очі в майже склепленій щілині повік. Я гладив та крутив пухнасту нервову тварину, м'яку, як шовкова тканина, ніжну, теплу, чарівливу й небезпечну. Вона вдоволено мурникала і водночас ладна була вкусити,— ті-бо тварини дуже любляють пускати в діло свої пазури, так само як любляють, щоби їх пестили та милували. Вона простягала шию, звивалась, а коли я кидав її лашити, вона випростувалася й стромляла свою голову мені під руку.

Я її дратував, і вона дратувала мене так само; я-бо їх люблю й ненавиджу водночас, оті тварини,— припадливі

й підступні. Мені приємно доторкатися до них, поводити по їхній пухнастій шовковистій шерстці, що раз у раз потріскує під рукою, відчувати їхнє тепло в цій шерстці, в цьому хутрі — тонкому й розкішному.

Нічого немає ніжнішого, ніщо не дає твоїй шкірі відчуття більш витонченого, більш вишуканого, більш незвичного, ніж теплий тремтливий одяг кицьки. Але цей живий одяг надає моїм пальцям дивного й жорстокого бажання задушити тварину, що я її голублю. Я відчуваю і в пій бажання покусати, ба навіть розірвати мене, я відчуваю його й приймаю, оте бажання, воно, наче флюїд, переходить па мене, я вбираю його в себе кінчиками моїх пальців у теплій шерстці, і воно підіймається, підіймається по моїх нервах, по всьому моему тілі, аж до самого серця, до голови, воно виповнює мене, перебігає мені по шкірі, примушує мене стискати зуби. І увесь час, увесь час на кінчиках усіх десятих моїх пальців я відчуваю пекуче й легке лоскотання, що проймає мене й обгортає мені душу.

І, якщо тварина зачіпає мене перша,— якщо вона мене кусає, якщо вона мене дряпає, я хапаю її за шию, кручу її в повітрі, а тоді жбурляю її якнайдалі, як каменюку з праці,— так блискавично і так несамовито, що вона ніколи не встигає на мені помститись.

Пригадую, ще за дитячих літ, я полюбляв котів, але й тоді в мене раптом з'являлося непереможне бажання задушити їх моїми власними маленькими руками; і от якось, одного разу, в найдальшому куточку саду, там, де вже починався гай, я раптом набрів на щось сіре, що качалося в високій траві. Я підійшов подивитись; то був кіт, що потрапив у сильце, напівзадушений, він хрипів, набираючи повітря,— він пропадав... Він звивався, рвав землю своїми кігтями, підскакував, падав знесилений додола, тоді схоплювався й плигав ізнову, і його хрипке відсапування нагадувало шум помпи, шум, що звук його сповнював мене жахом,— я не забув його ще й дотепер.

Я міг би взяти заступа і перерубати сильце, міг би піти по слугу або покликати батька. Ні, я не ворухнувся... Серце мені колотилося шалено, і, охоплений тремтливою й жорстокою втіхою, я дивився, як він конає; це ж бо був кіт! Щоб це був собака, я скорше перегриз би мідяного дрота моїми власними зубами, аніж дозволив би йому мордуватися зайву секунду.

І коли він (отой кіт) пропав, зовсім пропав, але був іще теплий, я полапав його і сіпонував за хвоста.

А втім, вони привабливі, привабливі саме через те, що голублячи їх,— коли вони труться об наше тіло, муркають, скручуються у ковтюшок на наших колінах, дивлячись на нас своїми жовтими очима, які, здається, зовсім нас не бачать,— ми розуміємо дуже добре всю зрадливість їхньої ніжності, увесь підступний егоїзм їхнього розкошування.

Трапляється, що й жінки навівають нам таке саме почуття, жінки чарівливі, принадні, з ясними й фальшивими очима, що вибирають нас, аби порозкошувати біля кохання. Коли вони розкривають нам свої обійми, простягають губи, коли стискаєш їх шалено, а в грудях тобі колотиться бажання, коли зазнаєш похитливої та заласної втіхи від їхнього витонченого милування, отоді чудово відчуваєш, що тримаєш ув обіймах своїх кицьку, справжню кицьку з кігтями та іклами, кицьку підступну, облудну, закоханого ворога, який обов'язково вкусить, коли втомиться цілувати.

Всі поети любили котів. Бодлер божественно оспівав їх. Широко відомий його чудовий сонет:

Суворі мудреці й коханці запальні
Одно втішаються, милуючи щоднини
Котів пухнастих, ніжних,— гордість їх родини,—
Що мерзнуть, як вони, й доують, як вони.

Ті — щирі друзі любострастя та знаття —
Без міри темряву та бстрах полюбляють;
Погрєбними в Ереба кіньми бути мають,
Коли б їх гордоці пішли у небуття.

Вони шляхетно сплять у позі чарівній,
Мов сфінкси на пісках у величі німій,
Що снують, у марєння пірнувши необмежене...

Їх плідні крижі повні блискіток магічних,
Й лелітки золота, як пил, тонкий безмежно,
Мов зорі, світяться у їх зіньках містичних.

III

Отож одного разу я зазнав незвичайного почування, немов потрапив до чарівного палацу Білої Кішечки*, до зачарованого палацу, де панувала одна з отих тварин — вихиляста, загадкова, здатна бентежити, єдина тварина, мабуть, з усіх живих істот, що кроків її ніколи не чути:

Це трапилося минулого літа, отут, на цьому самому узбережжі Середземного моря.

В Ніцці саме стояла пекельна спека, і я поцікавився, розпитуючись, чи не мають, часом, місцеві люди якої придобної, прохолодної долини десь високо в горах, куди б вони їздили, аби подихати свіжим повітрям.

Мені сказали, що є така,— долина Торан. Я зажадав подивитися на неї.

Треба було спершу потрапити до Граса, міста, що вславилось своїми парфумами; я подам відомості про нього іншим разом, за кілька день розповім, як саме роблять оті есенції та квінтесенції з квітів, що коштують до двох тисяч франків за літр.

Я перебував там вечір та ніч у старому міському готелі,— невисокої марки заїзді,— що в ньому якість потрав була така сама сумнівна, як і охайність кімнат. Наступного ранку я вирушив далі.

Дорога тяглася все вище й вище в гори, вздовж глибоких проваль, а над нею нависли скелі — неродючі, гострі й пустельні. Я питав себе, недомислюючись, як це сталося, що мені порадили таке недоладне місце для літнього відпочинку; я вже почав був вагатися,— а чи не повернути мені, часом, назад і того ж таки вечора податися до Ніцци, аж раптом побачив перед себе на горі, що, здавалося, загородила собою всю долину, величезні й мальовничі руїни,— на тлі неба виразно вимальовувалися вежі, зруйновані мури, вся химерна архітектура занедбаної фортеці, що вже заросла була хмелем. То височів стародавній замок командорів ордену Тамплієрів, що панували колись над усією округою Торан.

Я обминув тую гору, і нараз переді мною простелилася довга зелена долина, така свіжа, така приваблива, що так і манила до себе, обіцяючи чудовий відпочинок. Удалині майоріли луки, зміїлася бистра річка, зеленіли верби; а на схилах — смереки, високі, аж до самісінького неба.

Проти командорства, по той бік долини, але трохи ближче, височить другий, заселений замок, замок Чотирьох Веж, що його вимуровано близько 1530-го року. Проте на ньому ще немає жадних ознак Ренесансу.

Це — масивна й міцна квадратова будівля, неприступна фортеця, з чотирма бойовими вежами по боках, як і зазначає її назва.

Я мав рекомендаційного листа до власника цього замку, і господар його нізачо не відпустив мене до готелю.

Вся долина й справді чудова,— ну, просто розкіш для літнього відпочинку! Про таке чарівне місце можна тільки мріяти на дозвіллі. Я прогулювався до вечора, а по тому, по обіді, знявся по сходах нагору в покої, що мені їх приділено на час мого перебування.

Я проминув спершу вітальню, що стіпи її вкрито старою шкірою з Кордови, по тому.— другу кімнату, де я мигцем, при світлі моєї свічки, побачив на стінах стародавні портрети дам, саме ті портрети, про які Теофіль Готьє * сказав:

Люблю я бачить збляклих рам овали,
Красунь портрети — давній пишний цвіт! —
Що в них в руці троянди ледь зів'ялі,
Як то й належить,— мають-бо сто літ!..

а тоді я зайшов до покою, де мені послано постіль.

Коли я залишився сам, я роздивився навколо. Стіни того покою вкрито старовинним узористим крамом, що на ньому красувалися рожеві башти на тлі блакитних пейзажів, та великі фантастичні птахи пурхали серед листя з коштовних самоцвітів.

Моя туалетна кімната містилася поруч, в одній із баштиць. Вікна, широкі з боку покою, вузькі з надвірного боку, прорубані простісінько в товщі мурів, були, властиво кажучи, стрільниці, саме ті отвори, що крізь них убивалося людей. Я замкнув двері, поклався в ліжко і заснув.

І приснився мені сон: а сниться майже завше щось із того, що трапилось удень. Я подорожував; я зайшов до якоїсь корчомки, де я побачив слугу в парадній лівреї та муляра, що сиділи коло вогнища і розмовляли,— чудна компанія, а втім я аніскілечки не здивувався. Ці люди точили розмову про Віктора Гюго, що допіру пішов з життя, і я взяв участь у їхній бесіді. По тому я поклався спати в кімнаті, що двері її ніяк не замикались; коли це раптом,— бачу я,— слуга й отой муляр, озброєні цеглинами, тишком-нишком підкрадаються до мого ліжка.

Я прокинувся, як стій, і мені ще треба було кілька хвилин, щоб прийти до пам'яті. А тоді я пригадав собі всі вчорашні події, мій приїзд до Торану, ласкаве вітання господаря замку... І я вже був налагодився заплющити очі, коли нараз побачив,— так-так, побачив у шітьмі,

в пiчній темряві, — посеред мого покою, приблизно на рiвнi голови людини, яка стоїть на весь свiй зрiст, два вогнисті ока, що не зводили з мене пильного погляду.

Я схопив сiрника, але поки я намагався його засвiтити, я почув якийсь шум, шум легкий, шум м'який, немов упала мокра згорнена бiлизна, а коли я, нарештi, засвiтив вогонь, то вже не побачив нічого, крiм великого стола, що стояв посеред кiмнати.

Я схопився з постелi, я оглянув обидвi кiмнати, зазирнув пiд моє лiжка, до шаф — нічого сiнько.

Тож я був помислив, що мiй сон тривав iще трохи по тому, як я прокинувся, i я знову заснув, але це було вже не так легко.

I знову приснився менi сон. Цим разом я подорожував так само, але тепер уже по якiйсь схiднiй країнi, по країнi, що її дуже люблю. I приїхав я до одного турка, що жив у пустелi. То був чудовий турок; не араб, а саме турок, гладкий, чемний, чарiвливий, вбраний по-турецькому, в тюрбанi та весь обвiшаний шовковими тканинами, — справдешнiй турок з Французького театру, який аж розсiдався передi мною в солодких словах, частуючи мене конфiтурами на розкiшному килимi.

Згодом маленьке негриня провело мене до призначеного менi покою — всi мої снi чомусь закінчувалися саме так — провело мене до небесно-блакитного покою, що дихав чудовим ароматом, а на пiдлозi там лежали звiрячі шкури, ще й перед вогнем — думка про вогонь переслiдувала мене навiть у пустелi — на низенькому ослопi сидiла напiводягнена жiнка, чекаючи на мене.

Та жiнка була найчистiшого орієнтального типу, — зiрочки на щоках, на чолi й на пiдборiддi, величезнi очi, чудове тiло, ледь-ледь смагляве, але брунатний колiр той був теплий та п'янкий безмежно.

Вона дивилася на мене, а я думав: «Оце я розумiю, це справжнiя гостиннiсть!.. Адже ж у наших дурних пiвнiчних країнax, у наших країнax, де панує безглузде лицемiрство, огидна цнотливiсть, де панує iдiотична моральнiсть, ніколи не вiтатимуть чужинця в такий спiсiб».

Я наблизився й заговорив до неї, але вона вiдповiла менi на мигах, не розумiла-бо й словечка моєю мовою, що нею мiй турок, її господар, так добре володiв.

Ще бiльше втiшений з того, що вона мовчатиме, я взяв її за руку й пiдвiв до моєї постелi, а сам поклався поруч

неї... Але чомусь завше прокидаєшся саме цієї хвилини!.. Отож я прокинувся і не дуже здивувався, відчувши в себе під рукою щось тепле й піжне, що я його закохано голубив.

Згодом, коли мені почало дещо прояснюватися в голові, я збагнув, що то кіт, величезний кіт, що звився клубком коло моєї щоки і спав довірливо поруч мене. Я залишив його там, не турбуючи, і вчинив, як він, — заснув іще раз.

Коли почало розвиднюватися, кіт зник; і я вважав, що все оте мені наснилось; я-бо ніяк не міг збагнути, як же примудрився той котяра прийти до мене, а потім вийти з мого покою — таж двері було замкнено на ключ.

Коли я розповів свою пригоду (не цілком докладно) моему привітному господареві, він засміявся та й каже: «Він завітав до вас через котячу лазівку», — і, підійнявши трохи порт'єру, господар показав мені в стіні невеличку відтулину — чорну та круглу.

І я довідався, що майже в усіх стародавніх будівлях цієї місцевості маються такі довгі й вузькі прблазки, що їх прокладено в мурах та що ведуть з льоху на горище, з кімнати покоївки до кімнати господаря і, таким чином, помагають тому, що кіт обертається в короля, в володаря цілого будинку.

Він походить собі, де йому заманеться, обходить своє володарство по своїй уподобі, йому вільно спати в усіх ліжках, усе бачити й усе чути, знати всі секрети, всі звички й усі ганебні таємниці господи. Він скрізь у себе вдома, він може дістатися в кожен закамарок, оцей звір, що ступає легко й нечутно, цей мовчазний волоцюга, нічний гульвіса, що тиняється лазіями, прорубаними в мурах.

І я пригадав собі ще одного Бодлерового вірша:

Це рідний дух в оселях цих,—
Суддя, господар, його право
На все, що є в його державі;
Він, може, фея,— може, біг...

ПАНІ ПАРИС

I

Це було в гавані Обернон, поблизу від Салі (так зветься маленьке приморське село). Я сів собі на молі, бажаючи помилуватись Антібом у світлі вечірнього сонця. Ніколи не доводилось мені бачити нічого дивнішого й нічого кращого.

Невеличкий городок, обведений тяжкими фортечними мурами, що їх колись під Вобановим * зарядом поставлено, виходив далеко в море посеред широченної Ніццкої затоки. Високі хвилі розбивалися об його підніжжя, обвиваючи городок білою гірляндою піни; далі за мурами бралися вгору один по одному міські будинки, а найвище підносились просто в небо дві стрімкі башти, немов два роги аптичного шолома. Башти ці виразно малювалися на молочно-білому тлі сніговерхих Альп, які високою й далекою стіною загородили весь обрій.

Між білою піною узбережжя і білим снігом піднесених верховин місто, виблискуючи в вечірньому промінні, стояло перед синюватими першими пагорбами, ніби піраміда, складена з покритих червоними дахами будинків. Фасади тих будинків були також білі, а проте, здавалося, вигравали усіма кольорами й відтінками.

Небо над Альпами було теж блякло-голубе, сливе біле, ніби перейняло свою барву од снігів; сріблясті хмарки пропливали повз бліді шпилі. А по другий бік затоки білою стрічкою між берегом та гірським пасмом тяглася Ніцца. Два великі латинські паруси, гонені сильним вітром, бігли по водяній поверхні. Я дивився на все це, глибоко вражений і зчарований.

Це було одно із тих прекрасних, незвичайних видовищ, що павіки лишають слід у нашій пам'яті, як спогад про глибоке щастя. Дивився, і мислив, і страждаєш, і відкривається душа для радості, для марення, для любові. Хто вміє сприймати оком речі, явища, рух живих істот, той під такі хвилини відчуває подібну ж гостру, тонку, гли-

боку радість, як людина з чутким, нервовим ухом, коли музика хвилює й солодко мучить її серце.

Я сказав, звертаючись до мого товариша, п. Мартіні, людини чисто південного типу:

— Мені рідко коли доводилось бачити щось краще. Я бачив при сонячному сході гору Сен-Мішель, цю величезну химерну гранітну брилу, що підноситься серед моря піску.

Я бачив у Сахарі озеро Раянчергі, п'ятсот кілометрів завдовжки, бачив його під місяцем, що виблискує незгірше за наше сонце. Над ним слалася біла хмара випарів, схожих на молочного кольору дим.

Я бачив на Ліпарських островах фантастичний сірчаний кратер Вольканелло, цей гігантський квіт, що димує й палає, жовтий потвірний квіт, що розцвів серед широкого моря на велетенському стеблі вулкана.

Проте я не бачив нічого чарівнішого за Антіб коло півніжжя Альп, у вечірньому промінні.

Не знаю чому — тут папливають на мене образи з далекої античності, і в пам'яті лунають Гомерові вірші. Це город давнього сходу, город із Одиссеї, це Троя! — дарма, що Троя була далеко від моря.

П. Мартіні витяг із кишені порадника Сарті для мандрівців і прочитав уголос:

— Город цей спочатку був колонією факеян, що зайшла сюди з Марселя, року 340 до Христа. Од них він мав назву Антиполіс, тобто «місто насупроти», бо й справді ж він лежить якраз проти Ніцци, також колишньої колонії марсельської.

Підбивши під себе галлів, римляни зробили з Антіба муніципію, а його мешканцям надали прав римських громадян.

Ми знаємо з певної Марціялової * епіграми, що за його часів...

Він читав далі, та я перепинив його:

— Мені байдуже, що саме було тут колись. Кажу ж вам, для мене це — город із Одиссеї. Береги азіатський та європейський дуже подібні один до одного; і нема іншого місця на всьому Середземному морі, котре б навівало на мене стільки споминів про героїчну добу.

Тут почувалася чиясь хода, я повернувся й побачив високу чорняву жінку, що йшла до рогу стежкою понад морем.

П. Мартіні промовив до мене з притиском:

— Це ж пані Паріс, та сама.

Я не чував цього прізвища, але це ім'я Троянського пастуха якраз пасувало до моїх мрій про античність.

Проте я запитав:

— Що воно за пані Паріс?

Він на те вельми здивувався: та невже ж я нічого не чув про неї?

Я відповів: «Анічоґісінько»,— а тим часом стежив очима за стрункою жінкою, що йшла далі, не помітивши нас, ходюю тихою та поважною, як ходили, певне, жінки за класичної давнини. Мала вона, мабуть, років тридцять п'ять, а була ще дуже, дуже вродлива, дарма що, може, трохи огрядна.

І п. Мартіні розказав мені таку історію.

II

Пані Паріс, з дому Комбельомо, взяла саме перед війною 1870 року шлюб з урядовцем цивільним, паном Парісом. Була це тоді прегарна молода дівчина, остільки тоді тоненька, граціозна та весела на вдачу, оскільки тепер вона має пишну постать та сумовитий вигляд.

Вона неохоче йшла за п. Паріса, одного з отих пузатих, коротконогих чоловіків, які завжди чомусь у надзвичайно широких штанях і раз у раз бігають підтюпцем.

По війні в Антібі залишився батальйон солдатів під команду Жана де Кармелена. Це був молодий офіцер, що здобув за цю кампанію ордена і заробив собі чотири нашивки.

Він вельми нудився в цій фортеці, у цій задушливій нірці, затиснутий звідусюди подвійними стародавніми стінами, і тому частенько ходив для розривки на узбережжя, власне на вузький ріг, порослий сосновим лісом чи там парком і обвіяний усіма морськими вітрами.

Там молодий комендант і зустрівся з пані Паріс, яка теж виходила сюди літніми вечорами подихати свіжим повітрям. Як вони покохалися, ніхто того не знав. Вони стрічались, дивились одне на одного, а, вернувшись додому, безперечно, одне про одного згадували й думали. Образ молодої жінки з чорними очима, з чорними косами, з матовим обличчям, справжньої південної красуні, кот-

ра, всміхаючись, показувала білі зубки, стояв перед очима молодому офіцерові, що задумливо проходив далі своєю звиклою дорогою і жував сигару замість її курити. Так само й постать стрункого, одягненого в гарну, барвисту, золотом оздоблену військову одіж офіцера з напушистими русими вусами запевне пригадувалась пані Паріс, коли коротконогий та череватий чоловік її, завжди зле поголений і зле одягнений, сідав з нею до вечері.

По кількох зустрічах вони вже, мабуть, усміхались одне до одного, а ще по кількох мали вже себе за знайомих. Він їй, певне, уклонився, — вона, хоч здивована, відповіла, — так, злегенька, задля чемності кивнула головою. Але минуло кілька днів — і п. Паріс уже віддалік, ще й не порівнявшись, віталася з молодим комендантом.

Потім якось він з нею заговорив. Про що? Про сонячний захід, певна річ. І вони разом уже милувалися тим заходом, хоча частіше дивились собі в вічі, ніж на красвид. Протягом двох тижнів вони користувалися з цього звичайного, раз у раз вживаного приводу для короткочасної розмови.

Ще далі вони насмілились пройтися в парі і поготорити про це, про те; але очі їхні говорили вже стільки тих інтимних, таємних речей, що дають себе знаки у ніжності та солодкому хвилюванні погляду і які приневолюють битись наше серце, бо краще, ніж слова, переказують наші душевні настрої.

Потім, мабуть, він узяв її за руку і прошептав ті слова, які жінка задалегідь угадує, вдаючи, проте, ніби й не чує їх.

Так почалась їхня любов, любов чиста і нічим брутальним не заплямована.

В цьому етапі ніжності вона воліла б жити без кінця, та він — він хотів іти й далі і все умовляв її, щораз палкіше, вволити пристрасне його бажання.

Вона довго й уперто на те не згоджувалась, ніби вирішила не піддатись.

Аж одного вечора сказала, ніби випадково, так собі:

— Мій чоловік поїхав до Марселя. Він має пробути там чотири дні.

Жан де Кармелен упав перед нею навколішки, благаючи дозволу прийти до неї того самого вечора, об одинадцятій. Вона й слухати того не хотіла — і з розгніваним виглядом пішла додому.

Того вечора комендант був у дуже злomu гуморі, а другого дня він з самого досвітку ходив по фортці похмурий та сердитий, до всього дoдивлявся, за кожну дрібницю гнівався і шпурляв суворими карами на офіцерів та солдатів, як ото шпурляють, бува, камінням у юрбу.

Та, вернувшись додому снідати, він найшов у себе під серветкою записочку, де стояло три слова: «Увечері, о десятій». Прочитав і без жадної на те причини дав своєму слугі сто су.

День видався йому незвичайно довгий, хоча він чимало часу потратив, причепурюючись та парфумуючись.

Він саме сів обідати, коли подано йому невеликого конверта. Там не було нічого, окрім телеграми: «Люба моя, справи кінчив. Приїду увечері о дев'ятій. Паріс».

Тут Кармелен вилаявся так голосно, що слуга зо страху впустив на паркет мійску з супом.

Що робити? Він бажав, проте, цього вечора, за яку-будь ціну осягти свого, — хоч би навіть довелось заарештувати й ув'язнити мужа. Раптом безумна думка майнула йому в голові. Він сказав дати паперу і написав:

«Пані, він цього вечора не вернеться, словом своїм запевняю вас, і я буду на призначеному місці о десятій. Не бійтесь нічого, я відповідаю за все своєю військовою честю й гідністю.

Жан де Кармелен»

Пославши цього листа, він сів до столу і спокійно пообідав.

О восьмій годині вечора він покликав до себе свого підстаршого, капітана Грібуа і сказав, тримаючи в руках ном'яту Парісову телеграму:

— Капітане, я отримав надзвичайно важливу телеграму, — до того ж таку, що не маю права звірити вам її зміст. Ви маєте негайно взяти на замки всі городські ворота і звеліти, щоб нікого, але то без жадних винятків, не пущено сьогодні до міста і з міста аж до шостої години ранку. Поставте також скрізь по вулицях варту і накажіть, щоб усі мешканці розійшлись по домівках не пізніше як о дев'ятій вечора. Хто того наказу не захоче виконувати — впровадити його додому manu militari¹. Коли ж

¹ Оружною рукою, силоміць (лат.).

котрий із солдатів стріне мене сьогодні,— має одвернутись і йти собі далі, ніби й не помітив мене. Розумієте?

— Так, пане коменданте.

— Ви відповідаєте за виконання всього, що я вам сказав, любий капітане.

— Так, пане коменданте.

— А тепер,— чи не перехилите ви чарочку шартрезу?

— Залюбки, пане коменданте.

Вони випили, стукнувшись, по чарці жовтого лікеру, і капітан Грібуа пішов.

III

Марсельський поїзд прийшов на станцію рівно о дев'ятій годині, і, давши вийти двом пасажирам, рушив далі — на Ніццу.

Один пасажир був високий на зріст і худий крамар, що торгував оливою,— п. Саріб. Другий, товстий та низенький,— п. Паріс.

Вони разом рушили до міста, несучи в руках невеликі валізки; до міста пройти треба було лише один кілометр.

Підійшли до міської брами — і раптом солдати перегородили їм багнетами дорогу і сказали вертатись назад.

Злякані, до краю здивовані, вони спинились і почали радитись, що чинити. Надумали, отже, підійти знову до вартових і сказати їм свої ймення.

Та, очевидячки, солдати мали цілком певні й строгі розпорядження, бо загрозили, що стрілятимуть. Налякані мандрівці вельми прудкою ходою вдарились тікати од небезпечного місця, покинувши для зручності й свої валізки.

Обійшовши вали кругом, вони опинились перед другою брамою — тією, що від Канп. Та їх теж було замкнено і віддано під військову охорону. Бувши людьми розважливими, п. п. Саріб та Паріс постановили облишити безнадійну справу і вернутись на станцію. Справді-бо, залишатись під фортечними мурами після заходу сонця — річ небезпечна.

Сонний станційний догляд, вельми з їх появи здивований, дозволив бідолахам перебути ніч у залі для пасажирів.

Там не було жодного світла, і вони вместилися удвох на одній канапці, оббитій зеленим оксамитом. Заснути вони, набравшись такого страху, звичайно, не могли.

Довга була то для них ніч!

О шостій з половиною годині ранку їм сказали, що входити до міста дозволяється.

Вони рушили в путь, але кинутих звечора валізок на дорозі не знайшли.

У міській брамі зустрів їх і спитав їхні імена сам комендант, п. де Кармелен, з виглядом переможця і з хвацько закрученими усами.

Дізнавшись, хто саме перед ним, він дуже гречно перепросив за те, що їм довелось перебути ніч у недогідній обстановці, — але ж причиною тому, додав він, категоричне розпорядження вищої влади військової.

Антибські мешканці були з того всього дуже стривожені. Одні догадувались, ніби тієї ночі мали напасти на город італійці, інші казали, що до Антиба мав приїхати наступник трону, треті говорили про змову орлеаністів. Аж через який час викрилася справжня всьому причина, бо батальйон тоді переведено до іншого міста, а п. де Кармелен підпав під сувору кару.

IV

П. Мартіні змовк. Кінчаючи свою прогулянку, недалеко від нас знову пройшла пані Паріс. Вона йшла поважно, тихо, не одводячи очей од гірських верховин, порожевілих в останньому сонячному промінні.

Мені хотілося привітати низьким уклоном цю сумну, цю нещасливу жінку, яка, певне, раз у раз споминала про ту, далеку вже, ніч кохання і про одважного чоловіка, що задля її поцілунку наважився оголосити в місті стан облоги і зіпсувати тим усю свою кар'єру.

Він тепер забув, мабуть, її, — хіба що інколи розповідає при чарці своїм товаришам про цю кумедну, ніжну й зухвалу історію.

А вона — чи вона його ще раз побачила? Чи кохає його й досі?

І я подумав: «От де сучасна любов, любов химерна і, проте, героїчна. Новітній Гомер, якому захотілось би оспівати цю от Гелену і її Менелая та його пригоди, повинен би був мати Поль де Кокову* вдачу. Але ж герой, коханець цієї покинутої жінки, — він і одважний, і вродливий, і могутній, як Ахіл, і хитріший за мудрого Уліса!

ЖЮЛІ РОМЕН

Мені запахло мандрівкою, а було то напровесні перед двома роками, і я пішов собі берегом Середземного моря. А як ідеш без упину, то що є любішого, аніж тихе мріяння. Ідеш собі, навкруг усе видніється, вітер до тебе лащить, а косогори все тягнуться край моря! А ти ідеш і мрієш! Які солодкі видива, яке кохання любосне, які пригоди дивні за дві години ходу в безтямну душу зринуть! А ти так легко дихаєш і всі свої надії, захмарені та звеселені, вбираєш із теплим подувом, — і все те в серце плине жагою великого щастя, такого великого, як той голод, що дає себе знати од швидкої ходи. А прудкі, предивні думки шугають і виспівують, як голосисте птаство.

Мені запахло мандрівкою, і я пішов собі тою довгою дорогою, що провадить із Сен-Рафаеля аж до Італії, а власне, тою довгою, на диво гарною і різнобарвною місциною, що ніби створена для вистави усіх поем людського кохання. І навіялась мені гадка, що в оцю сторону, — від Канн, де все робиться напоказ, і аж до Монако, де все програється в карти, — навідується хіба задля того, аби почванитися чи гендель учинити, і під тим прекрасним небом, серед трояндового цвіту й помаранчевих дерев, наяв виставити всі свої ниці чуття, нікчемні домагання, підступні зазіхання і показати наголо людську душу — її облесність, її сліпоту, її хтивість і ненатлість.

І враз, ген там над чарівною затокою, що не одпу стрінеш за відногами гір, угледів я вілли, було їх чотири чи п'ять, і стояли над самим морем, попід горою, а вже за ними — двома великими зворами тягнувся у далечинь давній ялиновий ліс, де ні проїхати, та й, відай, не пройти. Проти одного з тих будинків я став як укупаний — так він вражав красою: сам білий, невеличкий, красним деревом облямовані стіни, а троянди звиваються аж під дах.

А що вже сад — то немов килим із стобарвого розмаїття квітів, усипаних без ладу чи на розраду, чи принаду. Де вже не було тих квітів: і на зеленому морозі густорясно, і перед ганком край кожного східця по кущику, і від передніх вікон звисали голубі або жовті китиці, а кам'яне опасання тої любої оселі скрашували перевитки червоних дзвіночків, мовби то кров плямїла.

З тильної сторони виднілася розквітла алея помаранчевих дерев, що бігли аж до самих гір.

На дверях, дрібними літерами, золотом — такі слова: «Вїлла Днів Минулих».

Я загадався гадкою, чи то поет який або мавка яка коротає там дні, і що за легїт самотності завїявся в цю місцину і вивів цю оселю мрійності, мовби у квіття поклав.

Трохи далі на дорозі каменяр дробив каміння. Питаюся його, кому належить та коштовна перлина. А він каже:

— Панї Жюлі Ромен!

Що? Жюлі Ромен! Колись давно, ще в дитячі літа, чого я не переслухався про неї, велику акторку, що уїняла слави самїй Рашель*.

Не було іншої жінки, котра б зривала такі гучні оплески, котра б зажила такого кохання і над усе — кохання! Чи то один двобій за неї стався, чи то один руки наклав на себе і чи то одна голосна пригода лучилася! Скільки має вже та облесниця? Літ шістдесят, сімдесят, сімдесят п'ять? Жюлі Ромен! Вона тут, в оцій оселі! Та жінка, котру ревне кохали найславетніший музика і найживотворніший поет нашого краю. І згадалося мені, як гомонїла уся Франція (а мав я тоді двадцять років), коли зненацька відсахнулася вона од славетного, а з животворним втекла на Сїцілію.

Вона подалася в дорогу ввечері, як скінчилася прем'єра, що тоді півгодини невмовкну вітала її зала, одинадцять разів покликаючи до себе; а вона подалася з поетом, поштовою каретою, як у ті часи велосся; вони перебрависся через море, щоб там на старовинному острові, дитяті Греції, кохатисся-любитисся серед безкраїх помаранчевих лісів, що облягають Палермо і знані назвою Золота Мушля.

Оповідали, як там вони вийшли на Етну, як стали край великого кратера і палко прилинули лицями, мовби хотїли кинутисся в ту вогненну безодню.

Той чоловік умер, той чоловік розкішної поезії, такої незглибимої, що в головах цілого покоління аж завертївся

світ, такої проречистої, такої незбагненної, що для нових поетів новий відкрився світ.

Вмер і тамтой, покинутий, а він видобував для неї такі музичні звуки, що врубувались у пам'яті всім, то були звуки величі й розпуки, аж закипала кров і плакала душа.

А вона там, в оцій оселі, у сповитку квітів.

Не важуся, а дзвоню.

Підійшов куций слуга і відчинив двері, був то хлопчина років вісімнадцяти, незграбний і пришелепкуватий. На своїй візитці написав я кілька любосних слів на милощі старої акторки і палке прохання, щоб прийняла мене. Апу ж якимсь світом чувала про мене і дозволить доступитись до себе.

Молодий слуга пішов, а як вернувся, то попросив за собою; і привів мене до гарного салону на взір тих, що за часів Луї-Філіппа; меблі тут були великі й похмурі, а тендітна служниця років шістнадцяти, стану стрункого, а з лица не так гожа, знімала задля мене покриття з меблів.

Потім лишили мене самого.

Три портрети на стінах: на одному — акторка з давньої ролі, на другому — поет у вільнім, приталенім рединготі, в сорочці і при жабо; на третьому — музика за клавикордами. А вона, така білява й чарівна, хоч і зрима пестіння отих часів, усміхалася звабливими вустами та ясно-синіми очима, а мальовання зроблено до останньої криски, так вибагливо, винахідливо і бездушно.

Вони мов ждали слова від нащадків.

Від усього тут віяло днями минулими, часами перейшлими і людьми забутими.

Прочинилися двері, і до салону ступила зросту малого жінка, дуже старенька, сиве волосся розчесане гладко й рівно на два боки, і брови сиві, а щирий усміх такий ласкавий, зблисний і потайний.

Вона подала мені руку і голосом ще чистим, голосом дзвінким і лунким мовила:

— Щиро дякую, пане. Як це гарно, що хоч один чоловік спом'янув про жінку минулих днів! Прошу, сідайте.

І я повів мову про те, як полонила мене та оселя, як закортіло знати, хто оселився тут, а як почув ім'я господині, то нездоланно забаг постукати в ці двері.

Вона промовила:

— Це для мене велика радість, пане, а над усе тому, що ви перший так завітали сюди. І як принесли мені вашу

візитку, а на ній слова любі, то я аж стрепенулася, немовби вістку взяла про давнього друга, що двадцять років тому світ покинув. Я вже ніщо, чистісінько ніщо, про кого вже ніхто і не згадає, ані на думку не візьме, допоки не піду в потойбічне ніщо. А вже тоді всі часописи днів зо три писатимуть про ту Жюлі Ромен, і будуть анекдоти, й плітки всякі, і спомини, і щедра похвала. А потім та й забудуть усі про мене.

Вона стихла, звела дух і далі мовила:

— Недовго вже лишилося мені... Ще місяць, два, а може, кілька днів — та й по всьому. І від оцеї крихітної жінки нічого не лишиться, лише крихітний кістяк.

Вона зняла очі на свій портрет, що так усміхався, так усміхався старенькій, мов глузував із неї; а потім глянула на чоловіків — величного поета і вразливого музику, котрі, здавалося, самі собі казали: «Чого від нас хоче те розвалля?»

Страшний, пекельний, нездоланий жаль стиснув ущемно моє серце, той жаль останніх днів життя, котре у споминах б'ється безтямно, мов плавець у шаленому вирі.

А я сиджу й бачу крізь вікно, як по дорозі з Ніцци до Монако карети мчать, такі швидкі й розкішні. А в них жінки — і молоді, і гарні, і багаті, і ущасливлені; чоловіки також веселі й раді. Вона постерегла мій погляд, і біг моєї думки уловила, аж усміх неминучості минув, та й тихо мовила:

— Нема життя без каяття.

А я сказав:

— Але ж ваше життя, певно, було таке прекрасне!

Вона зітхнула:

— Прекрасне й розкішне. Того і жаль такий бере за ним.

Я бачив, що вона ладна багато сказати про себе, то поволі, делікатно і стримано, мовби дотикався болящого, став розпитуватися.

І вона повідала про свої злети, про своє земне раювання, про своїх друзів, своє уроче життя.

Я запитався:

— Чи не театр дав вам найбільшу втіху і правдиве щастя?

Вона із запалом відрекла:

— О ні!

Я усміхнувся, а вона так смутно глянула на два портрети й мовила:

— Ось хто.

Я вже не міг цікавості затамувати:

— Котрий же він?

— Обоє. У моїй старечій пам'яті вони часами плутаються, та й завинила я перед одним, тепер сумління гризе.

— Дарма, пані, бо то ж не їм, а чистому коханню належить ваша найперша дяка. Вони лиш сповняли його веління.

— Що ж, може, й так. Та як сповняли!

— Чи скажете, що вас не кохав, що вас не кохав би так само чи й палкіше звичайний чоловік, без величі і слави, і чи не склав би вам до ніг усе своє життя, всі свої чуття, всі думки свої, всі дні свої і все своє єство? А двоє цих ділилися надвоє — ви і музика, поезія і ви.

Вона аж скрикнула, так молодю й сильно, що затремтіло щось у самій душі:

— О ні, пане, о ні! Хтось, може б, і кохав мене палкіше, але не так, не так, як кохали вони. О леле! Так ніхто б не співав того співу кохання, як співали вони, тільки двоє, вони. І яке вони дали мені раювання! Чи хто інший, хто хоче, у слово і згуки чи вдихнув би ту силу, що мали вони? Що з того кохання, як не дати коханій усю поезію й музику і небес, і землі? А вони, оці двоє, то знали, як жінку в безтям завести піснями й словами! Може, й так, що в нашому безмірному коханні було марення більше, ніж ясних чуттів, але марення зносять нас ген аж під хмари, коли ясні чуття по землі лиш ведуть. Може, хтось і любив мене гарячіше, та лише з ними двома я спізнала, спочула, осягнула кохання!

І тут вона заплакала.

Плакала стиха, сльозами безтями.

А я удав, що того не бачу, і задивився вдалину. За хвилю-другу вона вернулася до розмови:

— Так воно вже є, пане, що всі живі створіння старіють одразу серцем і тілом. Тільки не я. Моє жалісне тіло має шістдесят дев'ять років, а моє жалісне серце — двадцять... Ось чом живу собі сама-самісінька серед мрій і квітів...

Розмова урвалася, ми довго не озивалися ані словом. А як вона заспокоїлася, то всміхнено заговорила:

— Ох і взяли б ви мене па кпини, якби тільки знали... якби тільки знали, що вечорами роблю... в погожу годину!.. І соромно й жалісно за себе.

Марно я просив і прохав. Вона не ждала ні слова казати про те, що робить вечорами. Я вже встав був, щоб попрощатися.

А вона окликнула:

— Так скоро?!

Я відповів, що маю обідати в Монте-Карло, а вона певним голосом спитала:

— А може б, ви пообідали зі мною? То справило б мені велику приємність.

Я одразу ж погодився. Вона подзвонила, така рада, а коли вже загадала тендітній служниці, то повела мене показати свій дім.

Засклена веранда, де було багато всякої зелені у вазонах, мала вихід до вітальні, звідси ж добре було видно всю ту алею помаранчевих дерев, що бігли до самих гір. Під зеленню ховалося кріселко і свідчило, що старенька акторка любила тут посидіти.

Потім ми рушили в сад пооглядати квіти. Вже йшлося до вечора, того тихого й лагідного вечора, коли вдихаєш усі пахощі землі. День повис на самім пружі неба, як ми сіли до столу. Обідали смачно й довго. Ми вже чулися добрими друзями, бо вона бачила, що в моєму серці сколихнулася щира приязнь до неї. А коли випила, як давніш казалось, два наперстки вина, то ще щиріше звірялася і навіть наполягала.

— Ходімо, на місяць глянемо,— сказала вона мені.-- Він радість моя і втіха, той красен місяць угорі. Він бачив усі мої розкоші наймиліших годин життя. Згадаю про нього і думаю — там усі мої спомини, там. Гляну на нього — і спомини вертаються знову мені. А деколи... ввечері... знаєте... роблю собі виставу... гарну таку... прегарну... словом про те не скажеш!.. Та й нащо, щоб ви глузували із мене... не скажу... не смію... нізащо... нізащо... нізащо у світі...

А я умовляв її:

— А справді, погляньмо... Та що ви! Розкажіть, прошу вас; повірте мені, насміхатись не буду... клянусь вам... погляньмо...

Вона завагалася. А я взяв її руки, її жалісні, мацюпкі, такі змарнілі, такі холодні руки і цілував, цілував їх, одну

і другу, як і вони, тамті, давно колись, Вона ожила втіхою. Вона вагалася.

— То не будемо насміхатися?

— Клянуся, що не буду.

— Гаразд, ходім.

Вона встала. Куций слуга, незграбний, у зеленій лівреї, відсунув набік крісло, а вона шепотом сказала йому на вухо кілька скорих слів.

Він мовив:

— Так, пані, я зараз.

Вона взяла мене за руку й повела на веранду.

Алея помаранчевих дерев на диво дивне сяяла красою. На небо вийшов місяць-молодик і кидав уздовж тонке пасмо срібла — довгу нитку світла, що лягала на жовтий пісок, усипаний між рядами барнастих дерев округлої й густої крони.

А що дерева були у цвітінні, то густі й ніжні пахощі впоювали ніч. А серед темної зелені мерехтіло безліч світлячків, тих вогнистих мушок, що ніби крихти зір.

Я вигукнув:

— О! Що за тло для кохання!

— А хіба ні? А хіба ні? Зараз самі побачите.

І вона запросила сісти біля неї. І мовила тихо:

— Оце є те, за чим так жаль бере, чом жити хочеться. Але де вам те знати, ви вже не ті, теперішні мужчини. Ви — біржу знаєте, комерцію, щоб чистий зиск. Ви вже не вмієте із нами розмовляти. Я кажу «з нами», себто з молодими. Кохання обернулося в міркування — пайперше над тим рахунком у кравчині, що жінка нікому не виказує. Як бачите, що завеликий той рахунок, вас уже нема для неї. А коли зміркуєте, що переважить жінка той рахунок, тоді аж платите. Ото вже звичаї... ото вже милування.

Вона схопила мою руку.

— Погляньте...

Я завмер, ошелешений... Ген там, де алея добігає кінця, місячною стежиною йдуть у парі молодята, він і вона. Вони взялися погід боки, сповиті якимсь чаром, йдуть повагом, то переступають озерця сяйва, що спадає на них, а то заходять у тінь. На ньому біле састове вбрання, мов із минулого віку, а на капелюсі страусове перо. Вона в сукенці із фіжмом, а зачіска висока, пудриста, яку мали ще красуні часів регентства. Стали кроків за сто від нас посеред алеї, попадали в обійми і милувались одне одним.

І тут я впізнав двох молодих слуг. Мов якийсь реготливий жарт, що рве боки, скрутив мене на кріслі. О ні, я не засміявся. Я витерпів, хоч із болю млів і коцюрбився, я витерпів, як та людина, котрій ріжуть ногу, а вона стримує крик, що рветься з грудей.

Та ось діти відійшли в той кінець алеї і знову сповилися чаром краси. Вони даленіли, даліли і мріли, як мрія. І щезли. Безлюдна алея узялася смутком.

І я пішов, пішов собі, щоб вже ніколи того не бачити, бо я зрозумів, що та гра мала точитися довго-довго; вона оживляла все проминуле — і проминуле кохання, і проминуле акторство, принадне й облесне, хоч зверху таки чарівне — все те, від чого ще билося серце старої лицедійки і старої закоханки.

ДЯДЬКО АМАБЛЬ

I

Вогке й сіре небо, здавалось, важко звисало над великою рудою рівниною. Застигле вечірне повітря густішало й важчало від духу землі, сумного духу голої й мокрої землі, опалого листу та мертвої трави. Розпорошені по полях селяни ще працювали, чекаючи церковного дзвону, щоб вернутися на ферми; солом'яні дахи тих ферм визирали крізь голе гілля дерев, що захищали від вітру яблуневі сади.

Побіч дороги, на купі одежі, сиділа, розчепіривши ніжки, зовсім мала дитина й бавилась картоплинкою, кидаючи її в сорочку, а поряд на полі п'ятеро жінок, зігнувшись так, що видно було тільки озаддя, саджали кочерегу. Йдучи вздовж великої борозни, допіру проораної плугом, вони швидким і безупинним рухом встромляли дерев'яний кілок і зразу ж саджали в ямку рослину, що вже трохи прив'яла й звисала набік; потім вони пригортали коріння землею й рушали далі.

Чоловік, із батоном у руках, у дерев'яних черевиках, проходячи дорогою, спинився біля дитини, взяв її на руки й поцілував. Одна з жінок випросталась і підійшла до чоловіка. То була висока дівчина, з широкими стегнами, станом і плечима, дебела нормандська самиця, жовтокоса й червонощока.

Вона рішуче сказала:

— Це ти, Сезере? Ну, як?

Чоловік, худорлявий парубок, з сумним виглядом, про бурмотів:

— Та ніяк! Все те саме.

— Не хоче?

— Не хоче.

— Що ж ти гадаєш робити?

— Або я знаю?

— Піди-но ще до священика.

- Гаразд.
- Піди зараз же!
- Гаразд!

Вони поглянули одне на одного. Він усе ще тримав дитину на руках, а далі поцілував її знову й посадив на одежину жінок.

На обрії, поміж двох ферм, видно було, як коняка тягла плуга і як його підпирає чоловік. Кінь, плуг і орач повільно посувались на тлі тьмяного вечірнього неба.

Жінка почала знову:

- Та що ж він каже, твій батько?
- Каже, що не хоче.
- Та чому ж він не хоче?

Парубок рухом показав на дитину, котру посадив на землю, і поглядом на чоловіка, що йшов десь там, у далечині за плугом. І докинув:

— Бо дитина від нього.

Дівчина знизала плечима й сердито сказала:

— Ну, їй-богу! Та всі ж знають, що дитина від Віктора. Що з того? Мій то гріх, але хіба я одна така? Моя мати согрішила ще до мене, та й твоя теж, поки не одружилася з твоїм батьком. Хто це не грішив у нашій окрузі? А в мене гріх вийшов із Віктором, бо він зацопавав мене в клуні, коли я спала,— так, це правда. А пізніш бувало, що я й не спала, а грішила. Я напевно вийшла б за нього, якби він не був наймитом. Хіба від цього я погіршала!

Парубок сказав просто:

— Для мене ти гарна, що з дитиною, що без дитини. Але батько стає наперекір. Ну, та я сам усе владнаю.

Вона сказала вдруге:

— Піди зараз же до священика.

Він відповів:

— Піду.

І рушив далі важкою селянською ступою, а дівчина, взявшись у боки, пішла садити кочерегу.

Парубок, що допіру подався до кюре, Сезер Ульбрек, син старого й глухого Амабля Ульбрека, справді хотів одружитися з Селестою Левек, хоча вона мала дитину від Віктора Лекока, простого наймита на фермі її батьків, котрого за цей учинок прогнали.

Проте на селі нема кастової різниці, і коли наймит оцадливий, то по якомусь часі він сам купує ферму і стає рівний з своїми колишніми господарями.

Отже, Сезер Ульбрек ішов з батогом під пахвою, думаючи ту саму думу й пересуваючи свої важкі дерев'яники, облиплі землею. Звичайно, він хотів одружитися з Селестою, хотів узяти її з дитиною, бо то була якраз жінка на його смак. Він і сам не знав, чому саме, але був у цьому певний. Йому треба було тільки глянути на неї, щоб переконатися в цьому: він одразу почувався якось дивно, розчулено, по-дурному блаженно. Йому було навіть приємно поцілувати мале, Вікторове мале, бо воно вийшло з неї.

І дивився незлісно на далекий силует людини, що йшла за плугом ген-ген на обрії.

Але дядько Амабль цього шлюбу не хотів. Він протинився йому з упертістю глухого, з шаленою упертістю.

Скільки Сезер не кричав йому в те вухо, що сприймало ще деякі звуки: «Ми будемо добре ходити за вами, батечку! Я вам кажу, що це гарна дівка, роботяща й ощадлива!» Старий відповідав: «Поки я житиму, я не хочу цього бачити».

І ніщо не могло його пересилити, ніщо не могло зломити його впертості. Єдина надія залишалась Сезерові. Дядько Амабль боявся кюре з остраху перед смертю, наближення якої відчував. Він не дуже-то страхався бога, ані чорта, ані пекла, ані чистилища,— про них він нічого не знав. Боявся тільки священика, що нагадував йому про похорон, як можна боятись лікаря зі страху перед хворобами. Селеста знала цю ваду старого і вже цілий тиждень умовляла Сезера сходити до кюре. Але Сезер усё ще вагався, бо й сам недолюблював чорні рясні: вони уявлялись і йому не інакше, як з рукою, простягнутою за жертвами або свяченим хлібом.

Та нарешті наважився й пішов до презбітерії, обмірковуючи, як краще розказати про свою справу.

Абат Рафен, маленький жвавий панотець, худорлявий і завжди не чисто поголений, чекав обіду, гриючи ноги перед вогнем у кухні.

Побачивши селянина, він спитав тільки, злегка повернувши голову:

— Ну, Сезере, що тобі?

— Я хотів би з вами побалакати, пане кюре.

Парубок засоромлено тупцявся, тримаючи в одній руці кашкета, а в другій батога.

— Добре, розкажуй!

Сезер подивився на стару служницю, що човгала ногами, ставлячи посуд своєму господареві на край столу, перед вікном; він пробурмотів:

— Та це, це ніби як на сповіді.

Тоді абат Рафен уважніш оглянув селянина. Він помітив його збентежене обличчя, зніяковілий вигляд, неспокійні очі й звелів:

— Марі, вийди хвилин на п'ять у свою кімнату, поки я побалакаю з Сезером.

Служниця кинула на Сезера сердитий погляд і, бурмочучи, вийшла.

Панотець промовив:

— Ну, тепер говори все, чого тобі треба.

Парубок усе ще вагався, уп'явшись поглядом у свої черевики й мнучи кашкета. Раптом він посмілішав:

— Ось що: я хочу побратися з Селестю Левек.

— Ну й добре, мій хлопче, що ж тобі заважає?

— Та батько не хоче.

— Твій батько?

— Так, мій.

— Що ж він каже, твій батько?

— Він каже, що в неї є дитина.

— Вона не перша, з якою це сталося, починаючи від нашої матері Єви.

— Дитина ж од Віктора, Віктора Лекока, що служить у Антима Люазеля.

— А! а!.. Так він не хоче?

— Не хоче.

— Нізащо не хоче?

— Так. Уперся, як осел, з вашого дозволу.

— Що ж ти йому казав, щоб його переконати?

— Я йому наводив, що вона гарна дівка, роботяща й ошадлива.

— І він усе ж таки не згоджується? Тепер ти хочеш, щоб я з ним побалакав?

— Так, панотче! Скажіть ви йому!

— А що ж я йому скажу, своєму батькові?

— Ну, те саме, що ви говорите в проповіді, щоб ми гроші давали.

Для селянського розуму вся сила релігії тільки на те й була, щоб розв'язувати гаманці, спорожняти людські кишені й поповняти ними небесну скарбницю. Це особлива величезна комерційна фірма, де священники служать за

комісіонерів, комісіонерів надзвичайно хитрих, моторних і спритних, що справуються задля доброго бога на шкоду селянам.

Він добре знав, що панотці роблять послуги, великі послуги бідним, хворим, вмирущим, допомагають, розважають, дають поради, але все це за гроші, в обмін на біленькі монетки, на гарненьке блискуче срібло, яким платять за таїнство й за службу божу, за поради та захист, за прощення гріхів, за чистилище й рай, як на прибутки та щедрості грішника глядячи.

Абат Рафен, що добре знав своїх людей і ніколи не сердився, засміявся:

— Добре, я побалакаю з твоїм батьком, але ти, хлопче, ходитимеш до церкви?

Ульбрек простяг руку для присяги:

— Слово бідної людини, як ви те зробите, — я обіцяю ходити.

— Гаразд. Коли ти хочеш, щоб я пішов до твого батька?

— Та що швидше, то краще. Якщо можете, хоч сьогодні.

— То я прийду за півгодини, по вечері.

— За півгодини?

— Вирішено. До побачення, мій хлопче.

— До побачення, пане кюре, дуже дякую.

— Нема за що, мій хлопче.

І Сезер Ульбрек рушив додому, скинувши великий тягар із серця.

Він орендував маленьку ферму, зовсім маленьку, бо вони з батьком були не багаті. Самі зі служницею, дівчиною п'ятнадцяти років, що варила їм страву, доглядала курей, доїла корів і збивала масло, вони ледве перебивалися, хоча з Сезера був добрий хлібороб. Та йому бракувало і землі, і худоби, і їхні заробітки не виходили за звичайні потреби.

Старий уже не працював. Сумний, як усі глухі, розбитий хворобами, зігнутий, змучений, він ходив полями, спираючись на ціпок, дивлячись на людей і на тварини важким і недовірливим поглядом. Інколи він сідав на край канави й просиджував там нерухомо цілі години, невиразно думаючи про все, що турбувало його ціле життя, про ціни на яєчка й збіжжя, про сонце й дощі, що спалюють чи підживлюють урожаї. Його покорчене від ревматизму старе

тіло вбирало в себе вогкість ґрунту, як уже вбирало протягом шістдесяти років випари низенької хатини, критої прілою соломою.

Повертався старий надвечір, сідав на своє місце, кінець столу в клуні, і коли перед ним ставили закурений череп'яний горщик із юшкою, він обіймав його покрученими пальцями, що, здавалось, пристосувались до круглої форми миски, і, перше ніж їсти, грів об нього руки взимку і влітку, щоб нічого не втрачати, анітрохи тепла від огню, що коштує дорого, ні краплини юшки, куди кладеться сіль і сало, ні єдиної крихотки хліба, що його добувають із зерна.

Потім він важко вилазив східцями на горище, де лежав його солом'яник; син спав унизу, в закамарку за піччю; а служниця замикалася на ніч до льоху, в чорну яму, де раніше ховали картоплю.

Сезер сливе ніколи не розмовляв із батьком. Деколи, як треба було продати збіжжя чи купити теля, парубок питав у старого, склавши долоні руркою й викрикуючи йому в ухо свої міркування, а дядько Амабль погоджувався чи заперечував глибоким протяглим голосом, що ніби виходив йому з черева.

Одного вечора Сезер підійшов ближче до старого, немов збираючись поговорити про придбання коняки чи телички, й закричав йому в ухо, на всю горлянку, про свій намір одружитися з Селестою Левек.

- Батько розгнівався. Чому? З морального почуття? Безперечно, ні. Чеснота дівчини не багато важить у селі. Але його скнарість, його глибокий, запеклий інстинкт заощаджувати, обурився з одної думки, що його син виховуватиме дитину, яка була не від нього. Він одразу ж, в одну мить уявив собі, скільки мисок юшки поглине мале, поки стане корисне для ферми, підрахував, скільки фунтів хліба з'їсть, скільки літрів сидру вип'є цей розбишака, перш ніж йому вийде чотирнадцять років, і в ньому загорівся шалений гнів на Сезера, котрий цього не зважив.

І він одказав незвично різким голосом:

— Чи ти з глузду з'їхав?

Тоді Сезер став наводити свої докази, говорити про всі достоїнсті Селести, доводити, що вона заробить у сто разів більш, ніж буде витрачено на дитину. Та старий мав сумнів щодо її достоїнстей, а про дитину сумніву бути

не могло, і він відповідав щоразу, нічого більш не пояснюючи:

— Не хочу! Не хочу! Поки я житиму, цього не буде!

І ось уже три місяці вони стояли на своєму, не поступаючи одне перед одним, щонайменш раз на тиждень починаючи ту саму суперечку, з тими самими доказами, тими самими рухами й так само — задарма.

Тоді саме Селеста й порадила Сезерові піти за допомогою до їхнього священника.

Від панотця Сезер прийшов додому зі спізненням і застав батька вже при столі.

Вони пообідали мовчки, віч-на-віч, поїли трошки масла з хлібом, потім юшки, запиваючи сидром із шклянки, потім посідали непорушно на своїх стільцях, ледве освітлені свічкою, яку служниця внесла, щоб вимити ложки, витерти шклянки й знову нарізати хліба на ранішній сніданок.

Од дверей почувся стукіт, вони відразу розчинились, і увійшов священник. Старий кинув на нього тривожний і підозрілий погляд і, передчуваючи небезпеку, хотів вилізти на свої східці, але абат Рафен поклав йому руку на плече і крикнув біля самої його скроні:

— Мені треба побалакати з вами, дядьку Амабле!

Сезер зник, скориставшись із того, що двері лишилися одчинені. Він так боявся, що не хотів слухати. Він не хотів, щоб його сподівання було розбито об уперті відмови батька, він волів краще пізніш довідатись одразу про правду, добру чи лиху, і тому пішов із дому. Того вечора не було ні місяця, ані зірок, випав один із тих туманних вечорів, коли повітря видається масним від вогкості. Невиразний запах яблук плавав біля дворів, бо це була пора, коли досягають ранні яблука, «скороспілки», як називають їх у цьому краю сидру. Коли Сезер проходив повз хліви, на нього крізь вузькі віконця тхнуло теплим духом худоби, що дрімала на гною, зі стайні долинали тупотіння коней і хрумання сіна, що його вони тягли з ясел і перетирали щелепами.

Він ішов усе далі, думаючи про Селесту. В його простім розумі ще не було думок, окріч безпосередніх образів, і любовні думки його склалися тільки в образ високої червонолицької дівчини, що стояла в придолинку на дорозі, сміючись і взявшись руками в боки.

Такою він примітив її того дня, як його вперше потягло до неї. Правда, він знав її ще з дитинства, хоч ніколи до

того ранку не звертав на неї уваги. Вони поговорили кілька хвилин, і він пішов далі, повторюючи про себе: «Йй-богу, це гарна дівка! Шкода, що в неї вийшов гріх із Віктором».

До вечора він думав про неї і наступного дня так само. Побачивши її вдруге, він відчув, ніби йому щось лоскочє в горлі, немов йому встромили півняче перо через рота, аж до грудей. І з тої пори щоразу, як він бував біля неї, на диво собі зазнавав того самого дивного нервового лоскотання.

За три тижні він намірився з нею одружитися,— так вона йому подобалась. Він не міг би пояснити, звідки найшла на нього ця сила, і лише казав: «На мене напосіло», немов поривання його до цієї дівчини було непереможне, як пекельна сила. Об її гріхах він не дуже побивався, кінець кінцем, зараз йому вже байдуже, та й вона гірша не стала, і Сезер навіть не сердився на Віктора Лекока.

Але що йому робити, коли священник не матиме успіху? Він не насмільювався думати: надто вже мучила його тривога.

Дійшовши до презбітерії, він сів біля маленького дерев'яного парканчика, щоб дочекатись панотця.

Він сидів там, може, з годину, коли почув кроки по дорозі і, хоч ніч була надто темна, одразу помітив тінь ще чорнішої сутани.

Він підвівся, ноги йому підламувалися, він боявся заговорити, боявся спитати.

Панотець побачив його й сказав весело:

— Ну, хлопче, все полагоджено.

Сезер забурмотів:

— Як полагоджено? Не може бути!

— Авжеж, парубче, але не без зусиль. Такий упертий осел — твій батько!

Селянин усе правив:

— Не може бути!

— Та так же! Приходь до мене завтра опівдні, умовись про оголошення заручин.

Чоловік схопив панотцеву руку. Він її тиснув, мняв, крутив, затинаючись:

— Так правда?.. Правда?.. Пане кюре... слово чесної людини... ви мене побачите в неділю... у вашій церкві.

Весілля гуляли в середині грудня. Весілля було дуже просте, бо молоді не були багаті. Сезер, одягшись у святкове, поривався вже з восьмої ранку йти по молоду й вестити її до мерії, але було ще зарано, і він сів коло столу в кухні, чекаючи родичів і друзів, що мали прийти по нього.

Сніг падав цілий тиждень, і руда земля, вже запліднена осіннім посівом, стала синяво-біла, дримаючи під величезною крижаною ковдрою.

По халупках, накритих білими шапками снігу, було холодно: круглі яблуні на подвір'ях, напудровані сніговою курною, здавалось, знову розквітли, немов о чудовій порі свого розквіту.

Того дня важкі північні хмари, сірі хмари, набрякли сніговим дощем, розійшлись, і блакитне небо розкрилось над білою землею, на яку сонце кидало срібні відсвіти.

Сезер дивився перед себе у вікно, не думаючи ні про віщо й щасливий.

Двері відчинились, увійшли дві жінки, опатно причепурені селянки, тітка й двоюрідна сестра молодого, потім троє чоловіків, двоюрідні брати — за ними сусідка. Вони посідали на стільцях і сиділи непорушно й мовчки, жінки по один бік кухні, чоловіки по другий, пройняті раптовою ніяковістю, отим сумним почуттям, яке опаює людей, зібраних на якусь церемонію. Згодом один з двоюрідних братів спитав:

— Чи не час уже?

Сезер відповів:

— Мабуть, час.

— Рушаймо в дорогу, — сказав інший.

Вони повставали.

Тоді Сезер, якого охопила тривога, видіз драбиною на горище, подивитись, чи готовий батько. Звичайно старий уставав дуже рано, але сьогодні він ще не виходив. Син застав його на солом'янику: він лежав, загорнутий у ковдру, з розплющеними очима й сердитим виглядом.

Сезер закричав йому на вухо:

— Та ну, тату, вставайте! Вже час іти на весілля!

Старий замурмотів плаксиво:

— Не можу! Я, очевидно, застудив собі спину. Не сила й поворухнутися.

Приголомшений парубок дивився на нього, одгадуючи його лукавство.

— Але ж, тату, треба себе присилувати!

— Не можу.

— Давайте я вам допоможу.

І, нахилившись до старого, він розгорнув ковдру, взяв батька на руки й підняв. Але дядько Амабль почав стогнати:

— Ох! Ох! Таке лихо! Ох! Не можу! Мені звело спину. Це, мабуть, вітер продув мене крізь одеї проклятий дах.

Сезер зрозумів, що нічого не доб'ється і, розсердившись на батька вперше в житті, крикнув йому:

— Ну, то сидіть без обіду. Бо обід ми замовили в корчмі Політові. Знатимете, як упиратися.

Він збіг драбиною вниз і вирушив із дому, вкупі з родичами й гостями.

Чоловіки закотили штани, щоб не замочити їх у снігу; жінки високо піднімали спідниці, показуючи сухі кісточки, сірі вовняні панчохи, худі литки, рівні, як держална від мітел. Всі йшли злегка похитуючись, вервечкою, тихо, обережно, не балакаючи, аби не збитися з дороги, занесеної рівною, одноманітною, безперервною пеленою снігу.

Підійшовши ближче до ферми, вони побачили кількох людей, що чекали на них, щоб до них приєднатись; і процесія, весь час довшаючи, вигиналась за невидними поворотами дороги, немов серед білого поля повився живий разок чорного намиста.

Перед дверима молодої збилося чимало народу, очікуючи молодого. Його зустріли покликами; небавом із хати вийшла Селеста в блакитній сукні, з червоною хусткою на плечах, з помаранчевими квітами на голові.

Кожен питав Сезера:

— А де ж твій батько?

Він відповідав зніяковіло:

— Та йому так ламає в попереку, що не може поворухнутися.

Проте селяни недовірили й лукаво хитали головами. Рушили до мерії. За майбутнім подружжям одна з селянок несла Вікторову дитину, немов на хрестини; селяни йшли по двоє, взявшись за руки й посуваючись серед снігу хилитливо, ніби човен у морі.

Потому, як мер поєднав молодих у маленькій мерії, священник своєю чергою обвінчав їх у скромному божому до-

мі. Він поблагословив їхню спілку, обіцяючи їм плодючість, вихваляючи родинні чесноти, прості й здорові чесноти сільського життя, працю, згоду й вірність; тим часом замерзла дитина пицала за спиною молодої.

Коли молода пара показала на церковному порозі, з канави цвинтаря гримнули постріли. Спершу було видно тільки кінчики рушничних цівок, звідки швидко вилітали клубки диму, потім висунулась голова, що дивилась на процесію. То Віктор Лекко вітав шлюб своєї подруги, святкував її щастя і в громі пострілів посилав свої побажання. На цей привіт із рушниць він підмовив своїх товаришів, п'ятох чи шістьох наймитів. Усі визнали, що він дуже гарно поводитьсь.

Обід був у корчмі Політа Кашепрюна. Стола накрито в великій залі, де обідали в базарні дні; величезне бараняче стегно на рожні, пташина, пряжачись у власнім соку, ковбаса, шкварчачи на яскравому веселому вогні, наповнювали будинок густим запахом і чадом заллятого жиром вугілля, важким і густим духом сільської їжі.

За стіл сіли опівдні й одразу ж налляли в тарілки юшки. Обличчя пожвавіли, язики розв'язались на жарти, очі загорались лукавими посмішками.

Буде розвага, лихо його бери!

Двері відчинились, і ввійшов дядько Амабль. Вигляд у нього був лихий, розлютований; він спирався на свої костури, охкаючи за кожним кроком, щоб показати свої страждання.

Побачивши його, всі замовкли; але раптом дядько Малівуар, його сусіда, товстий жартун, що знав усі людські виверти, закричав, склавши руки руркою, як це робив Сезер:

— Ого, старий хитруне! Та й носисько в тебе, щоб зі свого двору почув, чим у Політа пахне!

Всі пирснули зо сміху. Малівуар, захочений успіхом, почав знову:

— На ломути нема нічого кращого, як ковбасна припарка. А ще як з чаркою горілочки, то й нутро зігріється! Чоловіки кричали, стукали кулаками по столу, реготали, то нахиляючись убік усім тілом, то випростуючись, ніби нагнічуючи помпу. Жінки кудкудакали, як кури, служниці присідали зо сміху, тулячись до стін. Сам тільки дядько Амабль не сміявся й нічого не відповідав, чекаючи, поки звільнять йому місце.

Його посадили за стіл посередині, проти невістки, і, сівши, він одразу ж почав їсти. Зрештою, це ж його син платив за все, тому треба було видерти свою пайку. З кожною ложкою юшки, що попадала йому до шлунка, з кожним ковтком хліба чи м'яса, пожованого його яснами, з кожною шклянкою сидру чи вина, вливаючи в пельку, він, здавалось, одвойовував окрушину свого добра, вертав частину грошей, які проїдають усі ці пенажери, рятував крихти своєї власності. Він їв мовчки, з упертістю скупого, що береже кожен шеляг, із тою похмурою впертістю, яку вносив раніш у свою постійну працю.

Але раптом, кінець столу, на колінах у жінки побачив Селестину дитину й уже не випускав її з ока. Їв далі, з поглядом, прикутим до малого, якому його нянька всовувала в рот шматочки печені, а той її жував. За ті крихти, які висмоктував цей хробачок, старий мучився більш, ніж за все, що поглинали інші.

Обід тягся до вечора. Потім усі розійшлися.

Сезер звів дядька Амабля.

— Ну, тату, треба йти додому, — сказав він і подав старому два його костури. Селеста взяла на руки дитину, й вони пішли у тьмяну ніч, освітлену снігом. Глухий дід, добре випивши, ще більш розлутувавшись від хмелю, зовсім не хотів йти. Кілька разів він навіть сідав, невизначно сподіваючись, що невістка застудиться, і стогнав, не промовляючи й слова, болісно й довго зойкаючи.

Повернувшись додому, він зараз же виліз на своє горіще, в той час, як Сезер стелив постіль для дитини біля того закамарка, де мав лягти сам із жінкою. А що молоді не заснули відразу, то вони довго чули, як старий перевертався на своєму солом'янику і навіть кілька разів голосно розмовляв, може, зі сну, а може, й ні, несвідомо висловлюючись під впливом настирливої думки, що її не міг стримати.

Другого дня, зійшовши вниз, він побачив невістку, що готувала страву.

Вона крикнула йому:

— Не баріться, тату! Ось вам добра юшка!

І поставила на стіл чорний круглий горщик, де парувала юшка.

Не відповідаючи, він сів, узяв гарячий горщик і погрів, як звичайно, об нього руки, а що було дуже холодно, то притулив його навіть до грудей, щоб убрати в своє

старе залякле тіло хоч трохи живого тепла з гарячої води.

Потім узяв свої костури й пішов у закрижанілі моля і тинявся там аж до півдня, до самого обіду, бо в великім ящику з-під миля він побачив Селестиного малого, котрий ще спав.

Старий так і не вговкався. Жив у халупчині, як і раніш, але його ніби й не було там, бо нічим не цікавився, дивлячись на цих людей — сина, його жінку й дитину, як на ворогів, яких він не знає й не хоче говорити з ними.

Минула зима. Во́на була довга й сувора. Потім перше весняне тепло пригріло сходи, і знову селяни, немов роботяща мурашва, на цілі дні виходили в поле, працюючи від світанку й до ночі, під дощем і вітром, біля борозен рудої землі, що мала родити людям хліб.

Для молодих рік почався сприятливо. Озимі зійшли густо й дружно, не було пізніх приморозків, і розквітлі яблуні вкривали траву білим і рожевим снігом, обіцяючи на осінь цілу гору овочів.

Сезер працював не складаючи рук, уставав рано, а повертався пізно, щоб обійтись без наймита й на тому заощадити гроші.

Жінка інколи казала йому:

— Ти ж колись отак надірвешся.

Але він відповідав:

— Та ні, я звичний.

Проте одного вечора він повернувся до того стомлений, що ліг спати, не вечерявши. Другого дня устав, як звичайно, але їсти не міг, хоч перед тим і постив; а по обіді мусив вернутися додому відпочити. Вночі став кашляти й кидався в лихоманці, лоб йому палав, у роті пересохло, його пекла смага.

І все ж ранком пішов на своє поле, а вже другого дня довелось покликати лікаря, який визнав, що він дуже хворий, у нього було запалення легенів.

І Сезер більше вже не вийшов з темного закамарка, що правив йому за спальню. Чути було, як він кашляє і перевертається в тій темній норі. Щоб його побачити, щоб піднести йому ліки чи поставити банки, треба було засвічувати свічку. Тоді ставало видно його запалі обличчя, заросле довгою борідкою, а над ним — густе мереживо наутиння, що тяглося й колихалося в подувах повітря. І руки хворого видавались мертвими на сірій ковдрі.

Селеста ходила за ним з тривожною турботою, давала йому ліки, прикладала гірчичники, метушилась по хаті, а дядько Амабль сидів на порозі свого горища, зорячи здалеку за темним кутком, де конав його син. Ближче він не підходив з ненависті до жінки, сердячись, як ревливий собака.

Збігло ще шість день; одного ранку Селеста, що спала тепер долі, на двох розв'язаних кулях соломи, підійшла поглянути, чи не покращало чоловікові, бо вже не чула з темного закуття частих зітхань. Злякана, вона спитала:

— Ну, Сезере, як тобі сьогодні?

Він не відповів.

Вона простягла руку, щоб помацати, й торкнулася заляклого обличчя. В неї вирвався голосний зойк, довгий зойк зляканої жінки. Він був мертвий.

На цей крик вийшов старий; побачивши, що Селеста кинулась за допомогою, він швиденько зійшов і помацав і собі синове обличчя; раптом усе зрозумівши, він запер ізсередини двері, щоб не дати жінці ввійти й заволодіти житлом тепер, коли його син уже помер.

Потім сів на стільці біля мертвого.

Зійшлись сусіди, гукали, стукали. Він не чув. Один із них розбив шибку і вліз у хату. Інші влізли за ним, двері знову відчинили, і Селеста увійшла, заливаючись сльозами, з опухлим обличчям і червоними очима. Тоді переможений дядько Амабль, не кажучи й слова, повернувся на своє горище.

Ховали другого дня; після похорону свекор і невістка опинилися на фермі самі з дитиною.

Був обідній час. Вона затопила, зварила страву, поставила на стіл полумиски, тимчасом як старий чекав, сидячи на стільці й не дивлячись на неї.

Коли обід зварився, вона крикнула йому на вухо:

— Ну, тату, треба їсти.

Він сів кінець столу, виїв усе з горщика, з'їв хліб, злегка примазаний маслом, випив свої дві шклянки сидру й вийшов.

Був один із тих теплих благодатних днів, коли життя шумує, кипить, цвіте по всій поверхні землі.

Дядько Амабль ішов вузьенькою стежкою між полями. Дивився на молоді вівса та молоду пшеницю й думав, що його дитина, його бідна дитина тепер у землі. Ішов старечою ходою, тягнучи ногу й шкутильгаючи. А що він був

сам-самісінький на рівнині, сам-самісінький під синім небом, поміж нових сходів, сам-самісінький з жайворонками, яких бачив над головою, та не чув їхнього дзвінкого співу, то заходився плакати йдучи.

Потім сів над ковбанею і сидів до вечора, дивлячись на маленьких пташок, що прилітали напитись; як смерклось, повернувся, повечеряв, не кажучи й слова, і поліз на горіще.

І його життя пішло по-давньому. Ніщо не змінилось, тільки син його, Сезер, спав на цвинтарі.

Що було робити йому, старому? Він не міг більш працювати, він годен був тільки їсти страву, що варила невістка. І він їв її вранці й увечері, кидаючи сердитим оком на малого, що теж їв проти нього, по другий бік столу. Потім виходив, блукав околицями, як який волоцюга, інколи лягав, щоб заснути яку годину, де-небудь під клунею, немов ховаючись від людського ока, і повертався надвечір додому.

Але Селесту починали тривожити неабиякі клопоти. Земля вимагала чоловіка, що ходив би за нею й обробляв би її. Треба було, щоб хтось завжди був там, у полі, не звичайний якийсь наймит, а справжній хазяїн, хлібороб, господар, що знав би справу й дбав би про ферму. Жінка сама-одна не може впоратися з хліборобством, стежити за цінами на хліб, клопотатись із купівлею та продажем худоби. Тоді їй зайшла в голову думка, проста й практична думка, яку вона обмірковувала ночами. До року вона не могла одружитись, а тим часом треба було зараз же подбати про невідкладні господарські потреби.

Один тільки чоловік міг допомогти їй, Віктор Лекок, батько її дитини. Він був роботящий і розумівся на хліборобстві; якби він мав хоч трохи грошей, з нього вийшов би гарний господар. Вона його знала, бачила його роботу в своїх батьків.

І от одного ранку, коли він проїздив з возом гною, вона вийшла йому назустріч. Побачивши її, він спинив коні, а вона сказала йому, немов вони бачились учора:

— Добридень, Вікторе, ну як, усе гаразд?

Він відповів:

— Та так. А як у вас?

— О, в мене не дуже, бо я сама в хаті, а з землею багато мороки.

Вони довго розмовляли, спершись на колесо важкого воза. Чоловік інколи чухав потилицю під кашкетом, розмірковуючи, а вона, розчервонівшись, палко говорила, вказувала свої докази, міркування, плани на майбутнє; на решті він пробурмотів:

— Добре, це можна.

Вона простягла йому руку, як селянин, що кінчає торгуватись, і спитала:

— Вирішено?

Він стиснув простягнену руку:

— Вирішено.

— Так у неділю?

— В неділю!

— Ну, прощай, Вікторе.

— Прощайте, добродійко Ульбрек.

III

В цю неділю було сільське свято, щорічне свято, храм, чи погуляння, як його звать у Нормандії.

Цілий тиждень дорогами плуганились сірі та руді шкапини, повільно тягнучи вози, де сиділи мандрівні родини ярмаркових гультаїв, власників усяких лотерей, тирів, різних ігор та власників тих паноптикумів, де, як кажуть селяни, показують різні штуки.

Брудні вози з розвіяними завісками, в супроводі сумних собак, що, схиливши голови, плентались між колесами, один по одному спинялись на майдані перед мерією. Потім перед кожним мандрівним житлом виростало шатро, а в шатрі крізь дірку в полотні можна було розгледіти якісь блискучі речі, що збуджували заздрість і цікавість у хлопчаків.

У день свята всі шатра відчинялися зрання, виставляли напоказ свої шкляні та порцелянові скарби; і селяни, йдучи до церкви, дивились із щирим задоволенням на ці вбогі крамнички, хоч і бачили їх щороку.

По обіді на майдані зібрався натовп. З усіх сіл з'їхались фермери, трясучись разом із жінками й дітьми на двоколесних шарабанах, що торохкотіли залізом і хитались, як гойдалки. Спинялись у знайомих, і по всіх фермерських дворах було повно чужих фургонів, сірих, високих, вузьких і зігнутих, немов якісь довгоногі тварини з морсько-го дна.

І кожна родина — малеча спереду, дорослі позаду — ішла на погуляння спокійною ходою, з веселими обличчями, махаючи руками, грубими, червоними, кощавими руками, що звикли до праці і наче соромились свого відпочинку.

Фігляр грав на кларнеті, катеринка на дерев'яних кониках роздирала повітря своїми плаксивими, переривчастими згуками; лотерейне колесо тріскотіло, немовби розривалось полотно, постріли з карабінів клацали раз по разу. Натовп рухався між яток повільно й кволо, немов розлізле тісто, топчучись на місці, як отара пезграбної худоби, що вирвалася на волю.

Дівчата, по шість чи по вісім у лаві, узявшись за руки, верещали пісень; парубки ходили за ними слідом, розводячи теревені, з кашкетами набакир, і накрохмалені блузи роздimalись на них, немов сині балони.

Вся околиця була там; господарі, наймити і служниці.

Навіть дядько Амабль убрався в старий зелений сурдут і захотів піти на погуляння, якого він не пропускав ніколи.

Він дивився на лотерею, спинявся перед тиром поглянути, як стріляють, особливо зацікавився простою грою, що полягала в тому, щоб поцілити великою дерев'яною кулею в рота намальованій на дошці людині.

Раптом хтось ударив його по плечу. Це був дядько Маліуар. Він гукнув старому:

— Гей, дядечку, запрошую вас випити пляшечку!

Вони сіли при столику в шинкові, розташованому просто неба, випили пляшечку, другу, третю, й дядько Амабль знову пішов мандрувати по ярмарку. Думки його трохи сплутались; він посміхався, не знаючи до кого; посміхався, глядячи на лотерею, на дерев'яних коників і особливо на фігурні скраклі. Він довго стояв перед ними, радіючи щоразу, коли якийсь аматор збивав жандарма або священика, дві влади, яких він інстинктивно боявся. Потім вернувся до шинку і випив шклянку сидру, щоб освіжитись. Було пізно, насувалася ніч. Сусіда застеріг його:

— Дивіться, дядьку, не опізнiться на вечерю!

Тоді рушив до своєї ферми. М'яка, тепла сутiнь весняного вечора повільно спускалася на землю.

Коли був перед своїми дверима, йому вдалось, ніби крізь освітлене вікно в хаті майнуло дві постаті. Він спинився, здивований, потім увійшов і побачив, що при столі,

перед повним полумиском картоплі, саме на тому місці, де сидів завжди його сип, сидить і вечеряє Віктор Лекок.

Старий зразу рвучко повернувся, немов хотів вийти. Ніч тепер була вже темна. Селеста встала, кричачи йому:

— Ідіть швидше, тату, в нас ради храму добра печеня.

Він несамохіть послухався й сів, дивлячись по черзі на жінку, чоловіка й дитину. Потім почав повільно, як і завжди, їсти.

Віктор Лекок почував себе вдома; він час від часу балакав з Селестою, брав собі на коліна дитину й цілував її. Селеста подавала йому їсти, подавала пити і, здавалось, задоволено балакала з ним. Дядько пильно стежив за ними очима, не чуючи їхньої розмови. Повечерявши (він майже не їв, так стиснулось йому серце), він підвівся і замість вилізти, як завжди, на горище, одчинив надвірні двері й вийшов у поле.

Коли він пішов, Селеста трохи занепокоєно спитала:

— Куди він?

Віктор байдуже відповів:

— Не турбуйся! Повернеться, як захоче спати.

Вона стала поратись, перемила посуд, стерла зі столу, в той час, як чоловік спокійно роздягався. Потім він умотився в темному глибокому закамарку, де вона давніше спала з Сезером.

Надвірні двері відчинились. Увійшов дядько Амабль й одразу розглянувся на всі боки, немов, нюшкуючи, старий собака. Шукав Віктора Лекока. Не бачачи його, узяв зі столу свічку й підійшов до темного закуття, де помер його син. В глибині його побачив чоловіка, що витягся під ковдрою й уже дрімав. Тоді глухий тихо повернувся, поставив свічку і знову вийшов у двір.

Селеста вже впоралась, поклала сина спати, прибрала все й чекала тільки свекра, щоб і собі лягти обіч Віктора.

Вона сиділа на стільці, звисивши руки, з посоловілими очима.

Старого все ще не було, й вона пробурмотіла роздратовано:

— Він нам спалить на чотири су свічки, оте старе ледащо!

Віктор озвався з ліжка:

— Уже година, як його немає. Подивись, чи не заснув він на лавці перед дверима.

— Зараз піду,— сказала вона, встала, взяла світло й вийшла, затуляючи свічку рукою, щоб краще роздивитись у темряві.

Нічого не побачила ні коло дверей, ні на лавці, ні на гною, тепло якого інколи приваблювало старого посидіти. Але, повертаючись до хати, Селеста ненароком глянула на велику яблуню, що закривала вхід до ферми, і раптом побачила дві ноги, дві людські ноги, що висіли врівні з її обличчям.

У неї вихопився розначливий зойк:

— Вікторе! Вікторе! Вікторе!

Той прибіг у самій білизні. Вона не могла говорити і, одвернувши голову, щоб не дивитись, рукою показала на дерево.

Не розуміючи, що сталося, він узяв свічку, придивився й побачив між освітленим знизу листям дядька Амабля, що висів, затагши шию недоуздрком.

Біля яблуневого дерева лишилась приставлена драбина.

Віктор збігав по ножа, виліз на дерево й перерізав мотузку. Але старий уже задубів, висунувши з жахливою гримасою язика.

ГОРЛЯ

ГОРЛЯ

8 травня. Що за чудова днина! Я пролежав цілий ранок на траві, під величезним платаном, що росте біля мого дому, захищаючи од вітру й отіняючи його. Люблю я цю країну, люблю в ній жити, бо маю тут своє коріння, глибоке та ніжне коріння, що зріднює людину з цією землею, де зросли і повмирали її предки, зріднює з тим, як там мислять і що там їдять, зі звичаями і зі стравами, з місцевою говіркою, з вимовою тутешніх селян, з пахощами нив і самого повітря.

Люблю свій дім, де входив у літа. Із вікон своїх бачу я Сену, що котиться поза моїм садом, по той бік дороги, сливе на могому ґрунті, велику та широку Сену, яка тече від Руана до Гавра, суднами перехожими вкрита.

Ліворуч, там, далеко, — Руан, здорове місто з блакитними дахами, де височіють цілою громадою гостроверхі готичні дзвіниці. Вони незчисленні, — одні — немов крихкі, інші — масивні, а панує над ними стрільчастий шпиль собору, — і всі повні дзвонів, що так співають у голубому повітрі погожих ранків, аж до мене прилітає ніжне, далеке гудіння металу, голос міді; вітер приносить сюди ті звуки, і вони ростуть, коли він дужчає, і тихшають, як він ущухає.

Як же красно було сьогодні вранці!

Годині об одинадцятій поза моїми ґратами проплила ціла низка суден; їх провадив буксирний пароплав, як муха завбільшки, що хрипів од зусиль, викидаючи з себе грубі завої диму.

За двома англійськими шхунами, що маяли в блакиті червоними своїми корогвами, ішов прегарний на три щогли бразільський корабель, дивовижно чистий та блискучий. Я вклонився йому, сам не знаю нащо, — так люблю було на нього дивитись.

12 травня. Уже кілька днів у мене невелика лихоманка; я пездужаю, чи певніше сказати — мені сумно.

Де шукати таємничих причин тому, що раптом щасливий настрій у людини обертається на гризоту, веселі сподіванки на глибокий сум. Так от ніби в повітрі, в невидимому повітрі рояться коло нас таємничі сили, яким мусимо ми улягати. Я прокидаюся радісний та бадьорий, співи рвуться мені з грудей.

Чому?

Іду понад річкою вниз, — і зненацька, по короткій прогулянці, вертаюся пригнічений, так ніби вдома чекає на мене якась горе.

Чому?

Може, тому, що війнув холодний вітерець і, діткнувшись моєї шкіри, зворушив мені нерви і потьмарив душу. А може, то обриси хмар чи мінливі барви денного світла увійшли мені в вічі та й думку стривожили? Хто те знає? Все, що оточує нас, все, що бачимо ми, ніби й не дивлячись, до чого торкаємось, самі не помічаючи, з чим стикаємось, не обмацуючи, що стрічаємо, не звертаючи жодної уваги, раз у раз справляє на нас, на наші органи і, головне, на розум наш на серце, несподівані, дивні й загадкові враження!

Яка вона глибока, оця таємниця Невідомого! Ми не можемо збагнути її, охопити нашими вбогими почуттями, нашими очима, які не здатні добачати ні надто малого, ні надто великого, ні заблизького, ні задалекого, ні мешканців на зорі, ні живих істот у краплині води... нашими ушами, що обманюють нас, бо віддають тремтіння повітря, як дзвінки тони. Це феї, що являють нам чудо, перетворюючи рух на звуки і даючи народитися з цієї метаморфози — музиці, яка співати змушує мовчазне двиготіння природи. Не відчуті теї таємниці й нашим нюхом, гіршим, як нюх у собаки, ані смаком, що ледве розрізняє вина!

О, коли б нам дано інші органи, що творили б на нашу користь іще які дива, скільки б то пових речей могли ми постерегти круг себе!

16 травня. Я хворий, це безперечно! А як же добре почував себе минулого місяця! У мене лихоманка, тяжка лихоманка, чи певніше — лихоманкове знервування; що так само мучить мою душу, як і тіло. Весь час маю таке відчуття, ніби мені щось жахливе загрожує, ніби нещастя

якесь чи смерть до мене зближається; передчуття це, без сумніву, походить від якоїсь іще непізної хвороби, що розвивається в моїй крові, в моєму тілі.

18 травня. Допіру оце ходив я до лікаря, бо зовсім не можу вже спати. Він каже, що у мене прискорений пульс, розширені в очах чоловічки, подразнені нерви, але нема жодних загрозливих симптомів. Я маю приймати душі і пити бром.

25 травня. Жодної зміни. Чудний якийсь у мене стан! Коли надходить вечір, мене охоплює незрозуміла тривога, так ніби вночі щось жахливе має статися зо мною. Я на швидкуруч обідаю, пробую потім читати; але не розумію слів; ба й літери насилу розрізняю. Ходжу тоді по вітальні під тягарем невиразного і непереможного страху. Боюся сну, боюся своєї постелі.

О десятій годині йду до спальні. Зараз же повертаю двічі ключа, захищаю клямку; мені страшно... а чого? Досі я нічого не боявся... Я відчиняю шафи, заглядаю під ліжко; прислухаюсь... прислухаюсь... до чого? Чи ж не диво, що звичайнісінька собі недуга, якась, може, хіба в обігу крові, подразнення нервової сітки, якийсь приплив крові, незначні зміни в функціях такого недосконалого, такого нетривкого механізму людського тіла, може обернути на меланхоліка найвеселішу в світі людину, із смілка зробити боягуза? Я лягаю і чекаю на сон з таким почуттям, як чекають на ката. Страх огортає мене на згадку про нього; серце мені б'ється, ноги тремтять; я увесь дрижу під теплою своєю ковдрою, поки не западу раптом у забуття, — це щось подібне до того, як людина падає в безодню стоячу воду і потопає в ній. Я вже не почувую тепер, як раніше, коли саме надходить до мене цей підступний сон, що десь затаївся поблизу, чатує на мене, щоб схопити мене за голову, закрити мені очі, знищити.

Я сплю — довго — дві чи три години — потім якась мафа — ні — якийсь кошмар налягає на мене. Я цілком свідомий того, що лежу і сплю... я знаю це і почувую... і почувую разом з тим, що хтось наближається до мене, обмацує мене, оглядає, вилазить на ліжко, стає колінами мені на груди, бере руками за горло і стискає... стискає... з усієї сили, душить.

Я одбиваюсь, зв'язаний тим страшним безспллям, що

паралізує уві сні; хочу закричати — і не можу; хочу поворухнутись — і не можу; намагаюся, з нелюдськими зусиллями, задихаючись, повернутись, скинути з себе істоту, що давить мене і душить, — і не можу!

І раптом прокидаюся — збезумілий, облитий потом. Запалюю свічку. Я сам-один у кімнаті.

Після цієї кризи, яка буває щоночі, я засинаю нарешті спокійно і сплю до світанку.

2 червня. Мій стан іще погіршав. Що мені таке? Бром не помагає нічого; так само й душі. Недавно, щоб стомити свій організм, і так уже досить зморений, пішов я прогулятися до Румарського лісу. Мені спочатку здавалося, що свіже повітря, легке та ніжне, напоєне пахощами трави та листя, вливає в мої жили нової крові, нових сил додає серцю. Я попростував великою мисливською алеєю, потім звернув на Лябуїї. Туди провадила вузька доріжка між двома лавами височезних дерев, що напинали зелений, густий, сливе чорний намет між небом і мною.

Знепацька я задривав — не від холоду, а від незбагненого якогось тяжкого почуття.

Я прискорив ходу, боячись залишатися сам у лісі, безглуздо, без жодної причини злякавшись глибокої своєї самоти. Раптом мені здалось, що хтось наганяє мене, зближається, от-от доторкнеться.

Я швидко оглянувся. Ніде нікого. Рівна алея тягнеться за мною, висока й порожня, страшно порожня; та сама алея і поперед мене, доки око сягає, однакова, страшна.

Я заплющив очі. Навіщо? Потім почав крутитися на одній нозі, швидко, швидко, як дзига; ледве не впав; тоді розплющив очі: дерева танцювали, земля ходором ходила; я мусив сісти. І я не знав уже, о! не знав, звідкіля прийшов! Чудна думка! Чудна! Чудна думка! Я не тямив уже нічого. Звернув праворуч і вернувся знов на ту дорогу, що привела мене посеред лісу.

3 червня. Ніч була жахлива. Хочу — виїхати на декілька тижнів відсіля. Маленька мандрівка без сумніву поверне мені здоров'я.

2 липня. Вернувся. Недуга моя пройшла. До того ще й зробив чарівну виправу. Я їздив на гору Сен-Мішель, якої не знав досі.

Яке видиво розгортається перед тим, хто, як я, приїздить до Авраншу надвечір! Місто лежить на пагорбі. Мене повели до громадського саду, на кінець міста. Я скрикнув од подиву. Скільки око бачить, неосяжна затока слалася передо мною між двома далекими один од одного берегами, що тонули в імлістій далечині; серед цієї величезної, жовтої бухти, під золотим, ясним небом підносились над пісками темна, гостроверха, чудна гора. Сонце допіру сховалося, і на полуменистому небі виразно окреслювався профіль фантастичної скелі з фантастичним на вершині монументом.

Скоро настав світанок другого дня, я побрався до тієї скелі. Вода в морі стояла низько, як і вчора ввечері. Я йшов і дивився, як виростає передо мною дивовижний монастир. Пройшовши кілька годин, я опинився перед здоровезною кам'яною брилою, де приліпилося маленьке містечко, а над ним панує велика церква. Видряпавшись угору вузькою та крутою вулицею, я ввійшов у щонайпишніше готичне житло, збудоване для бога на землі, велике, як ціле місто, повне низьких, з тяжкими дужними стелями зал і високих галерей, підтримуваних легкими колонами. Я вступив до цього велетенського гранітового скарбу, легкого, як мереживо, вкритого баштами, легкими дзвіничками, куди ведуть кручені сходи, а башти ті підносять у блакитне небо денне і в чорне нічне небо свої дивоглядні голови, приоздоблені химерами, дияволами, фантастичними звірями, чудними квітами і поєднані одна з одною тонкими, мистецькими арками.

Зійшовши на самий верх, я промовив до ченця, що провів мене туди: «Панотче, як вам, певне, тут добре!»

Він одповів: «Тут великий вітер, пане!» І ми почали собі розмовляти, дивлячись, як море підіймається, набігає на пісок і вкриває його крицевим панцером.

Чернець оповів мені всі місцеві давні історії, легенди, звичайно, легенди.

Одна з них вельми мене вразила. Тутешні люди, мешканці гори, кажуть, ніби вночі чуто буває розмову на пісках і мекання двох кіз, що одна з них має голос дужий, а друга тихий. Невіри запевняють, що це крики морських птахів, схожі то на мекання, то на стогін людський; але припізнені рибалки присягаються, що стрічали на дюнах, між двома припливами, старого пастуха, який блукає

округ містечка, таї далеко закинутого від світу; голови в того пастуха ніколи не буває видно, бо вона закутана плащем; він водить за собою цапа з чоловічим обличчям і козу з обличчям жіночим; у обох довге біле волосся, й вони безперестання розмовляють між собою невідомою мовою, іноді раптово змовкаючи, щоб замекати що є сили.

— Ви цьому вірите? — спитав я в ченця.

— Не знаю, — пробурмотів.

Я заговорив далі:

— Якби існували на землі інші істоти, опріч нас, то чи могли б ми їх досі не знати? Чому от ви їх не бачили? Чому не бачив я?

Він мені на те:

— А хіба ми бачимо хоч стотисячну частину того, що існує? От скажімо — вітер, найбільша з природніх сил, що збиває з ніг людей, валить будинки, з коренем вириває дерева, підіймає на морі цілі гори водянні, ламає скелі і кидає в буруни великі кораблі, вітер, що вбиває, свистить, вис, реве — хіба ви його бачили, можете побачити? Проте він існує.

Я замовк на це просте міркування. З цієї людини — або мудрець, або дурень. Я не міг би того з певністю сказати; сам замовк. Не раз і мені спадало на думку те, що він говорив.

3 липня. Я зле спав; очевидно, тут щось лихе таїться в самому повітрі, бо фурман мій хворий на ту саму хворобу, що й я. Вертаючись учора додому, я помітив, що він надзвичайно блідий. Я запитав:

— Що вам таке, Жане?

— Я стратив сон, добродію, я так мучусь уночі, що і вдень мені нема життя. Відколи ви виїхали, пане, мене ніби зачаровано.

Щоправда, решта челяді мається добре, але я боюсь, не вернулось би воно знову до мене.

4 липня. Так і є, я знову хворий. Колишні кошмари вернулись. Цієї ночі я відчув, як хтось наліг на мене і, припавши своїми губами до моїх, випивав із мене життя. Так, він витягав мені його з горла, як п'явка. Потім та істота знялась, насичена, і я прокинувся такий змучений, розбитий, знесилений, що не міг поворухнутись. Коли це триватиме ще кілька днів, то я доконче виїду звідси.

5 липня. Чи не збожеволів я? Те, що сталося зо мною, що я бачив цієї ночі — таке дивне, аж трачу тям, скоро здумаю!

Як завжди тепер вечорами, я замкнув двері на замок; потім, захотівши пити, випив півшклянки води і випадково помітив, що карафка моя повна по саму кришталеву затичку. Тоді я ліг у постіль і запав у звичайний свій страшний сон, з якого прокинувся за дві приблизно години від чогось іще жахливішого.

Уявіть собі людину, що її вбивають під час сну й вона прокидається з ножом у легенях, хрипить, заливаючись кров'ю, не може вже дихати, конає і не розуміє нічого, — от воно.

Опритомнівши нарешті, я знову захотів пити; засвітив свічку й підійшов до столу, де стояла карафка. Нахилив її над шклянкою, — нічого не полилось. Вона була порожня! Зовсім порожня! Спочатку я не тямив анічого; потім, зненацька, відчув таке нелюдське хвилювання, що мусив сісти чи, певніше, впав на стілець! Потім скочив, оглянувся круг себе! Далі знову сів, обезумівши з подиву та страху, перед прозорим кришталем! Я споглядав його, не одриваючи очей, намагаючись збагнути таємницю.

Руки мені тремтіли. Хтось, отже, випив цю воду? Хто? Я? Безперечно, я! Виходить, я сомнамбуліст, я живу, сам того не відаючи, тим подвійним таємничим життям, що дає нам привід думати — чи не дві істоти містяться в нас або чи не оселяється в ті хвилини, коли душа в нас заціпеніє, якась інша, чудна, незнана й невідома істота в нашій тілі, а воно кориться їй так само, як нам, більше, ніж нам.

О! Хто зрозуміє мою тяжку муку? Хто зрозуміє почуття людини, здорової на розум, що цілковито прокинулася, міркує про все, як слід, і дивиться з жахом крізь скло карафки, звідки, поки вона спала, зникла вода! І я залипився так до ранку, не наважуючись вернутись до ліжка.

6 липня. Я божеволюю. Цієї ночі знов випито воду з моєї карафки, — чи, правдивіше, я її випив!

Але чи я ж таки? Чи я? А хто ж? О господи! Я божеволюю! Хто врятує мене?

10 липня. Я зробив дивовижні спроби.

Без сумніву, я збожеволів! І проте...

ність біля себе тайни, що її не можна збагнути недосконалими та примітивними зовнішніми органами, і прагне надолужити безсилля своїх відчуттів напруженням розуму. Коли розум людський перебував іще в зародковому стані, ця от близькість невидимих явищ викликала тільки жах. Звідси пішли простолюдні вірування в надприродне, легенди про мандрівних духів, про фей, гномів, примар, скажу навіть — легенда про бога, бо всі наші уявлення про робітника-творця, однаково од якої вони релігії до нас прийшли, розуміється тільки жалюгідні, безглузді, нікчемні витвори заляканого тваринного мозку. Нічого нема слушнішого за Вольтерові слова: «Бог утворив людину на свою подобу, а людина йому віддала тим самим».

Але ось уже трохи більше як століття людство передчуває щось нове. Месмер * та ще дехто вивели нас на якийсь несподіваний шлях, і ми осягли справді, особливо за останніх чотири або п'ять років, надзвичайних наслідків.

Кузина моя, також не ймучи нічому тому віри, усміхалась. Доктор Паран звернувся до неї:

— Хочете, я спробую нав'язати на вас сон?

— Гарзд, прошу.

Вона всіла до фотелю, і він почав пильно дивитись на неї, присипляючи. Я нараз відчув якусь тривогу, серце мені билось, горло стискалось. Я бачив, як повіки в пані Сабле обважніли, губи стулились, груди почали швидко дихати.

За десять хвилин вона спала.

— Сядьте позад неї, — сказав лікар.

Я сів. Він уклав їй до рук візитову картку і промовив до неї:

— Це дзеркало. Що ви там бачите?

Вона відповіла:

— Бачу свого кузена.

— Що він робить?

— Підкручує собі уси.

— А тепер?

— Виймає з кишені фотографічну картку.

— З кого це фотографія?

— З нього.

Цьому була правда. І ту фотографію принесено мені того самого вечора до готелю.

— Як він виглядає на цьому портреті?

— Стоїть із капелюхом у руці.

Отже, вона бачила на візитовій картці, на клапті білого картону так, як у дзеркалі.

Жінки, налякані, заговорили:

— Досить Досить! Досить!

Але доктор наказував заснулій:

— Ви встанете завтра о восьмій годині; потім підете до готелю, де замешкав ваш кузен, і будете благодіяти його позичить вам п'ять тисяч франків, що ви маєте дістати для свого чоловіка і дати йому, коли приїдете.

Потому він розбудив її.

Вертаючись до готелю, я думав про цей дивний сеанс, і мене взяв сумнів. Не те, щоб я не вірив бездоганно чесній моїй кузині, знаючи її, як сестру рідну, з малих літ; ні — але з лікаревого боку могла бути якась омана. Чи не ховав він у руці свічада та не показував його заснулій жінці одночасно з візитовою карткою? Фахові престиж-житатори ще й не такі штуки виробляють.

Отже, я прийшов до себе й ліг спати.

Сьогодні вранці, о восьмій з половиною годині мене розбудив мій лакей, кажучи:

— Пані Сабле хоче з вами зараз про щось поговорити.

Я нашвидкуруч одягся і сказав попросити її зайти.

Вона сіла, дуже схвильована, з опущеними очима і, не підіймаючи вуалі, промовила:

— Дорогий кузене, маю попросити у вас великої послуги.

— Якої, кузино?

— Мені дуже ніяково про це з вами говорити, а проте — мушу. Мені треба, доконче треба п'ять тисяч франків.

— Та що ви! Вам!

— Так, мені чи, власне, моєму мужеві, що доручив мені їх добути.

Це мене так здивувало, що я забурмотів на відповідь щось невиразне. Я питаю сам себе, чи не беруть вони мене разом з доктором Параном на сміх, чи не звичайнісінька це комедія, заздалегідь підготована і добре вдана. Та глянувши на неї пильно, я відкинув ці здогади. Вона тремтіла з хвилювання, так тяжко було їй зважитись на цей крок, — і я зрозумів, що горло їй стискають ридання.

Знавши її за дуже багату людину, я сказав:

— Як! Ваш чоловік не має зараз п'ять тисяч франків!

Подумайте лише! Чи ви певні, що він доручив вам звернутись до мене з цим проханням?

Вона завагалась кілька секунд, ніби з великим зусиллям шукала чогось у своїй пам'яті, потім відповіла:

— Так, так... Я того певна.

— Він писав до вас?

Вона знову завагалась, замислилась. Я відчував, як тяжко в ту хвилину працювала її думка. Вона не знала. Вона знала тільки, що мусила позичити в мене п'ять тисяч франків для свого чоловіка. Наважилась, одначе, збрехати.

— Так, він до мене писав.

— Коли ж саме? Вчора ви мені нічого про це не казали.

— Я дістала листа сьогодні вранці.

— Можете мені його показати?

— Ні... ні... ні... там були інтимні речі... надто персонального характеру... я його... я його спалила.

— Виходить, ваш чоловік робить борги?

Вона знову не знала, що сказати, далі шепнула:

— Не знаю.

Я раптом промовив:

— Річ у тому, що я зараз не маю напóхваті п'ять тисяч франків, люба кузино.

Вона болісно скрикнула:

— О! О! Молю вас, благаю, добудьте десь ці гроші!..

Вкрай схвильована, вона склала руки, ніби мала молитись до мене. Голос їй відминився; вона плакала й захлиналась, її мучив, пригнічував той непоборний наказ.

— О! О! Благаю вас... коли б ви знали, як я страждаю... вони мені конче потрібні сьогодні.

Мене взяв жаль до неї.

— Ви їх матимете сьогодні, присягаюсь.

Вона скрикнула:

— Спасибі! Спасибі! Які ви добрі!

Я тоді промовив:

— Пам'ятаєте, що було у вас вчора ввечері.

— Так.

— Пам'ятаєте, що доктор Паран навів на вас сон?

— Так.

— Гарзд! Отже, він звелів вам прийти до мене сьогодні вранці і позичити п'ять тисяч франків. Ви під цю хвилю улягаєте його впливові.

Вона подумала кілька хвилин і відповіла:

— Це мій чоловік казав мені добути їх.

Цілу годину намагався я переконати її, але даремно. Коли вона пішла, я побіг до лікаря. Він саме мав виходити; вислухав мене усміхаючись і сказав:

— Вірите тепер?

— Доводиться вірити.

— Ходім до вашої родички.

Вона дрімала вже на канапі, зморена до краю. Лікар взяв її за пульс і подивився кілька хвилин на неї, держачи руку в неї над очима, що поволі заплющились під потужною силою магнетичного впливу.

Коли вона заснула, він проказав:

— Вашому чоловікові вже не треба тих п'ятьох тисяч франків. Отже, ви маєте забути, що просили свого кузена позичити їх, і коли він заговорить про це, не розуміти його.

І розбудив її. Я вийняв із кишені портфеліка:

— Ось вам, люба кузино, те, про що ви мене вранці просили.

Вона була така вражена, аж я не посмів напоставати. Спитувався, одначе, пригадати їй, що було, але вона вперто все заперечувала, думаючи, що я сміюся з неї, кінець кінцем ледве не розгнівалася на мене.

От маєте! Я оце допіру вернувся і не можу снідати, так стурбував мене цей експеримент.

19 липня. Багато осіб із тих, кому я розказував про цю пригоду, сміялися з мене. Я не знаю, що їм думати. Мудрець сказав: усе може бути!

21 липня. Я обідав у Бужівалі, потім перебув вечір на балі у веслярів. Справді-таки, геть усе залежить від місця й оточення. Вірити в надприродні сили на Жаб'ячому острові, це було б зовсім безумно... а на шпилі гори Сен-Мішель? а в Індії? Ми безмірно підлягаємо впливу обставин. Я маю вернутись до себе на тому тижні.

30 липня. Вчора приїхав додому. Все гаразд.

2 серпня. Нічого нового; чудова година стоїть надворі. Цілими днями дивлюсь на Сену.

4 серпня. Між моїми слугами повстали сварки. Вони заперечують, що хтось б'є вночі по шафах шклянки. Лакей

обвинувачує куховарку, та винуватить прачку, прачка гріхує на тамтих обох. Хто ж випен насправді? Будь мудрий, розгадай!

6 серпня. Цього разу я вже не божевільний. Я бачив... бачив!.. бачив!.. Нема більше сумнівів!.. я бачив!.. І досі холод проймає мені все тіло... і досі страх морозить мене... Я бачив!..

Ясного, сонячного дня я проходжався у своєму трояндовому квітнику... між двома рядами осінніх розквітлих уже подекуди троянд.

Спинившись подивитись на «велетня боїв» з трьома прецишними квітами, я побачив, зовсім виразно побачив, близьенько біля себе, як стеблина одної з цих троянд почала гнутись, ніби її нахилила невидима чиясь рука, а потім зламалась, наче та рука її зірвала! Далі квітка піднялась у повітря, окресливши таку лінію, мовби та рука незримо піднесла її до уст, і зависла в ясному повітрі, сама-одна, нерухома, схожа на страшну криваву пляму, за три кроки від мене.

Стративши тяму, я кинувся її схопити — дарма: вона зникла. Тоді взяла мене страшенна злість на самого себе, бо не личить же здоровій на розум, поважній людині мати такі от галюцинації.

Та чи справді була це галюцинація? Я підійшов глянути на стеблину і зараз же найшов її на куці, допіру зламану, між двома трояндами, що лишилася на своїх вітах.

Тоді вернувся до себе вкрай розтривожений; тепер я так само певно, як те, що по дню настає ніч, знаю: обіч мене живе невидима істота, яка живиться молоком і водою, яка може торкатись до речей, брати їх, переносити з місця на місце, а значить — обдарована матеріальною якоюсь природою, дарма що не дається нашим почуттям. І живе вона під одним зо мною дахом...

7 серпня. Спав спокійно. Воно випило у мене з карафки воду, але нічим не потривожило мого сну.

Питаю сам себе — чи не стратив я ума. Я прогулювався серед білого дня понад річкою, і думки про це обпали мене — не ті невиразні підозри, що бували досі, але думки безперечні, тверді. Мені доводилось бачити божевільних, міркували про все, як слід, і навіть виявляли деяку проникливість щодо всього, крім певного пункту. Гово-

рили вони про все ясно, з тонкощами, з глибокосяглистю,— і раптом думка їхня, натрапивши на підводну скелю безумства, розбивалась на скалки і тонула в тому страшному, лютому океані, повному розбурханих валів, туманів, бурунів раптових, що його звать «божевіллям».

Звичайно, я певен був би, цілком певен, що я не при своїм умі, коли б не бачив ясно свого стану, не зважував його й не аналізував якнайтверезіше. Отже, загалом я — тільки здатний мислити галюцинат. Невідоме якесь затемнення сталося мені в мозку,— одно з тих затемнень, що їх намагаються занотувати й з'ясувати теперішні фізіологи; і це от затемнення утворює велику прогалину в моєму розумі, в системі та логіці моїх думок. Щось подібного буває уві сні, коли нам снуються найхимерніші фантазмагорії, які нас ані краплі не дивують, бо контрольний апарат нашого розуму, здатність одрізнити можливе від неможливого спить, тимчасом як здібність уявляти функціонує. Хіба не може бути, що одна з непомітних клавш розуму в мене паралізована? Буває, що внаслідок певних випадків люди забувають імена власні, слова, цифри, дати. Локалізація певних галузей мислення тепер річ доведена. Отже, що дивного, коли здатність бачити, неправдоподібність певних галюцинацій притлумилась у мене?

Про все це міркував я, йдучи понад водою. Сонце заливало річку світлом, чудової краси надавало землі, виповнювало мене любов'ю до життя, до ластівок, чие літання бистре тішить мої очі, до надбережних трав, шелестіння яких радість дає моїм ушам.

Але поволі почало зростати в мені прикре, незабагненне почуття. Якесь сила, здавалося, якесь таємнича сила пригнічувала мене, спиняла, не давала йти далі, змушувала вернутись. Мене огортав той тяжкий і неминучий потяг додому, якого зазнаємо ми, коли залишили там дорогу людину в недузї, а передчуття каже, що їй погіршало.

Отже, я мимохіть вернувся, певний, що застану вдома лиху новину, листа чи депешу. Не було, проте, нічого,— і це мене більше здивувало й занепокоїло, аніж я побачив би знову якусь фантастичну візію.

8 серпня. Жахливий для мене був учорашній вечір. Воно не виявляє більше себе нічим, але я почуваю: воно біля мене, стежить за мною, дивиться на мене, проймає мою істоту, володіє мною. Так от ховаючись, воно іще

страшніше, ніж тоді, коли дає знати надприродними явищами про свою невидиму і завсідну присутність.

Проте я спав цієї ночі.

9 серпня. Нічого, але мені страшно.

10 серпня. Нічого; а що буде ввввв?

11 серпня. Знов нічого. Я не можу далі залишатися з цим жахом, з цією думкою, що опанувала мені душу. Виїду.

12 серпня, десята година ввввв. Увесь день збирався виїхати,— і не міг. Я хотів виконати таку звичайну річ, явити такий легкий акт волі — вийти — сісти до своєї коляски й поїхати до Руана — і не міг. Чому?

13 серпня. За певних хвороб усі спружини нашого фізичного ества бувають ніби зламані, всі сили вичерпані, всі мускули позбавлені сили, кості неначе робляться м'які, як тіло, і тіло рідке, як вода. Щось таке сталося з моїм еством моральним у дуже чудний і прикрий спосіб. Я почувуюся цілком виснажений, стратив усяку мужність, усяку владу над собою, не можу навіть виконувати своїх бажань. Я нічого більше не здольний хотіти,— хтось хоче за мене, і я корюся йому.

14 серпня. Я пропав! Хтось опанував мою душу й володіє нею! Хтось керує всіма моїми вчинками, всіма рухами, всіма думками. Я обернувся в ніщо, я тільки споглядаю по-рабському злякано ті речі, що їх чиню. Я хочу вийти — і не можу! Воно не хоче. І я застаюся — збезумілий, тремтячий, у фотелі, де воно змушує мене сидіти. Хочу тільки підвестись, щоб відчутти себе паном над власним тілом. Ні — не можу! Я прикований до фотеля; а фотель ніби приріс до землі, жадній силі його не одірвати.

Потім раптом треба, треба, доконче треба мені піти далеко в сад, нарвати там полуниць і їсти їх. І я йду. Я рву полуниці — і їм! О, боже! боже! боже! Чи є ж бог на світі? Коли є — врятуй мене, господи, спаси мене, помози мені! Молю! Благаю! Врятуй! О, яка мука! Які тортури! Який жах!

15 серпня. Тепер я розумію, яке опанувало бажання мою бідну кузину, коли вона прийшла позичити в мене п'ять тисяч франків. Вона улягла чужій волі, що ввійшла в її ество, як друга душа, душа чужоїдна й деспотична. Чи не кінець світу настане?

Але той, невидимий, хто мною володіє, — хто він такий? Хто цей незнаний син таємного поріддя, що заблукав до мене?

Отже, невидимі істоти є на світі! Та чому ж вони не виявлялися досі нікому так виразно, як мені? Я в жодній книжці не надбирав нічого схожого на те, що діється у мене в домі. О! коли б я міг його покинути, виїхати й не вертатись! Я був би врятований! Але я не здолаю цього зробити.

16 серпня. Я вирвався сьогодні на дві години, як в'язень, що бачить раптом випадково відчинені двері в своїй тюрмі. Я зразу відчув, що я вільний і що воно далеко від мене. Звелів якнайскорше запрягати коні і поїхав до Руана. О! Що за щастя — могли сказати людині, котра слухається тебе: «Поганай до Руана!»

Я сказав зупинитись коло бібліотеки і попросив там дати мені великий трактат доктора Германа Герештавса про невідомих житців стародавнього й новітнього світу.

Сівши знову у брочку, я хотів був сказати: «На вокзал», — і крикнув, не сказав, а крикнув — крикнув так голосно, аж перехожі оглянулись: «Додому!» Потім упав, понятий безумною мукою, на подушку до сидіння. Він догнав мене і знову підбив під себе.

17 серпня. О! Яка ніч! Яка ніч! А проте мені здається, що я мусив би радіти. До першої години я читав! Герман Герештавс, доктор філософії та теогонії, склав історію й визначив об'яви всіх невидимих істот, що рояться круг людини чи одвідують її уві сні. Він описав їхнє походження, обсяги влади й силу. Та жодна із них не схожа на того, хто мене мучить. Можна б сказати, що людина, відколи вона мислить, передчуває і боїться нової істоти, сильнішої за себе, наступника свого на землі. Той наступник тут десь, близько, але не можна збагнути його ества, — і тому створилася в уяві, як виплід жаху, ціла юрма фантастична таємничих істот, неясних фантомів, породжених зляканним розумом.

Почитавши до першої години ночі, я сів біля розчиненого вікна, — одволожити собі голову і відсвіжити думку тихим нічним вітерцем.

Було так гарно, тепло! Як милувався б я раніше з такої ночі!

Місяць не світив. Зорі мигтіли в глибині чорного неба. Хто живе на них? Які форми, які істоти, які тварини й рослини виповнюють ці світи? Ті, хто мислить там, — знають вони більше за нас? В чому сильніші за нас? Що бачать вони з того, чого ми зовсім не знаємо? Чи не прибуде один із них коли-небудь, перелетівши простори, на землю — підбити її під себе, — так от, як за давніх часів нормани перепливали море, щоб завоювати слабші за себе народи?

Адже всі ми такі кволі, такі безсилі, такі темні й дрібні на цій брудній піщинці, що крутиться, розпущена в краплині води.

З цими гадками я заснув, обвіяний свіжим нічним леготом.

Спав я хвилин із сорок — і нагло розплющив очі, жодного не зробивши руху. Щось невизначне й чудне збудило мене. Спершу я нічого не бачив, потім раптово мені здалось, що листок у моїй книжці, розкритій на столі, перегорнувся сам. Найменшого повіву з вікна не було. Здивований, я чекав. Хвилин за чотири я побачив — так, побачив, побачив на власні очі, — як і другий листок піднявся й ліг на попередній, ніби чийсь палець їх гортали. Фотель мій був порожній, здавався порожній; але я зрозумів, що він там — він! — сидить на моєму місці й читає. Я, немов роздратований звір, що хоче розірвати свого приборкувача, плигнув у той куток кімнати, прагнучи схопити його, задушити, убить! Але перше ніж я досяг свого крісла, воно перекинулось, так наче хтось утік від мене... стіл мій захитався, лампа впала й погасла, а вікно зачинилось, ніби от я несподівано застав злочинця, і він вистрибнув у нічну темряву, схопившись руками за обидві віконні половинки.

Отже, він утік; він злякався мене — він!

Значить... значить... узавтра... чи пізніше... колись... я зможу схопити його своїми руками й придавити до землі! Хіба пси іноді не кусають і не душать своїх господарів?

18 серпня. Я роздумував увесь день. Так, так! Виконувати його бажання, піддаватимусь йому, улягатиму, буду смирний, тихий, покірний. Він сильніший за мене. Але настане час...

19 серпня. Я знаю... знаю... знаю все. Допіру прочитав оце у «Вісникові Наукового Світу»: «Дивна звістка прийшла до нас із Ріо-де-Жанейро. Божевілля, епідемія божевілля, схожа до пошестей безумства, що бували серед європейців за середніх віків, з'явилася в провінції Сан-Паулу. Зनावіснілі мешканці цього краю кидають свої хати, залишають села, напризволяще zostавляють поля, запевняючи, ніби їх переслідують, беруть під свою владу, як домашніх тварин, якісь істоти. Істоти ті, кажуть вони, невидимі, але можна почувати їхній дотик. Це щось як вампіри, котрі висисають із них під час сну життєві сили, що п'ють молоко й воду, не займаючи, бачиться, іншої їжі.

Пан професор Дон Педро Енрікес з кількома іншими вченими лікарями виїхав до провінції Сан-Паулу, аби вивчити на місці походження й вияви дивовижної цієї хвороби і запропонувати імператорові засоби, які здадуться йому найліпшими для повернення розуму збожеволілому населенню».

О! Я згадую, згадую прегарне марсельське на три щогли судно, яке пропливло Сеною у мене під вікнами 8-го травня! Воно здалось мені таке чепурне, таке біле, веселе! І він був на тому кораблі, він із країни, де пішов початок його поріддю! Він мене побачив! Він побачив моє житло, також біле, і сплигнув з корабля на берег. Господи, господи!

Тепер я знаю, я розумію. Пануванню людському настав край.

Прибув той, кого наївно боялися давні народи, той, кого заклинали злякані жерці, кого темними ночами викликали чаклуни, ще не бачивши його появи, той, кому передчуття тимчасових володарів землі надавали всіх потворних чи привабливих форм гномів, духів, геніїв, фей, домовиків. Після диких уявлень первісного страху люди розвиненіші малювали його собі виразніше. Месмер угадав його прищестя, і вчені медики, от уже десять літ, докладно викрили властивості його сили раніше, ніж він сам її приклав до людей. Вони гралися з цією нового господаря зброєю, з таємничими впливами волі на упокорену

людську душу. Вони звали це магнетизмом, гіднотизмом, навіянням, і як там ще... Я бачив, як вони тішилися, наче діти нерозумні, цієї страшною силою! Горе нам! Горе людині! Він прийшов... прийшов цей... мені здається — він викрикує своє ім'я, а я не можу його почути... Цей... так... він викрикує... Слухаю... не чую... ще раз... Горля... Я почув... Горля... Це він... Горля... Він тут!

О! Яструб із'їв голубку, вовк із'їв вівцю; лев розірвав гострими кігтями рогатого буйвола; людина вбила лева стрілою, мечем, порохом; але Горля зробить із людини те, що ми зробили з конем, з волем: свою річ, свою служницю й свою їжу — одною лише силою волі. Горе нам!

Проте тварини інколи повстають і вбивають своїх господарів... Я також хочу... зможу... але треба спізнати його, діткнутись, побачить! Вчені кажуть, що очі в тварини не такі, як наші, і бачать по-іншому... І мій зір не може також похопити того, хто прибув сюди і мучить мене.

Чому? О, я згадав тепер ченцеві з гори Сен-Мішель слова: «А хіба ми бачимо хоч стотисячну частину того, що існує? От скажімо — вітер, найбільше з природних сил, що збиває з ніг людей, валить будинки, з коренем вириває дерева, підіймає на морі цілі гори водяні, ламає скелі і кидає в буруни великі кораблі, вітер, що вбиває, свистить, виє, реве,— хіба ви його бачили, можете побачити? Проте він існує».

І я подумав іще: зір мій такий малосилий, такий недовершений, що не добачає навіть твердих речей, коли вони прозорі, як скло!.. Хай от дзеркало, не вкрите шаром живого срібла, лежить у мене на дорозі — і я наткнувся на нього, так само, як пташка, влетівши до кімнати, розбиває голову об шиби. І ще безліч речей обманює мій зір, заводять його в облуду. Чи ж дивниця, що я не можу похопити нового тіла, яке пропускає крізь себе світло?

Нове створіння! Чому б ні? Воно напевне мусило з'явитись! Через що ми мали б бути останні? Ми не знаємо його так само, як і багатьох істот, створених перед нами. Це ж тому, що його природа досконаліша, ніж наша, тіло витонченішого складу, довшеніше, ніж тіло людське — таке кволе, незграбне, з вічно підлеглими втомі, раз у раз напруженими, як надто складні пружини, органами: що живе і як рослина, і як звірятко, тяжко споживаючи повітря, траву і м'ясо, ніби тваринна машина, піддавана щоразу хворобам, змінам, руйнації, машина зле влашто-

вана, наївна й химерна, примітивний і ламкий витвір, натяк на щось, що могло б стати розумним і прекрасним.

Ми належимо до невеличкого ряду земних істот, що починається з устриці і на людині кінчається. Чому ж би не народитись новому видові, коли закінчився певний період у розвитку життя на землі?

Чому справді? Чому не виникнути також іншим деревам з велетенськими квітами, що напоювали б пахощами цілі країни? Чому не з'явитись новим стихіям, окрім огню, повітря, землі та води? Їх лише чотири, тільки-но чотири, цих матірок усього живого на світі! Яке вбозтво! Для чого їх не сорок, не чотириста, не чотири тисячі? Яке тут усе бідне, нікчемне, жалюгідне! Як скупо всього дано, що за безсилість задуму, що за незграбність виконання! О! Слон, гіпопотам — скільки грації! Верблюд — скільки елегантії!

Але, скажете ви, метелик! Квітка, що літає! А я мрію про такого, що був би завбільшки зо сто світів, з крилами, яких форм, краси, барв я й виразити не можу. Але я бачу його... він перелітає з квітки на квітку, обвіваючи їх і виповнюючи дивними пахощами свого легкого, гармонійного лету!.. І ті, хто живе там, дивляться на нього, унесені й зачаровані!

Що ж це мені таке? Це він, це Горля примушує думати всі ці безумні речі! Він у мені, він стає мені за душу; я уб'ю його!

19 серпня. Я уб'ю його! Я його бачив! Учора ввечері я сидів при столі і вдавав, буцімто пильно щось пишу. Я знав, що він блукатиме круг мене, зовсім близько, так близько, аж мені може пощастить доторкнутись до нього, схопить його. А тоді!.. Тоді в мені зринула б сила людини, пройнятої розпачем. Рук, колін, грудей, чола, зубів — усього вжив би я, аби задушити його, задавити, замордувати, розірвати.

І я чатував на нього, напруживши всі свої органи.

Я засвітив обидві свої лампи і вісім свічок, які стоять на коминку, так ніби міг би набачити його в такому яскравому світлі.

Насупроти мене — моє ліжко, старе дубове ліжко з колонками; праворуч коминак; по ліву руку — двері, старанно зачинені після того, як довго стояли навстіж, щоб приманити його; за мною ззаду — височезна дзеркальна

шафа, що з неї я користувався щодня, голячись і одягаючись; у ній я мав звичку оглядати себе з ніг до голови кожного разу, як проходив повз неї.

Отже, я вдавав, ніби пишу, щоб ошукати його, бо він також слідкує за мною; і знепацька я відчув, відчув цілком певно, що він читає у мене через плече, доторкається мого вуха.

Я підвівся, простяг руки і повернувся так раптово, що ледве не впав. І що ж? Видно було, як удень, але я не бачив себе в дзеркалі!.. Воно було порожнє, ясне, глибоке, залите сяйвом! Мого відбитку там не було... А я ж стояв просто нього! Я бачив усеньке шкло, чисте та блискуче, од верху до низу. Безтямними очима дивився я на нього; і не смів підійти ближче, не смів поворухнутись, знаючи одначе добре, що він тут, той, чие невидиме тіло заслонило мій відсвіт, але втече знову від мене!

Який страх обняв мене! Потім я потроху зачав розрізняти себе в імлістій глибині свічада, в тумані, ніби крізь воду; і мені здалося, що ця вода переливається з лівого боку на правий, переливається покволом, дедалі виразніше одбиваючи мій образ. Це було щось подібне до кінця затемнення. Те, що закривало мене, не мало ніби твердо окреслених контурів, та було тьмяно-прозоре і розпливалося все більше й більше.

Нарешті я зміг побачити себе зовсім ясно, як завжди.

Я бачив його! Я й досі дрижу від страху.

20 серпня. Убити його? Та як же, коли я не можу його вловити? Отруїть? Але він побачив би, як я домішую трутизни до води; та й наші трутизни, зрештою, чи вплинуть вони на це невидиме тіло? Ні... ні... розуміється ні... Отже... Отже?..

21 серпня. Сказав покликати слюсаря з Руана і замовив йому залізнi гратки до своєї кімнати, такі, як бувають по деяких паризьких готелях, у нижніх поверхах, проті злодіїв. Він мені зробить, крім ґрат на вікна, ще й такі самі двері. Хай я здаюсь боягузом — байдуже...

10 вересня. Руан. Континентальний готель. Зроблено... зроблено... Але чи вмер же він? Душа моя до краю вражена тим, що я бачив.

Учора, по тому, як слюсар поробив ґрати на вікнах та на дверях, я залишив усе відчиненим аж до півночі, дарма що ставало вже досить холодно.

Раптом я відчув, що він тут, біля мене, і радість, божевільна радість пройняла мене. Я помалу підвівся і почав ходити сюди й туди, ходив довго, щоб він не догадався; далі скинув черевики і з байдужим виглядом назув пантофлі; потім зачинив ґрати на вікнах, підійшов спокійно до дверей і також зачинив їх, двічі повернувши ключа. Вернувшись до вікна, замкнув і його і ключ сховав у кишеню.

Зненацька я почувив, що він метушиться біля мене, що він теж боїться й наказує мені відчинити. Я мало не вволив його бажання; але переміг себе, став спиною до дверей і прочинив їх лише остільки, аби самому в ту щілину пролізти; а що я високий на зріст, то головою торкався об надвірок. Я певен був, що він не вислизне, і запер його, запер самого в хаті! Яка радість! Він у моїх руках! Тоді я вискочив прожогом, схопив у залі дві лампи і облив оливою з них килими, меблі, все чисто; підпалив і вибіг із дому, старанно, двічі замкнувши надвірні двері.

Я сховався в гущавині саду, в лаврових кущах. Як це довго тяглося! Як довго! Німа темрява нерухомо стояла навколо; ані вітер не вйне, ані зірка не блисне, — і невидимі гори хмар тяжко гнітять душу.

Я дивився на будинок і чекав. Як довго! Думав уже, що огонь сам затух, чи він його потушив, він, — аж от вікно внизу тріснуло від огню, і полум'я — велике, червоне, жовте, м'яке, ніжне — поповзло вгору по стіні, цілючи її аж до самого даху. Відблиски побігли по вітах та по листю дерев — і тремтіння, тремтіння постраху також! Птахи попрокидалися; завив пес; мені здалось, що настає день! Двоє інших вікон запалали й собі, і вся спідня частина в моєму домі обернулася в жахливу купу жару. Нагло в нічному повітрі розітнувся крик — страшний, шалений жіночий крик, що аж душа від нього розривалася, — і обидві мансарди відчинились! Я забув про своїх слуг! Я бачив тепер їхні збезумілі обличчя, бачив, як вони махали руками!..

Тоді, стративши від жаху розум, я побіг по селу кричучи:

— Рятуйте! Рятуйте! Рятуйте! Пожежа!

Я зустрів людей, що бігли вже на допомогу, і вернувся з ними поглянути.

Дім тепер палав, як страховинше й величне багаття, потворне багаття, що освітлювало цілу землю, багаття, де горіли люди й горів також Він, Він, мій в'язень, нова істота, новий володар землі, Горля!

Раптом увесь дах провалився між стіни, і огняний вулкан вибухнув до небес. Крізь поодчинювані в пожарі вікна я бачив море полум'я і думав: він там, у цьому пеклі, мертвий...

Мертвий? Хто те знає?.. Його тіло? А може ж, воно не підвладне тим силам, що вбивають нас?

Що, коли він не вмер?.. Може, сам лише час має владу над цим невидимим і грізним створінням? Бо пащо має існувати це прозоре, певідоме тіло, тіло духа, якщо й воно, і воно теж — має боятись хвороб, ран, болів, передчасного знищення?

Передчасне знищення? Адже, власне, все, чого боїться людство, походить відси! По людині — Горля. Після того, хто може вмерти щодня, щогодини, щохвилини, од кожного випадку, приходять той, кому дано кінчати існування лише певного дня, певної години й хвилини, саме тоді, коли життю прийде закінчена межа!

Ні... ні... безперечно... безперечно... він не вмер... Тоді... тоді... я мушу вбити себе самого!..

ЛЮБОВ

Три сторінки з мисливцевої книжки

...Я прочитав допіру в газеті, у відділі пригод та випадків, про драму, що виникла на ґрунті кохання. Він убив її, потім убив себе самого, — отже, він її любив. Що там обходить мене він і вона! Мене цікавить сама їхня любов; і не тому, що вона розчулює мене чи дивує, зворушує або навіває мрії, а тому, що нагадує мені один випадок із моїх молодих літ, дивний випадок на полюванні, коли мені об'явилася Любов, як об'явилися першим християнам хрести на небі.

Я народився з усіма інстинктами і почуттями первісної людини; їх лише пом'якшили міркування та емоції, властиві людям цивілізованим. З мене запалений мисливець; та коли я бачу закривавлену тварину, кров на пір'ї, кров на руках у себе, то серце мені так стискається, аж ледве не трачу притомності.

Того року, про який іде мова, в кінці осені раптом узявся холод, і один із моїх кузенів, Шарль де Ровіль, запросив мене до себе стріляти вдосвіта на болоті качки.

Кузен мій, сорокалітній, веселий на вдачу, рудоволосий, бородатий, вельми дужий чоловік, сільський шляхтич, щось як гречний та життєрадісний напівзвір, обдарований тою гальською дотепністю, що надає чару середній людині, сидів на схожій до замку фермі серед широкої долини, де протікала річка. Пагорби по праву й ліву руч укриті були лісами, давніми панськими лісами; там стояли ще пишні дерева, і траплялася така дичина, якої годі по інших місцях цієї частини Франції шукати; іноді там убивали орлів, а перелітні птиці, які сливе ніколи не залітають до наших надто заселених місць, майже завсігди спинялися по тих столітніх пуцях, так ніби пізнавали решту старовинних лісів, яка залишилася тут — давати їм притулок і захист на одну ніч.

У долині стелпилися великі луки, заводнювані каналами й повідгороджувані один від одного; далі річка, що йшла досі фосою, широко розливалася і утворювала болото. Це болото, найкраще місце для полювання зо всіх, які доводилось мені бачити, становило для мого кузена предмет ненастанного піклування; він дбав за нього, як за парк. У гущавині комишів, що його вкривали, надаючи йому життя, виповнюючи шелестом і хвилюванням, пророблені були вузькі улички, де плоскодонні човни, гонені й керовані тичками, німотно пропливали мертвою водою. Очерет чіплявся за них, бистра риба втікала од них у трави, і болотяні курочки пірнали, прудко ховаючи свої чорні, гострі голівки.

Я безмірно люблю воду: люблю море, дарма що воно надто велике, надто неспокійне та непокірне; люблю красу річок, хоча вони й біжать, утікають, не стоять на одному місці; але найбільше люблю болотяні озера, де тріпоче невідоме життя водяних тварин. Болото — це цілий окремий світ на землі, що має власне своє життя, своїх осілих мешканців, своїх мандрівних гостей, свої голоси, звуки, свою таємницю передовсім. Ніщо іноді так не хвилює, не тривожить і не жахає нас, як заросле озеро. Що за жах віє від цих низин, укритих водою? Чи спричиняється до нього невизначне шамотіння очеретів, чи чудні мандрівні вогники, чи глибоке мовчання, що панує тут ночами, чи дивоглядні тумани, які оповивають очерети, неначе саван? Чи, може, то ледве помітне хлюпотіння води, таке тихе, таке легке, а проте іноді страшніше над людські гармати і над грім небесний, робить болота схожими на привиджені у снах країни, що таять у собі незнані небезпеки?

Ні. Щось інше струмує звідти, інша якась, глибша таємниця криється в густих випарах — може, таємниця самого буття! Бо чи ж не в стоячій, багnistій воді, чи не в тяжкій вогкості нагрітих сонцем драговин ворухнувся й затремтів перший зародок усього живого?

Я приїхав до кузена ввечері. Мороз стояв такий, аж каміння тріскалося.

Під час обіду в великій їдальні, де буфети, стеля і стіни вкриті були опудалами птахів, що з них одні мали розставлені крила, а інші сиділи на вітах, прибиті до них цвяхами, — були тут яструби, чаплі, сови, козодої, мишоїди, коршаки, соколи, самці й самиці, — кузен мій, сам подібний до якогось чудернацького північного звіря у своїй

куртці із тюленьчої шкіри, розказував мені, які розпорядження дав на цю ніч.

Ми мали вирушити о третій з половиною годині ранку, щоб на четверту з половиною годину бути на призначеному місці. Там уже збудовано куреника з криги, аби хоч трохи захистити нас від страшного передранішнього вітру, вітру, виповненого холодом, що роздирає тіло, наче пилкою, ріже, як ножами, коле, ніби голками отруйними, тисне, як обценьками, і огнем палить.

Кузен мій потирав собі руки, кажучи: «От мороз, так мороз! Я такого й не пам'ятаю». О шостій годині вечора було вже дванадцять градусів.

Я ліг спати зараз же по обіді і заснув при світлі великого полум'я в коминку.

О третій мене розбуджено. Я й собі вдягся в кожушок, а кузен Шарль надів ведмедяче хутро. Випивши по дві філіжанки гарячої кави і по дві чарки кон'яку, ми вийшли в супроводі сторожа та наших псів — Норця і П'єро.

Опинившись надворі, я одразу відчув, що мороз проймає мене до кісток. Це була одна з тих ночей, коли земля ніби завмирає од холоду. Замерзле повітря робиться пружне, майже тверде — такого болю завдає воно тілу; жодний подих не ворухне його; загусле, недвижне, воно кусає, прошиває, висушує, вбиває дерева, рослини, комахи, навіть малі пташки, які падають із віт на закам'янілу землю і каменіють, як вона, в обіймах холоду.

Місяць в останній своїй квартирі, блідий і геть похилений набік, завмирав, здавалося, серед простору і, не маючи сили зрушитися з місця, стояв паралізований суворістю неба. Він лив на землю сухе та сумне світло, те тьмяне світло вмирання, що випромінюється з нього завжди на ущербі.

Ми йшли з Шарлем поруч, зігнувшись, із руками в кишенях та з рушницями на плечах. Наші ноги в чоботях, загорнених у шерсть, щоб не слизатись на льоду, ступали зовсім безшумно. Я дивився на білу пару, що йшла з ротів у наших собак.

Незабаром ми опинились на краю болота і ввійшли в одну з улочок, які перерізували низький ліс сухих комишів.

Лікті наші чіпляли за довгі, схожі до стрічок лепешини, лишаючи позад нас легенький шелест; і я відчув, як ніколи, те глибоке і чудне хвилювання, яке викликає в мені

болото. Тё, що слалося перед нами, було мертве, мертве від холоду, бо ми йшли поверх його, серед юрби посохлих комишів.

Раптом на завороті одної з доріжок я постеріг крижаного куреника, збудованого нам на захист. Я ввійшов туди, а що ми мали іще годину чекати початку перельоту, я завинувся в ковдру, щоб хоч трохи якомсь нагрітися.

Тоді, лежачи на спині, взяв розглядати місячний серп, що,— здавалося крізь напівпрозорі стіни цієї полярної хатки,— був на чотири роги.

Але холод від замерзлого болота, від льодових стінок, холод, що падав з неба, пройняв мене незабаром так, аж я почав кашляти.

Кузен мій Шарль занепокоївся.

— Дарма, коли ми сьогодні не наповнюємось як слід,— я не хочу, щоб ти застудився. Треба розкласти багаття.

І він звелів сторожеві нарізати очерету.

Накладено цього палива цілу купу посеред нашого куреника, продірявленого зверху для диму. І коли червоне полум'я знялося вгору, попід кришталевиими брилами, то вони почали поволі, ледве помітно танути, так ніби це крижане каміння спітніло. Шарль, що стояв біля куреня, крикнув до мене:

— Іди-но, глянь!

Я вийшов — і завмер од подиву. Наша хатинка конусової форми виглядала, як велетенський діамант з огняним осередком, що виріс несподівано серед замерзлого болота. Г дві химерні постаті видно було там — то наші пси грілися.

Та от чудний, безтямний, перебіжний крик розітнувся у нас над головами. Світло від нашого огню розбудило диких птахів.

Ніщо не хвилює мене так, як оцей голос пробудженого життя, яке не дається ще бачити і пролітає в темному повітрі так прудко, так далеко, раніше, ніж зажевріє на небосхилі перший промінь зимового ранку. Мені здається під цю крижану годину світання, що цей крик, несений у повітрі на крилах птиці, то скарга світової душі!

— Погасить огонь. Уже днів,— сказав Шарль.

Справді, небо почало блідніти, і зграї качок потяглися довгими рухливими плямами, швидко зникаючи в небі.

В темряві спалахнув огник — то Шарль вистрілив. Собаки кинулись уперед.

І от щохвилини то він, то я швидко прицілювались, тільки-но майнуть тінню над комишами бистрі птахи. П'єро й Норець, радісно задихаючись, приносили нам закривавлених тварин, що їхні очі іноді дивились іще на нас.

Устав день, день ясний та блакитний; сонце вишило в глибині, і ми думали вже рувати додому, коли просто над нашими головами пролинули дві птиці з витягненими шиями й розпростертими крильми. Я стрілив. Одна з них — срібногруда чиряночка — упала сливе до моїх ніг. Тоді надо мною пролунав голос — пташиний голос. То була одривчаста, щохвильки повторювана, жалібна скарга; і маленька тваринка, що її помилувала смерть, почала кружлятися в небесній блакиті над нами, дивлячись на свою подругу, яку я тримав у руках.

Шарль, припавши на коліно, з рушницею наготові, блискучими очима чатував на неї, вичікуючи, коли вона підлетить ближче.

— Ти вбив самичку,— сказав він,— качур не полетить звідси.

Справді, він не одлітав. Він усе кружляв і тужив навколо нас. Ніколи жодні зойки страждання не розривали мені серця так, як розпачливий голос цієї бідної, осамотнілої серед безміру тварини.

Іноді птах одлітав під загрозою рушниці, що стежила за його рухами, і, здавалося, мався вже летіти, одинокий, далі в небесному просторі. Та не міг на те зважитись і вертав знову по свою подругу.

— Поклади її на землю,— сказав Шарль,— він зараз же полетить.

Селезень і справді наблизився, незважаючи на небезпеку, збезумівши од своєї тваринної любові до іншої тварини — тієї, що я вбив.

Шарль стрілив. Ніби хтось перерізував шнура, на якому тримався птах. Щось чорне майнуло в повітрі, і я почув, як воно впало в комиші. П'єро приніс мені його.

Я поклав їх, уже холодних, в один ягдташ... і того самого дня виїхав до Парижа...

ЯМА

Заподіяння побоїв та ран, що спричинилися до смерті. За отаким пунктом обвинувачення поставився на карний суд добродій Леопольд Ренар, з фаху оббивач.

Навкруг нього головні свідки: пані Фла меш, удова жертви цього злочину, та Луї Ладуро — столяр-червонодеревець, і Жан Дюрдан — олив'яр.

Біля злочинця — його дружина, маленька, вся в чорному бридуля, схожа на якусь мавпу, вбрану дамою.

І ось як розповідає Ренар (Леопольд) про цю драму:

— Боже-світе, від цього нещастя я перший же і потерпів, і ніякого умислу від мене тут не було. Факти кажуть самі за себе, пане голову. Я чесна, трудяща людина, працюю за оббивача на тій самій вулиці вже шістнадцять років, усі мене знають і люблять, усі шанують і поважають, як про це й посвідчили мої сусіди і навіть швейцарка наша, а вона шуткувати не стане. Я люблю працю, люблю оццадність, люблю чесних людей і розумні розваги. Це мене й занастило, сам розумію; але ж моєї лихої волі тут не було; через те я й далі ставлюся до себе з пошаною.

Отож уже п'ять років, як я з своєю старою, котру ви оце бачите, щонеділі їздимо до Пуасі. Принаймні дихаємо чистим повітрям, а потім і рибу любимо повудити, та що там казати, ми в рибальстві кохаємось. Це моя шкапа Мелі, щоб їй неладно, приохотила мене до нього, та й сама вона, як побачить рибу на гачку, то аж труситься. Через те рибальство все лихो і скоїлося, як самі зараз побачите.

Людина я хоч силенна, але добряча, злоби в мені і заводом немає. Зате вже вона, вона! Овва! З вигляду й не скажеш, така маленька, миршава, ну, а насправді шкідливіша від куниці. Не стану заперечувати, і вона має гарні прикмети, і то немалі для крамаря! Та що вже вдача! Роз-

питаєте хоч кого з сусідів, хоч оту саму швейцарку, котра допіру мене тут виправдувала... вона вам багато про неї розповідь.

Щодня вона закидала мені мою добрість: «Я б ні за віщо не попустила цього! Я б уже такому-то не подарувала!» Якби я її слухався, пане голово, так мені б щонайменш як тричі на місяць битися навкулачки...

— Кажі, кажі собі,— перепинила його дружина,— ще побачимо, хто з нас посміється останній.

Він обернувся до неї і простодушно сказав:

— Я, бач, можу на тебе все звертати, ти ж бо не є підсудна...

Потім знов удався до голови:

— Тепер далі. Отже, ми щосуботи ввечері їздили до Пуасі, щоб назавтра з раннього рана повудити рибу. Звичай, мовляв,— друга натура. Цього літа буде вже три роки, як я знайшов одну місцинку, та яку місцинку, аби ви знали! У холодочку, футів із вісім, а може, й десять завглибшки, отака яма, та ще з заглибинами під берегом — наче справжній рибник, рибальський рай якийсь, та й годі! Оцю саму яму, пане голово, я вважав за свою власну: я ж бо відкрив її, щось ніби як Христофор Колумб. Усі навкруги знали про це, всі з цим згоджувались. Усі казали: «Оце Ренарове місце»,— і ніхто не сперечався. Так і казали: «То місце Ренара»,— і ніхто б не пішов туди, навіть добродій Плюмо, хоча він, не ображаючи його, скажу, любить на чуже зазіхати.

Отже, я був спокійний за своє місце і щоразу приходив туди, як власник. Приїдемо ми в суботу й одразу вкупі із дружиною сідаємо в *Далілу*. *Даліла* — це мій норвезький човен; я замовив його в Фурнеза,— річ легесенька й міцна. Отож-бо, я кажу, сідаємо ми в *Далілу* та їдемо закидати принаду. Щодо принади, нікому зі мною не змагатися, і всі оті рибалки це добре знають. Можливо, ви запитаєте, на що я принаджую? Цього я, бачте, не можу вам сказати. Це справи не тичеться, я сказати не можу, бо то секрет. Либонь, душ із двісті, а то й більше, його в мене вишитували. І чарочкою частували, і смаженою рибою, і рибою по-матроському, аби я тільки пробовкнувся! Ще б пак — так і підуть до них оті самі головні! Вони, бач, уже як улещували мене, аби лишень мої сумішки вивідати. Та де там! Тільки моя жінка його й знає... Та-вона скаже... не більше за мене! Правда, Мелі?

Голова перепинив його:

— Ближче до діла! Не збивайтеся на манівці.

— Гаразд, гаразд,— провадив обвинувачений.— Отже, в суботу восьмого липня, вирядилися ми потягом о п'ятій двадцять п'ять і, як завше, пішли перед обідом закинути принаду. Калалося на годину. «Чудово, чудово,— я казав Мелі.— Завтра буде погожа днина!» — «На те кладеться»,— відповіла вона. Більш як оце, ми ніколи проміж себе не розмовляємо.

Далі вернулись обідати. Я був задоволений, кортіло випити. Оце всьому й причина, пане голова. «Послухай, Мелі,— кажу я їй,— не зле було б випити пляшечку головогрію». Це слабе біле винце, а головогрієм ми прозвали його через те, що коли випити більше, так воно заважає тобі спати, справжній головогрій. Розумієте?

«Як хочеш,— відповідає вона,— тільки ти знову заслабнеш і на завтра не встанеш». Що ж, вона міркувала слушно, розумно, доладно, обачно — визнаю. Однак мені була невдержка, і я таки випив цю пляшку. Від того все й почалося.

Мені не спалося. Казна-що! До другої години ранку мучив мене той головогрій з виноградного соку. Аж гульк — заснув, та так твердо, що не вчув би в день страшного суду й трубноного гласу янголів.

Коротко кажучи, жінка збудила мене о шостій годині. Я схопився з ліжка, швидко-прудко одягнув штани, куцину, плеснув собі в пику водицею, і ми вскочили в Далілу. Запізно! Під'їхали до моєї ями — її зайнято! Ніколи такого не бувало, пане голово, ні разу за три роки! Це мене так приголомшило, немов мене при мені ж пограбували. «Чор'зна-що,— кажу я,— чор'зна-що, чор'зна-що!» Моя ж стара починає тут дрочитися з мене: «А що? Ото ж тобі й твій головогрій! От тобі й маєш, п'яного! Що, вдовольнився тепер, бидло погане!»

Я не сперечався: вона казала саму правду.

Все ж таки я висів із човна близісінько свого місця, щоб скористатися хоч рештками. А може, він, пройда, нічого не зловить та й подасться собі геть?

А сидів там недолугий чоловічок у білій полотнині й великому солом'яному брилі. З ним була й його жінка — товстуля така, вместилася позад нього й вишиває.

Побачили вони, що ми розташувалися біля них, товстуля й пробурчала: «Наче немає на річці іншого місця, чи що?»

А моя розлютилася й відказує: «Пристойні люди, перш ніж зайняти чуже місце, довідуються, які тут звичаї».

Я не хотів здіймати бучу і кажу: «Мовчи, Мелі. Зась тобі до цього, зась тобі. Ми ще побачимо».

Отож поставили ми *Далілу* під вербами, вийшли та заходилися вкупі з Мелі вудити обік, біля отих двох.

Тут, пане голово, мені треба вдатися в подробиці.

Не минуло й п'ятьох хвилин, як поплавець у сусіди став поринати — раз, другий, третій — і він витягає головня, та здоровенного, завбільшки з моє стегно, ну, хіба що трошки менше, але сливе такого! Мені аж серце кинулось, аж чоло потом узялось, а тут ще Мелі туркоче: «А що, п'яничко, бачив?»

Під той саме час добродій Брю, бакалійник із Пуасі, аматор пискарів, пливе повз нас на човні й гукає: «А що це, ваше місце зайнято, пане Ренар?» — «Так, пане Брю, — відповідаю я, — бувають такі неделікатні люди, що не хочуть додержувати звичаїв».

Чоловічок у полотнині вдає, немов нічого не чує, те саме й його гладуха жінка, оця сама корова!..

Голова припиняє вдруге:

— Обережно, ви ображаєте удову Флаmesh, що є тут присутня.

— Пробачте, пробачте, — перепросив Ренар, — це я сказав зоцалу.

Так ось, не минуло й чверті години, як чоловічок у полотнині витягнув ще одного головня, а за ним другого, та хвилин за п'ять — третього.

Мені аж очі взялися слізьми. А тут ще й стара моя кипіла і безперестанку мене шпигає: «Ат, квач! Та чи ти бачиш, як крадуть у тебе рибу? Бачиш? Тобі й жаби не зловити, нічого не зловити, анічогісінько. Мені, щоб ти знав, аж руки сверблять, як тільки про це подумаю».

Та я казав до себе: «Почекаємо на полудень. Цей аматор чужого піде снідати, і тоді я знову посяду своє місце». А скажу вам, пане голово, що я сам щонеділі снідаю тут же, на місці. Ми привозимо собі харч на *Далілі*.

Та ба! Надійшов полудень, і цей пройда дістав курча, загорнуте в газету, а поки він їв, на його вудочку попався ще один головень!

Ми з Мелі й собі під'їли, але так, саму дрібку, сливе нічого — не до того було.

Потім, задля травлення, я взявся читати газету. Неділями я люблю посидіти отак у холодочку на березі і почитати *Жіля Бласа*. В цьому числі завше буває що-небудь Колумбініне, ви, звичайно, знаєте Колумбіну, котра пише статті в *Жілі Бласі*. В мене звичка драгувати жінку, нібито я знайомий з нею, з цією Колумбіною. Звісно, я її не знав і в очі не бачив, та воно й дарма, а пише вона гарно й, окрім того, для жінки висловлюється дуже сміливо. Мені вона подобається, таких, як вона, не гурт.

Почав був я займати словом, але вона одразу ж розсердилася, та ще як люто. Я замовкнув.

Тієї саме хвилини на той берег пристали два оці наші свідки — добродій Ладуро та добродій Дюрдан. Ми не знайомі, але знаєм одне одного з лиця.

Чоловічок знову заходився вудити. І так у нього йметься, що мене аж трусить із пересердя. А його жінка й каже: «Місцинка справді чудова, ми завжди приїжджатимемо сюди, *Desire!*»

Мені аж мороз пішов по спині. А стара моя все туркоче: «Ти не мужчина, ти не мужчина! Курчача кров у тебе в жилах, ось що».

Тут я сказав їй: «Знаєш, краще я піду, а то ще нароблю яких-небудь дурниць».

А вона їдьма їсть мене, просто допікає до живих печінок: «Ти не мужчина. Ось ти вже й тікаєш тепер, поступався з місцем! Ну й тікай, *Базене!*» *

Ну, вже мені дозолило. Проте я не хочу й схибити. І раптом він витягає ляща. Ой, ненечко моя, — та я ж зроду не бачив такого. Зроду не бачив!

Тут уже моя стара заговорила вголос і ну викладати все, що в неї на душі. З цього, як побачите, й заклекотіло в нас, як у кашнику. «Ото вже, що й казати, крадена риба, — сичить вона, — бо ж то ми принадили її сюди, а не хто інший. Хоч би гроші нам за принаду повернули!»

Тут гладуха, жінка того чоловічка, і собі озвалася: «Це ви, пані, на нашу кажете сторону?» — «Я кажу на сторону тих злодіїв, що крадуть рибу й силкуються поживитися на чужий кошт». — «То ми, по-вашому, вкрали рибу?»

І почали вони яснити — як, і що, і до чого, а далі посипалися гостріші слівця. Достолиха, поклади в них, поганок, великі! Вони лаялися так гучно, що наші свідки почали з того берега жартома гукати: «Гей, ви там, тихіше! А то всю рибу в чоловіків розполохаєте!»

А й те сказати, і я, і той чоловічок у полотниці сидимо й мовчимо, як два пні. Сидимо, як сиділи, вп'явшись у воду, мовби й не чуємо нічого.

Проте — овва — чуємо все гаразд. «Ви брехуха!» — «А ви шлюха!» — «Ви підтіпанка!» — «А ви шкура!» Та давай собі на всі заставки! Матрос, і той не зумів би краще.

Нараз чую ззаду себе якийсь шум. Озираюся. Аж та гладуха накинулася на мою жінку й лупить її парасолею. Лясь, лясь! Двічі Мелі дістала. Ну, а Мелі в мене скажена, коли розсатаніє, теж лізе битися. Як учепиться вона гладусі в коси — і — ляп, ляп, ляп — ляпаси посипались, немов сливи з дерева.

Про мене, то я б і не втручався. Жінки самі собі, чоловіки самі собі. Чого його пхати носа до чужого проса. Але чоловічок схопився, як біс, і збирався ринути на мою жінку. Ну, це вже — ні, це вже — ні, цього не буде, товаришу! Отже, я переймаю цього ферта кулаками. Хряп! Хряп! Раз у носа, раз у живіт. Він руки вгору, ноги вгору й плазом шубовснув спиною у річку, в самісіньку яму.

Я б, звісно, витяг його, паніє голову, аби мав час. Але, як на лихо, гладуха стала брати гору й так товкмачила мою Мелі, що краще й не треба. Звісно, не слід було хапатися жінці на поміч, коли той ковтав водичку, Але ж я й гадки не мав, що він утопиться. Я думав: «Хай йому! Це його відсвіжить!»

Я порвався до жінок розвести. Що вже й відчухрали вони мене при тому — і руками, і зубами, і пазурами! Ото ж бісові шкури!

Коротко сказати, мені треба було хвилин із п'ять, а може й десять, щоб розчепити цей реп'ях.

Обертаюсь. Нічого. Вода спокійна, як у озері. А з того боку гукають: «Витягайте його, витягайте!»

Легко воно мовиться: таж я ані плавати, ані пірнати не вмю!

Нарешті прибіг сторож зі шлюзу та двоє якихось добродіїв із очепами, і на те все пішло з чверть години. Знайшли його на самому дні ями, а яма ж та завглибшки вісім футів, як я вже казав, — там ось і був чоловічок у полотняному вбранні!

Отак, по щирості, й було все. Слово честі, я не винуватий!

Те саме ствердили й свідки; підсудний був виправданий.

ПОЗБАВИЛАСЬ!

I

Маркіза де Ренедон влетіла до кімнати, немов куля, що пробиває шибку, і, перш ніж слово вимовити, зайшлася сміхом, аж сльози їй на очах виступили,— таким самим сміхом, як тоді, коли місяць тому призналася своїй подрузі, що зрадила свого чоловіка, аби тільки помститись, та й то один лише раз,— надто-бо вже він був дурний та ревний.

Баронеса де Гранжері одкинула книжку на канапу і глянула з цікавістю на Аннет, сама вже мимоволі сміючись.

Нарешті вона спитала:

— Ну, що ти там нового утнула?

— О, люба моя... люба моя... Це таке смішне, таке смішне... Тільки подумай: я позбавилась!.. позбавилась!.. позбавилась!..

— Як то позбавилась?

— А так, позбавилась!

— Чого ти позбавилась?

— Чоловіка, серденько, чоловіка! Я вільна тепер! Вільна! Вільна!

— Як то вільна?

— Розлучення, от що! Розумієш: розлучення! Я маю розлучення!

— Ти взяла розвід?

— Та ні ще... Ох, яка ж ти дурненька! За три години не беруть розлучення. Та я маю тепер докази... докази, що він мене обманює, зраджує. Його впіймано на гарячому вчинку!.. Подумай-но! На гарячому вчинку!.. Він тепер у моїх руках!

— От воно як! Він тебе зрадив?

— Так... цебто ні... так і ні... не знаю. Та я маю докази, це ж головне!

— Як же ти все це влаштувала?

— Як улаштувала? Отож-то! Тут уже чимало довелось

мені докласти хитрощів! Уже три місяці, як він зробився нестерпний, просто нестерпний,— брутальний, сварливий, деспотичний, підлий нарешті. Я сказала сама собі: ні, довше так тривати не може, треба подбати про розлучення. Та як до цього взятись? Це ж не легка річ! Спробувала я роздратувати його, щоб він мене вдарив,— ні! Сердиться, а не б'є. Він перечив мені у всьому, силував виходити на прогулянку, як мені того не хотілось, залишатись удома тоді, коли я саме мала десь у гостях пообідати, цілісінький тиждень обертав усе моє життя на ненастанну якусь муку,— але й пальцем мене ніколи не торкнув.

Тоді я взяла розпитувати та вивідувати, чи є в нього полюбовниця. Справді у нього була коханка, але він так обережно, так хитро-мудро влаштовував побачення з нею, що аж ніяк їх не зловити. Тоді — вгадай, що я зробила?

— Як же тут угадати!

— То-то й є! Ніколи б не вгадала! Я попросила свого брата дістати мені фотографічну картку тієї особи.

— Коханки твоєго чоловіка?

— Так. Це коштувало Жакові п'ятнадцять луїдорів: стільки мусив він заплатити за вечір, від сьомої години до дванадцятої, з обідом, розуміється,— по три луїдори година. Ну, і він дістав для мене її фотографію.

— Мені здається — він міг би дістати її якимось інакше, якимось схитрувати... без... без того, щоб неодмінно брати собі й оригінал.

— О! Та вона ж гарненька! Тут не було нічого неприємного для Жака, навпаки. Та й мені ж треба було знати деякі подробиці: як вона збудована, яку має талію, бюст, яке в неї тіло на колір... Ну, й ще багато, багато різних речей.

— Нічого не розумію.

— Стривай, зрозумієш. Довідавшись про все, що мені хотілося знати, я звернулась до... ну, як би тобі сказати — до такого чоловіка... із тих людей, що виконують усякі доручення... до агента, чи що б то... Та ти ж розумієш?

— Так, приблизно. І що ж ти тому чоловікові сказала?

— Я сказала йому, показуючи Кларисину фотографію (її звуть Клариса): «Мені треба, добродію, покоївки, схожої на цю от жінку. Вона повинна бути гарненька, елегантна, спритна, чепурна. Я заплачу їй скільки треба буде. Хай

і десять тисяч ф'ранків — байдуже. Вона потрібна буде мені не більш, як на три місяці.

Він вельми здивувався і спитав:

— Хотіли б, пані, щоб вона була і в поведінці бездоганна?

— Так, щоб була сама чесність,— пробурмотіла я, почервонівши.

— А... щодо моральності?..

У мене сили не було відповісти. Я тільки кивнула головою: ні, мовляв. Тут я раптом збагнула, що він думає на мене страшну річ і скрикнула, стративши тяму:

— О, добродію, це для мого чоловіка... для мого чоловіка, що обманює мене... обманює десь там... хто знає де... а я б хотіла, щоб це сталося вдома... розумієте... тоді б його можна зловити...

Тоді він зареготався, і я зрозуміла з його погляду, що він перейнявся пошаною до мене. Утямив, яка то я хитра та вигадлива. Я певна, під ту хвилину йому хотілося стиснути мою руку.

— За тиждень, пані,— сказав він,— справа ваша буде залагоджена. Коли одна особа буде не така, як треба,— найдемо іншу. Ручусь, що все вийде якнайкраще. Ви мені заплатите уже по всьому. Отже, на цій фотографії вашого чоловіка коханка?

— Так, добродію.

— Вродлива особа і зовсім не така худенька, як тут видається. А які парфуми?

Я не відразу догадалась, що він хоче сказати.

— Як то парфуми? — спитала я.

Він усміхнувся.

— Так, пані, парфуми — річ надто важлива, коли треба привабити чоловіка; вони-бо пробуджують у ньому несвідомі спомини, надають сміливості, тривожать і хвилюють розум, надяють знову зазнати знайомих уже солодоців. Треба б також знати, яких потрав ваш муж заживає, обідаючи з цією дамою. Тоді ви призначеного дня подали б йому ті самі потрави, і це помогло б вам його спіймати. О! Він буде наш, пані, буде наш!

Я пішла від нього зчарована. Мені пощастило потрапити на дуже розумну людину.

Три дні лише минуло, і до мене прийшла висока чорнява дівчина, дуже гарненька, скромна й смілива разом — досить дивне поєднання для людини непевної моральності. Вона була дуже пристойна зо мною. Я не знала добре, як до неї треба звертатись, і назвала її «мадемуазель». А вона на те:

— О, можете, пані, звати мене Розою, та й годі.

І ми зайшли у жваву розмову.

— Скажіть, Розо, ви знаєте, для чого ви прийшли сюди?

— Так... здається, пані...

— Гаразд, моя дитино... І це все... це вам анітрохи не прикре?

— О, пані! Та я ж уже восьмий розвід улаштовую! Я звикла до того.

— Ну, от і чудесно. І багато вам на це треба часу?

— Тут уже все, пані, залежить від того, який темперамент має ваш чоловік. Дайте мені побути з ним удвох, сам-на-сам, хоч п'ять хвилин — я тоді скажу з певністю.

— Він незабаром прийде. Мушу вас попередити, що він негарний.

— Байдуже, пані. Я доводила до розлучення й зовсім бридких. А от що я хотіла спитати: ви вже знаєте парфуми?

— Так, хороша моя, — вербена.

— От і добре, я сама люблю цей запах! Може, ваша ласка сказати мені, чи коханка вашого мужа носить шовкову білизну?

— Ні, дитя моє; батистову з коронками.

— А! Особа доброго тону! Шовкова білизна тепер уже стає чимось тривіальним.

— Правда ваша, Розо.

— Отже, пані, я берусь до своїх обов'язків.

І вона взялася до своїх покойових обов'язків так, наче все життя нічого іншого не робила.

За годину прийшов мій чоловік. Роза навіть не глянула на нього, але він — він на неї глянув, і то не раз. Од неї вже оддалік чути було пахощі вербени. Аж ось вона вийшла з кімнати.

— Що це за дівчина? — зараз же спитався він.

— Ну... це моя нова покоївка.

- Де ж ви її найшли?
- Її прислала до мене баронеса Гранжері з якнайкращою рекомендацією.
- А вона гарненька!
- Вам подобається?
- Так... гарненька, як на покоївку.

Я була сама не своя з радості: він уже йшов на нашу принаду!

Того самого вечора Роза мені сказала:

— Тепер я можу сказати, пані, з певністю, що це станеться не пізніше, як за два тижні. Мосьє дуже м'який на вдачу!

— А! Ви вже робили спроби?

— Ні, я ще нічого не робила, але це дається відразу побачити. Його вже бере охота обняти мене, коли він проходить біля мене.

— Він вам нічого не казав?

— Ні, пані, лише спитав, як мене звати... Спитав зумисне, аби почути мій голос.

— От і гаразд, моя славна Розо. Ідіть же до мети якнайшвидше.

— Не бійтесь, пані. Я тільки трошки опиратимусь, а то надто легка перемога могла б його розчарувати.

Прошло вісім днів — чоловік мій нікуди й не вигляне. Увесь час по обіді він никав по кімнатах, а крім того — і з цього можна було догадатись, що все як слід, — він не боронив тепер мені виїздити з дому. І я цілими днями їздила по гостях та на прогулянки, щоб... щоб не заважати йому.

Нарешті дев'ятого дня, роздягаючи мене, Роза сказала несміливо:

— Готово, пані. Цього ранку все зробилось.

Я була трохи вражена, трохи схвильована навіть, не з того, що воно сталось, а з того, як вона це сказала.

— Ну... ну... і як же це було?

— О! Все гаразд, пані. Він уже три дні добивається, але я не хотіла надто скоро піддатись. Тепер маєте попередити мене, пані, коли хочете застукати його на зраді.

— Так, любя моя. Ну... візьмім хоч би четвер.

— Хай буде четвер. До того часу я знову його уникатиму, щоб він весь час був жадний мене.

— Ви певні, що тут не буде ніякої помилки?

— Так, дуже певна, пані. Я весь час розпалюватиму

в ньому пристрась, дедалі збільшуючи собі ціну,— і на призначений термін він буде наш.

— Тоді о п'ятій годині, моя люба Розо.

— О п'ятій, то й о п'ятій. А де саме?

— Ну... хоч би в моїй кімнаті.

— Добре, у кімнаті пані.

Ну, ти розумієш, миленька моя, що я тоді зробила? Я, по-перше, поїхала й запросила до себе тата й маму, потім дядька мого д'Орвелен, голову, та ще добродія Рапле, суддю, чоловікового приятеля. Я нікого з них не попередила, що вони мають побачити. Тільки примусила всіх навшпиньки підійти до дверей моєї кімнати. Я припасувала так, щоб це було якраз о п'ятій, рівно о п'ятій! О! Як билосся мені серце! Я закликала також і консьєржа, щоб ще на одного свідка було більше. Тоді... Тоді, коли годинник почав дзвонити п'яту, я одчиняю раптом двері навстіж... Ха-ха-ха! Це було якраз... якраз... мила моя... О! Що за обличчя було в нього! Що за обличчя! Коли б ти тільки побачила! І він ще повернувся, дурень! — повернувся до нас! Ну й смішний же він був!.. Я так реготала, так реготала... А тато розгнівався, хотів бити мого чоловіка... А консьєрж, добрий чолов'яга, ще й помагав йому одягатись... перед нами, серденько, перед нами!.. Він застибав йому шлейки... як це було кумедно, господи!.. А щодо Рози — ну, це просто золото, а не дівчина! Вона плакала, прекрасно, натурально плакала. Чудова дівчина! Як тобі треба буде чогось подібного, згадай про неї!

І от я, скоро кінчилось, прибула до тебе розказати тобі все, ні хвилини не гаючись. Тепер я вільна. Хай живе розвід!

І вона пішла сама собі в танець серед кімнати, а баронеса, задумлива та незадоволена, промовила:

— А чому ти мене не закликала поглянути на це?

КРИВОНІЖКА

Щось дивне є в цих давніх спогадах, що напливають на вас, і ви не можете їх позбавитись!

Ось один із них, такий далекий-далекий, що не можу зрозуміти, чому він так ясно й цупко загніздився мені в голові. Відтоді бачив я так багато зловісного, страшного чи зворушливого, і все ж, на мій подив, не минає жодного дня, щоб тітка Кривоніжка не стояла б перед моїми очима такою, як я її знав аж тоді, давно-давно, коли мені було років із десять чи дванадцять.

То була стара швачка, що приходила до нас раз на тиждень, щосереді, латати білизну. Батьки мої жили в тій сільській оселі, що зпишна зветься замком, а насправді — це старовинний будинок із гостроверхим дахом і чотирма чи п'ятьма прилеглими до нього фермами.

Метрів за кількасот од садиби село, велике село, ціле містечко ліпилося круг церкви з червоної цегли, зчорнілої від часу.

Отож тітка приходила щосереді між сьомою й половиною восьмої ранку й зараз же йшла нагору, в кімнату на білизну, працювати.

Це була жінка високого зросту, худа й бородата чи, швидше, волохата — борода, дивовижна, неймовірна, росла їй по всьому обличчю чудернацькими кущиками, кучерявими віхтями, ніби якийсь божевільний розкидав їх по широкому виду цього жандаря в спідниці. Волосся росло їй на носі, під носом, круг носа, на щоках, на підборідді, а брови, казково густі й довгі, геть сиві, куцуваті й кошлаті, скидалися на вуса, причеплені сюди помилкою.

Вона шкутильгала, але не так, як звичайно шкутильгають каліки — вона пірнала, мов той корбель на котві. Коли вона ступала на здорову ногу, її коцава перехняблена постать виростала, буцімто з розгону підіймалась на

гребінь якоїсь величезної хвилі, а при дальшому ступені вона мовби падала в безодню, провалювалася в землю. Вона так хилиталась, що її хода наводила на думку про якусь бурю; а голова її, завжди в величезному білому очіпку, стрічки якого віяли її за спиною, здавалася вітрилом, що перерізує обрій з півночі на південь і з півдня на північ.

Я ревно любив тітку Кривоніжку. Тільки підвівшись, я зараз же збігав у білизняну, де завжди заставав її вже за шитвом, з грілкою під ногами. Щойно я приходив, вона силувала мене самого сідати на тій грілці, щоб не застудитись у цій великій холодній кімнаті, на самому горіщі. «Це відверне тобі кров од горла», — запевняла вона.

Вона починала розповідати мені всякі історії, пильно латаючи білизну довгими, зігнутими, але меткими пальцями; її очі за товстими шкельцями окулярів — з літами зір її ослаб, здавались мені величезними, дивно глибокими, подвійними.

Судячи з її розповідей, що так зворушували моє дитяче серце, ця нещасна жінка була великодушна. Помічала все просте й високє. Розповідала мені про події в містечку, про корову, яка втекла з хліва й одного ранку опинилася перед млином Проспера Мале, — скотина глибокодумно дивилась, як крутяться дерев'яні крила; розповідала про куряче яєчко, знайдене в дзвіниці, — ніхто ніколи так і не добрав, як могла курка знести його там; а то ще про собаку Жан-Жана Піласа, котра побігла аж за десять миль від села, аби принести назад хазяйські штани — їх украв був якийсь перехожий, як вони сохли перед дверима після дощу. Вона вміла так живописати всі ці прості пригоди, що вони набирали в моїй уяві сили незабутніх драм, величезних і таємничих поем; і премудрі вимисли письменників, що ними вечорами мене розважала мати, не мали того смаку, тої повноти, тої могутності, якими дихали оповідки селянки.

Так от, одної середі я цілий ранок слухав розповіді тітки Кривоніжки, потім сховався в білизняну з служницею в Галетський ліс, що за фермою Нуарпре, по горіхи, а, повернувшись, надумався ще раз збігати нагору. Я пригадую все так ясно, немов це сталося лише вчора.

Я розчинив двері в білизняну й побачив, що стара швачка лежить ницьма біля стільця, розкинувши руки і все ще тримаючи в одній голку з ниткою, а в другій —

мою сорочку. Одна нога в блакитній панчосі, очевидно здорова, витяглась під стільцем, а окуляри одкотились до стіни й виблискували там.

Я голосно закричав і вибіг. Зійшлися люди, і за кілька хвилин я довідався, що тітка Кривоніжка померла.

Годі передати, який глибокий, гострий, непроглядний розпач краєв моє дитяче серце. Я насилу спу́стився сходами до вітальні, де в темному кутку стояло величезне старовинне крісло, і, ставши навколішки, заплакав. Очевидно, я пробув там довго, бо вже споночіло.

Раптом до кімнати зайшли і внесли лампу, але мене не побачили; я почув розмову мого батька й матері з лікарем, котрого я впізнав з голосу.

По нього послано відразу ж, і він пояснив, з чого стала смерть. А втім, я нічого не зрозумів. Потім лікар сів, погодившись випити чарочку лікеру з бісквітом.

Він увесь час говорив, і те, що він розповів, зосталось у мені й зостанеться навіки, вирізьблене в моїй душі! Мені здається, що я достеменно можу повторити його розповідь майже дослівно.

«Ах,— казав він,— бідолаха! Вона ж бо була тут моя перша пацієнтка. Вона зломилася собі ногу саме в день мого приїзду, я допіру виліз із диліжанса і навіть рук не встиг вимити, як по мене прибігли: перелом ноги, і серйозний, дуже серйозний.

Їй було сімнадцять років, і вона була дуже, дуже вродлива, просто красуня! Тепер навіть важко по́йняти віри! Щодо її історії, то я ніколи нічого не розказував, і ніхто її не знає, крім мене та ще одного чоловіка, але він давно вже покинув наші краї. Тепер, коли вона померла, я можу відкрити її таємницю.

Під ту пору до містечка приїхав помічником учителя такий собі молодик, вродливий, стрункий, з військовою поставою. Всі дівчата бігали за ним, і він став надто пишатись, хоч, проте, дуже побоювався шкільного вчителя, дядька Грабю, що не завжди вставав з правої ноги.

Дядько Грабю вже тоді взяв собі за швачку прекрасну Гортензію, котра тільки що померла у вас — її згодом охрестили Кривоніжкою. Помічник учителя наглянув гарну дівчину, а її, безумовно, тішило, що її обрав цей красень; словом, вона покохала його, і він намігся побачитись уперше з нею на шкільному горищі, після роботи, вже перед вечором.

Вона удала, піби йде додому, а сама, замість зійти східцями, вибралась нагору й заховалась у сні, чекаючи свого коханця. Той не забарився прийти й почав говорити їй улесливі речі, коли двері горища відчинились, увійшов шкільний учитель і поспитав: «Що ви тут робите, Сіжісбере?»

Почуваючи, що його спіймано, молодий учитель оторопів і відповів навмання: «Я захотів трохи відпочити на сні, пане Грабю!»

Сінник був дуже великий, просторий і зовсім темний; Сіжісбер, штовхаючи в глибину перелякану дівчину, шепотів: «Ідіть туди, заховайтесь. Мене зі служби виженуть! Сховайтесь!»

Почувши шепіт, учитель спитав: «То ви тут не самі?» — «Та ні, сам, пане Грабю!» — «Ні, не самі, ви з кимось розмовляєте». — «Присягаюсь вам, що сам, пане Грабю». — «А от я дізнаюсь», — мовив старий і, замкнувши двері на два спусти, зійшов униз по свічку.

Тоді парубійко, боягуз, як то часто буває, зовсім утратив розум і, несподівано розлютившись, засичав: «Та сховайтесь же, щоб він вас не знайшов. Через вас я на все життя зостанусь без хліба. Ви розіб'єте мою кар'єру!.. Та сховайтесь же!»

А ключ уже скрипів у замку.

Тоді Гортензія підбігла до віконця, що виходило на вулицю, швидко розчинила його й тихо рішуче сказала: «Спуститесь і підберете мене, як він піде».

І вона скочила вниз.

Дядько Грабю не знайшов нікого і дуже здивований вийшов.

Чверть години пізніш до мене прийшов Сіжісбер і все розповів. Дівчина так і лежала під стіною, вона не могла підвестись: бо ж упала вона з горища! Я подався разом із ним.

Падав ливний дощ; я переніс до себе нещасну дівчину; вона на правій нозі мала три переломи, скалки кісток прорвали шкіру. Вона не скаржилась і тільки з дивною покорюю говорила: «Так і треба мені, так мені й треба!»

Я покликав людей на поміч, послав по її батьків, вигдав їм байку про колясу, яка нібито їхала мимо, коні понесли, збили її з ніг та скалічили перед моїм будинком.

Мені повірили, і жандарі цілий місяць марно шукали винуватця нещасливого випадку.

Так от, я кажу, що ця жінка — героїня, з тої породи, що творять найславетніші історичні діяння.

Це було її єдине кохання. Вона померла дівчиною. Це мучениця, велика душа, жертва самозречення! Я безмежно захоплювався нею, інакше я б не поділився з вами цим спомином, що його ніколи за її життя не розказував, — ви самі розумієте чому».

Лікар замовк. Мама плакала. Тато промовив кілька слів, яких я не добрав добре; потім усі пішли.

Я все стояв навколішках у кутку крісла і схлипував, а до слуху мого долітали незвичний тупіт, важкі кроки та якісь глухі поштовхи.

То виносили тіло Кривоніжки.

МАРКІЗ ДЕ ФЮМРОЛЬ

Роже де Турневіль оповідав у колі своїх друзів, сидючи верхи на стільці, в руках він тримав сигару, час від часу затягувався і випускав хмарку диму.

...Ми сиділи при столі, коли принесли листа. Тато розпечатав конверт. Ви добре знаєте мого татуса, який вважає себе за тимчасового заступника короля у Франції. Я називаю його донкіхотом, адже цілих дванадцять років він бився з вітряком Республіки, навіть не знаючи як слід, чи то в ім'я Бурбонів, чи то в ім'я Орлеанів. Сьогодні він ладец пакласти головою за Орлеанів *, бо нікого, крім них, уже не лишилося. Хай би там що, а тато вважає себе за першого дворянина Франції, найвідомішого, найвпливовішого, голову партії, а оскільки він беззмінний сенатор, то престоли сусідніх королів видаються йому не дуже надійними.

Що ж до мами, то вона — душа татова, душа монархії й релігії, права рука господа бога на землі, пострах усіх нечестивців.

Так от: принесли листа, коли ми ще сиділи при столі. Тато розпечатав його, прочитав, потім глянув на маму: «Твій брат помирає». Мама зблідла. Майже ніколи в нашому домі не говорили про мого дядька. Я зовсім не знав його. Я знав лише, що він жив і живе безпутним життям. Пустивши за вітром, з допомогою сили-силёної жінок, усе своє багатство, він залишив при собі тільки двох коханок, з якими й жив у невеличкому помешканні на вулиці Мучеників.

Колишній пер Франції, вислужений кавалерійський полковник, він не вірив, як кажуть, ні в бога ні в чорта. Беручи під сумнів життя потойбічне, він надуживав як міг життям земним і в серці моєї матері став невігодною раною.

Мама сказала:

— Дай мені листа, Полю.

Коли вона скінчила читати, я й собі попросив листа.
Ось він:

«Ясновельможний графе, вважаю за свій обов'язок повідомити, що ваш шуряк маркіз де Фюмроль помирає. Може, ви хочете зробити якісь там розпорядження і не забудьте, що це я вас попередила.

Віддана Вам *Мелані*»

Тато прошепотів:

— Треба щось робити. Моє становище зобов'язує мене потурбуватися про останні хвилини вашого брата.

Мама відповіла:

— Я пошлю по абата Пуаврона і пораджуся з ним. Потім разом із абатом і Роже піду провідаю брата. Ви, Полю, залишайтеся вдома. Вам не слід компрометувати себе. Жінка може й повинна клопотатися такими справами. Але політичному діячеві, на такому посту, як у вас,— це не випадає. Ваші вороги зможуть дуже легко обернути проти вас найшляхетніші з ваших вчинків.

— Ви маєте рацію,— погодився тато.— Робіть так, як вам підказує ваш внутрішній голос.

За чверть години абат Пуаврон уже сидів у нашій вітальні; ситуацію було з'ясовано, вивчено і всебічно обговорено.

Якщо маркіз де Фюмроль, що носить одне з найславніших імен Франції, помре без каяття,— це буде страшний удар для дворянства взагалі, а для графа де Турневіль — особливо. Вільнодуми торжествуватимуть. Всякі зловорожі газетки цілих півроку дзвонитимуть про цю перемогу; ім'я моєї матері буде заплямоване, його почнуть шарпати в статтях соціалістичних листків; ім'я батька обкидають болотом. Не можна допустити, щоб усе це сталося.

Тож негайно було ухвалено хрестовий похід на чолі з абатом Пуавроном, маленьким, товстеньким, добропрістойним священиком, злегка папахченим, справжнім вікарієм великої церкви в аристократичному кварталі.

Подали ландо, і ось ми втрюх: мама, панотець і я,— вирушили наставляти на путь істинну мого дядька.

Ми поклали собі, насамперед, побачитися з пані Мелані, авторкою листа, очевидно, консьержкою або служницею дядька.

Я перший висів з екіпажа біля ганку семиповерхового будинку і пішов на розшуки; увійшовши в коридор, я ледве знайшов похмуру комірчину швейцара. Він підозріло оглянув мене з голови до ніг.

Я запитав:

— Скажіть, будь-ласка, як знайти пані Мелані?

— Не знаю!

— Але я одержав від неї листа.

— Можливо, але я не знаю. Вона що, чиясь полюбовниця, чи як там?

— Ні, очевидно, покоївка. Вона просила в мене місця.

— Покоївка? Покоївка? Може, це та, що в маркіза. Пошукайте на шостому ліворуч.

Дізнавшись, що я розшукую не полюбовницю, а покоївку, він став дивитися на мене привітніше і навіть вийшов в коридор. Це був високий худий дід із сивими баками, вигляд він мав поважний і скидався на церковного сторожа.

Я швидко побіг угору брудними крученими сходами, не ризикуючи торкнутися поруччя, і на шостому поверсі тихенько постукав тричі в двері ліворуч.

Двері відразу ж відчинилися, і я побачив перед собою височенну неохайну жінку, вона стояла, обіпершися рукою об одвірок і заступаючи собою вхід.

Вона буркнула:

— Вам кого?

— Ви пані Мелані?

— Та я.

— Я віконт де Турневіль.

— А, добре... Заходьте...

— Але там... вниз... моя мати із священником.

— Добре... Ідіть за ними. Тільки остерігайтеся швейцара.

Я спустився вниз і знову піднявся з мамою, за якою простував абат. Мені здалося, що я чую слідом за нами якісь кроки.

Тільки-но ми зайшли до кухні, Мелані запропонувала нам стільці, ми всі четверо посідали і розпочали нараду.

— Йому дуже погано? — запитала мама.

— Так, пані, йому недовго вже лишилося.

— Як вам здається, чи настроєний він прийняти священника?

— О, я гадаю, що ні.

— Чи можу я його бачити?

— Так... звичайно, пані... тільки... тільки біля нього ці дамочки.

— Які дамочки?

— Ну... ці... його приятельки.

— А!

Мама спаленіла.

Абат Пуаврон опустив очі.

Все це починало мене тішити, і я сказав:

— Чи не піти спочатку мені? Я побачу, як він мене зустрине, може, мені дасться якось підготувати, настроїти його.

Мама, не зрозумівши, куди я хилю, відповіла:

— Іди, дитино моя.

Але десь відчинилися двері, і жіночий голос гукнув:

— Мелані!

Товста служниця кинулася туди.

— Чого зволите, панно Клер?

— Омлет, і швидше.

— Цю ж мить, панночко.

Повернувшись до нас, вона пояснила, навіщо її кликали:

— Мені замовили омлет із сиром на другу годину, на сніданок.

І відразу ж розбила кілька яєць і почала гарячково колотити їх у салатниці.

Я ж вийшов на сходи і смикнув за дзвоник, щоб офіційно сповістити про себе.

Мелані відчинила, попросила мене сісти в передпокої і пішла сказати дядькові, що я тут, потім запросила мене зайти.

Абат сховався за дверима, щоб з'явитися на перший поклик.

Слово честі, я був вражений, побачивши свого дядька. Він був дуже гарний, величний, показний, цей старий гульвіса.

Він напівлежав у великому фотелі, ноги загорнені в ковдру, руки, довгі бліді руки звисали з поруччя, він чекав смерті з біблійною гідністю. Біла борода спадала йому на груди, а волосся, теж зовсім біле, зливалося з нею на щоках.

За фотелем, готові захистити дядька від мене, стояли дві молоді жінки, дві гладухи і дивилися на мене зухвалими очима блудяжок. У нижніх спідницях і пеньюарах,

з голими руками, з чорними косами, закрученими абияк на потилиці, в стоптаних східних патинках, гаптованих золотом, що дозволяли бачити їхні щиколотки і шовкові панчохи,— біля цього вмирущого вони скидалися на непристойні фігури якоїсь алегоричної картини. Між фотелем і ліжком, на столику, застеленому скатертиною, дві тарілки, дві шклянки, дві виделки і два ножі чекали на омлет із сиром, щойно замовлений Мелані.

Дядько кволим голосом, задихаючись, але виразно промовив:

— Добрий день, мій хлопче. Пізненько прийшов ти до мене. Наше знайомство не буде довгим.

Я пробурмотів:

— Це не моя вина, дядьку.

Він відповів:

— Так. Я знаю, це вина твоїх батьків. Як вони там?

— Спасибі, все гаразд. Почувши, що ви нездужаєте, вони послали мене дізнатися, як ви себе почуваєте.

— А! Чому ж вони самі не приїхали сюди?

Я глянув на дівиць і тихо сказав:

— Не їхня вина, дядьку, що вони не можуть приїхати. Батькові було б важко, а матері — просто неможливо увійти сюди.

Старий не відповів нічого, тільки простягнув мені руку. Я взяв цю бліду холодну руку і затримав її у своїй.

Відчинилися двері: увійшла Мелані з омлетом, поставила його на стіл. Обидві жінки відразу ж посідали до столу і взялися їсти, не спускаючи мене з ока.

Я сказав:

— Дядю, мама була б щаслива обняти вас.

Він прошепотів:

— Я також хотів би...

І замовк. Я не знав, що сказати йому, і в кімнаті було чути лише, як бряжчать виделки об порцеляну і жують, плямкаючи, роти.

Тоді абат, який підслуховував за дверима, вловив якусь незрозумілу паузу в нашій розмові і, подумавши, що справу виграно і настав слухний момент, зайшов у кімнату.

Дядько був настільки приголомшений, що спочатку й не поворухнувся; потім він широко розкрив рота, наче хотів проковтнути священика, і заволав дужим низьким, повним люті голосом:

— Що вам треба?

Абат, якому не звикати було до нелегких ситуацій, підступав до нього все ближче, бурмочучи:

— Я прийшов до вас від імені вашої сестри, пане маркізе, це вона послала мене... Вона була б така щаслива, пане маркізе...

Та маркіз не слухав його. Піднявши руку, він указав на двері жестом трагедійним і величним і, задихаючися з обурення, вигукнув:

— Геть звідси! Геть, ви, викрадачі душ! Геть звідси, розгилителі совісті... Геть звідси і не вдирайтеся без дозволу в кімнату смертеного.

І абат почав задкувати, за ним і я позадкував до дверей, давши гасло на відступ, разом із своїм духівництвом, а дві гладухи, відомщені, встали по обидва боки фотелю, поклавши руки на плечі дядькові, щоб заспокоїти його і захистити від злочинних зазіхань Родини й Релігії.

Ми з абатом повернулися на кухню до мами. Мелані знову запропонувала нам сісти.

— Я добре знала, що так просто нічого не вийде, — сказала вона. — Треба придумати щось інше, інакше ми прогавимо його.

І знову почалася нарада. Мама пропонувала одне, абат — друге, я — третє.

Ми сперечалися пошепки, може, з півгодини, як раптом страшний гуркіт примусив нас усіх чотирьох зірватися з місця. Чути було, як перекидаються меблі, а дядько кричить диким криком, ще страшніше, ще несамовітше, ніж перед тим.

Крізь двері й перебірки неслося:

— Геть... геть... негідники... грубіяни... геть... мерзотники... геть... геть...

Мелані кинулася туди, але відразу ж повернулася і поклікала мене на допомогу. Я побіг за нею. Мій дядько несамовито кричав, підвівшись з фотелю, а навпроти нього стояли один за одним двоє чоловіків і, здавалося, очікували, коли він помре з лютоців.

Довгий недоладний сурдут, вузькі англійські черевики, зовнішність безробітного вчителя, туго накрохмалений білий комір, біла краватка, прилизаний чуб, пісна фізіономія, як у всіх лжесвящеників покручної релігії — за цими ознаками я відразу ж пізнав у першому з них протестантського пастора.

А другий був швейцар цього будинку, очевидно, лютеранин, він стежив за нами і, переконавшись в нашій поразці, побіг за своїм священиком у надії, що йому пощастить більше.

Дядько, здавалося, зовсім збожеволів від люті. Якщо подоба католицького абата, священика його предків, вкликала у вільнодумного маркіза де Фюмроля роздратування, то коли він побачив перед собою представника релігії свого швейцара, то зовсім утратив владу над собою.

Я схопив за руки їх обох і вишпурнув за двері з такою силою, аж вони двічі стукнулися лобами в дверях, що вели на сходи.

Після цього я й сам вийшов з кімнати і повернувся на кухню, наш головний штаб, щоб порадитися з матір'ю і абатом.

Але тут вбігла, ридаючи, злякана Мелані:

— Він помирає, він помирає... ідіть швидше... він помирає.

Мама побігла у спальню. Дядько нерухомо лежав на підлозі, простягнувшись на весь зріст. Я певен, що він був уже мертвий.

Мама була прегарна в цю хвилину. Вона рушила просто на дівиць, які стояли на колінах біля тіла і намагалися його підняти. І вказавши на двері, владно, з гідністю, звеліла:

— А тепер вийдіть звідси!

І вони вийшли, не протестуючи, не сказавши ні слова. Між іншим, я, з свого боку, теж збирався виставити їх з кімнати не менш енергійно, ніж пастора і швейцара.

Тоді абат Пуаврон став соборувати і причащати дядька, як належить, з усіма молитвами і відпустив йому гріхи.

Мама ридала, припавши до свого брата.

Раптом вона вигукнула:

— Він упізнав мене! Він потиснув мені руку. Я певна, що він упізнав мене! І він подякував мені! О боже, яке щастя!

Бідна мама! Якби ж то вона зрозуміла, кому і за що та подяка належала!

Дядька покляли на ліжку. Тепер він був мертвий поза всякими сумнівами.

— Пані,— сказала Мелані,— у нас немає простирадла, щоб вкрити його. Вся білизна належить цим дамам.

А я дивився на омлет, який вони так і не доїли, і мені

хотілося водночас і плакати, і сміятися. Бувають іноді в житті такі чудні моменти й переживання.

Ми влаштували дядькові преципний похорон, п'ять промов було виголошено на його могилі. Сенатор барон де Круасель довів, вдаючися до урочистого стилю, що господь завжди перемагає в душах людей високого роду, навіть якщо вони де в чому помилялися. Всі члени роялістської і католицької партії з ентузіазмом переможців ішли за труною, розмовляючи про таку прекрасну смерть після трохи легковажного життя.

Віконт Роже замовк. Навколо всі сміялися. Хтось сказав: «Так! Це історія всіх наvernень *in extremis*¹».

¹ *In extremis* — в останні хвилини життя (лат.).

ЗНАК

Маленька маркіза де Ренедон іще спала в своїй кімнаті, замкненій та напарфумованій, у великому низькому, м'якому ліжку, в легких батистових простирадлах, тоненьких, мов мереживо, ніжних, мов поцілунок. Спала сама спокійно, щасливим, твердим сном, як сплять розведені жінки.

Збудили її голоси — хтось жваво розмовляв у маленькій блакитній вітальні. Вона впізнала любу свою товаришку, маленьку баронесу де Гранжері, що сперечалася з покоївкою — хотіла ввійти до опочивальні, а та стояла на дверях, не пускала.

Тоді маркіза підвелась, одсунула засовку, одімкнула двері, одхилила порт'єру і показала голову, одну тільки голову, біляву, мов хмарою, оповиту волоссям.

— Що з тобою сталося? — промовила. — Чого ти так зарання прийшла? Ще тільки дев'ята доходить.

Баронеса, дуже бліда, зденервована, розгарячкована, одказала:

— Мушу з тобою побалакати. Зо мною трапилась жахлива річ.

— Заходь, любонька.

Та зайшла: поцілувалась, і маркіза знову прилягла, а покоївка заходилась відчиняти вікно, щоб упустить повітря та денного світла. А як служниця вийшла, пані де Ренедон промовила:

— Ну, розповідай.

Пані де Гранжері почала плакати, проливати ті любі прозорі сльози, від яких жінка стає ще принаднішою: хлинала, не витираючи очей, щоб, бува, не почервоніли;

— О, дорога моя, це жах, це жах, те, що зо мною трапилось! Я цілу ніч не спала, ні хвилини, розумієш, ані хвилинки! Ось дивися, як б'ється серце.

І, взявши товарищину руку, приклала до своїх грудей, до тієї округлої твердої оболони, що за нею міститься

у жінки серце, якої чоловікам часто буває задосить самої та яка дає їм що-небудь розшукати поїд пею. Серце в неї справді дуже билосся.

Вона казала далі:

— Це зо мною трапилось учора вдень... коло четвертої години... чи пів на п'ятої. Напевне не знаю. Ти добре знайома з моїм помешканням, ти знаєш, що моя маленька вітальня, та, де я завше буваю, виходить вікнами на вулицю Сент-Лазар, це раз, та що я страх люблю сидати коло вікна та дивитись, як проходять люди по вулиці. Веселий він, отой квартал біля вокзалу, такий метушливий, такий живий...

Я це люблю нарешті! Ото вчора сиділа я на низькому стільці, що звеліла собі поставити коло вікна, в амбразурі. Воно було відчинене, те вікно; я ні про що не думала, вдихала блакитне повітря. Пам'ятаєш, як гарно було вчора?

Раптом помічаю, що по тій боці вулиці теж сидить жінка край вікна, жінка в червоному, а я, я була в рожевому, знаєш, у гарній моїй рожевій сукні. Я її не знала, тієї жінки; нової сусідки. Вона оселилась там місяць тому, а що дощі проходять цілий вже місяць, я ще її до того часу не бачила зовсім. Але я зразу спостерегла, що то нечутяща дівка. Зразу гидко дуже мені стало та сердито, що вона була коло вікна, як і я. А потім потроху зацікавилась, дивлячись на неї. Спершилася на вікно, вона чатувала за чоловіками, а чоловіки й собі на неї поглядали, всі чи замалим не всі. Сказав би, що їх щось попереджувало, коли вони наближались до дому, що носом чули, як чує собака дичину, бо зразу підводили голови, і хутенько замінювались з нею поглядами, франкмасонськими поглядами. Її погляд казав:

«Хочете?»

А їхні відповідали: «Немає часу», чи: «Іншим разом», або: «Ні шага», або й так: «Згинь з очей, паскудо». То вже люди сімейні вимовляли очима ці слова.

Ти собі не уявляєш, як воно було втішно дивитись, на які вона береться хитрощі чи, радше, як робить свою роботу.

Часом вона хутко зачиняла вікно, і я бачила, як котрийсь добродій повертає до дверей. Вона його зловила, там-того, як рибалка ловить на вудку пічкура. Тоді я дивилась на годинник. Вони гаяли дванадцять, двадцять — найбіль-

ше — хвилини. Справді, вона мене зацікавила нарешті, отой павук. Та ще й дівчина з неї була непогана.

Я питала себе: як вона робить, що її розуміють так добре, так скоро, докладно? Чи, в додаток до погляду, подає який знак головою, рукою?

І я взяла свого бінокля, якого вживаю в театрі, щоб додивитись до того способу. О! він був дуже простий: скине оком спершу, потім посміхнеться, а тоді ворухне помаленьку головою, що має означати: «Зайдете?» Але так злегка, неокреслено, непомітно, що справді треба було багато шику, аби так вдатно зробити, як вона.

І я питала себе: «А чи й я могла б його так само добре проробити, отой маленький рух знизу догори, одважний і милий?» — бо був він дуже милий, той рух.

Пішла я попробувати перед дзеркалом. Люба моя! Я його робила краще за неї, далеко краще! Я страшенно зраділа; вернулась я й сіла знову коло вікна.

Вона тепер більше не могла зловити нікого, бідна дівчина, нікого! Справді, їй не щастило. Який це мусить бути жах, одначе, заробляти собі на хліб таким чином. Страшно воно й цікаво іноді, бо є ж поміж ними й непогані, поміж тими чоловіками, яких здібуєш на вулиці.

Тепер усі вони проходили по моєму тротуарові, а по її хоч би один! Сонце перейшло на другий бік. Вони прибували, один по одному, молоді, старі, чорняві; біляві, сиві, білі.

Серед них, я помітила, були дуже гарненькі, але дуже гарненькі, любко, далеко кращі за мого та й за твого чоловіка, колишнього чоловіка, бо ж ти з своїм розвелася. Тепер ти можеш вибирати.

Я казала собі: «А що, коли б я подала знак? Чи б вони мене зрозуміли? Мене, мене, чесну жінку! І от взяла мене шалена охота подати той знак, але така, така охота, як то буває у вагітних жінок... страшенна охота, от знаєш... що то не можна її перемогти! Зо мною часом таке трапляється. Чи ж не дурощі, скажи, отакі речі! Я думаю, що в нашого брата, в жінок, мавп'ячі душі. Мене запевняли між іншим (то лікар один мені так казав), що мозок у мавп дуже схожий до нашого. Нам завше треба од когось переймати. Переймаємо від своїх чоловіків, коли їх любимо, в перший місяць після одруження, а потім від наших коханків, приятелів, духівників, якщо вони гарні.

Починаємо на їхній кшталт думати, балакати, переймаємо їхні слова, рухи, все. Глупство це!..

Так і я, коли занадто заманеться мені що-небудь зробити, я завше його зроблю.

Отже, я собі й кажу: «А ну, спробую я на одному, на одному тільки, щоб побачити, що з того може трапитись? Нічого! Посміхнемось одне до одного, та й усе; я його й не побачу знову ніколи. А як і побачу, то він мене не впізнає, а коли б і впізнав, я одможуся, далєбі!

Починаю ото вибирати. Я хотіла, щоб був він гарний, дуже гарний. Бачу раптом — йде високий, білявий, дуже вродливий хлопець. Я люблю білявих, ти знаєш.

Дивлюся на нього. Він дивиться на мене. Я осміхаюсь, він осміхається. Я подала знак; о! чутоньку, чутоньку. Він кивнув головою — «згода» — і просто, серденько, в хату! Заходить чільними дверима!

Ти собі не можеш уявити, що зо мною сталося в ту хвилину. Я думала, що збожеволію. О, який страх! Здумай! Зараз почне балакати з слугами! З Жозефом, що такий вірний чоловікові. Жозеф подумає напевне, ніби я того добродія давно знаю.

Що робити? Скажи? Що робити? А він от-от подзвонить, за хвилиночку. Що мені робити? Кажі? Найкраще буде, подумала я, побігти йому назустріч, сказати йому, що він помилився, благати, аби йшов собі. Він змилюється над жінкою, бідолашною жінкою! Ото кинулася я до дверей, відчинила — якраз у ту хвилину, коли він уже брався за дзвінок.

Белькотала, божевільна зовсім:

— Ідіть собі, добродію, йдіть собі, ви помилились, я чесна жінка, заміжня жінка. Це помилка, страшенна помилка! Я на вас подумала, що один мій знайомий, бо ви до нього дуже схожі. Змилуйтесь надо мною, пане!

А він, серденько, давай сміятись та й каже:

— Добридень, кицю! Мені, знаєш, відома твоя байка. Ти заміжня — це означає два луї замість одного. Ти їх матимеш. Ну, показуй дорогу!

І він мене одпихає, зачинає двері, а що я не можу ворухнутися з жаху, цілує мене, бере за стан і змушує ввійти до вітальні, — я й дверей від неї не зачинила!

А тоді почав до всього приглядатись, немовби мав цінувати.

— Е, до лиха! — промовив. — Гарненько тут у тебе, дуже шиковно. Певне, надто скрутнo тобі прийшлося тепер, коли живишся з вікна!

Тоді я почала знову його благати:

— Ой, добродію! Йдіть собі звідси! Йдіть собі! Мій чоловік зараз прийде! Прийде за хвилину, це його час. Присягаюсь перед вами, що ви помилились!

А він мені на те спокійнісінько:

— Досить, моя кралечко, годі маніжитись. Коли знайде твій чоловік, я дам йому сто су — нехай підсилиться де поблизу.

А побачивши на коминку Раулеву фотografію, питає мене:

— Оце, це твій... чоловік?

— Так, це він.

— Гарна, видно, пика. А це, що воно за одно? Твоя приятелька?

То була, серденько, твоя фотografія, ота, знаєш, в бальовому вбранні. Я вже й сама не знала, що кажу.

— Так, це моя приятелька, — белькотала.

— Вона дуже гарненька. Ти мене з нею познайомиш.

Аж тут годинник б'є п'яту. А Рауль щодня вертається о шів на шосту! Коли б він вернувся перед тим, як той вийде, ти подумай. Тоді... тоді... я стратила голову... зовсім... я думала... думала... що... що найкраще... найкраще буде... од... од... одкараскатись від того чоловіка... якнайшвидше... що швидше б воно скінчилось... розумієш... і... і... от... от... коли вже треба... а воно, серденько, треба було... він без того не пішов би... от я... я... я... засунула за совку в дверях, у вітальні... От що.

Маркіза де Ренедон почала сміятись, але сміятись, мов божевільна, впавши головою в подушку, аж ліжко ходором ходило.

Втихомирившись трохи, запитала:

— А... а... був з нього гарний хлопець?

— А певне.

— І ти жалкуєш?

— Та... та... бачиш ти, серденько, він же... він же скаж зав... що звавтра знову прийде... в той самий час... і я... я... боюся страшенно... Ти й не здумаєш, який він нав'язав... та який прагнучий... Що мені робить?.. скажи... що мені робить?

Маркіза сіла на ліжку, щоб подумати. А тоді раптом:

— Кажи його задержати.

Баронеса здивувалась:

— Як то? — муркотіла.— Що ти говориш? Про що ти думаєш? Казать його задержати? Яку ж знайти причину?

— Е! Це дуже просто! Підеш до комісара, скажеш йому, що один добродій чіпляється до тебе вже три місяці, що вчора нахабно зайшов до тебе, що загрожує тобі, ніби взвтра знову прийде, та що ти просиш захисту, по закону. Тобі дадуть двох агентів, і вони його задержать.

— Але ж, моя любя, як він розкаже...

— Та, дурна, ніхто йому не повірить, коли ти тільки як слід розтлумачиш свою пригоду комісарові. А тобі повірять, тобі, жінці з вищого кола, бездоганній.

— О, я ніколи не одважусь!

— Треба, серце, одважитись, бо інакше ти пропаща.

— Ти подумай, він... він мене ображатиме... як його задержать.

— І добре — матимеш свідків, і його засудять.

— До чого засудять?

— До виплати за шкоду. В таких випадках не треба мати жалю.

— От! Щодо шкоди..., є одна річ, що мені через неї дуже ніяково... але дуже... Він залишив мені... два луї... на коминку.

— Два луї?

— Еге.

— Не більше?

— Ні.

— Це мало. Мене б таке образило. Ну, то що?

— То що! Що ж я маю зробити з цими грішми?

Маркіза вагалась кілька хвилинок, а тоді промовила поважно:

— Люба моя... треба... треба купити якогось гостинчика твоєму чоловікові... Це то буде по-правді.

ДИЯВОЛ

Селянин стояв біля лікаря перед ліжком умирущої. Стара покірливо, спокійно й просвітлено дивилась на двох чоловіків, прислухаючись до розмови. Їй виходить умерти, вона не опиралась; час її минув: їй було дев'яносто два роки.

В розчинені вікна й двері потоками вливалось липнєве сонце, кидаючи своє тепле світло на руду, нерівну долівку, вибиту чотирма мужицькими поколіннями. Гарячий вітер доносив запах піль, пахощі трави, хлібів і листя, спаленого південною спекою. Коники похрипли, заливаючи село дзвінким сюрчанням, подібним до стукоту дерев'яних тріскачок для дітей, що продаються на ярмарках.

Лікар, підіймаючи голос, сказав:

— Оноре, не можна покинути вашу матір саму-одну в такому стані. Вона щохвилини може вмерти!

Селянин розпачливо вів своє:

— Але ж мені треба збирати пашню, бо надто вже довго вона стоїть. І година якраз добра. А як по-твому, мамо?

Вмируща, все ще опанована нормандською скнарістю, потакуючи, повела очима й чолом, — хай син іде на жнива й залишить її саму на вмирання.

Та лікар, розсердившись, тупнув ногою:

— Знаєте, ви просто скотина! І я вам не дозволю цього зробити. Чуєте?! А коли вам уже так треба саме сьогодні йти на жнива, то розшукайте Рапе, прокляття, і нехай вона догляне стару. Я так вимагаю, чуєте? А як не послухаетесь, то я вас, знаєте, покину здихати, як собаку, коли ви самі захворієте!

Селянин, сухорляве одоробало, повільний у рухах, з мукою вагаючись між острахом перед лікарем та запеклою любов'ю до грошей, роздумував, підраховував і нарешті пробурмотів:

— Скільки ще вона візьме за догляд, ота Рапе?

— Хіба я знаю? — закричав лікар. — Залежить, на який час ви її запросите. Умовтесь із нею, прокляття! Але я хочу, щоб за годину вона була вже тут, чуєте?

Селянин наважився:

— Іду, іду, не гнівайтесь, пане лікарю.

Лікар вийшов, гримаючи:

— То стережіться, бо я не жартую, як розсерджусь.

Залишившись сам, селянин обернувся до матері й покірно сказав:

— Я піду до тітки Рапе, бо він того хоче, отой чоловік. Не турбуйся, я швидко повернуся.

І теж пішов.

Тітка Рапе, баба-прасувальниця, наймалася окрім того ходити коло небіжчиків та вмирущих як на селі, так і в околі його. Та, зашивши тих своїх замовників у саван, звідки їм годі було вже видостатись, вона знову бралася до праски, аби прасувати білизну для живих. Зморщена, як торішне яблучко, люта, заздрісна, нечувана скнара, напівзігнута, ніби переломлена в попереці від вічного прасування полотна, вона, як подейкували, мала особливу, потворну й гидотну пристрась до видовища передсмертного часування. Вона завжди правила про людей, що вмерли перед її очима; про всілякі випадки смерті, що при них була присутня, і, розповідаючи, намагалася не пропустити ані найменшої подробиці, достоту: як мисливець, що переказує свої мисливські придибашки.

Коли Оноре Бонтаї увійшов до неї, вона саме розводила синьку для комірців селянок.

— Добрийвечір, тітко Рапе, — мовив він. — Ну що, все йде на добре?

Вона повернула до нього голову:

— Та однаково, все однаково. А ви як?

— У мене-то все гаразд, а от із матір'ю зле!

— З матір'ю?

— Так.

— А що з нею?

— Та вже пряде на тонку!

Стара вийняла руки з води, синяві, прозорі краплини котились по її пальцях, спадаючи в ночви.

З несподіваним співчуттям вона спитала:

— І вже нема ніякої надії?

— Лікар каже, що й дня не переживе.

— Ну, то значить надії нема!
Оноре вагався. Годилося б заїхати здалеку, перш ніж сказати, чому він прийшов. Але він, не здумавши нічого слушного, одразу спитав:

— Скільки б ви взяли, щоб доглянути її до смерті? Ви знаєте, я чоловік небагатий; в мене нема на що навіть узяти наймички. Тим-то неня і злягла, що працювала, рук не покладаючи, і надто вже зморилася. За десятих працювала, хоча їй і дев'яносто два роки! Старі вмili гарувати!..

Тітка Рапе поважно відповіла:

— У мене дві ціни: сорок су за день і три франки за ніч,— це для багатих. Ну, а для інших — двадцять су за день і сорок за ніч. Із вас я візьму двадцять і сорок.

Але селянин міркував. Він добре знав свою матір. Знав, яка вона живуча, витривала, міцна. Вона могла протягти ще цілий тиждень, хай хоч що б там правив лікар.

І він нерішуче сказав:

— Ні, краще б уже ви взяли з мене ціну зразу за все, аж до кінця. Так, щоб ми ризикували, і ви, і я. Лікар каже, що вона скоро душу віддасть. Коли так, то вигадаете ви, а я матиму збитки. А як вона протягне до завтра або й довше,— я вигадую, а вам збитки.

Посидуха здивовано поглянула на нього. Ніколи ще з нею не йшли на таку умову — підрядна платня. Спокушена надією вигадати, вона вагалась. Потім стала боятись, що її хочуть ошукати.

— Нічого не можу сказати, поки сама не побачу вашої матері,— відповіла вона.

— Ходімо, подивитесь!

Вона витерла руки й одразу пішла за ним.

Дорогою вони не балакали. Вона прудко дріботіла, а він витягав свої довгі ноги, немов щоразу збирався переступати через рівчак.

На полі лежали корови, знеможені спекою; вони важко підводили голови й покволо мукали назустріч двом подорожнім, ніби випрохуючи свіжої трави.

Підходячи до дому, Оноре Бонтан пробубонів:

— А що, як усе вже скінчено?

І невідоме бажання цього пролунало в самому тоні його голосу.

Проте стара й не лагодилася вмирати. Вона, як і давніше, лежала на спині, в своєму вбогому ліжку, під бузковою перкалевою ковдрою, склавши поверх неї страшенно

худі, вузлуваті руки, схожі на якісь дивовижні тварини або на крабів, покручені гостцем, утомою, майже столітньою працею.

Тітка Рапе підійшла до ліжка й оглянула вмирущу. Вона потримала її за пульса, помацала груди, прислухалася до подиху, поспитала її щось, аби тільки почути її голос, і довго ще придивлялась до неї; потому вийшла разом із Оноре. Все їй було ясне. Стара не переживе й ночі. Оноре спитав:

— Ну що?

Доглядачка одповіла:

— Та що, вона протягне ще днів зо два, може, зо три. Давайте мені шість ф'ранків за все.

Він скрикнув:

— Шість ф'ранків! Шість ф'ранків! Ви з глузду з'їхали! Та кажу вам, що їй жити якихось п'ять-шість годин, не більш!

Вони довго змагались, обоє розлютовані. Та як стара хотіла вже йти, а час минав, і його хліб не збирався сам собою, він зрештою згодився:

— Ну, добре, нехай буде шість ф'ранків за гуртом, аж до обмивання тіла.

— Гаразд, шість ф'ранків.

Він поспішив до свого збіжжя, що лягало стеблами під вагою достиглого на сонці зерна.

Доглядачка ввійшла в хату.

Вона взяла з собою роботу, бо біля вмирущих і небіжчиків усе одно працювала безупину, чи на себе, чи на ту родину, що платила їй за те окремо.

Раптом вона поспитала:

— Ви ж хоч пособорувались, тітко Бонтан?

Селянка заперечливо похитала головою, і святенниця Рапе жваво підхопилася з місця:

— Ласкавий боже, хіба так можна? Я піду покличу пана кюре.

Вона кинулась до презбітерії так швидко, що діти на майдані, бачачи, як вона поспішає, гадали, що сталося якесь нещастя.

Панотець, одягши стихаря, зразу ж рушив у дорогу; перед ним ішов хлопчик з хору, що дзвонив у дзвоник, попереджаючи про похід божества спокійними й палючими ланами. Чоловіки, що працювали віддаль, скидали широкі

брилі, зачікуючи, поки біла одіж сховається за ближчою фермою; жінки, що збирали снопи, випростувались, щоб перехреститись; чорні кури з переляку бігли перевальцем уздовж канав до якоїсь добре їм знайомої дірки, де мерщій і зникали; припнутий серед луки лошак на смерть злякався стихаря й закрутився, брикаючись на своїй мотузці. Хлопчик-служка в червоних шатах ішов прудкою ходою; панотець у чотирикутньому капелюсі простував за ним, схиливши набік голову й шепочучи молитви, а тітка Рапе плуганилася ззаду, перегнувшись у три погібелі, немов припадаючи до землі і склавши руки, як у церкві.

Угледівши їх, Оноре спитав:

— Куди це йде наш священник?

Кмітливіший за нього наймит відповів:

— Таж він несе причастя твоїй матері!

Селянин не здивувався:

— Може статись!

І знову взявся до роботи.

Тітка Бонтан висповідалась, по відпущенню гріхів за причастилась, і священник подався назад, залишивши обох жінок самих у задушній хатинці.

Тоді тітка Рапе почала розглядати вмирущу, питаючись сама себе, чи довго затягнеться діло.

День спадав: різкі подуви посвіжілого повітря хитали на стінці лубок, приколотий двома шпильками; невеличкі завіски на вікнах, колись білі, а тепер жовті й засиджені мухами, немов хотіли полетіти, вирватися, зникнути разом із душею старої.

Вона лежала непорушно, з розплющеними очима, здавалось, байдуже чекала на смерть, що десь барилася. Короткий подих вихоплювався зі свистом з її здавлених грудей. Небавом цей подих обірветься, і на землі не стане ще одної жінки, і ніхто за нею не жалкуватиме.

Коли споночило, повернувся Оноре. Підійшовши до ліжка, він побачив, що мати ще жива, і поспитав: «Ну як?» — як звикле питав і раніше, коли їй нездужалося.

Потім він одпустив тітку Рапе, нагадавши їй:

— То завтра, о п'ятій годині, не спізнуйтеся.

Вона одказала:

— Завтра, о п'ятій.

І справді, вона прийшла на світанку.

Збираючись іти в поле, Оноре їв сун, що його сам же й зварив.

Доглядачка поспитала:

— Ну як, не впокоїлася?

Він відповів із лукавим посміхом ув очач:

— Йй навіть полегшало.

І пішов.

Тітка Рапе стурбувалася й підійшла до вмирущої; та все лежала в тому самому стані, пригнічена й байдужа, з розплющеними очима й скорченими на ковдрі руками.

І доглядачка зрозуміла, що та може протягти і два дні, і чотири, і цілий тиждень, серце цієї скнари стислося з жаху, і в ній збудився лютий гнів на цього хитруна, що ошукав її, та на цю бабу, що не вмирає.

Проте вона взялася до роботи, уп'явшись поглядом у зморщене обличчя тітки Бонтан.

Оноре вернувся поснідати; він видавався вдоволений, майже веселий і потім пішов знову. Таки справді він збере пашню за доброї години.

Тітка Рапе впадала в розпач; кожна проминула хвилинка видавалась їй тепер за викрадений час, за викрадені гроші. Її охопило бажання, божевільне бажання вчепитись у пельку цієї старій шкапі, цієї старій ослиці, цієї упертій тварюці і, надавши трохи, затамувати коротке швидко дихання, що крало в неї її час, її гроші.

Та вона згадала про небезпеку, і на думку їй спав новий намір. Вона підійшла до ліжка і спитала:

— А що, ви вже бачили диявола?

Тітка Бонтан прошепотіла:

— Ні.

Тоді доглядачка пустилась на розмови, оповідаючи всякі страшні небилиці, щоб налякати немічну душу вмирущої.

— Диявол приходить до всіх, хто вмирає, — казала вона, — за кілька хвилин перед смертю. В руці йому віник, на голові казан, сам він галасує. І хто бачить його, тому, значить, прийшов уже кінець, жити лишилось якусь там мить.

І вона перелічила всіх, до кого за неї приходив диявол цього року: Жозефіна Люазель, Елалі Ратьє, Софі Паданьо, Серафіна Гроп'є.

Тітка Бонтан нарешті стурбувалася, заворушилась, засовала руками, пробуючи так повернути голову, щоб роздиртись по кімнаті.

Раптом Рапе не стало. Вона взяла з шафи простирадло й закуталась у нього, на голову надягла казана з трьома короткими загнутими ніжками, що стирчали, немов роги; правою рукою схопила віника, а лівою — цинкове відро й зненацька пошпурила вгору, щоб воно, упавши, заторохтіло.

Відро з брязкотом ударилось об долівку. Тоді доглядачка скочила на стілець, підняла завісу, що звисала край ліжка, і, розмахуючи руками, погрожуючи віником, пугаючи в казанок, що ховав їй обличчя, стала перед бабою, ні живою, ані мертвою, немов чорт із комедіантської буди.

Злякана, з божевільним поглядом вмируща зробила надлюдське зусилля, щоб устати й утекти, вона вже підняла плечі й груди, та потім знову впала, глибоко зітхнувши. То був кінець.

І тітка Рапе спокійнісінько повернула все на свої місця, віник у куток біля шафи, простирадло в шафу, казан на плитку, відро на поличку, а стільця до стінки. Потім професійним жестом склепила вирячені очі мертвій, поставила на ліжко тарілку, налила туди свяченої води, вмочила гілку буксу, що висіла над комодою і, ставши навколішки, заходилась ретельно читати одхідні молитви, що їх завдяки своєму ремеслу знала напам'ять.

Прийшовши надвечір, Оноре застав її за молитвою й одлічив, що вона обдурила його на двадцять су, бо провела тут усього три дні й одну ніч, а це становило п'ять франків, замість шести, що він їй був винен.

ВЕЧІР НА ВОДОХРЕЩА

О, сказав капітан, граф де Гаран, я добре пам'ятаю ту вечерю на водохреща в час війни!

Я був тоді гусарським квартирмейстром і вже два тижні, як робив розвідини коло німецького авангарду. Напередодні ми порубали шаблями кількох уланів і збулися трьох своїх,— бідолахи Родевіля між ними. Адже ж ви пригадуєте його, Жозефа де Родевіля?

Отже, того дня капітан мені наказав узяти десять чоловіка, захопити село Портерен і стояти там на сторожі ніч. За три тижні там відбулося п'ять боїв. І двадцяти цілих домів та дванадцяти мешканців не залишилось у тому осинному гнізді.

Я взяв десять кіннотників і виїхав о четвертій годині, На п'яту годину, як уже зовсім стемніло, ми під'їхали до перших Партеренських стін. Я спинився і звелів Маршà — ви ж його знаєте, П'єр де Маршà, що одружився потім із Мартель-Овелен, маркіза Мартель-Овелена дочкою,— звелів йому зайти самому в село і довідатись, що там і як там.

Я брав до свого загону лише волонтерів, усе з добрих фамілій. Воно приємно не мати на службі до діла з мугилями. З цього Маршà була добра штучка,— хитрий був, як лис, а верткий, як змія. Він нюхом чув пруссаків, як пес зайця, умів знаходити поживу там, де ми повмирили б із голоду, і міг вивідати, що треба, від кого хочете, з нечуваною спритністю.

За десять хвилин він повернувся.

— Усе гаразд,— сказав він,— уже три дні, як тут жоден пруссак не проходив. Та й невеселе воно, це село! Я говорив із сестрою-жалібницею, що доглядає чотирьох чи п'ятьох хворих в опустілому монастирі.

Я сказав рушати, і ми в'їхали в головну улицу. Стіни без покрівель невиразно манячили в нічній темряві по обидва боки. Подекуди блимав за вікном огник: то сім'я зоста-

лася стерегти свого напівзруйнованого житла, сім'я сміливих людей або бідарів. Став накрапати дощ — дрібний, зимний, що, доторкнувшись лише до нашого одягу і ще не змочивши його, проймав нас холодом. Коні спотикалися об каміння, об стовпи, об якісь меблі. Марша показував нам дорогу, ідучи пішки попереду і ведучи коня за гнуздечку.

— Куди це ти провадиш нас? — запитав я.

Він одповів:

— Я найшов пристановище, та ще й добре.

Незабаром він зупинився перед невеликим незруйнованим міщанським домом, добре замкненим, з дверима на вулицю і з садом по той бік.

Каменем, знайденим біля паркану, Марша одбив замка, ступив на ганок, висадив ногою та плечем двері, засвітив недогарка, що завжди носив із собою, і ввійшов поперед нас до гарного, комфортабельного помешкання якогось багатія, поводячись так упевнено, так дивовижно впевнено, ніби мешкав у цім домі, куди вперше оце заходив.

Два чоловіки на дворі гляділи наших коней.

Марша промовив до товстого Пондереля, що ступав услід за ним:

— Стайня ліворуч, — я зразу її вкмітив; піди ж постав там коні, вони нам зараз не потрібні.

Потім обернувся до мене:

— Давай же накази, чи якого біса!

Він мене завжди дивував, отой штукар:

Я одповів сміючись:

— Я поставлю сторожу на всіх виходах із села і вернись сюди.

Він запитав:

— Скількох чоловіка ти береш із собою?

— П'ятьох. Решта перемінить їх о десятій годині вечора.

— Гаразд. Лиши мені чотирьох, щоб знайти провізії й приготувати вечерю. А я вже пошукаю, де тут вино заховано.

Я пішов оглянути безлюдні улиці і в кінці їх порозоставляв вартових.

За півгодини я повернувся. Марша сидів собі, вигідно простягшись, у великім вольтерівськiм фотелі, знявши з нього чохла — мовляв, задля любові до розкоші. Він грів собі ноги коло вогню, покурюючи препишну сигару, що пахощами своїми виповнювала кімнату, і поклавши лікті на поручні крісла. Був він сам-один, голова йому

сховалась глибоко меж плечі, щоки рожевіли, очі блищали, і весь він аж сяяв од радості.

У сусіднім покої чути було стук посуду. Марша промовив, блаженно усміхаючись:

— Все йде як слід, я найшов бордо в курнику, шампанське під східцями ганку, горілку — п'ятдесят пляшок доброго гатунку — на городі під грушею, що в світлі ліхтаря видалась нам не дуже рівною. Із їстівного маємо дві курки, гуску, качку, три голуби та чорного дрозда, впійманого в клітці, — саму-но птицю, як бачиш. Все це вже смажиться. Чудесна тут місцинка!

Я сів напросто його. Полум'я в коминку пекло мені носа та щоки.

— Де це ти набрав дров? — запитав я.

Він пробурмотів:

— Пречудесні дрова, — хазяйська коляса порубана. Це од пуншу з фарби та з лаку таке полум'я. Славний дімок!

Я засміявся, такий він мені, бестія, видався комічний.

А він повів далі:

— Подумати, що сьогодні водохреща, день королів! Я сказав покласти до гуски квасолину; але ж у нас нема королеви, от біда!

Я луною обізвався й собі:

— Біда. Але що я тут можу зробити?

— Найти, лихо матері!

— Кого?

— Жінок.

— Жінок? Ти з глузду з'їхав!

— Адже я найшов горілку під грушею та шампанське під сходами, не маючи до того жадних признаков. А ти маєш певну признаку — спідницю. Пошукай, друже милий!

Він мав такий поважний, серйозний, переконаний вигляд, що не знати було, шуткує чи ні.

Я промовив:

— Що за жарти, Марша!

— Я ніколи не жартую на службі.

— Та де ж у біса я найду тих жінок?

— Де хочеш. Мусило їх залишитись дві чи три на селі. Розкопай і подай їх сюди.

Я встав. Надто гаряче було біля коминка. Марша заговорив знову:

— Хочеш, дам тобі ідею?

— Гарзд.

— Піди найди священика.
— Священика? Навіщо?
— Заклич його на вечерю й попроси привести з собою жінку.

— Священик! Жінку! Ха-ха-ха-ха!

Марша провадив далі надзвичайно серйозно:

— Я не сміюсь. Піди пошукай кюре, розкажи йому, в якому ми стані. Він, певне, занудився, він прийде. Але додай йому, що нам бракує принаймні одної жінки, жінки порядної, звичайно, бо ми всі тут люди з доброго кола. Він мусить знати своїх парафіянок, як п'ять пальців. Коли є тут хоч одна підходяща, а ти зумієш узятись до діла, як слід, то він тебе справить до неї.

— Та ну-бо, Марша, що ти плетеш!

— Любий Гаране, та це ж простісінька річ! І воно вийде навіть дуже смішно. Ми вміємо жити, до лиха! Виявимо якнайбільшу вихованість, найвищого гатунку шик! Назви абатові наші прізвища, розсміши його, розжалоб його, спокуси, переконай!

— Ні, це неможлива річ.

Негідник підсунув до мене своє крісло і, знаючи чим мене взяти, повів далі:

— Подумай лише, яка це вийде хвацька штука і як можна буде втішно про неї розказувати. Об цім заговорили б по всій армії. Це дало б тобі гучну славу.

Я вагався, піддаючися спокусі. Він наполягав:

— Та ну-бо, любий мій Гаране. Ти ж стоїш на чолі загону, ти один можеш піти до того, хто стоїть на чолі місцевої церкви. Ну, послухай же мене. Обіцяю, що по війні надрукую про це вірші в *Ревю де де Монд*. Ти повинен це зробити для своїх людей. Досить вони попоїздили з твоєї ласки за цей місяць!

Я підвівся й запитав:

— А де живе кюре?

— Візьмешся в другу вуличку ліворуч. У кінці її буде алея, а в кінці алеї церква. Поруч церкви священиків дім.

Я вийшов. Він крикнув услід:

— Скажи йому меню, щоб додати охоти до вечері!

Найшовши без мороки попівський дім обіч недоладної цегляної церкви, я постукав кулаком у двері, де не було ні дзвінка, ні молотка і хтось голосно запитався зсереди:

— Хто там?

Я відповів:

— Гусарський квартирмайстер.

Почувся звук одчинюваного засову, і я опинився перед високим червонолицим абатом з великим черевом, грудьми, як у борця, страшенними ручиськами в закачаних рукавах — бравим молодцем на позір.

Я привітався по-військовому:

— Добри вечір, панотче.

Він боявся, очевидячки, якоїсь неприємності, нападу волоцюг, а тому осміхнувся, відповідаючи:

— Доброго здоров'я, друже мій. Заходьте.

Я вступив за ним до великого покоїка, вимощеного червоним каменем, де горів скупий вогник, зовсім не схожий на той, біля якого грівся Марша.

Він запросив мене сісти й промовив:

— Чи можу стати вам у пригоді?

— Панотче, дозвольте мені попереду відрекомендуватись.

І я подав йому свою картку візитову.

Він прочитав тихенько:

— Граф де Гаран.

Я повів далі:

— Нас тут одинадцяттеро, панотче; п'ятеро з нас вартує, а решта отаборилась у невідомо чьому домі. Ці, що в домі, зуться Гаран, тобто я, П'єр де Марша, Луї де Пондерель, барон д'Етрейї, Шарль Масуліньї, артиста-маляра син, і Жозеф Гербон, молодий музикант. У їхньому і своєму імені прошу вас зробити нам ласку — повечеряти з нами. Це вечеря королів, панотче, і ми хотіли б на ній трохи повеселитись.

Абат усміхнувся й промовив тихо:

— Мені здається — тут іще нема причин до веселощів.

Я відповів:

— Ми щодня стаємо до бою, панотче. Чотирнадцять чоловіка нашого товариства вбито за один місяць, не далі як учора полягло троє. Війна! Ми щохвилини можемо програти своє життя, — хіба ж це не дає нам права вести ту гру принаймні весело? Ми французи, ми любимо сміятись, ми вміємо сміятись за всяких обставин. Батьки наші сміялись же на ешафоті! Цього вечора ми хочемо трохи розважитись, не як солдафони, розуміється, а як личить порядним людям. Хіба ж це зле?

Він одповів жваво:

— Ваша правда, друже, приймаю з великою радістю запрошення.

І скрикнув:

— Ерманс!

Увійшла стара, зігнута, зморщена, бридка селянка і запитала:

— Чого вам?

— Я не вечеряю вдома, дочко моя.

— А де ж ви вечеряєте?

— З панством гусарами.

Мені кортіло сказати: «Приведіть свою служницю, щоб побачити, як скривиться Марша», — але я не насмів.

— А чи можна б, як на вашу думку, — промовив я, — запросити кого-небудь із ваших парафіян чи парафіянок, що zostалися в селі?

Він завагався, подумав, а тоді одповів:

— Ні, нема нікого такого!

Я наполягав:

— Нікого!.. Подумайте, панотче, пошукайте. Дуже було б мило, якби при вечері були дами. Подружні пари, хочу я сказати. Ну, чи я знаю, хто саме? Булочник із жінкою, бакалійник... годинникар... чоботар... аптекар з аптекаркою... У нас є добра вечеря, є вино, ми були б дуже раді полишити по собі у тутешніх людей добрі спомини.

Кюре довго роздумував ізнову — і рішуче промовив:

— Ні, нема нікого.

Я зареготався:

— Господи милій! Та це ж така нудота — не мати королеви, коли в потраві є бобина! Ну-бо, поміркуйте, як слід. Ну, може, жонатий мер... жонатий його помічник... жонатий радник муніципальний... жонатий учитель?

— Та всі дами виїхали.

— Як то, у цілій околиці нема статечної громадянки з мужем, що ми могли б їм учинити приємність, — бо справді то має бути для них приємність, ще й неабияка за теперішніх обставин?

Зненацька кюре зайшовся сміхом, таким шаленим сміхом, аж йому вся постать ходором заходила, і скрикнув:

— Ха-ха-ха-ха! Я влаштую вам цю справу! Матінко свята, влаштую вам цю справу! Ха-ха-ха! Ми посміємось, дітки мої, ми посміємось. Та й вони ж будуть раді, ого, які раді! Ха-ха-ха! А де ви стоїте?

Я розказав йому, як найти дім, описавши його. Він зрозумів.

— Гаразд. Це панова Бертен-Лявайлева оселя. Я буду там за півгодини з чотирма дамами!!! Ха-ха-ха-ха! з чотирма дамами!!

Він вийшов разом з мною, все сміючись, і побрався в другий бік, повторюючи:

— Гаразд, за півгодини, Бертен-Лявайлів дім.

Я швидко вернувся додому, вельми зацікавлений і заінтригований.

— Скільки кувертів? — спитався Марша, побачивши мене.

— Одинадцять. Вечеряє нас шість гусарів, панотець кюре і чотири дами.

Він аж остовпів. Я триумфував.

— Чотири дами! — не міг він заспокоїтись. Чотири дами, кажеш?

— Так, я кажу: чотири дами.

— Справжні жінки?

— Справжні жінки!

— Матері його грець! Поздоровляю!

— Приймаю поздоровлення. Я на нього заслужив.

Він скочив із фотелю, одчинив двері, — і я вздрів довгого стола, вкритого прегарною білою скатертиною. Три гусари в синіх хвартуках ходили навколо, розставляючи тарілки та шклянки.

— Будуть жінки! — скрикнув Марша.

І всі три чоловіки затанцювали, плещучи в долоні з усієї сили.

Все було готове. Ми чекали. Чекали з годину. Тонкі пахощі смаженої птиці розходилися на весь дім.

Всі ми посхоплювались, як один, коли почувся стук у вікно. Товстий Погдерель побіг одчиняти, і за хвилину на порозі стала маленька сестра-жалібниця. Була вона худа, зморщена, несмілива, і безперестанку вклонялася чотирьом гусарам, що дивилися вражено на неї. Позад сестри чути було стукіт палиць об поміст, і, коли вони ввійшли до салону, я побачив одну за одною три голови старих жінок у білих чепцях, що хиталися в різні сторони — то на праворуч, то ліворуч. І от перед нами опинились три бабусі, що йшли, накульгуючи, ледве волочили ноги, три скалічілі од хвороби та виснажені од старості істоти, єдині три

здатні ще ходити пансіонерки із богадільні, що нею заправляла сестра-бенедиктинка.

Вона повернулася до нещасних сотворінь, виявляючи велику за них дбайливість; а потім, постерігши на мені квартирмайстерські нашивки, промовила до мене:

— Я дуже вдячна вам, пане офіцере, що ви подумали за цих бідних жінок. У них так мало розваг у житті, і ваші запросини для них велике щастя й велика честь.

Я помітив у темному передпокої кюре, що сміявся з щирого серця,— і собі зареготався, поглядаючи особливо на Марша. Потім звернувся, показуючи на стільці, до жалібниці:

— Сідайте, сестро моя. Ми дуже горді й щасливі, що ви прибули на наші скромні запросини.

Вона взяла троє кріселок біля стіни, поставляла їх рядками коло вогню, підвела туди трьох своїх стареньких, забрала од них їхні костури та шалі, склавши все те в кутку,— і, показуючи на першу, худу з величезним животом жінку, хвору, очевидячки, на водянку, промовила:

— Це бабуся Помель. Її чоловік убився, впавши з даху, а син помер в Африці. Їй шістдесят два роки.

Потім показала на другу, високу, що голова їй безперестанку тряслась:

— Це от бабуся Жан-Жан, вона має шістдесят сім років. Стратила зір після того, як їй обпалило вид та наполовину спекло праву ногу на пожежі.

Нарешті повела рукою на третю, карлицю з величезними круглими та дурними очима, що оберталася на всі боки:

— Це Пютуа, вона собі бідненька на розум. Їй усього-но сорок чотири роки.

Я вклонився всім трьом так низько, ніби передо мною були королеви, і повернувся до священника:

— З вас, панотче, дорога людина, і всі ми вам вельми вдячні.

— Справді, всі реготалися, опріч Марша, що, бачилось, аж кипів.

— Сестро, прошу до столу! — крикнув раптом Шарль Масулінї.

Я дав їй з абатом пройти вперед, потім, підвівши бабусяю Помель, взяв її під руку і поволік до сусідньої кімнати; це було таки нелегко, бо великий її живіт здавався важчий од заліза.

Товстий Пандерель підвів бабусю Жан-Жан, яка охала, жалкуючи, що в неї забрано милицю; а маленький Жозеф Гербон попровадив ідіотку Пютуа. Всі прямували до їдальні, де парувала пахуча печеня.

Коли ми прийшли до столу, сестра ударила тричі в долоні, і жінки одностайно з солдатською старанністю, широко і швидко перехрестились. Потім священник поволі змовив *Benedicite*¹.

Всі посідали, і подано дві курки, що їх приніс Марша, який волів слугувати, аби не бути учасником у цій чудернацькій вечері.

Я скрикнув: «Шампанського!» Корок вилетів, бахнувши, як постріл із пістоля, і, незважаючи на опір абата та сестри, три гусари, що сиділи поруч із трьома каліками, силою влили їм до рота по повній склянці вина.

Масуліньї, що вмів скрізь почувати себе, як удома, і незмушено розмовляти, з ким хочете, в найкумедніший спосіб лицявся до старої Помель. Хвора, весела вдачею, незважаючи на недугу, пустотливо відповідала йому фальцетом, що справляв вражіння ненатурального, і так голосно сміялася на жарти свого сусіда, аж здавалося — великий її живіт от-от вилізе й покотиться по столі. Гербон щиро взявся підпоїти юродивеньку, а барон д'Етрейї, не конче бистрий на розум, розпитував Жан-Жан про життя, звичай і порядки в богадільні.

Занепокоєна сестра кричала на Масуліньї:

— О, о! Та вона ж через вас заслабне! Не смішіть її так, прошу вас, пане. О пане!

Потім схоплювалась і підбігала до Гербона — вирвати йому з рук повну склянку, котру він похапливо виливав Пютуа до рота.

А кюре реготався, аж падав, умовляючи її:

— Облиште-бо, сестро, це ж один тільки раз, воно їм не завадить. Облиште!

По курах подано качку, обкладену трьома голубами та дроздом; далі з'явилась на столі гуска — понята парюю, золотиста, розточуючи пахощі масного підсмаженого м'яса.

Помель, розвеселившись, заплескала в долоні; Жан-Жан перестала відповідати на нескінченні баронові запити, а Пютуа з радості аж ніби захрюкала, не то скрикуючи,

¹ Латинська молитва перед їжею.

не то зітхаючи, як то роблять малепькі діти, коли їм показано цукерки.

— Дозвольте мені,— сказав кюре,— поклопотатися цею твариною. Я знаюсь на цьому, як ніхто.

— Та звичайно, панотче.

А сестра промовила:

— Чи не можна б одчинити трохи вікно? Їм дуже гаряче. Я певна, що вони позаслабають.

Я обернувся до Марша:

— Одчини вікно на хвилинку.

Він одчинив, і свіже повітря знадвору повіяло в кімнату, захитавши полум'я на свічках і закрутивши пару від гуски, коло якої заходився з підв'язаною під горлом серветкою піп, відділяючи по-знавецькому крила.

Ми дивилися вже мовчки на нього, зацікавлені привабливою спіритністю його рук, і з новим припливом апетиту поглядаючи на тлусту, золотисту птицю, що кавалки з неї падали один по одному в темну підливу на дні блюда.

І раптом серед цього напруженого мовчання гурманів почувся крізь одчинене вікно далекий постріл.

Я схопився з місця так швидко, аж стілець покотився позад мене, і гукнув:

— Всі на коні! Ти, Марша, візьмеш двох чоловіка і рушиш на розвідку. Чекаю тут на тебе п'ять хвилин.

І тим часом, як три вершники помчалися вчвал у нічну темряву, я та двоє zostалих гусарів посідали на коні і стали на чатах перед ганком. Кюре, сестра та три недужі жінки злякано виглядали в вікна.

Не було чути більше нічого, тільки собака брехав десь на селі. Дощ ущух; було холодно, дуже холодно. Незабаром почулося знову кінське тупотіння — тупотіння одного лише коня.

То був Марша. Я гукнув:

— Ну, що там?

Він відповів:

— Та нічого. То Франсуа поранив старого селянина, що не відповідав на запит: «Хто йде?» — і простував, своєю дорогою, незважаючи на те, що йому наказано звернути геть. Його несуть сюди, ми зараз побачимо, що там таке.

Я звелів одвести коні на стайню, послав двох із солдатів назустріч тамтим двом і ввійшов знов до горниці.

Кюре, Марша та я розіслали тоді в вітальні матраца, щоб покласти там раненого; сестра, розірвавши серветку,

взялася смикати понитчину, а три перелякані жінки сиділи непорушно в кутку.

Незабаром почулось брязкання волочених по землі шабель. Я вийшов зо свічкою посвітити прибулим,— і вони указались на порозі, несучи ту інертну, м'яку, довгу та зловісну річ, в яку обертається тіло людини, коли життя не служить уже їй.

Раненого покладено на приготований для нього матрац; і я побачив, тільки глянувши, що він умирає.

Він хрипів і плював кров'ю, що текла йому з кутків уст, вириваючись із рота кожного разу, як він гикав. Він увесь обливався тією кров'ю. Його щоки, борода, волосся, шия, одежа — все ніби було натерте червоним, вивалене в червоному. І ця кров, засохла на ньому, зробилась темною, змішавшись з болотом,— дивитись було страшно.

Старий, завинений у великий пастуший плащ, розплющував часом свої потемнілі, згаслі очі, безтямні, мов у тварини, яку поранив стрілець і яка дивиться на нього, впавши йому до ніг, на три чверті уже мертва,— повні здивування та жаху очі.

Кюре скрикнув:

— Ах! Та це ж дядько Плясід, старий пастух із млинів. Він, бідолаха, глухий, він не чув нічого. Ах, господи боже! І ви вбили цього нещасного!

Сестра розстебнула селянинові блузу та сорочку і оглянула невеличку фіолетову дірочку посеред грудей, звідки не йшла вже кров.

— Тут уже нема чого робити,— промовила вона.

Пастух, страшно задихаючись, усе харкав кров'ю і за кожним з останніх його подихів чулося в горлі і в легенях зловісне, безупинне клетотіння.

Кюре, ставши над ним, підняв праву руку, перехрестив його і голосом повільним та урочим проказав латинські слова, що очищають душі.

Перше ніж він їх закінчив, старий здригнувся коротко, ніби щось у ньому обірвалось. Він не дихав уже. Він умер.

Обернувшись, я побачив видовище страшніше, ніж агонія цього нещасного: трьох бридких старих жінок, міцно притулених одна до одної; обличчя їм корчили гримаси жаху.

Я зблизився до них,— і вони почали голосно вищати, намагаючись утекти, так ніби я мав і їх повбивати.

Жан-Жан, котрої вже не могла здержати опечена її пога, упала й витяглась на долівці.

Сестра, покинувши мертвого, підбігла до калік і, не кажучи мені ні слова, навіть не глянувши на мене, закутала їх у шалі, дала їхні палиці, допомогла їм вийти за двері і зникла разом з ними серед глибокої темної ночі.

Я збагнув, що не міг би навіть дати їм супровідника-гусара, бо самий уже брязкіт шаблі завдавав їм божевільного страху.

Кюре все дивився на мерця.

Нарешті він повернувся до мене.

— Ах, яка це гидка штука! — промовив він.

У ЛІСІ

Мер сідав снідати, коли його повідомили, що в мерії чекає на нього польовий сторож із двома заарештованими людьми.

Він зараз же вирушив туди і, справді, побачив там свого польового сторожа, дядька Ошдюра, що з суворим виглядом наглядав пару якихось літніх уже буржуа.

Чоловік, гладун із червоним носом і сивим волоссям, здавався пригніченим, тоді як убрана в святну одягу жінка, маленька на зріст, зовсім округла, товстєнна особа з блискучими щоками, задирливо поглядала на представника влади, що оце їх заарештував.

— У чому річ, дядьку Ошдюр? — спитав мер.

Польовий сторож узявся свідчити.

Цього ранку, звичайної години, він вийшов обійти свою ділянку від лісу Шампіу до Аржантейської межі. Він не спостеріг був у полі нічого незвичайного, крім того, що стоїть хороша година й пашня сходить добре, коли це Бределів хлопець, що обгортав свій виноградник, гукнув йому:

— Гей, дядьку Ошдюр, загляньте-но в кущі, на взліссі, на першій ділянці, ви там застукаєте парочку голуб'ят, що мають разом принаймні сто тридцять років.

Він вирушив, де йому вказано, ввійшов у чагарі й почув слова і зітхання, які збудили в ньому підозру, що хтось порушує там правила моральності.

Тоді він підкрадався рачки, ніби вистежуючи браконьєра, і застукав оцю пару саме в ту мить, коли вона давала волю своїй хіті.

Здивований мер позирнув на злочинців. Чоловікові з вигляду переступило вже шістдесят років, а жінці п'ятдесят п'ять.

Він став їх допитувати, почавши з чоловіка, котрий відповідав йому таким тихим голосом, що його ледве було чути.

- Ваше ім'я?
- Ніколя Берен.
- Професія?
- Галантерейник з вулиці Мучеників, у Парижі.
- Що ви робили тут, у лісі?

Крамар нічого не відповів і мовчки стояв з понуреною головою, втупившись у свій гладкий живіт, спустивши руки вздовж тіла.

Мер повів далі:

— Ви заперечуєте те, що свідчить представник муніципальної влади?

— Ні, пане.

— Виходить, ви визнаєте це?

— Так, пане.

— Що ж можете ви сказати на свій захист?

— Нічого, пане.

— Де надібалися ви з своєю співучасницею?

— Це моя жінка, пане.

— Ваша жінка?

— Так, пане.

— Тоді... тоді... ви, значить, не живете вкупі з нею... в Парижі?

— Вибачте, пане, ми живем укупі.

— Але ж... тоді... ви зсунулись із глузду, геть-чисто зсунулись із глузду, мій дорогий добродію, щоб приходити сюди й бути тут застуканим оттак, серед поля, о десятій годині вранці.

Крамар, здавалося, ладен був заплакати з сорому.

— Це їй так захотілося,— прошепотів він.— Я ж казав їй, що це по-дурному. Але коли тільки жінка убгає собі щось у голову... ви ж знаєте... її не переконаєш.

Мер, як справжній француз, любив подотепувати, він всміхнувся та відказав:

— В даному разі, очевидячки, вийшло трохи не так. Бо вас би не було тут, коли б це убгала в голову вона одна.

Та Борен скипів гнівом і враз озирнувся до своєї жінки:

— Бачиш, до чого довела ти нас своєю поезією? Ну що ти на це скажеш? Та ще за наших літ тягатимуть нас по судах за неморальність! І нам доведеться закрити крамничку, втратити покупців, перенестися в інший квартал! Що скажеш?

Пані Борен підвелася і, не дивлячись на свого чоловіка,

без ніякого замішання, без зайвого сорому і майже не затинаючись, стала вияснити мерові справу:

— Боже мій, пане мере, я ж гаразд знаю, що попали в смішну історію. Дозвольте ж мені стати до оборони себе, мов якомусь адвокатові, чи, певніше, як нещасливій жінці; і я сподіваюсь, що ви з охочим серцем відпустите нас додому і не завдасте нам сорому, притягнувши нас до відповідальності.

Колись, ще за моїх молодощів, саме в цій місцині я познайомилась одної неділі з паном Бореном. Він служив тоді за прикажчика в галантерейній крамниці, а я — за продавачку в магазині готового одягу. Я пам'ятаю про все це, немов воно було вчора. Від часу до часу я приїздила сюди неділями з своєю подругою Розою Левек: ми з нею разом мешкали на вулиці Пігаль. У Розі був один друженько, а в мене не було. Він саме й возив нас от сюди. Якось у суботу він із сміхом сказав мені, що позавтра приведе свого товариша. Я добре зрозуміла, на що це він важив, але відповіла, що все це дарма. Адже я держала собі в голові розум, пане.

А все ж другого дня ми опинились у вагоні разом із паном Бореном. Він був тоді гарний на вроду. Та я вирішила не піддаватися і таки не піддалася.

Приїхали в Безон. Стояла та розкішна година, що так приємно лоскотить серце. А я за доброї години і тепер ще дурнішаю так, що мало не плачу — ну, а десь поза містом, так і геть вже відбиваюся глузду. Зелень, пташки щебечуть, пашня тремтить од вітру, ластівки так і шугають, пахощі трави, польові маки, стокротки — все це зводить мене з ума! Це — немов шампанське, коли хто не звик ще до нього!

Отже, година була розкішна, тиха, ясна, аж здавалось, що вбираєш її в себе очима, коли дивишся, й ротом, коли дишеш. Роза та Сімон цілувалися щохвилини. Бачачи їх, мене обіймало якесь незвичайне почуття. Ми з Бореном ішли ззаду них та мовчали. Тяжко-бо знайти мову, коли не знаєш одне одного. Молодик мав якийсь боязкий вигляд, і мені подобалось оце його замішання. Так ми забрели в гайок. Прохолодно там було, як у купальні, і всі вмостилися просто на траві. Роза зі своїм другом глузували з мого суворого виразу, але, самі розумієте, я не могла ж вестися інакше. Аж ось вони знову взялись цілуватись, уже не соромлячись, наче нас і зовсім немає; а потім

пошепталися, звелися й враз мовчки подалися в кущі. Уявіть собі, як незручно мені було перед юнаком, котрого я стріла вперше. Бачачи, як вони пішли, я так зніяковіла, що це zarazом надало мені духу, і я зняла мову. Я спиталась у нього, коло чого він працював. Він був за прикажчика в галантерейній крамниці, як я вам уже казала. Оттак ми побалакали з ним кілька хвилин; він посмілішав і вже хотів був дозволити собі вільне поводження зо мною, але я одразу ж приборкала його, та ще як гостро. Правда ж, Борене?

Пан Борен, що ніяково дивився собі на ноги, не відповів нічого.

Вона провадила:

— Тоді він зрозумів, що я розсудлива дівчина, і почав залицятися до мене вже чемно, як порядний чоловік. Відтоді він став їздити з нами щонеділі. Він був дуже закоханий у мене, пане. Та я й собі кохала його, та ще як ревне! Тоді він був вродливий хлопець.

Найшвидше сказати, він одружився зі мною у вересні, і ми відкрили собі крамницю на вулиці Мучеників.

Скрутно було нам жити за перших років. Діло йшло погано; де вже там витратитися на виїзди за місто... Та й ми відвикли від них. Тут уже інше на думці; коли-бо крамарюєш, то дбаєш більш про касу, ніж про якісь там квіточки. Помалу ми старілися, навіть не спостерігаючи цього, як спокійні люди, що вже й на думці не мають кохання. Адже ж нічого не шкодуєш, аж поки не помітиш, що тобі чогось не стає.

Але згодом, пане, торгівля в нас покращала, і ми заспокоїлись за майбутнє. Тоді, бачте, і скоїлось зі мною й сама не знаю що, їй-бо, не знаю!

Я знову стала мрійною, мов якась молоденька інститутка. Побачу візки з квітками на вулиці, і мені вже беруться слізьми очі! Пахощі фіялок просто доймали мене, коли я сиділа за касою, аж серце мені колотилося! Тоді я підводилась і, підійшовши до дверей, дивилася з порога на блакить неба між дахами. Коли дивишся на небо з вулиці, воно здається якоюсь річкою, довгою річкою, що тече, звивається над Парижем; і ластівки грають там, як рибки. Звісно, нерозумно думати про це за моїх літ! Але що ж ви хочете, пане: ціле життя працюєш, а потім настає хвилинка, коли бачиш, що можна й щось інше в житті робити, і тоді починаєш жалкувати, та як ще жалкувати!

Подумайте лишень, адже цілі двадцять років я могла б збирати поцілунки десь у лісі, як інші жінки. Я думала: добре б лежати під листям дерев і кохати когось! І я думала про це щодня і щоночі! І так засумувала за грою місячного світла на воді, що мені хотілося втопитись.

Попервах я не зважувалася казати про це Боренові. Я добре знала, що він підніме мене на глузи й пошле продавати ті самі нитки та голки! Та й щиро кажучи, Борен уже не вельми-то мені подобався, а втім, заглядаючи в люстро, я розуміла, що я й сама більше нікому не можу подобатися.

Та ось я зібралася з духом і запропонувала йому поїхати за місто в ті місця, де ми познайомились. Нічого не підозрюючи, він згодився; і ось ми приїхали цього ранку близько дев'ятої.

Опинившись серед папні, я відчула, що все в мене перекинулося. Жіноче-бо серце ніколи не старіється! І, далєбі, мій чоловік здавався мені вже не таким, як він є тепер, але таким, як він колись був! Присягаюсь вам, пане. Слово честі, я аж сп'яніла. Я кинулася його цілувати; він був здивувався з цього ще більше, ніж коли б я хтіла його забити. Він тільки правив мені: «Та ти з глузду з'їхала. З глузду з'їхала сьогодні. Що тобі таке?..»

А я, я не слухала його, я слухала тільки свого серця... І я затигла Борена в ліс... Оце й по всьому!.. Я сказала правду, пане мере, всю чисто правду.

Мер був людиною розумною. Він підвівся, посміхнувся та сказав:

— Ідіть собі з богом, пані, та не грішіть більше... під листям.

ПОСІМЕЙКА

Я їхав у гості до свого приятеля Сімона Радвена, що з ним не бачився вже аж п'ятнадцять років.

Колись він був мені за найкращого друга, за того душевного друга, з котрим так спокійно й весело упливає час довгими вечорами, котрому звіряєш сердечні таємниці, для котрого знаходиш у тихій розмові незвичайні, тонкі, вишукані, влучні думки, згоджені тією взаємною симпатією, що збуджує розум і розгортає йому широкий простір.

Протягом багатьох років ми з ним майже не розлучалися. Ми жили, подорожували, думали, мріяли вкупі з ним, ми любили одною любов'ю ті самі речі, ми захоплювалися тими самими книжками, ми однаково тлумачили ті самі мистецькі твори, зазнавали тих самих почуттів і так часто разом сміялися з тих самих осіб, що цілком розуміли один одного, мигцем зирнувшись поміж собою.

Потім він оженився. Оженився раптово, взявши за себе молоденьку провінціалку, що приїхала до Парижа шукати жениха. Але яким побитом ця маленька, сухорлява білявочка з незграбними руками, ясними невиразними очима, дзвінким вульгарним голосом, подібна на сотні тисяч отаких ляльок на відданні, яким побитом підхопила вона такого розумного й чуйного молодика? Чи ж можна втямити такі речі? Безперечно, він сподівався щастя, простого, тихого й довгого щастя в обіймах доброї, ніжної і вірної жінки, і все це уявилося йому в ясному погляді цієї білявої дівчинки.

Він не подумав, що людина діяльна, з живою й чутливою душею, неминуче знудиться в тісноті простацького життіння, якщо тільки не отупіє до такої міри, що перестане на будь-чому розумітись.

Яким я його знайду? Все ще жвавим, дотепним, насмішуватим і надпоривним, чи провінційне буття приспало його? Адже за п'ятнадцять років можна так змінитися!

Потяг спинився на маленькій станції. Тільки я вийшов із вагона, якийсь товстий-претовстий червонощокій чоловік із випнутим животом кинувся до мене з обіймами, гукаючи: «Жорже!» Ми розцілувалися, хоч я його й не впізнав. Потім я здивовано промимрив:

— А бодай йому біс, та ти ж не схуди!

— А чом би не так,— із реготом відповів він.— Добре життя, добра їжа, добрий сон! Їсти та спати — ото ж і моє існування!

Я розглядав його, шукаючи в цьому розповнілому обличчі дорогих колісь рисочок. Не змінилися самі очі, але я не знаходив уже в них колишнього виразу і сказав до себе: «Якщо справді погляд є дзеркало думки, то в оцій голові вже не ті думки, що колісь були; не ті, що я знав так добре».

І хоч очі йому вилискували радістю та приятельською прихильністю, та не було в них більш тої проникливої виразності, що не менше, ніж мова, свідчить про силу розуму.

— А ось— сказав мені раптом Сімон,— і двоє моїх старших дітей.

Якась дівчинка, років із чотирнадцять, сливе дівчина, і тринадцятилітній хлопчик у формі учня колежа незграбно й боязко підступили до мене.

— Це твої? — промимрив я.

— Авжеж, мої,— сміючись відповів він.

— Скільки ж їх у тебе?

— П'ятеро! Троє ще лишилося вдома.

Він сказав це з пишним, самозадоволенням, мало не переможним виглядом; а я відчув тяжкий жаль, змішаний з якоюсь зневагою, до цього гордовитого й простодушного плідника, котрий жив у своїм провінційнім домкові, немов той кріль у клітці, і ночами, проміж двох снів, продукував дітей.

Я сів у колясу, що нею правив він сам, і ось ми поїхали містом, якимось сумним, сонливим і нудним містом, де крім кількох собак та двох чи трьох няньок на вулицях не було нікогісінько. Подекуди який-небудь крамар, стоячи на порозі своєї крамнички, піднімав капелюха; Сімон відповідав на привітання, називаючи мені кожного на ім'я — безперечно, щоб довести, що він знає, як звуть усіх чисто мешканців. Мені спало на думку, чи не думає він пройти в депутати — мрія всіх живцем похованих у провінції.

Ми швидко поминули місто; коляса в'їхала в сад, що претендував називатися парком, і зупинилася біля дому з баптицями, що намагався показати себе замком.

— Ось і моє лігво,— сказав Сімон, сподіваючись на комплімент.

— Чудово,— сказав я.

На ганку стала якась дама, одягнена для гостей, зачесана для гостей, з готовими для гостей фразами. Це була вже не та білява й безбарвна дівчинка, що я її бачив у церкві перед п'ятнадцятьма роками, а огрядна дама у воланах та кучерях, одна з тих дам, у котрих нема ні віку, ані вдачі, ані вишуканості, ані живої думки — нічого, що так властиве є жінці. То була лишень мати, гладка банальна мати, квочка, насінниця, машина плоті, що народжує і не цікавиться нічим, окрім своїх дітей та куховарської книжки.

Вона привітала мене, і я ввійшов у передпокій, де стояли троє опецьків; вишикувані за зростом, немов пожежники на огляді перед мером.

— Га! — сказав я. — То це решта?

— Жан, Софі та Гонтран,— сяючи радістю, назвав їх Сімон.

Двері вітальні були відчинені. Я рушив туди й примітив, як щось вовтузиться в кріслі — то був старенький спаралізований дідок.

— Це мій дід,— сказала, наблизившись, пані Радвен,— йому вісімдесят сім років.

І потім гукнула в вухо тремтячому стариганові:

— Це Сімонів приятель, тату!

Дід натужився був поздоровкатися зі мною і забелькотів: «Уа-уа-уа», помахавши рукою. «Ви надто ласкаві, пане»,— відповів я й знеможено сів на стілець.

Сімон, увійшовши, зареготав:

— Га! Га! Ти, бач, познайомився з татусем. Страшенно кумедний дідок, розвага для дітей. Він у нас такий ласун, мій друже, під час кожного обіду ладен об'їстися до смерті. Ти не годен навіть уявити собі, скільки він би вмовов, аби дати йому волю! Але ж ти побачиш, побачиш! Солодким стравам він пускає очима таких бісиків, начебто якимсь дівчатам. Тобі, напевно, ніколи ще не доводилося стрічати чого-небудь кумеднішого, ти сам зараз побачиш.

Потім мене відвели в назначену мені кімнату, щоб я припорядився, надходив уже обід. Беручись східцями,

я вчув якесь гучне тупотіння і повернувся. Всі чисто діти йшли за мною цілою процесією позаду батька, безперечно, на мою оце пошану.

Моя кімната виходила на рівнину, безмежну, геть-чисто голу рівнину, на цілий океан трав, пшениці, вівса, без жодного гайка, без жодного навіть горбка — гнітючий й журливий відбиток того життя, що, мабуть, збігає в цьому будинку.

Продзвонив дзвін: це кликали обідати. Я спустивсь.

Пані Радвен із церемонним виглядом узяла мене під руку, і ми ввійшли в їдальню. Лакей підкотив крісло паралітика; опинившись перед своєю тарілкою, дід одразу скинув ненажерливим, зацікавленим оком на десерт, насилу обертаючи тремтячу голову від страви до страви.

Сімон затирав руки. «Зараз ти матимеш розвагу», — сказав він мені. І всі діти, зрозумівши, що мене хочуть почастувати виставою з ласуном дідусем, дружно засміялись, а мати тільки посміхнулася, знизавши плечима.

Радвен став зіпати дідові, склавши руки рупором:

— Сьогодні в нас солодкий риж із вершками!

Зморшкувате дідове обличчя засяяло, і він ще сильніше затіпався з голови до п'ят, бажаючи показати, що зрозумів і вдоволений.

Почали обідати.

— Диви-пак, — прошепотів мені Сімон.

Дід не любив супу і відмовлявся їсти. Його ж примушували до цього задля здоров'я; лакей силою вливав йому в рот повну ложку, і старий жваво вичмихувався, аби не ковтати бульйону, що, отож, фонтаном випліскувався на стіл і на сусідів.

Діти аж качалися зі сміху, а їхній батько, також вельми задоволений, приказував:

— Хіба ж він не кумедний, цей стариган?

Протягом цілого обіду на ньому тільки й збирали всю увагу. Він поїдав очима поставлені на столі страви і тремтячою рукою старався схопити їх та притягти до себе. Їх ставили сливе коло нього, щоб помилуватися марними зусиллями паралітика, курчовими пориваннями, розпачливим потягом до них цілої його істоти — очей, рота, носа, яким він нюшив. З пожадливістю йому на серветку котилася слина, а він випускав із себе якесь рохкання. І ціла родина тішилася з цієї огидної та блазенської кари.

Потім йому на тарілку клали малісінький шматочок, і старий з'їдав його з хапливою обережливістю, щоб скоріш дістати чого-небудь іншого.

Коли ж принесли солодкий риж, його наче пересмикнули корчі. Він аж стогнав із жадоби.

Гонтран гукнув:

— Ви вже з'їли занадто, солодкого не одержите!

І господарі вдали, ніби дідові нічого вже не дадуть.

Тоді він заплакав. Він плакав, здригаючись дедалі сильніше, а діти реготали.

Кінець кінцем йому дали його порцію, маленьку, малюсіньку порцію, і тільки він почав її їсти, як випустив горлом якийсь смішний обжерливий звук і зробив швидко порух, як та качка, що ковтає надто великий шматок.

Скінчивши їсти, він став тупотіти ногами, щоб одержати ще.

Бачачи муки цього зворушливого та кумедного Тантала * й пройнявшись до нього жалем, я почав благати за нього:

— Та ну-бо, дайте йому ще трошки рижу!

Але Сімон відповів:

— О ні, мій друже, в його віці шкідливо їсти надто багато.

Я замовк, замислившись над цією відповіддю. О морале, о логіко, о мудросте! В його віці! Отже, бідолаху задля ж його здоров'я позбавлено єдиної втіхи, якої він ще годен зазнавати. Здоров'я! Та нащо воно цій бездіяльній тремтячій руїні? Щоб протягти його дні, так би мовити. Його дні? Скільки ж їх залишилось? Десять, двадцять, п'ятдесят, сто? Про що? Для нього самого чи щоб надовше приберегти родині кумедію його безсилої обжерливості?

Йому вже нема чого більш робити в цьому житті, нема чого! Йому лишилося одне лише бажання, одна лише радість; і чом би не дати йому вщерть цих останніх радощів? Навіть коли б він і помер через них!

Потім, після тривалої гри в карти, я піднявся до себе в кімнату спати. Мені було сумно, сумно, сумно!

Я підійшов до вікна. Знадвору чулося тільки дуже тихе, ніжне й гарне цвіркотання птаха десь серед листя дерева. Цей птах заколисував свою самицю, що засинала на яйцях, і лагідно співав для неї серед ночі.

І я подумав про п'ятеро дітей мого бідолашного приятеля, що, либонь, тепер хропів обік своєї бридкої жінки.

ЙОСИФ

Вони були п'яненькі, добре п'яненькі, мала баронеса Андре де Фрезьєр та графиня Ноємі де Гардан.

Пообідали віч-на-віч у прозорій їдальні, що вікнами виходила на море. Було це влітку, вечоріло. Крізь розчинені вікна залітав з моря лагідний вітерець, теплий і свіжий разом, ласкавий бриз. Молоді жінки, обидві простягшись на лонгшезах, пригублювали щохвилини шартрез, курили цигарки та признавались одна одній по-приятельськи, розкривали душу, як то може статись тільки з такого несподіваного, милого хмелю.

Чоловіки їхні, ще як з півдня звернуло, поїхали до Парижа, залишивши їх самих на цьому одлюдному тісному узбережжі,— вибрали його, щоб уникнути переїжджих зальотників з модних курортів. Не буваючи з жінками по п'ять день на тиждень, вони побоювались отих прогулянок на село, сніданків на травиці, лекцій з плавби та надто швидкого приятельства, що виникає з гулящого життя на курортах, на водах. Отже що Дьєпп, Етрета, Трувіль здавалися їм за небезпечні, винайняли вони дім, якого збудував, а тоді покинув, один оригінал, у Роквільській долині, поблизу від Фекана, і запакували туди своїх жінок на ціле літо.

Вони були п'яненькі. Не знаючи, що придумать, аби себе розважити, баронеса запропонувала графині вишуканий обід, з шампайським. Дуже втішно стало їм уже, як почали самі поратись коло обіду; потім весело з'їли той обід, щільно запиваючи, щоб заспокоїти спрагу,— бо пересохло в горлі біля гарячої печі. Тепер базікали, говорили в унісон різні дурниці, покурюючи цигарки та звільна прополіскуючи горло шартрезом. Самі навіть не тямля доладу, про що казали.

Графиня заклала ногу на стілець, на спинку. Вона ще дужче розходилась за баронесу.

— Щоб закінчити таку вечірку,— казала,— треба б нам було сюди коханків. Коли б я була зразу догадалась, то викликала б двох із Парижа і одного перепустила б тобі...

— Я,— одказала баронеса,— я їх завше знаходжу. Навіть ще й сьогодні коли б захотіла, то мала б.

— Таке скажи! В Роквілі, серденько? То хіба якого селюка?

— Ні, не зовсім.

— Розкажи ж мені.

— Про що ж ти хочеш, щоб я тобі розказала?

— Про свого коханця.

— Люба моя, я не можу жити, коли хто мене не любить. Якби мене не кохали, я б, здається, вмерла.

— Я теж.

— Справді?

— Так! Чоловіки цього не розуміють, а наші чоловіки особливо!

— Ні, зовсім ні! Та й як воно по-твоєму могло б бути інакше? Кохання, що нам його потрібно, складається з пестощів, милування, залицання. Оцим і живиться наше серце. Без цього ми не обійдемося, не обійдемося, не обійдемося!

— Не обійдемося!

— Треба почувати, що хтось про тебе думає, завше, скрізь. Як засинаю, як прокидаюся, треба мені знати, що він мене любить, снить про мене, бажає мене. Без цього була б я нещасна, нещасна! О! така нещасна, що ладна б плакати весь час!

— Я теж.

— Зміркуй сама,— інакше воно й не може бути. Коли чоловік милувався з тобою півроку, рік, нехай два роки, то потому мимохіть стає твариною, еге, справжньою твариною... Нічого вже він не соромиться, не ховається з своєю натурою, глузує з кожного, з найменшого приводу. Не можна того любити, з ким завше живеш.

— Оце то правда!

— А хіба не так?.. Про що ж то я казала? Ніяк не можу пригадати.

— Ти казала, що кожен наш чоловік — тварина.

— А так, тварина... всі вони.

— Це правда.

— А потім?

— Що потім?

- А що я потім казала?
- Я не знаю, бо ти нічого не казала далі.
- Мала, одначе; щось тобі розказати.
- Так, це правда, зачекай!
- Ага! Я вже знаю...
- Я слухаю.
- Отож я тобі казала, що скрізь знаходжу коханців.
- Як це ти робиш?
- Ось як. Дослухайсь уважно до моїх слів. Коли я прибуваю в незнайому місцевість, я розвідую, а тоді вибираю.
- Ти вибираєш?
- Туди до лиха! А певне! Спершу збираю відомості. Розвідую. Треба понад усе, щоб був він тихий, щоб багатий був та щедрий, правда?
- Це так.
- А потім треба, щоб він мені подобався як мужчина.
- Доконче.
- Тоді принаджую його.
- Принаджуєш?
- Авжеж, так, як то роблять, щоб зловити рибу. Ти ніколи не ловила риби вудкою?
- Ні, ніколи.
- Шкода. Воно дуже втішно. А потім добра з того наука. От я принаджую його.
- Як це ти робиш?
- От голова! Хіба не ловлять чоловіків, яких хочеться зловити так, ніби б то вони самі собі вибрали! А вони й справді думають, що вибрали... недоумки... але ж то ми вибирасмо... завше! Зміркуй тільки: коли жінка не погана та не дурна, от як би ми, всі чоловіки на нас зазіхають, усі до одного. А ми, ми робимо їм огляд з ранку до вечора і, коли на якого примірились, принаджуємо.
- Не розумію з твоїх слів, як це ти робиш.
- Як я роблю?.. Та я нічого не роблю. Дозволяю, щоб на мене дивились, от і все.
- Дозволяєш на себе дивитись?..
- Та певне ж! Цього досить. Коли отак дозволиш на себе подивитись кілька раз поспіль, чоловікові зараз удасться, що ти найкраща, найпринадніша з усіх жінок. Починає тоді до себе залицяти. Я, я даю йому зрозуміти, що й він нічого собі, але не кажу, звичайно, нічого, і він закохується, мов той пень. Він у мене в руках. Так воно й тягнеться, довше чи коротше, дивлячись, чого він варт.

- Так ти й ловиш усіх, кого схочеш?
- Сливе всіх.
- То, виходить, є такі, що опинаються?
- Іноді.
- Чому?

— О! Чому? Бувають Йосифи з трьох причин *. Коли він дуже кохає іншу, коли несміливий надміру та коли він... як би тобі сказати... коли він нездатний до того, щоб довести до краю перемогу над жінкою...

— О, любя моя!.. Ти гадаєш?..

— Так... так... Я в тому певна... Є поміж ними багато з цього останнього гатунку, багато, багато... багато більше, ніж би можна подумати... О! Вони на вигляд такі, як і всі... Одягнені, як інші... Тупцюють коло нас, як павичі... ні, не те.. не так, як павичі, бо не могли б вони розпустити хвоста...

— Ой, серденько!..

— Що неспіливих, то вони бувають часом дурні на прочуд. Це такі люди, які не знають певне, як його роздягтися, навіть щоб лягти в постіль, самому з собою, коли в їхній кімнаті є дзеркало. До таких треба енергії, треба пускати в роботу очі, руки. Але й це іноді ні до чого не придається. Не знають вони ніколи, як та звідки почати. Коли берешся до останнього засобу — знепритомнієш перед ним... він коло тебе впадає... А як хоч трохи спізнишся, поки опритомнієш... біжить шукати помочі.

Кого вже я волю, то це тих, хто в іншу закоханий. Таких я захоплюю з наскоку... на... на... на... на багнети, любко!

— Все це воно добре, але коли немає чоловіків, як тучки, наприклад?

— Я їх знаходжу.

— Знаходиш? А де?

— Скрізь. Бач! Пригадала я з цього приводу про свою пригоду.

— Вже два роки оце минуло, як мусила я через чоловіка перебути літо в Бугрольському його маєтку... Там — нікого, нічого... але чувш? Нічогісінько, нічогісінько, нічогісінько! По сусідніх селищах кілька теленів осоружних, мисливців на звірину та на птицю, які мешкають у своїх замках, без ванни, таких чоловіків, що потіють та так і лягають спати — їх і не виправиш ні за що, бо вони неохайні в житті принципово. Вгадай, що я зробила?

— Не вгадаю!

— А! Ха-ха! Я тільки перед тим прочитала купу романів Жорж Санд *, де вона милується чоловіками з простого люду, романів, де робітники святі, а всі чоловіки з вищого кола — злочинці. Додай до цього те, що я бачила перед тим узимку «Рюї-Блаза» * та що та вистава мене дуже вразила. Гаразд! Один наш фермер мав сина, гарного хлопчика, літ на двадцять з двома; вчився він на попа, а потім кипув семінарію, бо спротивилась йому. Отож я взяла його до себе за слугу.

— О!.. А потім?

— Потім... потім, моя люба, я з ним обходилась дуже звисока, а разом з тим показувала йому багато з своєї особи. Його я не принаджувала, того селяка, я його запалила!..

— Ой, Андре!

— Так, з того навіть дуже мені було втішно. Кажуть, що слуга, то не береться до рахунку! Тож його я до рахунку зовсім не брала. Дзвонила, закликала його, щоб видати накази щоранку, коли покоївка мене одягала, а теж щовечора, як вона мене роздягала.

— Ой, Андре!

— Люба моя, він палав, як солом'яна стріха. А при столі, за їжею, я тільки й мови мала, що про охайність, про те, як дбати за своє тіло, про душі, про купання. Так добре повела справу, що за п'ятнадцять день він уже мокнув уранці і ввечері в річці, парфумувався, аж ледве не затруїв усього замку. Я навіть мусила була заборонити йому вживати парфуми, розгнівалась ніби й сказала, що чоловіки повинні вживати завше тільки одеколон.

— Ой, Андре!

— Тоді набігла мені думка влаштувати сільську книгозбірню. Виписала кілька сот цнотливих романів і зазичала їх усім селянам та своїм слугам. Замішалось у мою колекцію кілька книжок... кілька книжок... поетичного змісту... з тих, що хвилюють душу... пансіонерам та учням колегії... Я дала їх своєму лакеєві. Це навчило його життя... в чударнацький спосіб навчило.

— Ой... Андре!

— Потім я стала з ним поводитись фамільярно, стала на нього тикать. Звала його Йосифом. Люба моя, він такий зробився... такий страшний. Схуд, мов... мов півень... лудав очима. З того я безмірно втішалась. Те літо було для мене з найкращих.

— А потім?

— Потім... ага... маєш, якось, коли чоловіка не було вдома, я казала йому запрягти коня та повезти мене в гай. Було дуже душно, дуже душно... Ось що!

— Ой, Андре! Розкажи мені все... Це так мене цікавить!

— На, випий чарку шартрезу, а то я сама кінчу цілу карафку. От, потім стало мені недобре в дорозі.

— Як то?

— Ото розум! Я сказала, що зараз зомлію та що треба б мене однести на траву. А потім, як він положив мене на траву, мені стало важко дихати і я загадала, щоб він мені розпустив корсета. А потім, як він розпустив, я зомліла.

— Зовсім?

— Е ні, не зовсім.

— А далі?

— А далі. Я мусила лежати непритомна коло години. Він не знаходив ліків... Але я витерпіла і розкрила очі тільки після того, як він впав у гріх.

— Ой! Андре! А що ж ти йому сказала?

— Я? Нічого! Хіба я що знала, коли була непритомна? Я йому подякувала. Звеліла знову занести мене до повозу. Він одвіз мене до замку, тільки ледве не перекинув на поворотці коло царини!

— Андре! Андре! Це і все?

— Це все...

— Ти тільки раз зомліла?..

— Раз, не більше, далєбі! Я не хотіла зробити своїм любовником того нескребу.

— Довго ще ти його держала після того?

— А певне. Він і тепер у мене. Чому б я мала його звільняти? Не мала чого на нього нарікати.

— Ох, Андре! І він і тепер тебе любить?

— Авжеж!

— Де він?

Баронеса простягла руку до стіни, натисла на електричний дзвоник. Зараз ливе розчинилися двері; увійшов рослявий лакей; дуже запахло в хаті одеколоном.

Баронеса промовила до нього:

— Йосифе, голубе, боюсь, що мені стане недобре. Піди, залич мені покоївку.

Той стояв нерухомо, як солдат перед офіцером, вклавши палкий погляд у свою господиню; а вона знову:

— Та йди-бо швидше, дурню ти один ходиш! Ми сьогодні не в лісі,— Розалія краще мене догляне, як ти.

Він повернувся на корках і вийшов.

Графиня аж не могла стямитись.

— А що ж ти скажеш своїй покоївці? — запитала.

— Я їй скажу, що вже пройшло! Ні, звелю, проте, себе розшнурувати. Легше мені стане на груди, бо я вже не можу дихати. Я п'яна... серденько... така п'яна, що й не підведуся.

ЗАЇЗД

Такий, як і всі дерев'яні заїзди, побудовані в Верхніх Альпах, близько льодовиків, по тих скелястих, голих ущелинах, що прорізують білі верховини гір, заїзд Шваренбах стає за притулок мандрівницям, які простують проходом Геммі.

Півроку він відчинений, живе там тоді Жанова Гавзерова родина, а як завіють сніги, як замете долину, коли вже ніхто не наважується спускатися на Лоеше, жінота, батько та всі три сини виїжджають звідти, залишаючи на сторожі старого провідника Гаспара Гарі з молодим Ульрихом Кунсі та ще Сама, великого гірського пса.

Дві людини та тварина сидять до весни у тій сніговій в'язниці, маючи перед очима тільки величезний білий Бальмгорнський схил, оточені білястими, блискучими верховинами, взаперті, в облозі, поховані під снігом, що здіймається вгору кругом них, обкутує, обгортає, налягає на маленький domeк, устає горами на даху, доходить до вікна, замурує двері.

Настав день, коли Гавзер із сім'єю мав повертатись до Лоеше; надходила зима — спускатися проходом ставало небезпечно.

Послали вперед трьома мулами пожитки, одежину; вели мулів три Гавзерові сини. Тоді мати, Жанна Гавзер, та дочка Луїза сіли на четвертого мула і рушили й собі в дорогу.

Батько йшов за ним з обома сторожами, що мали провести сім'ю аж до початку спуску.

Обійшли спершу маленьке, замерзле тепер, озерце, що стояло перед заїздом у скелястій ущелині, й побралися чистою, мов білим полотном вистеленою, долиною, круг якої здіймались угору вкриті снігом верховини.

Потоки сонячного проміння спадали на цю білу, блискучу льодову пустелю, заливали її сліпучим, холодним

полум'ям; жодних ознак життя непомітно було в цьому океані гір; жодного руху в цій безмежній, одлюдній країні; жоден звук не порушував мертвої тиші.

Потроху молодий провідник Ульрих Кунсі, високий, цибатий швейцарець, кинув позад себе дядька Гавзера та старого Гаспара Гарі і почав наздоганяти мула, на якому їхали обидві жінки.

Молодша дивилась, як він надходить, ніби кликала його сумним поглядом. Була то невеличка на зріст, білява селянка. Довгий час перебуваючи серед криги, вона немовби блякла; злиняли білі як молоко щоки, безбарвне волосся.

Догнавши тварину, на якій вона їхала, хлопець поклав руку мулові на крижі й притишив ходу. Тітка Гавзер почала плакати, навчаючи без кінця, як він має жити взимку. Вперше оце залишався Ульрих на зиму в горах; старий Гарі, той уже перезимував чотирнадцять разів серед снігу в заїзді Шваренбах.

Ульрих Кунсі слухав, та мовби й не розумів, усе поглядав на молоду дівчину. Час од часу притакував:

— Так, пані Гавзер.

Але думка його, видно, літала десь далеко, спокійне обличчя було байдуже.

Добрались до озера Девбе,— довге, вкрите льодом, розляглося воно рівно-рівно в долині. Праворуч Давбенгори виставляв чорні свої, гостроверхі скелі поруч з велетенськими моренами Леммернського льодовика, на яким височів Вільдштубель.

Коли наблизились до ущелини Геммі, звідкіля починається спуск на Лоеше, розгорнувся раптом перед ними безмежний обрій — глибока, розлога Ронська долина, а далі, за нею, Валійські Альпи.

Далеко-далеко виблискувало на сонці безліч білих; неоднакових, то присадкуватих, то шпичастих, верховин: Мішабель, з двома своїми одростками, могутній Віссегорнський масив, тяжкий Бруннегорн, високий, грізний, на кшталт піраміди, душогубець Сервен та Дан-Бланц, потворна ота кокетка.

Під собою, в величезній ущелині, в глибокому, страшному проваллі, побачили вони Лоеше. Хатки його здавалися дрібними піщинками, що чиясь рука розкидала по тій велетенській розколіні — низом вона збігає до Рони, а вгорі перегороджує, замикає її Геммі.

Мул спинився над стежкою, що крутиться, повертає без кінця, в'ється фантастично, дивовижно, збігаючи із стрімкої гори аж до маленького, сливе непомітного селя. Жінки позіскакували в сніг.

Надійшли старі, обидва.

— Ну,— сказав старий Гавзер,— прощайте, хлопці, та не журіться — на той рік побачимось!

Дядько Гарі за ним:

— Побачимось на той рік.

Вони поцілувались. Тоді пані Гавзер підставила щоку, а дівчина й собі.

Коли дійшла черга до Ульриха Кунсі, він сказав пошепки Луїзі на вухо:

— Не забувайте ж про тих, хто на горі.

— Ні,— одказала дівчина так тихенько, що він тільки догадався, не почувши.

— То прощайте,— ще раз промовив Жан Гавзер,— будьте здорові.

І, вийшовши поперед жінок, почав сходити вниз.

Незабаром зникли всі троє за першим поворотом.

А чоловіки обидва повернули назад, до заїзду Шваренбах.

Ішли поруч домалу, мовчки. Скінчилося. Вони zostалися вдвох, самі з собою, на чотири чи на п'ять місяців.

Потім Гаспар Гарі почав розказувати, як він прожив тієї зими. Він тоді зостався з Мішелем Канолем,— тепер Мішель занадто старий, непридатний до того; бо, так довго живучи на самотині, мало що може трапитись! Вони врешті не нудились; треба тільки зважитися з першого разу, це і все; знаходиш навіть собі розвагу, різні гри, багато дечого, аби час проходив.

Ульрих Кунсі слухав, похнюпившись, линучи думками за тими, що спускались до села поміж зазубнями Геммі.

Незабаром видно стало заїзд; ледве манячів, як малюсінька краплинка, серед страховинних снігових хвиль.

Як відчинили двері, Сам, великий собака з кучерявою шерстю, почав плигати кругом них.

— Ну, синку,— промовив старий Гаспар,— немає в нас тепер жіноти, треба самим варити обід; ти берися обирати картоплю.

І обидва, посідавши на дерев'яні ослінчики, почали готувати юшку.

Другого дня ранок довго протягся Ульрихові Кунсі.

Старий Гарі кури́в, поплывуючи в огонь, а хлопець дивився в вікно на блискучу гору перед хатою.

Вийшов з дому, як з півдня звернуло, пішов учорашнім слідом, потрапляючи, де ступав той мул, що ніс на собі жінок. А як дійшов до ущелини Геммі, ліг ниць над безоднею й дивився на Лоеше.

Село, що стояло, мов у криниці, серед скель, що не затопило снігами; хоч і підступали вони зовсім близько до нього, та спинив їх, здержав ялиновий ліс, околиці тієї захисник. Низенькі хатки скидалися здалека, з гори, на камінці, розкидані по степу.

Там була тепер і Гавзерова донька, в котрійсь із сірих хатинок. Тільки в котрій саме? Ульрих Кунсі був звідтіля здалека, не міг розпізнати. А як би воно хотілося зійти туди, поки ще можна!

Але скотилося сонце за Вільдштубель, за верховину, і хлопець вернувся назад. Дядько Гарі кури́в. Побачивши, що товариш вернувся, запропонував йому заграти в карти. Посідали за столом, один просто одного.

Грали довго, в прості гри, що зветься бриск; тоді, поверявши, полягали спати.

Потяглися дні, такі самі, як і перший, ясні, холодні; снігу не підпадало більше. Старий Гаспар щодня перед вечором чатував на орлів та інших рідко стріваних птахів, що наважувались залітати на ці вкриті льодом верховини, тимчасом як Ульрих вертався незмильно до ущелини Геммі, дивився звідти на село. Потім грали в карти, в доміно, бралися до костирства, вигравали, програвали один одному різні дрібнички, щоб цікавіша була гра.

Аж одного ранку Гарі, що перший устав з постелі, гукнув свого товариша. Рухома хмара, густа, легка, тихо, мов біла піна, спадала на них, кругом них, вкривала їх товстим, суцільним пухнатим килимом. Так минуло чотири дні й чотири ночі. Довелось одкопувати двері, вікна, прокидати стежки, вирубувати сходи, щоб видобутись із цього льодяного пилу, що, побувши півдоби на морозі, змерзся, став твердіший за морени, за граніт.

Тоді почали вони жити, мов ті в'язні, не одважуючись більше виходити з обійстя. Розподілили поміж собою роботу і виконували її ретельно. Ульрих Кунсі взявся прибирати, мити, дбав, щоб у хаті було чисто. Він теж і дрова рубав, а Гаспар Гарі топив, варив їсти. Регулярна, одноманітна праця змінялася від часу до часу на гру; грали по-

довгу, в карти чи в кості. Тихі, спокійні на вдачу, ніколи не сварились. Ніколи не тратили рівноваги, ніколи не псувався в них настрої, не обзивалися один до одного гірким словом, бо заздальгідь набрались терпіння, знаючи, що доведеться зимувати в горах.

Іноді старий Гаспар брав рушницю, ходив за сарнами; траплялося, що й убивав яку. Наставало тоді свято в заїзді Шваренбах, влаштовувалась велика учта із свіжини.

Пішов отак Гаспар одного ранку. Термометр показував понад вісімнадцять градусів морозу. Сонце ще не встало, і мисливець думав застукати дичину під Вільдштубелем.

Ульрих, zostавшись сам, пролежав у постелі до десятої години. Він був сонливий зроду, але не насмілювався викривати свої налоги перед старим, завше жвавим, безсоньком, суцим провідником.

Поснідав, не поспішаючи, з Самом; що теж цілі дні й ночі спав, вигріваючись біля вогню. Потім стало йому чогось сумно, страшно навіть на самоті, тягло пограти, як щодня, в карти, як тягне людину необорно до якоїсь давньої звички.

Вийшов із дому, пішов назустріч своєму товаришеві, що мав вернутись о четвертій годині.

Снігом зарівняло глибоку долину, засипало розколини, загладило обоє озер; тепер здавалося, мовби поміж велетенськими верховинами хто вмуровав неосяжного, білого, правильної форми, вкритого льодом казана, що аж очі сліпив.

Уже три тижні минуло, як був Ульрих над проваллям, звідкіля він придивлявся до села. Заманулось йому звернути туди перед тим, як братись угору схилом, що провадив до Вільдштубеля. Лоеше був тепер теж під снігом; не видно було зовсім хаток, оновитих білою тією запоною.

Тоді, звернувши праворуч, зійшов на Леммернський льодовик. Ступав широко, як справжній верховинець, стукаючи дерев'яною, окутою залізом палицею по твердому, мов камінь, снігу. Бистрим оком шукав здалека маленьких, чорних, рухомих цятко по цій безмежній скатерті.

Пройшовши льодовець до краю, зупинився, питаючи сам себе, чи не іншою якою дорогою пройшов старий; потім побрався моренами швидшою, неспокійною ходою.

Вечоріло; сніг ставав рожевий; сухий з морозом вітер часом наскакував зненацька на гладеньку, блискучу, мов

кришталь, поверхню. Ульрих гукнув протяжистим, пронизуватим, тремтячим голосом. Голос полинув серед мертвої тиші, де дрімали гори; розкотився далеко по застиглих, високих валах, по тій замерзлій піні, як пташиний крик по морських хвилях; стих нарешті; ніхто не обізвався.

Він знову рушив далі. Сонце запало далеко, за верховинами, що червоніли ще проти червоного неба; але внизу, в долині, уже сіріло. І хлопець злякався раптом. Здалося йому, немовби тая тиша, той холод, самотність, смерть, зима, що запанувала тепер серед гір, вступали в нього; що спинять вони, заморозять кров, що задубіє тіло, і стане з нього якась непорушна, холодна, мов льодина, істота. Побіг прудко, поспішаючи додому. Старий, думав він собі, вернувся, поки його не було. Пройшов, видно, якимсь інакше; сидить, певне, тепер біля вогню, а коло нього лежить забита сарна.

Незабаром побачив заїзд. Не видно, щоб дим виходив з комина. Ульрих побіг ще швидше, підбіг, одчинив двері. Сам радісно кинувсь йому назустріч, але Гаспара Гарі не було й сліду.

Зляканий Кунсі почав оглядатись, ніби сподіваючись, що товариш його заховався десь у кутку. Нарешті розпалив вогонь, наготував вечерю, все ще сподіваючись, що надійде старий.

Від часу до часу виходив з хати подивитись, чи не видно його. Запала ніч, тускна, бліда, тьмяна гірська ніч, на яку світив при самім небосхилі жовтий, тоненький молодик, що от-от мав захватись за верховинами.

Постоявши трохи надворі, хлопець вертався, сідав, грів коло вогню руки й ноги та все міркував, що воно могло трапитись.

Міг Гаспар зламати собі ногу, впасти десь у розколину, міг, зле ступивши, вивернути ногу в кісточці. І лежить він там у снігу, застигаючи, цпеніючи на морозі, з тугою на серці, гине, кричить, може, пробі, гукає зо всієї сили серед нічної тиші.

Але ж де? Гора така велика, така прикра, стільки небезпеки довкола, особливо в цей час, що десять, двадцять хіба провідників, цілий тиждень походивши по всіх усюдах, могли б знайти людину серед цих безмежних просторів.

Проте Ульрих Кунсі наважився піти з Самом пошукати, коли тільки Гаспар Гарі не вернеться до першої години після півночі.

Надагодився в дорогу.

Набрав у торбу харчів на два дні, наготував сталеві кігті, обмотав круг стану довгого, тонкого, міцного мотузка, випробував свою окуту залізом палицю та сокирку, що вживається для вирубування сходів у льоду. Почав тоді чекати. Огонь палав у коминку; собака хріп перед ясним полум'ям; годинник стукотів одноразно, мов серце, в дерев'яному голосному футералі.

Чекав, чутким вухом прислухаючись до далеких згуків, здригаючись кожного разу, як легенький вітерець зашарудить по даху, по стінах.

Вибило північ; він аж затрусився. Відчуваючи, що тремтить, страхається, поставив до вогню води, щоб перед тим, як рушити в дорогу, напитись гарячої кави.

Коли вибило годину, Ульрих устав, збудив Сама, вийшов з хати й попростував на Вільдштрубель. П'ять годин брався на гору, видряпувався на скелі, чіпляючись сталевими кігтями, вирубував східці в льоду та все поступав наперед, витягаючи іноді за собою мотузком собаку, коли той спився перед занадто прикрим покотом. Була шоста година, як він вибрався на верховину, куди часто заходив старий Гаснар, шукаючи сарн.

Тут зачекав, поки розвидниться.

Небо почало сіріти у нього над головою, і раптом дивовижне світло, з'явившись невідомо звідкіля, запалило бліді верховини, що, як те море безкрає, облягли хлопця на сто миль навкруги. Сказав би, що те таємниче сяйво вибивалося з-під снігу, розходячися звідтіль на всі боки. Потроху далекі, найвищі верховини ставали ніжно-рожеві, мов живе тіло, і з-за важких велетнів, з-за Бернських Альп, викотилось червоне сонце.

Ульрих Кунсі знову рушив у дорогу. Ішов, мов той мисливець, пригнувшись до землі, шукаючи сліду, наказуючи собаці: «Шукай, старий, шукай».

Сходив тепер з гори, заглядав у глибокі провалля, гукав інколи, і протяжистий його крик хутко губився серед німих безконечних просторів. Тоді прикладав вухо до землі, прислухався. Часом здавалося йому, що чує голос; кидався бігти, знову гукав, та, не чуючи більше нічого, сідав, знемігшись, у розпачі. Так як опівдня поснідав, нагодував Сама, що не менше за нього стомився. Потім знову почав шукати.

Вже й вечір настав, а він іще ходив; пройшов за день п'ятдесят кілометрів, горами. Занадто далеко відійшовши від дому, щоб вернутись на ніч, занадто стомившись, щоб іще далі волоктися, він викопав яму в снігу й притакувався там із собакою, вкрившись ковдрою, що взяв із собою з дому. Полягли щільно одно коло одного людина та собака, ogrіваючи одно одного своїм тілом, а проте холод проймав аж до серця.

Ульрих не спав зовсім; цілу ніч щось йому ввижалося, дрижав, тремтів увесь.

Устав перед світом. Ноги в нього задубли, не гнулились, стали мов залізні, зовсім спав із сили, аж ладен був кричати з смертельної туги; серце тріпалося в грудях, замалим не падав, так хвилювався за кожним разом, коли йому здавалось, що чує якийсь голос.

Набігло йому раптом на думку, що він теж умре з холоду в цій пустелі, і жах перед такою смертю, мов бичем, ударив по його енергії, збудив його силу.

Почав тепер сходити вниз, прямуючи на заїзд, падав, знову підводився, а далеко позаду шкутильгав за ним на трьох ногах Сам.

Добились до Шваренбаху тільки на четверту годину ввечора. Хата була порожня. Хлопець затопив у коминку, попоїв і заснув; так підупав, що ні про що вже й не думав.

Проспав довго, дуже довго, твердим сном, заціпенівши. Аж раптом щось його неначе підкинуло, схопився — почув голос, крик, своє ймення: «Ульрих». Чи йому приснилось? Чи був то той таємничий оклик, що часто вчувається нам уві сні, коли на душі неспокійно? Ні, він ще його чув, той гремтячий голос, що входив в ухо, розходився по тілі аж до пальців. Хтось кричав, напевне, гукав його: «Ульрих!» Хтось тут, близько коло дому. Він був у тому переконаний. Прочинив двері, вереснув що сили: «Це ти, Гаспаре?»

Ніхто не обізвався; ні голосу, ні шепотіння, ні стогону; нічого. Ніч стояла надворі. Білів сніг.

Розходився вітер, вітер з морозом, що від нього розсідається каміння, гине все живе на цих одлюдних високоствах. Віяв поривчасто, нерівно, сушив усе, нищив ще гірше, як вогняний вітер у пустелі. Ульрих знову крикнув: «Гаспаре! Гаспаре! Гаспаре!»

Зачекав. Гора стояла німа. Тоді страх ухопив його за серце. Вскочив у хату, зачинив за собою двері, засунув на засовку. Впав на стілець, цокаючи зубами — переконаний

був, що кликав його допіру товариш, у ту хвилину, коли душа розлучалася з тілом.

Такий був того певний, як ми певні, що живемо, їмо хліб. Старий Гаспар конав десь два дні й три ночі, в якійсь ямі, в глибокому, незайманому проваллі, білому-білому, та ще страшнішому в білих своїх шатах за темні підземні льохи. Він конав два дні й три ночі, а це допіру вмер, думаючи про свого товариша. І душа його, ледве розставшиися з тілом, полинула до заїзду, де спав Ульрих, і покликкала його, бо душа вмерлої людини може приходити до живої людини — має таку таємничу, страшну силу. Вона кричала, без голосу, та душа, до його прибитої горем душі, коли він спав; прокричала до нього востаннє: «Прощай», чи, може, докоряла, проклинала його за те, що не шукав старого як слід.

І відчув Ульрих, що вона була тут, близьенько, за стіною, під дверима, які він допіру зачинив. Добивається в хату, як нічна пташина, що б'ється крилами в освітлене вікно. Хлопець тратив голову, ладен був, мов той звір, вити з жаху. Хотів утекти, та не одважувався вийти з хати; не одважувався й не одважиться тепер ніколи, бо мара блукатиме тут, день і ніч, кругом заїзду, аж поки не знайдуть старого провідника, не знайдуть його тіла, не поховають на цвинтарі, на святій землі. Настав день, вернулося, засяло сонце, і Кунсі набрався трохи одваги. Наготував собі їсти, зварив юшку для собаки, а тоді як сів, так і просидів на стільці, не зворухнувшись, з мукою в серці, думаючи про старого, що лежав десь у снігу.

Ніч покрила гору, і знову обгорнув його страх. Ходив тепер до кухні, де ледве блимала свічка, ходив з кутка в куток швидким кроком та все прислухався, чи не пролунає знову, як минулої ночі, страшний крик надворі, серед тиші, серед темряви. Він відчував, бідолаха, свою самотність; такий був самотній, як жодна людина ніколи, ніде! Сам-один серед безмежної снігової пустелі, на дві тисячі метрів над залюдненою землею, над людською оселею, над життям, що метушиться, галасує, тремтить, мов струна, сам-один, а над ним скуте морозом небо! Мов кліщами, вхопила його за серце божевільна жадоба втекти звідсіля, куди доведеться, як доведеться, добутись до Люеше, кинувшись просто в безодню; не одважувався тільки про-
йдити двері, бо певний був, що той, мертвий, заступить йому дорогу, не схоче й поготів залишитися сам на горі.

Ік півночі, стомившись від ходні, змучившись від страху та неспокою, задрімав нарешті на стільці, бо боявся свого ліжка, як бояться того місця, де ходить мара.

І раптом ударив його в ухо вчорашній голосний крик; пролунав він так надзвичайно виразно, аж Ульрих простяг руки, щоб одіпхнути мару, і впав на землю горілиць разом із стільцем.

Сам, прокинувшись від гуку, почав вити, як вів з ляку пес, крутився по хаті, шукаючи, звідкіля надходить небезпека. Дійшовши до дверей, почав нюхати попід сподом, роздимає ніздрі, нюхав; шерсть на ньому наїжилась, витяг хвоста, гарчав.

Кунсі схопився в нестямі й, держачи стільця за одну ніжку, крикнув:

— Не підходь, не підходь, не підходь, бо вб'ю!

А собака, розтравившись від його загрозливого викрику, люто гавкав на невидимого ворога, якого викликав на бій його хазяїн.

Потроху Сам затих, вернувся, простягся біля вогню; не міг, проте, заспокоїтись, держав високо голову, очі горіли, гарчав, щирив зуби.

Ульрих і собі прийшов до пам'яті, але відчув, що зовсім знесилився; знайшов у шафі пляшку горілки і випив поспіль кілька чарок. Думки в нього почали плутатись, одвага зростала, по жилах бурливим, вогняним потоком перебігала кров.

Другого дня не їв нічого, пив тільки алкоголь. І кілька днів так і прожив, п'яний без пам'яті. Скоро спадав йому на думку Гаспар Гарі, починав знову пити, аж поки не збере його хміль, не впаде на землю. Лежав ниць, п'яний на смерть, одкидавши руки й ноги, хріп, притулившись лобом до землі.

Але тільки перетравлював трунок, що палив його, одбрав розум, як завше той самий крик: «Ульрих!» — будив його, прошиваючи, мов куля, мізок, і він схоплювався на ноги, ще хитаючись, простягав руки, щоб не впасти, кликав Сама до помочі. І собака, що теж немов починав тратити розум, як і його хазяїн, кидався на двері, дряпав їх пазурами, гриз довгими білими зубами, а хлопець тим часом, вигнувши ший, задерши голову, глитав на повен рот горілку, як п'ють, добре находившись, холодну воду, і вона зараз присипляла знову його думки, спогади, несамовитий страх.

За три тижні висмоктав весь запас алкоголю. Але той хміль, що не виходив ніколи в нього з голови, приспав був тільки його жах, і той жах, ще лютіший, прокинувся зараз, скоро не стало чим його гамувати. І одна та божевільна думка, роз'ятрившись від хмелю, що не вибував цілий місяць, розростаючись безперестанку від цілковитої самотності, мов свердел, увіходила в нього все глибше та глибше. Ходив тепер по хаті, мов той звір у клітці, прикладав ухо до дверей, прислухався, чи є ще той там, надворі, зачіпав його крізь стіну.

А скоро засипав, знемігшись, чув зараз голос, що враз ізводив його на ноги.

Раз уночі нарешті, як той страхополох, що в нього терпець увірвався, кинувся до дверей, розчинив — хотів побачити того, хто його кликав, змусити його замовкнути.

Вдарило йому в лице холодне повітря, пройняло морозом до кістки, і він знову зачинив двері, позасовав засовки, не помітивши, що Сам вискочив надвір. Дрижучи, підкинув дров у коминак, сів перед вогнем, щоб нагрітись: і раптом затремтів — хтось із плачем шкрябав у стіну.

— Геть! — крикнув він несамовито.

На одповідь щось застогнало; стогнало довго, тяжко.

Тоді жах одібрав у нього рештки розуму. Все кричав: «Геть», — крутився на всі боки, шукав кутка, де б можна було заховатись. А той все, плачучи, ходив попід хатою, терся об стіни. Ульрих підскочив до важкої шафи, повної посуду та різної їжі, підійняв од землі з надлюдською силою, поволік, заставив нею двері. Тоді, скидавши на купу решту меблів, матраци, сінники, стільці, заклав вікно, як то роблять під час облоги.

А той, надворі, стогнав тепер жалісно; хлопець і собі почав так само стогнати.

І так, вдень і вночі, голосили обидва, не вгаваючи. Один крутився без перестанку попід хатою, дряпав пазурами стіни так гвалтовно, немов хотів їх розвалити; а другий, всередині, згинці переходив за ним з місця на місце, прикладав вухо до кам'яної стіни, обзиваючись кожного разу на його голос страшним криком.

Аж якось увечері не почув уже Ульрих нічого; він сів, стомлений, розбитий вкрай, і зараз заснув.

Прокинувся, не пам'ятаючи нічого, без жодної думки, немовби голова його спорожніла за той час, поки спав, стомившись без краю. Хотілось їсти, попоїв...

Зима пройшла. Знову став вільний прохід Геммі. І Гавзери рушили в дорогу, вертаючись до свого заїзду.

Вибравшись на гору, жінки посідали на свого мула, почали балакати про тих двох чоловіків, з якими мали оце побачитись.

Дивувались, що котрий не спустився вниз за кілька день перед тим, скоро можна стало добутися до Лоеше, щоб розказати, як то вони там перебули довгу зиму.

Побачили нарешті й заїзд, усе ще вкритий, засипаний снігом. Вікна й двері стояли зачинені; над дахом видно було трохи диму, і це заспокоїло дядька Гавзера. Але надійшовши ближче, побачив він великого кістяка з якоїсь тварини, що розкльовали його орли; лежав той кістяк на порозі, боком.

Усі почали роздивлятись.

— Це Сам, не інакше, — сказала мати й гукнула: — Гей, Гаспаре!

Щось обізвалося в хаті, заскиглило не своїм голосом, немов якийсь звір. Дядько Гавзер і собі гукнув:

— Гей, Гаспаре!

Знову почули таке саме скигління.

Тоді чоловіки, Гавзер із синами, спробували відчинити двері. Двері не подавались. Взяли в порожньому хліві довгу колоду, розгойдали, грюкнули нею в двері, мов тараном, з усієї сили. Двері затріщали, розсілися, дошки розлетілись на куски. Зчинився страшений гук, аж хата затрусилась, і вони побачили за перекиненою шафою чоловіка; волосся в нього спадало до пліч, борода вкривала груди, очі палали, на тілі висіло лахміття з одежі.

Ніхто не міг його впізнати. Одна Луїза Гавзер скрикнула:

— Це Ульрих, мамо!

І мати потвердила, що то й справді був Ульрих, хоч і сивий став зовсім.

Він не боронив їм увійти в хату, не боронив приторкуватись до себе, але на жодні питання не відповідав. Довелося одіслати його до Лоеше, де лікар констатував, що він збожеволів.

А що сталося з його товаришем, ніхто ніколи не дізнався.

Бідолашна Гавзерова дочка трохи не вмерла того літа, зовсім спала з сили. Кажали люди, що то з холоду — там, на горі, така студінь.

ВОЛОЦЮГА

Уже сорок день ходив він усюди, шукаючи праці. Він покинув свою округу Віль-Аваре в Ламанші, бо там не було йому роботи. Теслярський підмайстер двадцяти семи років, добрий чесний хлопець, він, старший син, цілі два місяці сидів на шиї своєї родини, бо через загальний застій мусив байдикувати, склавши свої дужі руки. Хліб дуже рідко бачили в хатні; обидві його сестри ходили на поденне та заробляли замало, а він, Жак Рандель, найдужчий з усіх, не робив нічого, бо не мав чого робити, й об'їдав інших.

Він ішов, не відпочиваючи, вдень і вночі, безконечними що в центральній Франції можна знайти заробіток.

І ось, узявши папери й свідоцтво, він вирядився в дорогу з сьома франками в кишені, несучи на плечах у синій хустці, прив'язаній до ціпка, пару черевиків на зміну, сорочку й штани.

Він ішов, не відпочиваючи, вдень і вночі, безконечними шляхами, під дощ і в спеку і все ніяк не міг дістатися того таємничого краю, де робітники мають собі працю.

Спочатку він правив своєї, гадаючи, що йому треба тільки теслярувати, оскільки він тесля. Та по всіх майстернях, куди він заходив, йому відповідали, що довелося звільнити людей через брак замовлень. Бачивши, що запаси його кінчаються, він намірився взяти всяку роботу, яка тільки трапиться.

Отже, він був за копача, стайничого, каменяра; він рубав ліс, обрізував дерева, копав криниці, мішав вапно, в'язав жмиз, пас кози в горах — і все це за кілька су, бо тільки де коли траплялась йому робота на два-три дні, а він брався задешево, щоб звабити скупих господарів та селян.

А тепер уже з тиждень нічого не випадало, в нього нічого не було, і він сяк-так перемагався скибками хліба, що їх, блукаючи дорогами, випрохував біля дверей добрих господинь.

Заходив вечір, а Жак Рандель, стомлений, з порожнім плунком, з розбитими ногами і тугою в душі, все йшов босий край дороги по траві, бережучи свої останні черевки, бо других уже давно не стало. Це було в суботу, пізньої осінньої пори. Сірі хмари, важкі й швидкі, пливли в небі під поривами вітру, що свистів серед дерев. Бралось на дощ. У цих при^смерках напередодні неділі довкола було безлюдно. Подекуди серед ланів жовтими потворами-печерицями бовваніли стіжки соломи, земля, засіяна вже на другий рік, видавалася голою.

Рандель був голодний, голодний, як звір, як той вовк, що з голоду кидається на людину. Виснажений, він намагався ступати ширше, щоб робити менше кроків; голова йому хилилася вниз, у скронях стугоніла кров, очі були червоні, рот сухий, а в руці він стискував ціпок, дознаючи невиразного бажання вперіцтити ним першого-ліпшого подорожанина, котрий повертається додому, де його чекає вечір.

Він дивився обабіч дороги — йому ввижалися викопані й кинуті на покопаній землі картоплини. Якби йому знайти кілька штук, він назгрібав би сухого бадилля, розклав би десь у фосі вогнище і, їй-право, добре повечеряв би теплою, круглою бараболею, потримавши її спочатку в за^кляк-^лих руках.

Та картопля вже одійшла, і йому доведеться, як і вчора, гризти сирого буряка, зірваного на борозні.

Уже два дні він розмовляв уголос і прискорював ходу, опанований своїми думками. Досі йому не доводилося міркувати: весь свій розум, усі свої немудрі здібності він укладав у працю. Але втома, цей нерозлучний товариш безробіття, відмови, брутальні покрикування, ночі, проведені в траві, постування, зневага до нього, до волоцюги, яку відчував він у цих пічкурів, щоденні запитання: «Чому ви не живете дома?» — сум, що ні до чого йому взятись дужими, повними сил руками, спогади про батьків, що лишилися удома теж ледве з якоюсь копійчиною, — все це потроху сповнювало його глухим гнівом, що зростав щодня, щогодини, щохвилини, мимохіть вихоплюючись короткими лайливими фразами.

Спотикаючись босими ногами об каміння, він мурмотав:

— От лихо... от лихо... свинота... кидають здихати людину з голоду... тесляра... свинота... й чотирьох су... нема в кишені... і чотирьох су... а тут ще й дощ... свинота...

Він обурювався на лиху долю й обвинувачував людей, усіх людей за те, що природа, ця велика сліпа мати,— нечесна, люта й зрадлива.

— Свинота! — повторював він, стиснувши зуби і поглядаючи на тонкі цівки сірого диму, що виходив з димарів о цій обідній порі. І, не вдумуючись в іншу, людську вже несправедливість, що зветься гвалтом і крадіжкою, він дознавав бажання ввійти в одну з цих осель, забити мешканців і самому сісти до столу на їхнє місце.

Він бубонів:

— Виходить, я тепер не маю права жити... бо мене кинули здихати з голоду... але ж я прошу тільки роботи... свинота!

Біль у всьому тілі, біль у животі з голоду, біль серця туманили йому голову, немов страшний хміль, і зродили в його голові цю просту думку:

«Я маю право жити, бо дихаю, бо повітря для всіх людей. Значить, мене не мають права лишати без хліба!»

А вже ішов дощ, дрібний, рясний, холодний. Тесляр спинився й пробурмотів:

— От лихо... ще цілий місяць блукати дорогами, поки вернешся додому...

Тепер він уже повертався додому, розуміючи, що на батьківщині, де його знають, швидше дістане хоч яку-небудь роботу, ніж отут, на битому шляху, де ніхто йому не вірить.

Як не знайде теслярської роботи, він стане за робітника, за тинкаря, за землекопа, за каменяра. Хоч би він заробляв по двадцять су на день, і то буде що їсти.

Він намотав на шию обривок своєї останньої хустки, щоб холодна вода не забігала на спину та груди. Але скоро відчув, що тонка його одежа вже промокла наскрізь, й поглянув навколо себе тужним зором пропащої людини, що не знає, де знайти притулок, де прихилити голову, й не має пристановища на всьому світі.

Заходила ніч, темрявою застилаючи поля. Віддалі, на луці, тесля помітив якусь темну пляму. То лежала на траві корова. Він переступив придорожню канаву й пішов до корови, навіть не знаючи, що має зробити.

Коли він підійшов, вона підвела до нього свою товсту морду, і він подумав: «Якби-но в мене був горщик, я напився б молока».

Він дивився на корову, а корова на нього. Та раптом він цосили вдарив її ногою й гукнув: «Вставай!»

Вона повільно звелася, звисивши своє важке вим'я; тоді чоловік ліг на сїйну між її ніг й почав пити. Він пив довго-довго, стискуючи обома руками набубнявіле, тепле вим'я, що пахло хлівом. Він пив, поки стало молока в цьому живому джерелі.

Холодний дощ лив усе дужче й дужче. А вся рівнина довкола була гола й не знайти серед неї жодного притулку. Рандель ізмерз і дивився на світелко, що мерехтіло крізь дерева, за вікном якоїсь хати.

Корова знову важко лягла. Він присів біля неї, гладячи її голову, вдячний за те, що вона його нагодувала. В лице йому пашіло густе й сильне дихання, що вихоплювалося з ніздрів тварини, мов дві цівки пари в вечірньому повітрі, і він подумав: «Тобі там, у череві, таки не холодно».

Тепер він терся руками по її грудях і під пахвами, шукаючи трохи тепла. І йому спало на думку: а що як лягти й переночувати біля цього товстого теплого черева? Він пошукав вигідного місця і поклався обличчям до вимені, що допіру напоїло його. Розбитий утомою, він одразу ж заснув.

Але він не раз прокидався, відчуваючи, що в нього клякне то спина, то живіт, залежно від того, яким боком він примощувався до тварини; тоді він перевертався, щоб зогріти й висушити той бік, що мерзнув од нічного повітря, і одразу ж знову засинав важким сном.

Його розбудив спів півня. Вже розвиднялось; дощ перестав; небо вияснилось.

Корова ще спала, поклавши морду на землю, він нахилився до неї, спираючись на руки, і, поцілувавши її шию, вогку ніздрю, сказав:

— Прощай, красунько... до іншого разу... ти добра скотина... прощай...

Потім узяв свої черевики й подався далі.

Годин зо дві він ішов просто однією дорогою; потім його охопила така кволість, що він сів на траву.

Настав день, по церквах дзвонили; чоловіки в синіх блузах, жінки в білих очіпках, хто пішки, а хто возом, вирушали ради неділі на сусідні села до друзів чи родичів.

Проїшов товстий селянин, женучи перед себе з двадцятро баранів; вони метушилились і мекали, а меткий собака зганяв їх до гурту.

Рандель, підвівшись, привітався.

— Чи нема у вас роботи для робітника? З голоду помираю,— мовив він.

Той, сердито поглянувши на волоцюгу, відповів:

— У мене нема роботи для всякого пройдисвіта.

І тесля знову сів біля придорожньої канави.

Він довго чекав, дивлячись, як проходять повз нього люди, і намагаючись знайти серед них якогось добрягу, побачити жалісливе обличчя, щоб знову розпочати свої просьби.

Він вибрав чоловіка, вбраного як буржуа, в сурдугі, з золотим ланцюжком на череві.

— Вже два місяці я шукаю роботи,— сказав тесля,— мені не трапляється нічого, а в мене немає й су в кишені.

Полупанок відповів:

— Ви мусили б прочитати об'яву, почеплену перед входом до села. В нашій громаді жебрачити заборонено. Знайте, що я мер, і, як ви не заберетесь мерщій звідси, я звелю вас арештувати.

Охоплений гнівом, Рандель пробурмотів:

— Ну й звеліть арештувати, як хочете; мені буде краще: принаймні, не помру з голоду.

І знову сів біля канави.

Справді, за чверть години на дорозі з'явилося двоє жандармів. Вони повільно йшли поплич, виблискуючи на сонці виглянованими капелюхами, жовтою шкіряною амуніцією, металевими гудзиками, немов хотіли налякати зловмисників і ще звіддала їх погнати.

Тесляр зрозумів, що вони йдуть по нього, але не ворухнувся; його раптом охопило глухе бажання кинути їм виклик, попасти до в'язниці, а потім помститися.

Вони підходили, немов не помічаючи його, йдучи солдатською ходою, важкою та хилитливою, по-гусячому. Далі, порівнявшись із ним, вони вдали, ніби допіру побачили його, спинились і почали сердито й погрозово розглядати його.

Бригадир підступив до нього й запитав:

— Що ви тут робите?

Рандель спокійно відповів:

— Відпочиваю.

— Відкіля ви?

— Щоб назвати вам усі місця, де я побував, мені не стало б і години.

- Куди ви йдете?
- До Віль-Аваре.
- Де це?
- В департаменті Ламанш.
- Це ваша батьківщина?
- Моя батьківщина.
- Чому ви звідти пішли?
- Шукав роботу.

Бригадир повернувся до жандаря й сказав сердито, як людина, що її дратує така брехня:

— Вони всі так кажуть, ці підлотники. Але мене не піддуриш!

Потім узявся знову до Ранделя:

- Маєте документи?
- Так, маю.
- Покажіть!

Рандель дістає із кишені документи, свідоцтва — мізерні папірці, брудні й потерті до клоччя, і подав їх жандареві.

Той, зашикуючись, прочитав їх по складах і, пересвідчившись, що все гаразд, повернув їх зі сердитим виглядом, нібито його перехитрували.

По кількох хвилинах роздуми він знову запитав:

- У вас є гроші з собою?
- Нема.
- Нічого?
- Нічого.
- Жодного су навіть?
- Навіть жодного су.
- З чого ж ви живете?
- Мені подають.
- То ви жебрачите?

Рандель відповів рішуче:

- Так, коли трапиться.

Жандар оповістив:

— Я спіймав вас на гарячому: ви бурлакуєте, жебраєте на дорозі, ви не маєте грошей, певного ремесства і прошу вас іти за мною.

Тесляр підвівся.

- Як знаєте, — сказав він.

Не чекаючи навіть наказу, він став між двох жандарів і докинув:

— Що ж, беріть мене до в'язниці. Принаймні під дощ буде дах над головою.

І вони рушили до села, що його дахівки видніли недалеко крізь нашівголі дерева.

Селом вони проходили під час одправи. На майдані товпився люд, що відразу розступивсь у дві лави, щоб подивитись, як вестимуть злочинця, за яким біжить купка галасливої дітвори. Селяни й селянки дивились на цього спійманого чоловіка, що йшов між двох жандарів, і в їхніх очах спалахувала ненависть; їх кортіло закидати його камінням, зідрати з нього нігтями шкіру, затоптати його. Розпитувались, чи він украв, чи забив. Різник, колишній кавалерист, оповістив: «Це дезертир». Тютюнникові здавалося, що він упізнає чоловіка, котрий того ж таки ранку втелющив йому фальшиву монету в п'ятдесят сантимів, а крамар-залізник, нітрохи не вагаючись, бачив у ньому вбивцю вдови Мале, якого поліція розшукувала вже півроку.

У залі муніципальної ради, куди завела його варта, Рандель побачив мера, що сидів при столі поруч із учителем.

— Ага! — викрикнув він. — Ось де ви, гультяю! Я ж вам казав, що запроторю вас до в'язниці. Ну, бригадире, що це за один?

Бригадир відповів:

— Волоцюга без роду й племені, не має, як сам каже, ні грошей, ані майна, спійманий на жебрацтві та волоцюзтві; показав правдиві свідоцтва, з документами все гаразд.

— Покажіть-но мені їх, — сказав мер.

Він узяв папери, прочитав, перечитав, віддав назад і звелів:

— Обшукайте його.

Ранделя обшукали й нічого не знайшли. Мер, здавалось, зніяковів. Він спитав робітника:

— Що робили ви сьогодні вранці на дорозі?

— Шукав роботи.

— Роботи? На битому шляху?

— А як же, по-вашому, мені її шукати? Ховаючись у лісі, чи що?

Вони вп'ялися один в одного з лютістю звірів, що належали до ворожого поріддя. Мер сказав:

— Я випущу вас на волю, але дивіться, більш мені не попадайтесь!

Тесля відповів:

— Краще б ви мене затримали. Набридло мені валасатися дорогами.

Мер суворо бликнув очима:

— Мовчіть.

І звелів жандарям:

— Випровадіть цього чоловіка метрів за двісті від села і хай іде своєю дорогою!

Робітник сказав:

— Принаймні, звеліть хоч нагодувати мене.

Мер обурився:

— Ще не вистачало тільки годувати вас! Ха-ха-ха! Добре собі зміркував, що й казати!

Але Рандель становчо провадив:

— Якщо ви знову кинете мене здихати з голоду, ви самі штовхнете на щось лихе. Тим гірше для вас, багатіів.

Мер підвівся й повторив ще раз:

— Виведіть його швидше, бо врешті я розсерджусь.

Двоє жандарів схопили Ранделя під руки й вивели. Він не пручався, знову перейшов село й опинився на дорозі; спровадивши його метрів за двісті від верстового стовпа, бригадир сказав:

— Ну, тепер забирайтесь, і щоб я вас більше не бачив, а то ви мене знатимете.

Не відповідаючи, Рандель знову рушив дорогою, не знаючи, куди він іде. Хвилини із п'ятнадцять-двадцять ішов просто вперед, остільки запаморочений, що вже ні про що й не думав.

Та раптом, коли він минав хатку з прочиненими вікнами, до нього долетів запах варива й спинив його перед оселею.

Ранделя враз стиснув голод, лютий, хижий, шалений, і він замалим не кинувся, як звір, на стіни будинку.

Він голосно простогнав:

— Прокляття, вже цього разу вони пригостять!

І заходився щосили стукати ціпком у двері. Ніхто не відповідав, він загуркотів ще дужче, кричачи:

— Гей, люди, гей! Хто там, одчиніть!

Ніхто не озивався в домі; тоді він штовхнув рукою вікно, і тепле повітря, ніжне й повне пахощів гарячого варива, вареного м'яса й капусти, вийнуло назустріч холодному повітрю з двору.

Тесляр ускочив у кімнату. На столі стояло двоє накрить. Очевидячки, господарі пішли до церкви, покинувши на вогнищі обід: добру недільню печеню й травну юшку з городиною.

Свіжий хліб лежав, чекаючи їх, на коминкові, між двох пляшок, очевидно повних.

Рандель спершу накинувся на хліб і розламав його з такою люттю, наче вбивав людину, й заходився шалено їсти, швидко поглинаючи величезні кусні. Але запах м'яса зараз потяг його до печі; знявши покритку з горщика, він устроїв виделку й витяг шматок яловичини, зв'язаний мотузкою; наклав ще повну тарілку капусти, моркви й цибулі, поставивши її на стіл, усівся, розрізав м'ясо на четверо й пообідав, немов у себе вдома. З'ївши майже все м'ясо й силу городини, він відчув спрагу, підійшов до коминка і взяв звідти одну пляшку.

Тільки-но рідина полилася в шклянку, він зрозумів, що то горілка. Ну й нехай, вона гарячить, вона пожене йому вогонь у жили; добре буде зогрітись після того, як він так перемерз. І він випив.

Одвикши від горілки, він тепер визнав, що вона справді добра; він знову налив повну шклянку і випив за два ковтні. Від алкоголю йому майже в ту ж мить стало радісно, весело, немов велике щастя розлилось по ньому.

Він усе їв, не так уже швидко, повільно жуючи й умочуючи хліб у бульйон. Усе тіло його пашіло, в голову біла кров.

Раптом десь далеко задзеленькав дзвін. То скінчилась одправа в церкві. Швидше інстинкт, ніж страх, інстинкт обережності, що орудує всіма істотами й надає їм проникливості в хвилину небезпеки, змусив теслю підскочити; він засунув до одної кишені хліба, в другу пляшку з горілкою, злодійкувато підійшов до вікна й виглянув на дорогу.

Вона була геть безлюдна. Він вистрибнув із вікна і рушив далі; але тепер він пішов не битим шляхом, а побіг полями до лісу, що виднів неподалік.

Він був веселий, задоволений з того, що зробив, він почував себе бадьорим, міцним і таким гнучким, що перестрибав через польові загорожі обома ногами зараз, одним скоком.

Опинившись за деревами, знову дістав із кишені пляшку і почав на ходу пити великими ковтками. Його думки затьмарились, очі помутніли, а ноги стали пружкі, як пружини.

Він заспівав старої народної пісні:

Ах, як гарно,
Ах, як гарно —
Збирати суниці.

Ішов тепер густим мохом, вогким і свіжим, і цей м'який килим під ногами збуджував у ньому якесь дурне бажання перекидатися через голову, як дитина.

Він розбігся, перекинувся, встав і почав знову. І за кожним разом співав:

Ах, як гарно,
Ах, як гарно —
Збирати суніці.

Раптом він опинився над утоптаною в яру стежкою й постеріг звіддалі здорову дівчину, — то поверталась до села чиясь наймичка, несучи в руках двоє відер із молоком, які вона тримала на вазі з допомогою обруча.

Він чатував на неї, пригнувшись, і світив очима, як собака, що побачив перепілку.

Вона теж помітила його, звела голову і, сміючись, крикнула:

— Це ви так виспівуєте?

Він не відповів ні слова і стрибнув униз у яр, хоч схили були високі, щонайменш на шість футів.

Побачивши його раптом перед себе, дівчина сказала:

— Господи, боже мій, як ви мене налякали!

Але він не чув її слів, він був п'яний, він знавіснів, охоплений новою, лютішою за голод пристрасстю, розпаленившись алкоголем, непереможним шалом чоловіка, якого вже два місяці було всього позбавлено, а тепер він, п'яний, молодий, запальний, горів усіма хотіннями, закладеними від природи в дужу плоть самців.

Дівчина сахнулася, злякавшись його обличчя, очей, напіврозтуленого рота, простягнутих рук.

Він схопив її за плечі і, не кажучи й слова, кинув на стежку.

Вона впустила відра, що брязкотливо покотились, випліскуючи молоко; потім закричала, але, розуміючи, що марно кликати серед цього безлюддя, і бачачи тепер, що він не хоче її смерті, скорилась, не дуже побиваючись тугою та гнівом, бо парубок був дужий, хоча, правда, занадто вже брутальний.

Коли ж устала, згадка про розлиті відра раптом розлютила її і, скинувши черевика з ноги, вона в свою чергу кинулась на чоловіка, наміряючись розбити йому голову, наколи він не заплатить за молоко.

Але він, не добравши, з чого стався той напад, трохи витверезившись, оторопівши, злякавшись того, що зробив,

вдарився тікати чимдуж, а вона шпурляла йому навздогін каміння, і деякі з них влучили йому в спину.

Біг довго, довго, поки не відчув, що стомився, як ніколи ще. Ноги йому ослабли й більше його не несли, всі думки плуталися; він забув геть про все й не міг ні про що думати. Сів під деревом. А за п'ять хвилин уже спав.

Прокинувся від од сильного стусана і, розплющивши очі, побачив два лаковані трикутні капелюхи, що схилились над ним, і тих самих двох жандарів, що й уранці; вони тримали його, зв'язуючи йому руки.

— Я так і знав, що знову тебе злапаю, — сказав глузливо бригадир.

Рандель підвівся, не кажучи й слова. Жандарі струснули його, готові побити, як він зробить хоч один рух, бо він тепер був їхня здобич, він став тюремною дичиною, його спіймали ці мисливці на правопорушників, і вони його вже це випустять.

— Рушай! — скомандував жандар.

Вони пішли. Заходив вечір, розстеляючи по землі осінні присмерки, важкі й зловісні.

За півгодини вони дісталися села.

Усі двері стояли отвором, подія була знана всім. Селяни й селянки, охоплені гнівом, немов кожного з них обікрадено, немов кожну з них звалтовано, хотіли побачити, як вестимуть негідника, і вилаяти його.

Тютюкання почалось від першої хати, а скінчилось біля мерії, де чекав мер, щоб самому помститись на цьому волоцюзі.

Угледівши його віддалеки, він заволав:

— Ага, гультяю! Попався!

І затер собі руки, задоволений аж-аж.

— Я ж казав, я ж казав, ще тільки побачивши його на дорозі, — провадив він.

І знову, з подвоєною радістю:

— А, підлотнику! А, гидкий підлотнику! Ти таки мати-меш свої двадцять років!

ПРИМІТКИ

До цього тому ввійшли збірки новел Мопассана, опубліковані в 1885—1887 роках. Збірка оповідань «Туан» уперше надрукована в видавців Марпона і Фламаріона на початку 1886 року. Збірку «Добродій Паран» видав Олендорф 1886 року. Збірка «Маленька Рок» вийшла в Авара того ж таки року. Збірку «Горля» опубліковано в видавництві Олендорфа 1887 року. До виходу окремими книжками новели друкувалися по часописах «Жіль Блас» (переважно під прибраним ім'ям Мофріньєз), «Голуа», «Фігаро», «Літератур е ар» та «Ревю Нувель».

ЧОЛОВІК-ПОВІЯ

(Стор. 29). *Барбє д'Оревільї* (1808—1889) — французький письменник-романтик.

ВУСИ

(33) *Отець Дідон* (1840—1900) — чернець-домініканин, відомий паризький проповідник.

(34) *Мелін* (1838—1925) — французький політичний діяч, міністр Третьої Республіки.

«Сцени з життя богеми» — роман французького письменника Анрі Мюрже (1822—1862).

ЛІЖКО № 28

(38) *Бурбакі* (1816—1897) — французький генерал. *Політехнічна школа* — військова школа в Парижі.

БОМБАР

(57) *...мов той царів Мідасів цирульник...* — За старовинною грецькою легендою, фрігійський цар Мідас мав ослячі вуха, про що знав лише його цирульник. Не мігши ховати про себе цю таєм-

ницю і боячись її комусь розповісти, він викопав у землі ямку і прошепотів туди свою таємницю, а потім закопав ту ямку. Та на цьому місці виріс комиш, і він, шелестячи од вітру, шепотів кожному подорожньому: «В царя Мідаса осяччі вуха».

КОСА

(63) *Війон* (бл. 1431—1463) — французький поет; наведено рядки з його «Балади про паній колишніх часів».

ДЯДЬКО МОНЖІЛЕ

(66) *Панургове стадо* — тобто люди, що сліпо йдуть за своїм проводирем; натяк на один з епізодів «Пантагрюеля» Франсуа Рабле.

НАШІ АНГЛІЙЦІ

(96) *На противагу картопляній бульбі*. — В оригіналі гра слів через подвійне значення слова «тюрбекюль» («турбекули» і «бульби»).

(98) *Прюдом* — тип обмеженого і чванькуватого буржуа, створений французьким сатириком Анрі Моньє (1799—1877).

ЗАСІБ РОЖЕ

(106) *Брантом* (бл. 1540—1614) — французький письменник-побутописець.

СПОВІДЬ ТЕОДЮЛЯ САБО

(119) *Місяць Марії* — тобто травень, присвячений у католиків культові матері божої.

ПРОДАЄТЬСЯ

(172) *Менгір і дольмен* — культові камені стародавніх кельтів.

ТАЄМНИЦЯ

(183) *Незабаром згашу й ліхтарню* — натяк на відомий переказ про грецького філософа Діогена, що шукав удень із ліхтарем людини, гідної зватися людиною.

ХРЕСТИНИ

(187) «Пастка» — роман Еміля Золя (1840—1902).

СІЛЬСЬКІ СУДИ

(205) *Вольтерові віршики* — маються на увазі епіграми і фривольна лірика Вольтера.

«Вер-вер» — жартівлива поема французького поета Луї Гресе (1709—1777).

Парні (1753—1814) — французький поет, автор еротичних творів.

Quidquid tentabat dicere versus erat — рядок із Овідія.

(208) *Каліпсо* — за Гомером німфа і володарка одного острова, куди попав Одісей після аварії корабля. Кохання Одісея й Каліпсо тривало сім років, потім він кинув свою невтішну коханку.

ШПИЛЬКИ

(211) *Прюдом* — сатиричний образ тупого буржуа, створений Анрі Монье (1799—1877).

(213) *Манон Леско* — героїня роману французького письменника абата Прево (1697—1763) «Історія Манон Леско та кавалера де Гріє».

У ВАГОНІ

(223) *Надходить кінець липня* — шкільні канікули у Франції тривають від першого серпня до першого жовтня.

(228) *Роберт Гуден* (1805—1871) — французький скульптор.

СА-ІРА

(229) *Тенірс* — було двоє відомих фламандських живописців під цим ім'ям: Старший (1582—1649) та Молодший, його син (1610—1690).

Рібейра (1588—1656) — іспанський живописець.

(231) *Ми охрестили її іменем Са-Іра* — «Са Іра» дослівно означає «добре ведеться». Са іра — також приспів відомої французької революційної пісні XVIII сторіччя.

СЮРПРИЗ

(240) *Луї Буйє* (1822—1869) — французький поет-парнасець.

САМОТА

(243) Вірш узято з поеми Альфреда де Мюссе (1810—1857) «Травнева ніч».

(245) *Сюлли Прюдом* (1839—1907) — французький поет-парнасець.

КРАЙ ЛІЖКА

(249) ...*натякали на Регентство*... — мається на увазі доба 1715—1723 років французької історії, коли, під час неповноліття Луї XV, державою правив його родич Філіпп Орлеанський. Ця доба відома розбещеністю життя вищого французького суспільства.

МАЛЕНЬКА РОК

(265) ...*перед Революцією* — мається на увазі французька революція XVIII століття.

(269) *Обидва були бонапартисти* — тобто прихильники поваленої Другої імперії, опозиційно настроєні до Третьої республіки.

(276) ...*збивали корки*... — гра, що полягала в тому, щоб каменем або кулею збити корки, на які покладено монету.

РОЗБИТИЙ КОРАБЕЛЬ

(296) *Місто, де розпалювалася віра кальвіністів* — Ла-Рошель була твердинею гугенотів — послідовників Кальвіна (1509—1564), верховоди протестантизму.

Змова чотирьох сержантів — відома змова проти Реставрації; її учасниками були чотири сержанти-карбонарії одного з полків гарнізону Ла-Рошелі.

(298) *Капітан був родом з Бордо* — натяк, що капітан, родом із приморського міста, добре знає море.

Мідії — різновид черепашок.

(305) *Ave, Caesar, morituri te salutant.* — «Цезарю, готові померти вітають тебе». Вигук гладіаторів перед їхнім виступом на арені.

ПЕРЛИНА

(315) *15 серпня* — день народження Наполеона I, бонапартистське свято.

ПРО КОТІВ

(333) *Ангіб* — містечко на Середземноморському узбережжі, під Ніццою.

Жорж Дюваль (1847—1919) — французький письменник, співробітник «Голуа».

(335) *Біла Кішечка* — назва казки французької письменниці графині д'Онуа (1650—1705).

(337) *Геофіль Гоґьє* (1811—1872) — французький поет-романтик.

ПАНІ ПАРИС

(340) *Вобан* (1633—1707) — відомий французький військовий інженер.

(341) *Марціал* (бл. 40 — бл. 102) — римський поет.

(346) *Поль де Кок* (1794—1871) — французький письменник.

ЖЮЛІ РОМЕН

(348) *Рашель* (1821—1858) — славетна французька трагічна акторка.

ГОРЛЯ

(386) *Месмер* (1733—1815) — німецький лікар, творець теорії «магнетизму».

ЯМА

(410) *Ну й тікай, Базене.* — Йдеться про Ашіля Базена (1811—1888) — французького маршала, що згавбив себе під час франко-пруської війни 1870—1871 років. Засуджений до страти, а потім до вічного ув'язнення, Базен утік із тюрми.

МАРКІЗ ДЕ ФЮМРОЛЬ

(423) *Цілих дванадцять років він бився з вітряком Республіки.* — Третю республіку проголошено у Франції 4 вересня 1870 року, але протягом усіх сімдесяти років три монархічні партії: легітимісти, орлеаністи й бонапартисти — вели далі завзяту боротьбу проти республіканських засад.

ПОСІМЕЙКА

(465) *Тантал* — міфологічний герой, кинутий богами у пекло, де йому доводилося знемагати від голоду і спраги.

ЙОСИФ

(469) *Бувають Йосифи з трьох причин.* — Натяк на біблійну історію Йосифа, якого брати продали до Єгипту. Дружина Йосифового пана підмовляла його на кохання з нею, але Йосиф відмовився.

(470) *Жорж Санд* (1804—1876) — йдеться про соціальні романи письменниці, дуже популярні в сорокових роках.

«*Рюї Блас*» — романтична драма Віктора Гюго; її героя, людину з народу, протиставлено розбещеним придворцям-аристократам.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
«Туан». Худ. В. Ротанбур. 1903.	96— 97
«Кімната № 11». Худ. В. Ротанбур. 1903.	96— 97
«Наші англійці». Худ. В. Ротанбур. 1903.	96—97
Обкладинка Олендорфового видання збірки «Добродій Паран». Худ. Жюльян-Дамазі.	96— 97
«Добродій Паран». Худ. Жюльян-Дамазі.	288—289
Тогочасна карикатура на Мопассана «Його дві доньки» (Пампушка. Мадемуазель Фіфі).	288—289

З М І С Т

Переклали:

ТУАН

Туан
Наш друг Пасьянс

Посар
Чоловік-повія
Вуси
Ліжко № 29
Захисник
Бомбар
Коса
Дядько Монжіле
Шафа
Кімната № 11
Полонені
Наші англійці
Засіб Роже
Сповідь
Мати потвор
Сповідь Теодюля Сабо

TOINE

Toine
L'Ami Patience

La Dot
L'Homme-Fille
La Moustache
Le Lit 29
Le Protecteur
Bombard
La Chevelure
Le père Mongilet
L'Armoire
La Chambre 11
Les Prisonniers
Nos Anglais
Le Moyen de Roger
La Confession
La Mère aux Mon-
stres
La Confession
de Théodule Sabot

Людмила Івченкова 7
Михайлина 16
Коцюбинська
Борис Козловський 22
Іван Світличний 28
Іван Рильський 32
Михайло Качеровський 37
Борис Козловський 48
Іван Рильський 53
Ярема Кравець 59
Борис Козловський 66
72
78
85
96
Іван Світличний 103
107
113
Людмила Івченкова 118

ДОБРОДІЙ ПАРАН

Добродій Паран
Звір господаря Бельома
Продається
Незнайома
Таємниця
Хрестини
Необережність

MONSIEUR PARENT

Monsieur Parent
La Bête à Maît'
Belhomme
A Vendre
L'Inconnue
La Confiance
Le Baptême
Imprudence

Борис Козловський 127
Лідія Івченкова 163
170
Іван Рильський 176
182
Людмила Івченкова 187
Іван Рильський 192

Божевільний	Fou	<i>Орест Сухололюк</i>	198
Сільські суди	Tribunaux rustiques	<i>Людмила Івченко</i>	205
Шпилька	L'Épingle	<i>Орест Сухололюк</i>	209
Бекаси	Les Bécasses	<i>Орест Сухололюк</i>	215
У вагоні	En Wagon	<i>Іван Рильський</i>	223
Са-Гра	Са-Гра	<i>Михайло Дейнар</i>	229
Сюрприз	Decouverte	<i>Іван Рильський</i>	237
Самота	Solitude	<i>Михайло Дейнар</i>	242
Край ліжка	Au Bord du Lit	<i>Іван Рильський</i>	247
Солдатик	Petit Soldat	<i>Людмила Івченко</i>	254

МАЛЕНЬКА РОК

LA PETITE ROGUE

Маленька Рок	La petite Roque	<i>Іван Рильський</i>	263
Розбитий корабель	L'épave	<i>Ірина Стешенко</i>	295
Відлюдько	L'Ermite	<i>Михайло Дейнар</i>	307
Перлина	Mademoiselle Perle	<i>Борис Козловський</i>	314
Розалі Прюдан	Rosalie Prudent	<i>Людмила Івченко</i>	329
Про котів	Sur les chats	<i>Ірина Стешенко</i>	333
Пані Паріс	Madame Parisse	<i>Максим Рильський</i>	340
Жюлі Ромен	Julie Romain	<i>Мирон Федоришин та Левко Федоришин</i>	347
Дядько Амабль	Le père Amable	<i>Людмила Івченко</i>	355

ГОРЛЯ

LE HORLA

Горля	Le Horla	} <i>Максим Рильський</i>	377
Любов	Amour		401
Яма	Le Trou	<i>Борис Козловський</i>	406
Позбавилась!	Sauvée	<i>Максим Рильський</i>	412
Кривоніжка	Clochette	<i>Людмила Івченко</i>	418
Маркіз де Фюмроль	Le Marquis de Fume-rol	<i>Михайлина Коцюбинська</i>	423
Знак	Le Signe	<i>Іван Рильський</i>	431
Диявол	Le Diable	<i>Людмила Івченко</i>	437
Вечір на водохрещі	Les Rois	<i>Максим Рильський</i>	444
У лісі	Au Bois	} <i>Борис Козловський</i>	456
Посімейка	Une Famille		461
Йосиф	Joseph	} <i>Іван Рильський</i>	466
Заїзд	L'Auberge		473
Волоцюга	Le Vagabond	<i>Людмила Івченко</i>	485

Примітки			496
Перелік ілюстрацій			501

ГИ ДЕ МОПАСАН
Сочинения, т. V
(на українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *А. О. Перепада*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректори *О. К. Бобренко,*
Т. В. Тихонович

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8. Здано на виробництво 25/II 1970 р. Підписано до друку 7/IX 1970 р. Папір № 1. Формат 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 15,75. Умовн. друк. арк. 26,46 + 3 вкл. Обліково-видавн. арк. 26,554. Ціна 1 крб. 4 коп. Замовл. 94. Тираж 45000.

Тургенев... вважав Мопасана за найобдарованішого оповідача, якого він тільки знав після Толстого. Я чув, як за столом у Тена погоджувалися з цією думкою.

Поль Бурже

Що можна ще сказати про цього могутнього й бездоганного оповідача, якому розповідати так же легко, як мені дихати, який створює шедеври, як яблуні його краю родять яблука? Що можна ще сказати — хіба лиш одне — він чудовий!

Жюль Леметр

Сьогодні, здається, Мопасан стає класиком і то в найточнішому значенні цього слова.

П'єр Мартіно

Він походить з великого нормандського роду, з раси Малерба, Корнеля і Флобера. Як і вони, він має смак тверезий і класичний, чудову архітектоніку і під цією строгою й практичною подобою має душу, сміливу й неврівноважену, бунтівничу й неспокійну.

Жозе Марія де Ередіа

1945.04.08

898.620

5

АГ Ш5С4Р2
М-1000

2011506

10. dec

27

ad